

Rozariusze z polskimi glosami

KRAKÓW 2020

Rozariusze
z polskimi glosami

PRACE INSTYTUTU JĘZYKA POLSKIEGO PAN

161

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Urszula Bijak, Maciej Eder, Anna Tyrpa, Piotr Żmigrodzki

POLSKA AKADEMIA NAUK ▪ INSTYTUT JEZYKA POLSKIEGO

Rozariusze z polskimi glosami

pod redakcją naukową
Ewy Deptuchowej

opracowali

Ewa Deptuchowa, Mariusz Frodyma, Katarzyna Jasińska,
Magdalena Klapper, Dorota Kołodziej, Mariusz Leńczuk,
Ludwika Szelachowska-Winiarzowa, Zofia Wanicowa

KRAKÓW 2020

Recenzenci

dr hab. Aleksandra Janowska, prof. UŚ
dr hab. Michał Rzepiela, prof. IJP PAN

Projekt „Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich. Studium porównawcze”, finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr 2016/21/B/HS2/01249, realizowany w latach 2017–2021 w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kierownictwem Ewy Deptuchowej.

Redakcja i korekta
Grażyna Fallowa

Projekt okładki
Piotr Rachwaniec

Na okładce wykorzystano fragmenty podobizn kart 7v, 151v i 202r z rękopisu *Rozariusza Ossolińskich* III z Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu nr 1630/I

Przygotowanie do druku
FALL
fall@fall.pl

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2020

ISBN 978-83-64007-69-9

Wydawca
Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
31-120 Kraków
www.ijp.pan.pl

Spis treści

Ewa Deptuchowa	
Wstęp	7
Katarzyna Jasińska, Magdalena Klapper, Dorota Kołodziej	
Czym właściwie jest rozariusz?	23
Ludwika Szelachowska-Winiarzowa	
<i>Rozariusz kapitulny</i>	35
Mariusz Leńczuk	
<i>Rozariusz Ossolińskich I.</i>	55
Katarzyna Jasińska	
<i>Rozariusz Ossolińskich II.</i>	77
Dorota Kołodziej	
<i>Rozariusz Ossolińskich III.</i>	99
Mariusz Frodyma	
<i>Rozariusz pauliński</i>	121
Ewa Deptuchowa	
<i>Wokabularz jagielloński</i>	139
Magdalena Klapper	
<i>Wokabularz lubiński</i>	161
Zofia Wanicowa	
<i>Wokabularz Raczyńskich.</i>	191
Magdalena Klapper	
Wokabularze petersburskie	203
Wykaz stosowanych skrótów i znaków	231
Wykaz fotografii	233
Bibliografia	235
Wykaz omawianych polskich wyrazów	242

Wstęp

I Z historii średniowiecznego słownictwa łacińskiego¹

Powstanie i rozwój słownictwa średniowiecznego na ziemiach polskich wpisuje się w ciąg rozwojowy słownictwa wywodzącego się ze słowników łacińskich, które swoje źródło miały w leksykografii greckiej.

W Grecji bowiem słownictwo osiągnęło wysoki poziom. Jako jedną z przyczyn jego powstania wymienia się popularność wśród Greków poematów Homera *Iliady* i *Odysei*. Gdy poematy te w VI w. p.n.e. utrwalono na piśmie (wcześniej znane były z tradycji ustnej), okazało się, że duża część ich słownictwa była przestarzała, a tym samym niezrozumiała. Od ich lektury rozpoczynało się jednak kształcenie młodzieży, konieczne się zatem stało objaśnianie niezrozumiałych (niejasnych) wyrazów. Czyniono to albo na marginesach tekstu, albo między jego rzędkami. Innym sposobem było wypisywanie tych wyrazów wraz ze stosownymi objaśnieniami osobno, tworząc w ten sposób zaczątki słowników. Wraz z szerzeniem się kultury greckiej nad brzegami Morza Śródziemnego słowniki te, powstające w szkołach

¹ Przy opracowaniu tego rozdziału korzystałam z następujących prac: DC – Du Cange Ch. 1883–1887 (przedruk 1954): *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. I–X, Graz; Karbowski A. 1898: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich. Część pierwsza: od 966 do 1363 r.*, t. I, Petersburg; Goetz G. 1923: *De glossariorum Latinorum origine et fatis. Corpus glossariorum Latinorum*, vol. I. Teubneri, Leipzig; Plezia M. 1959: *Wstęp*, [w:] *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa, s. V–XXXIV; Urbańczyk S. 1967: *Słowniki, ich rodzaje i użyteczność*, Wrocław; Żurowska-Górecka W. 1979: *Słowniki polskie przed Bartłomiejem z Bydgoszczy*, [w:] *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa–Poznań, s. 59–69; Ledzińska A. 2014: *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych w pismach Izydora z Sewilli: Origo et fundamentum liberalium litterarum*, Kraków; Voleková K. 2015: *Česká lexikografie 15. století*, Praha; Considine J. 2019: *Medieval Latin Christendom*, [w:] *The Cambridge World History of Lexicography*, red. John Considine, Cambridge, s. 267–289.

i pracowniach uczonych, zyskiwały na znaczeniu, wzrastała ich rola oraz zapotrzebowanie na nie wśród obcokrajowców czytających literaturę grecką. Powstawały nowe ich rodzaje różnej wielkości. Trwało to aż do podboju starożytnej Grecji przez Rzymian (II–I w. p.n.e.).

Również duże zainteresowanie słownikami wykazywali Rzymianie. Potrzebne im były one jako pomoc w zrozumieniu czytanej z zainteresowaniem literatury greckiej. Drugi powód to ułatwienie w czytaniu własnych starszych tekstów. Niestety, do naszych czasów nie zachowały się żadne z tych antycznych słowników, z wyjątkiem fragmentów i wiadomości o nich.

„Średniowiecze nie znało właściwie słowników łacińskich w naszym tego słowa znaczeniu. Złożyły się na to przede wszystkim dwie przyczyny” (Plezia 1959: V). Po pierwsze fakt, że język łaciński był językiem „żywym” dla ówczesnych i podstawowy zasób słów znany był im z codziennego użytku. Nie wymagały zatem one objaśnienia. Po drugie, języki wernakularne nie były na tyle gotowe, aby na równi z łaciną mogły oddawać pojęcia z dziedziny życia umysłowego, a tym samym „służyć do systematycznego objaśniania i analizowania zasobu słownictwa łacińskiego, do wyrażania np. pojęć abstrakcyjnych, jak to ma miejsce w dzisiejszych słownikach” (Plezia 1959: V).

Słowniki w wiekach średnich były początkowo łacińsko-łacińskie, o częściowo encyklopedycznym charakterze. Objasniano w nich za pomocą łaciny głównie trudniejsze łacińskie wyrazy czy terminy, co było zgodne z tradycją antyczną, której wpływom kultura średniowiecza podlegała. Słowa łacińskie objaśniano bądź wyrazami synonimicznymi, bądź peryfrazą, a wszystko to czyniono w języku łacińskim. Zawarte w tych wokabularzach wyrazy do objaśnienia pochodziły m.in. z dzieł poetów starożytnych, z Biblii, z pism ojców Kościoła. Podawane w nich były wiadomości z takich dziedzin, jak ortografia, etymologia, retoryka, składnia, przyroda, medycyna itd. Powstawały zatem ogromne kompendia wiedzy.

Średniowieczne wokabularze łacińskie mają swój początek i źródła w pracach „glosografów” rzymskich. Wywodziły się ze zbiorów starożytnych glos łacińskich do greckich słowników objaśniających teksty literackie.

Praca glosatorów polegała na wybieraniu z danego tekstu (naukowego czy z innych powodów wartościowego i ważnego) wyrazu przestarzałego, i stąd mniej znanego, czy też niejasnego (np. z powodu użycia go w metaforze poetyckiej, zapożyczenia z innego języka) i objaśnieniu go za pomocą wyrazów synonimicznych czy opisowo. Powstawały w ten sposób glosariusze do danego tekstu. Niejednokrotnie były to zbiory wyrazów z objaśnieniami z zakresu różnych dyscyplin, np. teologii, filozofii, prawa, medycyny czy przyrody. Innego rodzaju glosariusze stawiały sobie za cel wzbogacenie zasobu leksykalnego. Na szczególną uwagę zasługuje słownictwo z zakresu retoryki, gramatyki, etymologii i prozodii.

Za opracowanie o szczególnym znaczeniu, właściwie za pierwszą encyklopedię kultury zachodniej, uznaje się powstałe w Hiszpanii w pierwszej połowie VII wie-

ku monumentalne dzieło Izydora z Sewilli² *Etymologiarum libri viginti sive originum*. Dzięki swojej formacji i niezwyklej, zorganizowanej przez siebie bibliotece Izydor miał łatwiejszy, choć zasadniczo pośredni, dostęp do starożytnej literatury³. Stworzył encyklopedyczne dzieło, składające się z 20 ksiąg, będące summą ówczesnej wiedzy teologicznej i świeckiej. Zawarł w nim wiedzę, począwszy od dziedzin nauki wchodzących w skład tzw. *artes liberales* (sztuk wyzwolonych), czyli m.in. gramatyki, retoryki, arytmetyki, muzyki, aż po informacje całkiem praktyczne, dotyczące domu i sprzętów domowych. Układ dzieła był tematyczny. Stanowiło ono wzór i podstawę dla powstających później podobnych opracowań. Izydor stworzył w istocie reguły dla dynamicznie rozpowszechniającego się w średniowieczu gatunku encyklopedycznego. Jego *Etymologie*, popularne przez cały czas średniowiecza, drukowane były nawet jeszcze w epoce renesansu. Na nich zostało oparte m.in. ogromne, powstałe w VIII w., dzieło *Liber grandis glossarum*, czyli „księga słów”.

Początkowo zbiory glos nie stanowiły zwartej całości. Osobno przepisywano słownictwo mów cycerońskich czy wybranych ważnych poetów starożytnych, tzw. materiał scholii⁴, które zawierały przede wszystkim cytaty z poetów rzymskich (np. *Metamorfoz* Owidiusza czy *Eneidy* Wergilego) i dawały objaśnienia do nich, a osobno słownictwo traktatów gramatycznych. Odrębną całość tworzyły glosariusze specjalne: prawnicze, medyczno-botaniczne, teologiczne itd. Miały one służyć studiującym określone dziedziny wiedzy, aby udostępnić im niezbędny do nauki materiał, gdyż dotarcie do potrzebnych im źródeł nie zawsze było możliwe, a wysoka cena „pisanej” książki też tego nie ułatwiała. Dążono zatem do stworzenia takiego rodzaju glosariuszy, które scalałyby wszystkie informacje z zakresu jednej dyscypliny lub zbierałyby w jedno wiadomości z różnych dziedzin w takim porządku, który pozwalałby na efektywne korzystanie z „podręcznika”. Ideałem byłby jakiś jeden podręcznik, łatwy do nabycia i wygodny przy korzystaniu, pozwalający bez trudu odszukać potrzebny wyraz. Układ zatem alfabetyczny byłby doskonały, ale zamiana układu rzeczowego na alfabetyczny wiązała się z trudnościami technicznymi i finansowymi (drogi papier, oddzielne arkusze dla poszczególnych liter, a nie oddzielne kartki dla każdego wyrazu-hasła). „Podręcznik” taki powinien ponadto wskazywać źródła, z których pochodzą podane w skrócie wiadomości (to dla

² Izydor z Sewilli, również Izydor Sywilski, łac. Isidorus Hispalensis, ur. ok. 560 r. w Kartagenie w Hiszpanii, zm. 4 IV 636 r. w Sewilli, arcybiskup Sewilli przez 35 lat, święty Kościoła katolickiego, teolog, historyk, ojciec i doktor Kościoła.

³ Ledzińska (2014: 13) wskazuje na zasadniczą trudność związaną z ustalaniem u Izydora pierwotnego kontekstu przytoczeń z innych autorów, gdyż często czerpał on je nie z bezpośredniej lektury tych autorów, ale z rozmaitych wyborów i zbiorów sentencji lub w ogóle innych dzieł, w których dany autor był cytowany.

⁴ Scholia, gr. σχολίων ‘komentarz’, komentarze i uwagi typu filologicznego i historycznego zachowane na marginesach greckich i łacińskich rękopisów, pisane przez anonimowych autorów-scholiastów. Ich znaczenie polega na tym, że dostarczają cennych informacji o pracach jeszcze starszych, które nie zachowały się do czasów nowożytnych.

tych, którzy ewentualnie pogłębialiby swoje studia). Scalanie to musiało nastęrczać ogromne trudności ze względu na dużą liczbę glos i różną ich obszerność, układ poszczególnych glosariuszy (różną budowę, wielkość, sposób objaśnień) i ich zawartość czy charakter.

Przy scalaniu trzeba było pomyśleć o kilku sprawach, takich jak ujednoczenie w miarę możliwości objaśnień i definicji, które w różnych źródłach wahały się od lapidarnych synonimów do pojedynczych zdań czy długich opisów. Efekt tych prac, czyli przyjętych metod, można z powodzeniem obserwować w zachowanych wokabularzach. Trzeba było zadbać o jakieś ujednoczenie poszczególnych objaśnień⁵.

Wymaganiom tym udało się sprostać twórcy obszernego, powstałego w połowie VIII w. dzieła *Liber glossarum*, czyli „księga słów”, określanego też jako *Liber grandis glossarum*. Był nim Ansileubus „evesque goth”⁶. Za miejsce powstania glosariusza uważa się Hiszpanię albo południową Galię⁷. Z kolei sam Ansileubus uznawany jest raczej za „redaktora”, koordynującego prace licznego i wprawnego zespołu ludzi, niż autora ogromnego dzieła. Ten wielki glosariusz był *de facto* encyklopedią powszechną. Jego podstawą były źródła i cytaty, które wchodziły w zakres *Etymologiarum libri viginti sive originum*, ale także innych dzieł Izzydora z Sewilli⁸. Cytaty takie, ułożone alfabetycznie, rozrzucone po całym dziele Ansileuba były oznaczane sygnaturą *Esidori, Esydori, Ysidori* czy też *Etimologiarum*⁹. Znajdują się w *Liber glossarum* cytaty z ojców i doktorów Kościoła (z św. Augustyna, z św. Ambrożego). Z zakresu historii czerpano m.in. z Orosiusa Paulusa, Eutropiusa Flaviusa, z zakresu medycyny z Galena, Hipokratesa, z pandektów medycyny. Z dzieł gramatycznych ekscerpowano Prysejana, Pawła (Paulus Abbas) i *Synonima* Cyserona. „Według obliczeń Goetza wchłonął wielki glosariusz 10–12 dawniejszych glosariuszy, nie licząc nowych źródeł – poszczególnych autorów” (Żurowska-Górecka, 1979: 60).

Dzieło Ansileuba stanowiło, obok *Etymologiarum...*, podstawowe źródło powstających w średniowieczu glosariuszy. Posługując się *Liber glossarum*, średniowieczny uczony był w stanie poznać znaczenie pojedynczego słowa i znaleźć jego liczne synonimy, mógł również uzyskać informacje dotyczące określonego tematu. Temu bogactwu informacji o znaczeniu, pochodzeniu i formie wyrazów dorównywała cena. Wysoki koszt rękopiśmiennego dzieła powodował, że na jego zakup stać

⁵ Kiedy porównamy jakieś konkretne hasło w objętych naszymi badaniami wokabularzach, to możemy zaobserwować, że pod hasłem wieloznacznym w różnych wokabularzach powtarza się jedno, takie samo znaczenie, a czasem widnieją różne znaczenia, a w innym znowu podanych jest kilka znaczeń. Trzeba zaznaczyć, że nasze XV-wieczne teksty to są kolejne kopie, w których mogły być ponadto wprowadzane jakieś innowacje przez samych kopistów.

⁶ Autorstwo biskupa Ansileuba ustalono na podstawie notatki na rękopisie z Cambrai (por. Goetz 1923: 104; por. też s. 105 i nast.: „eveque Goth”).

⁷ Por. Goetz 1923: 108.

⁸ Żurowska-Górecka 1979: 59–60; por. też Goetz 1923: 109: *Liber de rerum natura, Liber de ortu et obitu patrum, Liber officiorum, Liber artium*.

⁹ Por. Goetz 1923: 108.

było jedynie dwory królewskie czy książęce, bogate klasztory, dobrze uposażonych uczonych, a kilka wieków później dobrze dotowane uniwersytety (np. Sorbona, zał. 1253)¹⁰. Wymienione powyżej dzieła, obszerne i ponadto drogie, były dostępne nielicznym użytkownikom. Skoro jednak były one niezbędne do nauki, trzeba było zadbać o to, aby je uprzystępnąć pragnącym się uczyć.

Liber glossarum zaczęto skracać, powstawały wyciągi, wybiórcze teksty. Zawarty w nim materiał wykorzystywali kolejni glosografowie, tworzący nowe dzieła, dla których podstawą był obok Izydora *Liber Ansileubi*. Ich cechą był kompilacyjny charakter. Autorzy łączyli fragmenty starszych prac, usuwając fragmenty inne. Powstawały więc przeróbki, wersje krótsze, tańsze, łatwiej dostępne, które służyły przede wszystkim uczniom i studentom.

Za jedną z takich wersji jest uważane *Glossarium Salomonis*¹¹, zwane także *Mater verborum*, którego twórcą był biskup Konstancji Salomon III w końcu IX w.¹². I to dzieło określa się mianem encyklopedii, która daje etymologie i tłumaczy (objaśnia) wyrazy łacińskie, greckie oraz hebrajskie, sięgając po tekst Hieronima. Dzieło stało się dość popularne w Europie, do współczesności zachowało się przynajmniej 16 kopii rękopiśmiennych wykonanych między X i XV wiekiem¹³.

W połowie XI w. powstało dzieło oparte na obu tych podstawowych źródłach (tj. *Etymologiarum libri viginti sive originum* Izydora i *Liber glossarum* Ansileuba), mianowicie *Elementarium doctrinae erudimentum* Papiasza z Pawii znane jako *Vocabulista*. Jak podaje Goetz, sam Papiasz w przedmowie do niego napisał, że nie on jest jego autorem, ale wielu nad nim pracowało, a on tylko przez 10 lat (1053–1063)¹⁴. O ile poprzednie dzieła można określić mianem zwykłych kolekcji glos, to dzieło Papiasza zyskuje miano pierwszego słownika *sensu stricto*. Jego dzieło było słownikiem jednojęzycznym łacińsko-łacińskim. Hasła ułożone zostały w porządku alfabetycznym według pierwszych trzech liter wyrazu. Papiasz jest pierwszym leksykografem, który podaje autorów lub teksty wymieniane jako źródła, np. Is – Isidorus, Aug – Augustinus, Hor – Horatius¹⁵. Nie przeszkadzało mu to równocześnie skracać objaśnień i dokonywać kontaminacji haseł i objaśnień¹⁶. Obowiązkowy był dla niego podstawowy zestaw źródeł zrobiony przez Ansileuba, ale poza

¹⁰ Np. jak podaje Antoni Karbowski: „Ars liberalis druga, dialectica, miała w bibliotece katedralnej krakowskiej r. 1110. dwa dzieła: Dialectica i Isidorus... Dla całego quadrivium był w bibliotece krakowskiej (tj. szkoły katedralnej) w r. 1110 tylko Isidorus” (1898, t. I, s. 56).

¹¹ Por. Goetz 1923: 167–172.

¹² Pierwsze wydanie drukowane ok. 1472 r.

¹³ Jako ciekawostka: Egzemplarz przechowywany w Bibliotece Muzeum Narodowego w Pradze (sygnatura X A 11) zyskał znaczenie dla kultury czeskiej ze względu na bogatą iluminację oraz dużą liczbę czeskich glos.

¹⁴ Por. Goetz 1923: 178.

¹⁵ Por. Goetz 1923: 178.

¹⁶ Na s. 178–179 Goetz przytacza przykłady. *Auctarius scriptor publicus, qui facit acta* w *Liber glossarum* stanowi dwa hasła: *Auctarius acta qui facit* i *Auctarius scriptor publicus*.

tym Papiasz dodał jeszcze cytaty z innych dzieł, w tym pisarzy chrześcijańskich i starożytnych. Tłumaczył greckie słowa i cytaty Hezjoda na łacinę. Korzystanie z tak dużej ilości źródeł gwarantowało, że żaden trudniejszy czy mniej znany wyraz istniejący w języku łacińskim nie zostanie pominięty. Z drugiej jednak strony rodziła się też możliwość pomyłek polegających na powtarzaniu się objaśnień tej samej glosy kilkakrotnie, czasem z niewielkimi różnicami¹⁷. Goetz podaje, że trafiało się Papiaszowi wstawianie wyrazów, zwrotów, zdań do pierwotnego tekstu, tzw. interpolacje, niekoniecznie fortunate¹⁸. *Elementarium...* przedstawia zasady derywacji wyrazów – wyraz główny i sposób tworzenia innych jego form. Papiasz uważany jest za pierwszego nowoczesnego leksykografa, którego nazwisko stało się synonimem słownika¹⁹.

Dzieło Papiasza było szeroko wykorzystywane przez cały okres średniowiecza, a nawet jeszcze w XVI wieku²⁰. Było też źródłem dla kolejnych twórców, którzy dokonywali z niego ekscerptów i zapożyczeń. Kanon tekstów Papiasza wraz z przejętymi z Izydora i Ansileuba stał się podstawowy i obowiązujący dla kolejnych twórców. Zachowało się *Elementarium* w 87 egzemplarzach.

W połowie XII wieku powstaje glosariusz Osberna z Gloucester (1123–1200) *Panormia*. Zebrał w nim Osbern cytaty z liczących się dzieł Pryscjana (gramatyka), Izydora, z autorów kościelnych, z Wergilego czy *Synonimów* Cicerona²¹. Ale szczególną uwagę badaczy zwracają wyciągi Pawła Diakona²², z których zaczerpnął liczne objaśnienia trudnych wyrazów. Krytycznie o jego pracy wyraża się Goetz²³, cytując liczne błędy, pomyłki i wymyślone przez Osberna nieistniejące formy, przypisując to niedbalstwu autora. Za objaw oryginalności, ale niepochwalonej, uważa się wprowadzenie przez Osberna do glosariusza zapożyczeń włoskich, germańskich, wyrazów z mowy potocznej, a także zwraca się uwagę na dużą liczbę deminutywów, niejednokrotnie przez samego Osberna tworzonych²⁴. Uznaje się, że Osbern nie był dość popularny, o czym według Goetza może świadczyć i to, że nie powołują się na niego późniejsi glosografowie oraz że dzieło jego zachowało się tylko w 17 egzemplarzach.

Pod koniec XII wieku powstało ogromne i cenione dzieło, również o charakterze kompilacyjnym, pt. *Derivationes*, znane też jako *Summa Pisani*, którego twórcą był słownikarz Hugucio z Pizy (1. poł. XII w.–1210), znakomity prawnik oraz

¹⁷ Por. Goetz 1923: 167–8, par. 48.

¹⁸ Goetz 1923: 183 przytacza przykład takiego zjawiska: *Liber glossarum* ma z Wergilego głose: *Super sua de sua*, Papiasz zmienia ją na: *Supersuadere est dissuadere* (suadeo ‘radzić, doradzać komuś’ dissuadeo ‘odradzać komuś’).

¹⁹ Łac. *papias* ‘przewodnik’.

²⁰ W 1476 r. ukazało się jego pierwsze wydanie drukiem (por. Goetz 1923: 172).

²¹ Por. Goetz 1923: 202.

²² Wyciąg z leksykonu Pompejusza Festusa (gramatyka rzymskiego, ok. II w.) *De verborum significatu*. Paweł Diakon ur. ok. 720, zm. ok. 799.

²³ Por. Goetz 1923: 202–205.

²⁴ Por. Goetz 1923: 214–215.

biskup Ferrary. W tekstach spotykamy też zapisy jego imienia: *Ugucjo, Hugwicjo, Ugwicjo*. Podzielone są zdania badaczy na temat korzystania przez niego z *Panormii* Osberna. Sam Hugucio na to dzieło się nie powołuje. Podobieństwo cytatów może brać się stąd, że albo jeden czerpał z drugiego, albo obaj czerpali z tych samych źródeł²⁵. Natomiast wskazuje się *Elementarium* Papiasza jako podstawowe źródło *Derivationes*. Ponadto czerpał Hugucio z gramatyki Pryscjana, z dzieł Plauta, Horacego, Owidiusza, Wergilego i innych. O wartości tego dzieła i przydatności może świadczyć i to, że został do niego sporządzony indeks omawianych wyrazów, dołączony do niektórych rękopisów, w tym do dwóch paryskich²⁶, aby ułatwić znalezienie potrzebnych wyrazów czy opisów (wypowiedzi), zestawiając materiał w porządku alfabetycznym. To może też świadczyć o tym, że glosariusze były potrzebne w średniowieczu, było na nie zapotrzebowanie i że z nich korzystano.

W około 100 lat później, bo w 1286 r., dominikanin, gramatyk Johannes de Balbis, zwany Joannes de Ianua (pochodził z Genui), spisał *Summę*, czyli *Catholicon*²⁷. Jest to zarazem encyklopedia i gramatyka. Sam autor dzieła uzasadnia w przedmowie jego tytuł, pisząc: *liber iste vocetur Catholicon eo, quod sit communis et universalis; valet siquidem ad omnes fere scientias* (za: Goetz 1923: 216)²⁸. Dzieło to stanowiło popularny w Europie rodzaj rękopiśmiennego encyklopedycznego podręcznika. Wiadomości były pomieszczone w pięciu częściach, mianowicie: *De orthographia, De accentu, De etymologia et diasynthastica (sic!) vel diasynthetica, De figuris, De prosodia*²⁹. Ostatnia część zawiera słownik (ten właśnie słownik był jako podstawa wykorzystywany w opracowaniach i kompilacjach późniejszych słownikarzy). Podstawowymi źródłami dla tego glosariusza były *Elementarium...* Papiasza i *Derivationes...* Hugucia. Czerpał ponadto niezależnie z gramatyk Pryscjana i Donata, z Horacego i innych poetów rzymskich, z Izydora, z ojców Kościoła (Hieronima – stąd u niego glosy hebrajskie – bezpośrednio lub z glosariuszy do Wulgaty, z Grzegorza, Augustyna, Ambrożego). Nie pominął też współczesnych mu dzieł, jak *Graecismus* Eberharda z Béthune, *Aurora* Piotra de Riga czy *Doctrinale* Aleksandra de Villa Dei³⁰. Wymienione źródła były obowiązującym średniowiecznych glosografów kanonem tekstów.

²⁵ „In omnibus autem tanta inter Osbernum et Hugucionem deprehenditur similitudo, ut aut alterum ex altero aut utrumque ex eodem fonte communi hausisse dicas” (Goetz 1923: 202).

²⁶ „In quibusdam codicibus, ut in Parisinis 7622, 7623 derivationibus index vocabulorum tractatorum praemittitur quem ‘Petrus de Alingio Gebenensis Incola Ianuensis’ composuit” (Goetz 1923: 192).

²⁷ Por. Goetz 1923: 215 i nast. Piszę też, że zachowało się ok. 50 egzemplarzy, większość z XIV w.

²⁸ Tłum.: *księga ta nazywa się Catholicon, dlatego że ma być powszechna; odnosi się do prawie wszystkich nauk*.

²⁹ Tłum.: (wiadomości z zakresu) *ortografii, nauki o akcencie, etymologii i składni, retoryki, prozodii*.

³⁰ Por. Goetz 1923: 216–217 (rozdział 53). Piszę o tym w miarę szczegółowo, ze względu na to, że jak zobaczymy, w opracowywanych w projekcie wokabularzach będziemy się niejednokrotnie z tymi imionami czy tytułami spotykać.

Catholicon stanowiło popularny w Europie rodzaj encyklopedycznego podręcznika. Zachował się on nie tylko w postaci licznych odpisów rękopiśmiennych, których liczba wynosi około 50, ale również w wielu wydaniach drukowanych. Pierwsze takie wydanie ukazało się już w 1460 r. (czyli w 15 lat po druku pierwszej książki), a do końca wieku XV było ich 24³¹. „W samej Polsce znajduje się 10 inkunabułów tego dzieła” (Żurowska-Górecka 1979: 61). W Polsce w XIV i XV w. często spotykano je w bibliotekach kapitulnych, diecezjalnych i zakonnych, używano też w szkołach katedralnych.

Powodzenie dzieła Jana de Balbis było ogromne. Z powodu jednak swoich rozmiarów, z czym wiązał się wysoki koszt, było ono dostępne tylko ludziom czy instytucjom zamożnym. Aby umożliwić korzystanie z tego kompendium wiedzy szerszemu gronu uczących się czy studiujących teksty łacińskie, zaczęto je również przerabiać i skracać, stało się ono jedną z podstaw kompilacji. Wykorzystywano w tym celu głównie jego część zawierającą słownik. Z niego to dokonano pokażniej liczby skrótów czy wyciągów. I tak we Francji dowodem na to jest *Catholicon abbreviatum* (a. *parvum*), który do końca XV w. miał ok. 20 wydań.

W końcu XIV w. powstał w Niemczech *Vocabularius brevilogus* (a. *brevilogus*). Czerpał z wielkich średniowiecznych słowników. Najstarszy zachowany rękopis datowany jest na 1401 r. Wokabularz ten objaśniał trudne i rzadkie wyrazy. Słownictwo w nim opisane ujęte zostało w trzech częściach: 1. rzeczowniki i przymiotniki; 2. czasowniki; 3. nieodmienne części mowy (*indeclinabilia*) – w każdej z nich zastosowany był alfabetyczny układ haseł. W słowniku tym pojawiają się glosy niemieckie³². Drukiem ukazał się ten wokabularz w 1460 r. w Bazylei.

Innym opracowaniem kompilacyjnym powstałym nad górnym Dunajem i Renem był popularny *Vocabularius Ex quo* (od pierwszych słów przedmowy: *Ex quo vocabularii varii et autentici* etc.), wznawiany do końca XV w. co najmniej 27 razy, m.in. w Kolonii, Moguncji, Spirze, Heidelbergu, Strasburgu, Ulmie, Norymberdze. Wśród dzieł, z których korzystał, mamy m.in. *Catholicon*. Ale we wstępie do tego wokabularza wymienieni są ponadto twórcy innych średniowiecznych słowników, jak Papiasz, Hugucio, Brito. Pojawia się w nim także *Brevilog*. Zasób słownictwa *Vocabularius Ex quo* nie ogranicza się jednak do wyrazów trudnych i rzadkich, jak to było w wypadku *Brevilogu*. Jest ono powszechne. Układ słownika jest alfabetyczny.

Nowością, jaka w tych łacińskich kompilacjach uderza, jest wprowadzenie do objaśnień języków narodowych, niepełne jeszcze i niekonsekwentne, ale świadczące o wzroście kulturalnego znaczenia języków wernakularnych. W kompilacjach tych znajdujemy glosy z języków narodowych, np. niemieckich, francuskich.

W przedstawionym zarysie zależało mi na pokazaniu, jak powstawały średniowieczne słowniki, z jakich źródeł czerpały oraz kim byli ich najwybitniejsi auto-

³¹ Por. Plezia 1959: VI.

³² Por. Voleková 2015: 21.

rzy czy też kompilatorzy. Dobór źródeł dla tych słowników nie był przypadkowy. W glosariuszach znaleźli się autorzy (i dzieła), którzy byli przedmiotem studiów w średniowiecznej szkole na *trivium* i *quadrivium*. Zadaniem tych glosariuszy była pomoc nauczycielom i uczniom czy w ogóle studiującym.

Różne opracowania o charakterze leksykograficzno-encyklopedycznym trafiły również do Polski. Wśród nich był zarówno *Brevilogus*, jak i *Vocabularius Ex quo*. Tu w celu udostępnienia zawartej w nich wiedzy uczącym się po polsku opartywano przepisywane słowniki polskimi glosami. W. Żurowska-Górecka tak charakteryzuje sposób przyswajania zachodnich kompilacji:

potem w tekście zajęły miejsca glosy narodowe, w Polsce tłumaczone chyba już wprost z glos pisanych w innych językach, np. w niemieckim [...] Należy przypuszczać, że materiału polskiego do glos nie czerpano wyłącznie z tłumaczenia glos wzorca, który przyszedł do Polski. Być może wydobywano go również z glos do kazań łacińskich, z psalterzy itp. (1979: 64–65).

W tradycji polskich badań historycznojęzykowych pojawiają się nazwy słowników łacińskich zaczerpnięte ze znajdujących się w nich wstępów i eksplicytów: rozariusze, granariusze, brewilogi i wokabularze. Właśnie takie glosowane słowniki łacińskie stanowią materiał badań podjętych w ramach projektu.

II O projekcie

Projekt „Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich. Studium porównawcze”, finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr 2016/21/B/HS2/01249, realizowany był w latach 2017–2021 w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kierownictwem Ewy Deptuchowej.

W ramach projektu wzięliśmy na warsztat badania średniowieczne wokabularze łacińskie z polskimi glosami³³. Przedmiotem analiz stał się materiał polski siedemnastu XV-wiecznych wokabularzy, które w literaturze określane były mianem rozariuszy. Osiem z nich stanowiły teksty zachowane w bibliotekach i archiwach, które mogliśmy badać dzięki dostępnym skanom siedmiu rękopisów³⁴ i jednego inkunabułu³⁵, pozostałe dziewięć, które zostały spalone przez Niemców w 1944 roku, znane były głównie z wydania i opisu Aleksandra Brücknera (por. 1895b: 6–13)³⁶.

³³ Terminu *glosa* używamy w odniesieniu do wyrazów w językach wernakularnych wpisanych w tekstach łacińskich na marginesach, nad wyrazami w tekście lub w ciągu tekstu głównego.

³⁴ *Rozariusz kapitulny*, *Rozariusze Ossolińskich I–III*, *Rozariusz pauliński*, *Wokabularz jagielloński*, *Wokabularz Raczyński*.

³⁵ *Wokabularz lubiński*.

³⁶ *Wokabularze petersburskie I–IX*. Szczegółowe informacje wstępne zostały podane w artykule Ewy Deptuchowej i Mariusza Frodymy (2018: 84–96) oraz M. Klapper, *Wokabularze petersburskie* (w tej monografii).

Kiedy rozpoczynaliśmy prace nad zabytkami, przyjęliśmy dla wszystkich badanych słowników nazwę „rozariusz”, co zostało uwidocznione w tytule projektu. W związku z tym w przygotowywanej internetowej bazie danych początkowo wszystkie 17 słowników w ich tytułach miało nazwę „rozariusz”, oznaczoną w skrótach *Roz*³⁷. Rozariusz to jedno z kilku określeń (obok granariusz i brewilogus) używanych przez A. Brücknera na tego rodzaju słowniki, jakie znajdujemy w jego opracowaniu poświęconym średniowiecznemu słownictwu polskiemu (1895b: 1–52). Określenia tego, spopularyzowanego w Pracowni Słownika (od 1975 r. Języka Staropolskiego przez Wandę Żurowską-Górecką³⁸, używano w skrótach źródeł Sstp, takich jak *RozOss* I–III, *RozPaul*, *RozRacz* (*OżSstp* 2005: 167–169).

Właśnie przez W. Żurowską-Górecką, a ściślej jej badania podjęte w latach 70. ubiegłego stulecia nad średniowiecznymi słownikami, zostaliśmy zainspirowani do ich analiz. Jej studia, skupione na średniowiecznym słownictwie, zaowocowały wydaniem (wraz z Vladimírem Kyasem) krytycznym mamotrektów staropolskich³⁹. Planowała kolejne opracowania z zakresu leksykografii średniowiecznej. Zajęła się odczytywaniem rękopiśmiennych wokabularzy, wybierając polskie glosy, które rozpisywała na „fiszkach” i sukcesywnie włączała do magazynu kartkowego i aneksu Pracowni Języka Staropolskiego. Tym sposobem w materiałach Sstp znalazło się polskie słownictwo z trzech *Rozariuszy Ossolińskich* (*RozOss* I–III), uzupełnione w stosunku do wydania Brücknera (1895b: 13–15), oraz z *Rozariusza paulińskiego* ze skrótem *RozPaul*⁴⁰. W aneksie do Sstp znalazła się jedna glosa polska⁴¹ z *Wokabularza jagiellońskiego* ze skrótem *RozJag* (przyjętym w projekcie wniosku, który jednak w miarę postępu prac badawczych zmieniono na skrót *WokJag*). W materiałach Sstp znalazły się cytaty z wokabularza oznaczonego sygnaturą *RozRacz* (zmienioną w trakcie realizacji projektu na *WokRacz*), z którego konteksty łacińskie z polskimi glosami (niekompletne) zostały odczytane przez paleografa Zbigniewa Wojasa⁴².

Trzeba dodać, że W. Żurowska-Górecka polski materiał z badanych wokabularzy zestawiała porównawczo według porządku alfabetycznego haseł łacińskich obowiązującego w wokabularzach. Włączyła do tego zestawienia również słownictwo, które z wokabularzy znajdujących się w Petersburgu wydał A. Brückner

³⁷ Wykaz wszystkich objętych badaniami słowników wraz z ustalonymi w trakcie badań i uaktualnionymi nazwami i skrótami zamieszczony jest w tabelce na końcu artykułu Katarzyny Jasińskiej, Magdaleny Klapper i Doroty Kołodziej, Czym właściwie jest rozariusz? (w tej monografii).

³⁸ Dr Wanda Żurowska-Górecka (1905–1981).

³⁹ Żurowska-Górecka W., Kyas V. 1977–1980: *Mamotreky staropolskie*, cz. I–III, Wrocław.

⁴⁰ Szczegółowe informacje o tych materiałach podane są w poszczególnych opracowaniach w tej monografii.

⁴¹ Jak się okazało w trakcie badań, błędnie uznana za polską.

⁴² Jedynie dwa wyrazy z tego zabytku weszły do Sstp: *Parznia* (t. VI), *Wąsienica* (t. X), a 8 – jako nowe hasła – do S I. Ekscerpty opracowane przez Z. Wojasa nie zostały opublikowane, znajdują się w wersji rękopiśmiennej w posiadaniu Pracowni.

(por. 1895b: 6–15). Jej materiały, nigdy nieopublikowane, oraz kartki magazynowe Sstp posłużyły nam za cenny punkt wyjścia w pracach paleograficznych nad słownikami. Zadaniem bowiem każdego z wykonawców było „przeczytanie” jednego określonego rękopisu w celu identyfikacji polskich glos, przygotowanie jego opisu kodykologicznego, zbadanie makro- i mikrostruktury danego wokabularza, omówienie charakterystyki gramatycznej, semantycznej i składniowej polskiego materiału, zwrócenie uwagi na relacje semantyczne między glosami polskimi w poszczególnych słownikach, a także w stosunku do materiału zawartego w Sstp, oraz zwrócenie uwagi na różnice i podobieństwa między poszczególnymi słownikami, czyli podjęcie próby ustalenia ich filiacji. Do zestawu badanych słowników dołączyliśmy inkunabuł z 1490 r. zawierający dopisane dość liczne polskie glosy⁴³. Efekty tych analiz i badań uwidocznione są w internetowej bazie danych, zamieszczonej na stronie Instytutu Języka Polskiego⁴⁴.

W miarę pogłębiania naszych studiów nad badanymi źródłami zaczęły się nasuwać podejrzenia, że pod nazwą „rozariusz” kryją się co najmniej dwa rodzaje słowników (Deptuchowa, Frodyma 2018: 88). Wraz z postępem prac, polegających na analizie rękopisów i systematycznych studiach literatury, poświęconej średniowiecznej leksykografii (m.in. Grubmüller i in. 1988–1989, Voleková 2015), lepszemu poznawaniu poszczególnych słowników i ich porównaniu podejrzenia te coraz bardziej się uprawdopodobniały. Ogromne studium pod red. Grubmüllera i in., zawierające krytyczne wydanie *Vocabularius Ex quo*, zwróciło naszą uwagę na różnice w budowie tych słowników łacińskich, które były celem badań, a które zostały nazwane wspólną nazwą „rozariusze”. Porównanie ich zawartości, budowy, poszczególnych części z wyczeniem źródeł leżących u ich podstaw, zbadaniem „wstępów”, części zasadniczej słownika i „zakończeń” pozwoliło ustalić, że wszystkie one reprezentują nie jeden typ, ale dzieła o przynajmniej dwojakiego rodzaju proveniencji. Sygnalizowały to w swoich referatach i artykułach Katarzyna Jasińska, Magdalena Klapper i Dorota Kołodziej (2019: 147–163). Ich wnikliwe porównania i studia zaowocowały też artykułem, który jest zamieszczony w tej monografii (*Czym właściwie jest rozariusz?*).

Szczegółowe badania pozwoliły tym autorkom udowodnić tezę, że oto mamy do czynienia z dwoma (a może się okazać w kontynuowanych analizach szerszego materiału, że i więcej) typami słowników. Pragnę zaznaczyć, że na definitywne i wiążące wnioski nie można sobie w tej chwili pozwolić z uwagi na zbyt mały materiał porównawczy⁴⁵. Jednakże już w wyniku zaobserwowanych różnic w budowie

⁴³ Nie wliczam tutaj wszystkich badanych tekstów, gdyż pełna informacja o ich „tytułach” i przyjętych do ich oznaczania skrótach zamieszczona jest w tabeli we wspomnianym już artykule K. Jasińskiej, M. Klapper i D. Kołodziej (w tej monografii).

⁴⁴ <https://rozariusze.ijp.pan.pl/>

⁴⁵ Na dokończenie opracowania i wydanie już czekają dwa kolejne słowniki, kryjące się pod skrótami *RozDom*, nad którym pracuje M. Leńczuk, i *RozWroc*, który analizują K. Jasińska i D. Kołodziej.

badanych słowników postanowiliśmy uściślić i zmienić nomenklaturę badanych rękopisów. Nie wszystkie słowniki to rozariusze. Dlatego te, które spełniają zaobserwowane kryteria, pozostały przy nazwach przyjętych we wniosku (rozariusz – *RozKap*, *RozOss* I–III, *RozPaul*). Natomiast te, które nie wykazują cech pozwalających nazwać je rozariuszami, otrzymały nową nazwę, ogólną, wokabularz, stąd *WokLub*, *WokJag* i *WokRacz*. Te dwa ostatnie słowniki wykazują pewne cechy wspólne, ale za mało mamy informacji, które pozwoliłyby na ich jednoznaczne skategoryzowanie. Mówimy o nich ogólnie „wokabularze”, dodając przydawkę określającą miejsce ich przechowywania⁴⁶. Również słowniki, których materiał znamy wyłącznie z przedstawienia A. Brücknera i które nazywane są przez niego wymiennie granariuszem, rozariuszem i brewilogiem, zostały poddane analizie i wyjęte spod jednoznacznej nazwy rozariusz⁴⁷, i objęte skrótem *WokPet* I–IX, głównie z powodu braku ewidentnych dowodów na to, że to rozariusze.

Wiążący stał się dla nas wspomniany artykuł K. Jasińskiej, M. Klapper i D. Kołodziej i zaproponowane przez nie nazwy badanych słowników (i ich skróty). Zostało to przedstawione przez autorki w tabeli *Zestawienie informacji na temat omawianych słowników łacińskich z polskimi glosami* zamieszczonej na końcu ich artykułu w tej monografii, a równocześnie poprzedzającej artykuły, w których wykonawcy projektu omawiają poszczególne zabytki.

Badaliśmy polskie słownictwo wydobyte ze wskazanych źródeł, a opisanie polskiej leksyki zarówno pod względem semantycznym, jak i gramatycznym było priorytetowym zadaniem. Wszystkie dostępne rękopisy zostały przez wykonawców projektu sprawdzone i odczytane, a odczytania W. Żurowskiej-Góreckiej i Z. Wojsa zweryfikowane i uzupełnione. Wreszcie analizie poddany został jeden inkunabuł, z którego glosy wydał Bolesław Erzepki (Erzepki 1908), określając ten zabytek mianem „słowniczka poznańskiego”, oznaczony w projekcie skrótem *WokLub*.

Analiza materiału polegała na odczytaniu i wybraniu (ustaleniu) łacińskich kontekstów wraz z polskimi glosami. Tekst podano w transliteracji bez wprowadzania znaków interpunkcyjnych. Dla każdego poświadczenia został opracowany opis gramatyczny oraz podana została informacja, czy dane poświadczenie (osobno też hasło) jest notowane w Sstp lub S I. Dla każdej glosy została ustalona transkrypcja, aby w ten sposób wszystkie poświadczenia dla określonych haseł mogły się znaleźć w ustalonym układzie semantycznym i chronologicznym pod każdym hasłem. Wobec różnorodności w zapisywaniu haseł łacińskich w poszczególnych wokabularzach przyjęto zasadę, aby hasła te sprowadzać do jednej uzasadnionej formy, wspólnej dla wszystkich badanych tekstów. Dokonując wyboru podstawowej formy hasła łacińskiego, wzorowaliśmy się na ustaleniach przyjętych w SłSP, SłCz, SłPl, DC, Dief. Pewną pomocą w tych ustaleniach było wspomniane wyda-

⁴⁶ W wypadku *WokLub* – kiedyś, gdyż obecnie znajduje się w Gnieźnie.

⁴⁷ Por. artykuł M. Klapper, Wokabularze petersburskie (w tej monografii).

nie Grubmüllera (1988–1989). Ujednoczenie formy haseł łacińskich pozwoliło na zebranie pod danym hasłem wszystkich odpowiadających mu polskich glos, notowanych w badanych wokabularzach pod obocznymi a nieraz zniekształconymi czy błędnymi zapisami haseł⁴⁸. Dzięki takiemu podejściu mogliśmy porównywać materiał zapisany pod danymi hasłami łacińskimi w badanych słownikach i uściślać lekcje polskich glos czy precyzować ich znaczenia. Taki sposób analizowania haseł i kontekstów pozwalał na ocenę i próbę umiejscowienia wydanych przez A. Brücknera materiałów z *WokPet* I–IX w porównaniu z pozostałymi analizowanymi słownikami.

Wcześniej napisałam, że materiał z rozariuszy był wykorzystywany w Sstp. Często były to poświadczenia danych haseł w najmniejszym z możliwych kontekście, co zależało od wydawcy czy ekscerptatora (por. np. cytaty ze źródła o sygn. *Erz* dostępne w wydaniu tego słownika przez B. Erzepkiego, które teraz mogły zostać poszerzone dzięki uzyskaniu dostępu do inkunabułu; teraz skrót *WokLub*). Niejednokrotnie dzięki odczytanim na nowo fragmentom łacińskich tekstów można było w cytatach z tych źródeł poszerzyć kontekst, co z kolei umożliwiało zweryfikowanie jego poprawności graficznej, transkrypcji, a w wyniku tego pozwalało na doprecyzowanie znaczenia ustalonego w Sstp czy odmianki fonetycznej hasła lub formy gramatycznej.

Niniejsza publikacja jest pomyślana jako zbiór artykułów wykonawców projektu. Internetowa baza danych jest zbiorczym opracowaniem według przyjętych zasad materiału z wszystkich objętych projektem wokabularzy. Artykuły natomiast są indywidualnymi opracowaniami charakterystyki poszczególnych wokabularzy i ich zawartości. Przyjęliśmy zasadę, aby przedstawić w nich opisy kodykologiczne poszczególnych wokabularzy średniowiecznych, pokazać budowę tych łacińsko-łacińskich słowników, stan badań i uzyskane wyniki. Ponieważ każdy z autorów skupiał się w ramach projektu na analizie i usystematyzowaniu materiału językowego jednego źródła, to w artykułach każdy prezentuje wyniki z zakresu swoich badań. Koncepcja publikacji zakładała, aby każdy przedstawił to, co ważne i charakterystyczne dla danego rozariusza czy wokabularza, czyli dla danego źródła. Zależało nam na zwróceniu uwagi na polskie słownictwo i interesujące zjawiska z zakresu semantyki, gramatyki czy na analizy porównawcze tekstów średniowiecznych. Różnice między opracowywanymi wokabularzami można zauważyć także w sposobie zapisywania polskich wyrazów, czyli w grafii. Przedstawiany materiał z załączników podawany jest w transliteracji. Czasem wymaga on podania tych wyrazów w transkrypcji. Ma to miejsce wtedy, gdy nieunormowana pisownia staropolska może sprawiać trudność we właściwym zinterpretowaniu zapisu lub daje różnego rodzaju możliwości interpretacyjne. Stąd między opracowaniami, ale także w obrę-

⁴⁸ Szczegółowe informacje na temat koncepcji opracowania materiału źródłowego – por. Jasińska i in. 2019.

bie poszczególnych artykułów, widoczne są różnice w podawaniu i objaśnianiu wyrazów, np. *przekvpyen* (k. 185r), *myrzecz* (czyt. *mier-ziec*, k. 2v).

W artykułach przyjęto pewne ujednoczone zasady techniczne, mające ułatwić ich lekturę.

Przyjęto takie same zasady cytowania materiału z omawianych wokabularzy, mianowicie cytaty podawany jest kursywą, potem w nawiasie transkrypcja polskiego wyrazu (w przypadkach mogących budzić wątpliwości interpretacyjne) i nr karty, np.:

1. *Esula minor est quedam herba dicta acidula leporiana vlg. szayący szczaw* (czyt. *zajęczy szczaw*, k. 74v); także w opisie grafii zabytku: np.: *szorawy* (czyt. *żoraw*, k. 235r), *szreszoga* (czyt. *śrzejoga*, k. 42r).
2. We własnych odczytaniach z omawianych wokabularzy normalizujemy pisownię łączną i rozdzielną oraz wielkich i małych liter, a także (wyjątkowo) wprowadzamy konieczne znaki interpunkcyjne.
3. Przekłady tekstów łacińskich pochodzą od autorów poszczególnych artykułów (o ile nie zaznaczono inaczej). Przytaczane są kursywą w dolnych przypisach, poprzedzone skrótem Tłum.: *Oculista okulista. Oculatus mający oczy*. Wyjątkowo, gdy tego wymaga spójność wywodu, podane są w tekście głównym, np. *id est* ‘to jest’).
4. Tłumaczenia fragmentów z Pisma Świętego podawane są za *Biblią* Jakuba Wujka z 1599 r. (za wydaniem ks. Frankowskiego z 1999 r.) – skrót BWuj.

Wspólny dla wszystkich artykułów jest wykaz używanych umownych skrótów i znaków, nie obejmuje on jednak skrótów konwencjonalnych, np.: np. – na przykład, cz. – część, r. – rok, s. – strona. Znalazły się w nim skróty polskie i łacińskie stosowane w opracowaniach z zakresu językoznawstwa, historii oraz bibliotekoznawstwa.

Ponieważ literatura przedmiotu w poszczególnych opracowaniach się powtarza – autorzy niejednokrotnie ze zrozumiałej konieczności odwołują do tych samych pozycji (źródeł, opracowań, słowników) – przyjęliśmy rozwiązanie, aby zamieścić na końcu w dziale *Bibliografia* spis pozycji bibliograficznych wspólny dla wszystkich artykułów. Tu też podajemy rozwiązania przyjętych skrótów pozycji bibliograficznych, w tym słowników czy gramatyk (tzw. literatura przedmiotu). Zasady opracowania bibliografii są zgodne z zasadami przyjętymi w internetowej bazie danych.

Wspólny dla całej publikacji jest też indeks omawianych w poszczególnych artykułach wyrazów polskich, uwzględniający wyłącznie numery stron, na których występuje dany wyraz. Zasady jego budowy przedstawione są na początku *Wykazu omawianych polskich wyrazów*.

Praca nad projektem była możliwa i ułatwiona dzięki zdjęciom cyfrowym badanych rękopisów i inkunabułu. Za wyrażenie zgody na udostępnienie ich składam serdeczne podziękowania:

1. Pani Annie Gruszeckiej, Dyrektor Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu (skany rękopisu 1360, *Wokabularz Raczyńskich*) ze zbiorów specjalnych Biblioteki Raczyńskich;
2. Ks. Prof. dr. hab. Jackowi Urbanowi, Dyrektorowi Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie (skany rękopisu Ms 224, *Rozariusz kapitulny*).
3. Panu Dr. Adolfowi Juzwence, Dyrektorowi Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (skany rękopisu 1630/I; *Rozariusz Ossolińskich* III; 381/II, *Rozariusz Ossolińskich* I i 3297/I, *Rozariusz Ossolińskich* II).
4. Ks. dr. Michałowi Sołomieniukowi, Dyrektorowi Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (skany inkunabułu o sygn. BK Inc 78d, *Wokabularz lubiński*).
5. Panu Prof. dr. hab. Zdzisławowi Pietrzykowi, Dyrektorowi Biblioteki Jagiellońskiej (skany rękopisu BJ Rkp. 2454, *Wokabularz jagielloński*).
6. O. dr. Jarosławowi Łuniewskiemu, Dyrektorowi Archiwum Ojców Paulinów na Jasnej Górze (zgoda na wykonanie zdjęć cyfrowych rękopisu II 25, *Rozariusz pauliński*).

Dziękuję za współpracę Panu Mgr. Maciejowi Godnemu, który zajmował się opracowaniem narzędzi informatycznych służących do przedstawienia opracowanego materiału, czuwał nad działaniem internetowej bazy danych oraz wyszukiwarki.

Również dziękuję Panu Prof. dr. hab. Wiesławowi Lubaszewskiemu za konsultacje związane z opracowaniem elektronicznej bazy danych.

Osobne podziękowania kieruję do Pana Prof. Krzysztofa Pawłowskiego za konsultacje latynistyczne oraz tłumaczenia części polskich definicji podawanych w internetowej bazie danych.

Dziękuję Pani Prof. Annie Zajchowskiej-Bołtromiuk za pomoc w rozwiązywaniu szczególnie trudnych problemów paleograficznych.

Szczególne podziękowanie dla Pani Mgr Magdaleny Bugajewskiej, Kierownik Oddziału Rękopisów Biblioteki Raczyńskich, za sporządzenie i przekazanie opisu katalogowego *Wokabularza Raczyńskich*, który został wykorzystany przy opisie kodykologicznym tego rękopisu.

Dziękuję Państwu Recenzentom, Prof. Aleksandrze Janowskiej (UŚ) i Prof. Michałowi Rzepieli (IJP PAN) za wnikliwe i życzliwe recenzje monografii.

Serdecznie dziękuję całemu Zespołowi za udział w projekcie, pracowitość i rzetelność, a nade wszystko za dobrą i pełną wzajemnej życzliwości współpracę.

Katarzyna Jasińska

ORCID: 0000-0002-9982-0644

Magdalena Klapper

ORCID: 0000-0003-3085-339X

Dorota Kołodziej

ORCID: 0000-0002-5621-4679

Czym właściwie jest rozariusz?

1. *Rozariusz* – historia terminu

W literaturze naukowej określenie *rozariusz* po raz pierwszy pojawiło się w artykule Aleksandra Brücknera (1895b) *Z rękopisów petersburskich*, cz. II: *Średniowieczne słownictwo polskie*. Opisując początki leksykografii w Polsce, autor wyróżnił kilka grup glosowanych rękopiśmiennych słowników łacińskich, będących przekazami zachodnioeuropejskich dzieł leksykograficznych, takich jak *Vocabulista*, *Lucianus*, *Mammotrectus*, *De compositione verborum* oraz „*Rosarii* albo *Granarii*” (1895b: 5)⁴⁹. Ten ostatni typ wokabularza A. Brückner opisał jako anonimową pracę powstałą na Zachodzie w XIV w. i spopularyzowaną ze względu na swoją zwyczajność i przystępność. Badacz omówił charakterystyczne cechy tego rodzaju słownika na przykładzie *rozariusza* Krakowskiej Kapituły Katedralnej⁵⁰. Zweryfikował przy tym błędne informacje pierwszych wydawców zabytku: „Z kopisty prostego, Piotra Świątkowica z Ujścia, zrobiono wcale mylnie autora tego słownika” (Brückner 1895b: 5). W swoim artykule A. Brückner wymienił 12 przekazów podobnych do rękopisu kapitulnego, spośród których część określał nazwą *rozariusz*, a część mianem *granariusza*, nie precyzując powodów tego rozróżnienia. Nazwy *granariusz* używał częściej.

⁴⁹ Ponieważ opis dziejów średniowiecznej leksykografii łacińskiej A. Brücknera zawiera pewne nieścisłości, konieczne jest ich sprostowanie. Badacz przypisał autorstwo *Lucianusa* Gwilermowi Britonowi (1895b: 16) zamiast Henrykowi z Ratyzbony (por. Grubmüller 1967: 29–30, 39–40) oraz podał nazwę „Rosarius” jako alternatywny tytuł słownika Hugucia z Pizy pt. *Liber derivationum* (Brückner 1895b: 49), podczas gdy chodzi o inne dzieło tego autora, mianowicie *Rosarium de arte gramaticali* (por. Kowalczyk i in. 1984: 7–8).

⁵⁰ Sygn. Ms 224 (Polkowski 1884: 161).

W latach 60. XX w. określeniem *rozariusz* zaczęto się posługiwać w *Słowniku staropolskim*. W t. V (1969 r.) do spisu źródeł Sstp dodano *Rozariusz pauliński* (*RozPaul*). W t. VIII (1981 r.) do tego spisu dołączono tzw. „rozariusz Raczyńskich” (ze skrótem *RozRacz*)⁵¹, a ponadto zmieniono sygnatury czterech glosowanych słowników łacińskich, które zostały wówczas zaliczone do rozariuszy. Są to: *Rozariusz kapitulny* (*RozKap*), wcześniej oznaczany skrótem *RpKapKr*⁵², i rozariusze Ossolińskich I–III (*RozOss* I–III), cytowane dotąd za wydaniem A. Brücknera ze skrótem *PF* V 13–15⁵³. W OżSstp pozycje oznaczone skrótami *RozKap*, *RozOss* I, *RozOss* II, *RozOss* III, *RozPaul* i *RozRacz* są nazwane rozariuszami, a rękopisy petersburskie z wydania A. Brücknera (*PF* V 6–13) „tzw. rozariuszami lub granariuszami” (OżSstp 2005: 123).

W 1979 r. ukazał się artykuł Wandy Żurowskiej-Góreckiej, w którym autorka opisała całą grupę słowników wymienionych w powyższym akapicie, określając je mianem rozariuszy. Utożsamiła je z popularnym na terenie Niemiec słownikiem *Vocabularius Ex quo*, który został określony (za M. Plezią 1959: V–VI)⁵⁴ jako jedna z „przeróbek” dzieła *Catholicon*. Do grupy rozariuszy włączyła jeszcze jeden przekaz, tzw. „rozariusz jagielloński” (Żurowska-Górecka 1979: 64). Przygotowując ekscerpcję materiału polskiego dla Sstp, badaczka rozpoczęła pionierskie prace polegające na odczytaniu i zestawieniu w porządku alfabetycznym glosowanych haseł łacińskich z poszczególnych przekazów. Wyniki jej analiz nie zostały jednak opublikowane.

Zawierający 9 pozycji wykaz zatytułowany „rozariusze, granariusze, brevilogi” pojawił się w artykule *Zapisy polskie w słownikach i glosariuszach XV w. – terminy, źródła, perspektywy badawcze* (Leńczuk 2015: 109)⁵⁵. Poza rozariuszami znanymi

⁵¹ Pierwszy cytat z tą sygnaturą pojawił się już w t. VI Sstp (por. hasło *Parznia*).

⁵² OżSstp tej zmiany nie odnotowuje (por. OżSstp 2005: 169). Skrótu *RozKap* użyto w Sstp tylko raz pod hasłem I. *Taki*.

⁵³ Jeszcze przed zmianą sygnatury w Sstp cytowano materiał pominięty przez wydawcę, a odczytany ze zdjęć rękopisu przez W. Żurowską-Górecką ze skrótem *PFRp* V 13–15 (por. np. hasło *Paprzyca*).

⁵⁴ Autor opisu dziejów leksykografii łacińskiej w Polsce napisał o *Rozariuszu kapitulnym*: „działko samo jest identyczne ze znanym nam już z druków piętnastowiecznych *Vocabularius ex quo*, który krążył w rękopisach, zanim doczekał się formy drukowanej” (Plezia 1959: VI).

⁵⁵ Podzielamy zdanie autora, gdy pisze on, że: „Trudność z precyzyjnym wydzieleniem określonego typu średniowiecznego słownika: rozariusza, granariusza, brewiloga, lucjanusa, mammotrektu czy też innego rodzaju wokabularza wynika stąd, że większość z zachowanych XV-wiecznych kopii to kompilacje i wypisy. Bez szczegółowych badań zawartości rękopisu nie możemy powiedzieć (np. na podstawie przypisanego tytułu katalogowego), że mamy przed sobą rozariusz czy lucjanus” (Leńczuk 2015: 108). Nie możemy jednak zgodzić się z niektórymi jego sformułowaniami dotyczącymi historii leksykografii łacińskiej odwołującymi się do interpretacji przestarzałej literatury przedmiotu, np. wspomniane przez niego dzieło *Vocabulista* Bertolda z Eisenach z rękopisu BJ 228 (Leńczuk 2015: 106) nie jest słownikiem, lecz wierszowanym zbiorem rzadkich wyrazów łacińskich zatytułowanym *De rarissimis vocabulis* (Włodek i in. 1980: 276). Chcemy również zweryfikować niektóre informacje zawarte w przedstawionej w artykule klasyfikacji słowników „z polskim materiałem językowym” (Leńczuk 2015: 109–111). „Rozariusze Biblioteki Kapituły Katedralnej na Wawelu” o sygn. MS 223

z dotychczasowych publikacji autor wymienił również rękopiśmienny *Rozariusz dominikański* (por. *RozDom*) oraz glosowany inkunabuł *VEx* przechowywany w Bibliotece Kapitulnej w Gnieźnie (por. *WokLub*).

Jednym z celów projektu badań nad polskim słownictwem w XV-wiecznych glosowanych słownikach łacińskich była weryfikacja stanu wiedzy na temat specyfiki rozariuszy, w tym ich tekstu podstawowego, tj. łaciny. Dlatego prace objęły analizę wszystkich przekazów, które do tej pory określano mianem rozariuszy (tytuł projektu nawiązuje do tej tradycyjnej nazwy). Już na wstępnym etapie badań zauważono jednak, że słowniki te nie są jednorodne pod względem struktury tekstu łacińskiego (Deptuchowa i Frodyma 2018: 88). Przeprowadzona przez nas dokładna analiza układu haseł, wstępów i zakończeń poszczególnych przekazów⁵⁶ potwierdziła, że w badanej grupie mamy do czynienia z co najmniej dwoma różnymi rodzajami słowników. Ich identyfikacja była o tyle utrudniona, że wszystkie mają charakter kompilacyjny i są do siebie dość podobne, jednakże niektóre kompilacje zyskiwały w średniowieczu szczególną popularność i funkcjonowały pod osobnymi tytułami. Kopiowano je i wykorzystywano jako materiał do dalszych przeróbek. Porównanie zabytków analizowanych w naszym projekcie z zachodnioeuropejskimi przekazami średniowiecznych słowników łacińskich oraz ich opracowaniami, przede wszystkim wydaniem krytycznym *VEx* (Grubmüller i in. 1988–1989), umożliwiło powiązanie omawianych przekazów z różnymi rodzajami wokabularzy.

2. Rozariusz a *Vocabularius Ex quo*

W literaturze rozariusze zwykle utożsamiano z *VEx* (Brückner 1895b: 50; Plezia 1959: VI; Żurowska-Górecka 1979: 62; Leńczuk 2015: 105), który był popularną anonimową kompilacją słowników łacińskich powstałą w Niemczech na początku XV wieku (Grubmüller 1967: 67–74). Słownik ten przeznaczony był na potrzeby ubogich kleryków uczących się łaciny jako pomoc przy czytaniu tekstów łacińskich, szczególnie Biblii i lektur szkolnych. Oprócz informacji semantycznych

i MS 224 (2015: 105, 108) to w rzeczywistości jeden rękopis (aktualna sygn. 224) (por. OżSstp 2005: 177). Tzw. rozariusz jagielloński nosi sygn. BJ Rkp. 2454, a nie 2452 (Leńczuk 2015: 109) – autor powielił pomyłkę W. Góreckiej (por. Żurowska-Górecka 1979: 64, przypis 22). Zamieszczenie w zestawieniu słowników inkunabułu BK Gn 78d oraz rękopisu BJ 228 pod hasłem „Catholicon” jest mylące, zwłaszcza w świetle słusznego, choć nieprecyzyjnego komentarza autora: „oba rękopisy (!) zawierają jedynie wypisy z «catholiconu»”. Pierwszy zabytek to glosowany inkunabuł *Vocabularius Ex quo*, drugi mieści trzy rękopiśmienne dzieła, którymi są *Lucianus*, *Vocabulista* oraz przekładowy słowniczek łacińsko-polski.

⁵⁶ Podstawowe dane na temat badanych słowników przedstawiłyśmy skrótoowo w tabeli *Zestawienie informacji na temat omawianych słowników łacińskich z polskimi glosami* (na końcu artykułu); znajdują się w niej także skróty nazw źródeł (wraz z ich rozwinięciami), którymi posługujemy się w niniejszej monografii.

i gramatycznych zawierał niemieckie odpowiedniki wielu wyrazów hasłowych. Nazwa słownika pochodzi od jego początkowych słów: *Ex quo vocabularii varii autentici*⁵⁷. W taki sam sposób zaczynają się też przekazy rozariuszy z polskimi glosami. Choć podobieństwo między klasycznym *VEx* a rozariuszami jest uderzające, to jednak można zauważyć pewne szczegóły, które pozwalają odróżnić rozariusze nie tylko od kanonicznego *VEx*, ale również od innych dzieł leksykograficznych tamtego okresu.

2.1. Cechy dystynktywne rozariusza w odniesieniu do rękopiśmiennych przekazów *Vocabularius Ex quo*

Na odstępstwa od klasycznego wzorca *VEx* wskazują takie elementy, jak: treść łacińskiego wstępu i zakończenia, układ haseł, budowa poszczególnych artykułów hasłowych oraz wprowadzenie polskich glos. Pierwszą istotną cechą rozariuszy jest rozbudowany wstęp. Oprócz przejętej z *VEx* informacji o źródłach, z których czerpał ten słownik⁵⁸, i jego przeznaczeniu, znajduje się w nim także fragment zawierający alternatywne nazwy tego dzieła leksykograficznego, tj. *granarius*, *brevilogus*, *rosarius*.

Najpierw autor nazywa swoje dzieło *granarius*. Porównuje słownik do spichlerza, w którym zgromadzone jest pożywne ziarno. Obfitość słów zaczerpniętych z ksiąg wielu autorów opracowana jest w sposób zwięzły, co przypomina redaktorowi inny znany mu i używany przezeń słownik łacińsko-niemiecki – *Brevilogus*. Stąd druga zaproponowana nazwa. Następnie redaktor podaje trzecią nazwę – *rosarius*. Porównanie słownika do róży, która przewyższa inne kwiaty urodą, ozdobnością i zapachem, pozwala mu wyeksponować piękno jego dzieła przewyższającego inne słowniki bogactwem objaśnień. Autor zaznacza, że tak jak róża może być czerwona lub biała, tak objaśnienia słów (w szczególności zaczerpniętych z Pisma Świętego) są albo dosłowne, albo przenośne. Jako podsumowanie tej części autor powtarza wszystkie trzy nazwy, podkreślając użyteczność, piękno i zwięzłą redakcję swojego dzieła⁵⁹.

⁵⁷ Tłum.: *Z którego słowniki rozmaite, autentyczne* (tłum. własne).

⁵⁸ Źródła cytowane we wstępie *VEx* to: Hugucio (*Magnae derivationes*), *Catholicon* (Jana z Genui), *Brevilog* i Papias (*Elementarium doctrinae erudimentum*). Przekazy rozariuszy (z wyjątkiem *Rozwroc*) dodają do tej listy nowe pozycje: *Puericius* (Jana z Meer) i Brito (*Exposiciones vocabulorum Bibliae*). Informacje o tych pozycjach – por. Grubmüller (1967: 20–32); Powitz (1983: 677–679).

⁵⁹ Por. łaciński fragment wstępu: *Iste itaque liber rationabiliter vocetur Granarius siue Granarium. Ideo quia sicut in granario id est horree frumenta vitiora et grana pociora reponuntur. Sic iste liber continet vocabula vitiora et pociora ex diuersis voluminibus diuersorum autorum exponencium Sacram Scripturam in hanc massam breuilogam redactam. Ab hoc merite dicitur breuilogus uel summarius potest appellari. Rosarius quia sicut rosa precellit alios flores odore, decore et pulcro rubore, et confectio queuis ex rosis preeminet alias. Sic iste codicellus tercios (?) pulcro odore id est expositione ultra alios continet. Et sicut rosa variatur in colore ut puta albo, rubeo, sic iste liber variatur in exposi-*

Ponadto wstęp rozariuszy został wzbogacony o fragment pochodzący z przedmowy do *Brevilogu*, w której zdefiniowane zostały znaczenia hebrajskiej litery *Aleph*, greckiej *Alfa* oraz cztery funkcje *A* w łacinie. Z *Brevilogu* przepisano także zapowiedź podziału słownika na trzy części, choć w rozariuszu, wzorem *VEx*, wszystkie hasła ułożone są w jednym ciągu alfabetycznym. Po tym wstępie zaczyna się hasłowa część słownika.

Od klasycznego *VEx* rozariusze odróżnia także rozbudowane trzyczęściowe zakończenie. Pierwszą część stanowi odpowiedź na krytykę anonimowości słownika, druga to laudacja na cześć Boga i świętych, trzecia zawiera eksplicit z danymi o piarszu oraz okolicznościach zakończenia przepisywania dzieła.

W rozariuszach występują nawiązania do polskich realiów kulturowych i językowych. Odwołanie do polskiej tradycji duchowej pojawia się w środkowej części zakończenia. Następuje w niej pochwała Boga, Błogosławionej Dziewicy Maryi, zastępów niebieskich oraz, co istotne, patrona Polski⁶⁰. Inny polski akcent można odnaleźć w części hasłowej rozariuszy. Pod hasłem *Y* pada stwierdzenie, że litera ta występuje w językach barbarzyńskich, np. polskim, niemieckim i czeskim. Fragmenty te nie pojawiają się w klasycznym *VEx*.

Wszystkie zachowane rozariusze mają zmodyfikowany względem *VEx* układ graficzny (układ ciągły, a nie hasło pod hasłem). Inne położenie mają również sigła gramatyczne – między wyrazem hasłowym a definicją, a nie w osobnej kolumnie przed hasłem. Ponadto lista haseł rozariuszy nie jest identyczna z listą haseł *VEx*, podobnie jak zakres informacji semantycznej w poszczególnych artykułach.

Kolejną cechą charakterystyczną rozariuszy jest pomijanie głos niemieckich występujących w *VEx* i dodawanie polskich odpowiedników wybranych łacińskich wyrazów hasłowych. Nie znaczy to jednak, że każdy wyraz niemiecki jest zastępowany polskim⁶¹. Odpowiednikami wernakularnymi są opatrywane głównie wyrazy rzadkie, wieloznaczne, najczęściej te, które występują w Wulgacie. Głosy te, choć stosunkowo nieliczne i nierównomiernie rozmieszczone, stanowią cenne uzupełnienie źródłowe leksyki poświadczonej w *Sstp*⁶².

Wymienione odstępstwa od kanonicznego *VEx* nie są jednak na tyle znaczące, żeby można było mówić o całkowicie nowym typie słownika. Według nas rozariusz to polska redakcja *VEx*, jego opracowanie zawierające polskie odpowiedniki

cione iam latinali (pro litterali), iam partim in mistica que potest alba apellari, nullam habens permutationem falsi. Et sicut rosa est flos familiarissimus, id est comunissi<m>us, sic iste libellus potest esse familiarissi<m>us omnibus pauperibus longas exposiciones comparare nequentibus (RozKap, k. 3r).

⁶⁰ W *RozKap* i *RozOss* II jest to św. Stanisław, w *RozPaul* to św. Stanisław i św. Wojciech, a w *RozWroc* św. Wojciech i dodatkowo św. Jan Chrzyciel, zapewne patron kopisty – Jana z Żagania.

⁶¹ Poszczególne przekazy rozariuszy zawierają od około 90 do ponad 250 polskich odpowiedników łacińskich wyrazów hasłowych, przeważnie rzeczowników.

⁶² Szczegółowe omówienie różnic między kanoniczną wersją *VEx* a rozariuszami znajduje się w artykule *Which Dictionary Is Beautiful, Affluent and Concise at the Same Time? (in 15th-century Poland)* (Jasińska i in. 2019).

wybranych wyrazów hasłowych przy braku glos niemieckich. Od kanonicznego *VEx* odróżnia go również rozszerzenie wstępu o fragment opisujący potrójny tytuł (rozariusz, granariusz, brevilog), wzmianka o języku polskim w definicji hasła *Y* oraz laudacja z wezwaniem do patrona Polski.

2.2. Rozariusz a glosowane inkunabuły *Vocabularius Ex quo*

O ile każdy rozariusz jest *VEx*, o tyle nie każdy *VEx* jest rozariuszem. Przykładami takich *VEx* zawierających polskie słownictwo, które nie są rozariuszami, są glosowane inkunabuły tego dzieła. Wymieńmy trzy przykłady.

Najwięcej polskich glos zawiera egzemplarz *VEx* wydany w 1490 r. (por. *Wok-Lub*)⁶³. Edycję polskiego materiału z tego zabytku przygotował Bolesław Erzepki (1908). Na marginesach inkunabułu znajdują się polskie odpowiedniki drukowanych wyrazów hasłowych w odpowiednich miejscach ciągu alfabetycznego, a gdzieś tam rękopiśmienne notatki łacińskie oraz polskie tłumaczenia pojedynczych wyrazów i całych zdań.

Z kolei inny inkunabuł *VEx* z ok. 1498 r., przechowywany w Bibliotece Kórnickiej⁶⁴, zawiera polskie glosy niejakiego Jana Feliksa, który, jak sam przyznaje, podał tyle polskich odpowiedników haseł, ile zdołał, pozostawiając dokończenie pracy innym. Glosator przetłumaczył zaledwie 117 z ok. 12 tysięcy haseł słownika (łącznie 154 wyrazy polskie).

Pochodzący z tego samego nakładu (Strassburg ok. 1498 r.) egzemplarz *VEx* z Biblioteki Ossolińskich⁶⁵ wzbogacony został o liczne polskie glosy dopisane na marginesach. Ponadto znajdują się w nim dopisane łacińskie hasła, niewystępujące na liście haseł typowej redakcji drukowanej *VEx*.

Wskazane zabytki leksykograficzne, pomimo obecności polskich glos, nie mogą jednak zostać uznane za rozariusze. Niemożność zgrupowania glosowanych inkunabułów *VEx* z rozariuszami wynika przede wszystkim ze specyficznego nośnika informacji, jakim był tekst drukowany. Rozariusze należą do tradycji łacińskich słowników rękopiśmiennych, a glosowane inkunabuły są od nich o kilkadziesiąt lat młodsze i były wydawane jako słowniki łacińsko-niemieckie. Nie natrafiłyśmy na inkunabuły zawierające takie elementy struktury rozariuszy, jak rozbudowany wstęp i laudacja z wezwaniem do patrona Polski, ani w formie drukowanej, ani dopisanej ręcznie. W przypadku trzech wymienionych druków adaptacja klasycznego wzorca *VEx* ograniczyła się do dopisywania polskich wyrazów (i niekiedy także dodawania haseł łacińskich), ale nie ma jasnych dowodów na to, skąd został zaczerp-

⁶³ Inkunabuł ten, nazywany niekiedy „słowniczkiem poznańskim” (por. Kwilecka 1980), został włączony w poczet „rozariuszy, granariuszy, brevilogów” przez M. Leńczuka (2015: 109); podobnie: Frodyma (2018: 181); Deptuchowa i Frodyma (2018: 93).

⁶⁴ Sygn. Qu. 84 (Muszyński 1968: 165).

⁶⁵ Sygn. XV. 225 (Kawecka-Gryczowa 1956: 85).

nięty materiał. Głosowanych inkunabułów nie można utożsamiać z rozariuszami wyłącznie na podstawie obecności i częściowej zbieżności polskich glos w niektórych przekazach. Omawiane słowniki reprezentują dwie różne redakcje *VEx*.

3. Głosowane słowniki łacińskie – próba identyfikacji

Wskazanie cech dystynktywnych rozariuszy pozwoliło na zweryfikowanie dotychczasowego ich wykazu, dodanie do listy przekazów podobnych i usunięcie tych, które znacznie się od nich różnią. W świetle naszych ustaleń w poczet rozariuszy w ścisłym rozumieniu tego słowa można zaliczyć następujące źródła Sstp: *RozOss I*, *RozOss II*, *RozOss III*, *RozPaul* i *RozKap*.

W wyniku naszych badań do grupy rozariuszy włączyliśmy dwa nowe zabytki językowe – *RozWroc* i *RozDom* – które nie były źródłami Sstp i nie zostały uwzględnione w projekcie grantowym. Obu przekazom poświęcone zostaną odrębne opracowania (obecnie w przygotowaniu), w tym miejscu przytoczymy jedynie podstawowe informacje świadczące o ich podobieństwie do wymienionych wyżej źródeł.

Zestawiając znane dotąd rozariusze z wydaniem krytycznym *VEx*, w którym zidentyfikowano pięć głównych redakcji rękopiśmiennych i jedną inkunabułową tego słownika, zwróciliśmy uwagę na przekaz oznaczony w tym studium jako Br6. Nieznany nam wcześniej rękopis został sklasyfikowany jako „luźne opracowanie” (*freie Bearbeitung*). Przy jego opisie zaznaczono, że zawiera „nieliczne glosy polskie” (*sehr wenigen polnischen Glossen*, Grubmüller i in. 1988: 59), co skłoniło nas do przeprowadzenia analizy porównawczej ze zgromadzonym dotychczas materiałem. W jej wyniku stwierdziiliśmy nie tylko obecność ponad stu polskich glos wewnętrznych w tekście słownika, ale też uderzające podobieństwo między wrocławskim zabytkiem a znanymi dotąd rozariuszami⁶⁶.

RozDom sklasyfikowany przez M. Leńczuka jako rozariusz (2015: 105, 109) posiada większość wskazanych przez nas wyróżników z wyjątkiem zakończenia⁶⁷. Tym samym znamy obecnie 7 przekazów rozariuszy, niewykluczone jednak, że w przyszłości odkryte zostaną kolejne.

Porównując uwzględnione w projekcie grantowym słowniki tradycyjnie określane nazwą rozariusze, trafiłyśmy również na przekazy, które wyraźnie odbiegały od pozostałych. Analiza struktury dwóch źródeł – *WokRacz* i *WokJag*⁶⁸ – wykazała, że ich prologi, laudacje i układ haseł znacznie różnią się od analogicznych elemen-

⁶⁶ Określenie przez zespół K. Grubmüllera (1988: 59) relacji przekazu Br6 do kanonicznego *VEx* pomogło nam wskazać dystynktywne cechy całej grupy rozariuszy.

⁶⁷ *RozDom* urywa się na hasło *Turbacio*. Nie jest to jedyny niekompletny rękopis w analizowanej grupie. *RozOss I* kończy się na hasło *<T>extoriatius*, pierwszym pełnym hasłem *RozOss III* jest *Argentina*, ostatnim – *Zerologon* (brakuje mu początku i zakończenia).

⁶⁸ Znane dotąd jako „rozariusz Raczyńskich” (*RozRacz*) i „rozariusz jagielloński” (*RozJag*).

tów zarówno rozariuszy, jak i kanonicznego *VEx*. Tym samym wykluczamy przyporządkowanie tych dwóch rękopisów do omawianej grupy.

Zestawienie *WokRacz* i *WokJag* ujawniło natomiast wyraźne podobieństwo między nimi. Wspomniany prolog do obu słowników w znacznym stopniu zbiega się ze wstępem do innego zabytku leksykograficznego późnego średniowiecza, mianowicie *Brevilogu*, tj. słownika powstałego w ostatniej ćwierci XIV wieku na terytorium Niemiec, który *nota bene* był jednym ze źródeł *VEx*. *Brevilog* był w założeniu słownikiem łacińskim, uwzględniającym rzadkie i trudne słowa, które inne opracowania leksykograficzne (*Catholicon*, Hugucio) pomijały. Miał on stanowić pomoc przy czytaniu tekstów łacińskich, a także przyczynić się do odkrycia ich sensu duchowego (por. Grubmüller 1999: 1033–1034). Typowym elementem struktury tego słownika był trójdzielny układ, w myśl którego najpierw podawane były *nomina* (rzeczowniki i przymiotniki), następnie *verba* (czasowniki) i *indeclinabilia* (nieodmienne części mowy). *WokRacz* i *WokJag* nie posiadają jednak takiego układu materiału, hasła podane zostały w jednym ciągu alfabetycznym, bez względu na przynależność do określonej klasy gramatycznej. Skłania nas to do postawienia hipotezy, że te przekazy być może stanowiły pewną kompilację powstałą na bazie *Brevilogu*.

Podobieństwo między omawianymi przekazami odnajdujemy głównie w tekście łacińskim, np. w wieńczącej dzieło apostrofie do Boga, Dziewicy Maryi i wszystkich świętych⁶⁹:

Aliquibus peccatis dignetur nos custodire et conseruare Deus gloriosus vna cum matre sua illibata et castissima Virgine Maria et omnibus sanctis eius quibus laus honor reuerencia debetur in secula seculorum. Amen etc. (*WokRacz*, k. 200v).

Aliquibus peccatis dignetur nos custodire et conseruare Deus gloriosus vna cum matre sua et illibata et castissima Virgine Maria et omnibus eius sanctis quibus laus honor reverencia debetur in secula seculorum. Amen etc. (*WokJag*, k. 351r).

Partie nielacińskie słowników znacznie się różnią. W *WokJag* można odnaleźć szereg niemieckich odpowiedników wyrazów hasłowych, a polskie wyrazy⁷⁰ pojawiają się wyjątkowo. W *WokRacz* proporcja ta jest odwrócona.

Oba przekazy z pewnością nie były ze sobą w bezpośrednim związku pochodności, prawdopodobnie jednak miały wspólny archetyp tekstowy. Ze względu na brak dostatecznego materiału porównawczego kwestia identyfikacji tekstu podstawowego, a co za tym idzie dokładnego określenia rodzaju tego słownika, pozostaje jeszcze otwarta. Dlatego w odniesieniu do nich posługujemy się ogólnym sformu-

⁶⁹ Wezwanie to wiąże się z ostatnim hasłem obu przekazów – *Zodoma* – niewystępującym w *VEx*, rozariuszach i *Brevilogu*. *Zodoma* jest określona jako miasto zniszczone z powodu ogromu swoich grzechów (Sodoma). Po definicji następuje cytowana prośba do Boga, Maryi i świętych o ustrzeżenie przed tymi grzechami.

⁷⁰ Z zastrzeżeniem, że większość z nich równie dobrze może być interpretowana jako wyrazy niemieckie, por. artykuł Ewy Deptuchowej o *WokJag* w niniejszej monografii.

łowaniem *wokabularze*, stąd odpowiednio – *Wokabularz jagielloński* i *Wokabularz Raczyńskich*.

Wnioski z analizy budowy zachowanych przekazów rozariuszy okazały się przydatne również do próby identyfikacji rękopisów, które nie dotrwały do naszych czasów. Mowa o wokabularzach petersburskich (*WokPet* I–IX), które A. Brückner (1895b: 5–15) umieścił w grupie „Rosarii albo Granarii”. Dokładne omówienie poszczególnych przekazów znajduje się w artykule Magdaleny Klapper w niniejszej monografii, w tym miejscu przytaczamy wyniki próby identyfikacji rękopisów.

Jako najbliższe znanym nam współcześnie rozariuszom możemy wymienić następujące przekazy: *WokPet* II (1895b: 8–10), *WokPet* III (1895b: 10–11), *WokPet* V (1895b: 11), *WokPet* VI (1895b: 11–12), *WokPet* VII (1895b: 12–13).

Podobieństwo wymienionych zabytków do rozariuszy przejawia się w obecności dodatkowych źródeł słownika w incipicie (*WokPet* II, *WokPet* V), laudacji ze wspomnieniem św. Stanisława (*WokPet* III i *WokPet* VI) oraz alternatywnych nazw *rozariusz*, *granariusz*, *brevilog* w eksplicycie (*WokPet* V, *WokPet* VII). Cztery pozostałe rękopisy zawierające polskie glosy prawdopodobnie reprezentowały inne typy słowników. Są to: *WokPet* I (Brückner 1895b: 6–8), *WokPet* IV (1895b: 11), *WokPet* VIII (1895b: 13), *WokPet* IX (1895b: 13).

4. Zakończenie

Niespójność terminologiczna, która pojawiała się podczas opisywania rozariuszy przez różnych uczonych, wynikała z ograniczonego zakresu analizy dzieła leksykograficznego i koncentrowania się szczególnie na polskich glosach w łacińskich kontekstach. Natomiast zbadanie innych elementów struktury tekstu podstawowego i porównanie analizowanych przekazów z różnymi zachowanymi zabytkami leksykograficznymi (*VEx*, *Brevilog*, *Catholicon* etc.) dały wskazówki umożliwiające bardziej precyzyjną identyfikację łacińskich słowników z polskimi glosami. Dzięki temu stan wiedzy na temat rozariuszy uległ znaczącej zmianie od czasu, gdy pierwsi wydawcy uznali rozariusz kapitulny za najstarsze samodzielne dzieło polskiej leksykografii (por. Szujski 1874: 43; Polkowski 1884: 164), aż do wyodrębnienia polskiej redakcji *VEx*.

Poszerzenie spektrum badań nad glosowanymi słownikami o fragmenty niezawierające polskiego słownictwa umożliwiło dostrzeżenie subtelnych różnic między rękopisami *de facto* różnych łacińskich dzieł, wpisanie analizowanych słowników w europejską tradycję leksykograficzną i doprecyzowanie zakresu użycia określenia *rozariusz*.

Tabela Zestawienie informacji na temat omawianych słowników łacińskich z polskimi głosami.

skrót źródła	przekaz	obecne miejsce przechowywania	sygnatura	zakres kart	datacja	pisarz/głosator	wczesne miejsce przechowywania	omówienie zabytku
<i>RozDom</i>	<i>Rozariusz dominikański</i>	Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie	L.XV.12	1r–262v	ca 1470	bd.	Lwów, klasztor Dominikanów	w przygotowaniu
<i>RozKap</i>	<i>Rozariusz kapitulny</i>	Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej	Ms 224	3r–284r	1450	Piotr Świątkowicz z Uścia	Kraków, szkoła katedralna	s. 35–54
<i>RozOss I</i>	<i>Rozariusz Ossolińskich I</i>	Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника	Fond 5 DE-520	10r–196v	XV p. post.	bd.	bd.	s. 55–76
<i>RozOss II</i>	<i>Rozariusz Ossolińskich II</i>	Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника	Fond 5 DE-431	1r–251v	1 ręka – XV p. post. 2 ręka – 1476	anonim	Lwów, klasztor Bernardynów	s. 77–98
<i>RozOss III</i>	<i>Rozariusz Ossolińskich III</i>	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu	1630/I	1r–254v	XV p. post.	bd.	bd.	s. 99–120
<i>RozPaul</i>	<i>Rozariusz pauliński</i>	Archiwum Ojców Paulinów na Jasnej Górze	II 25	3r–275r	1440	Andrzej ze Skrzywny	bd.	s. 121–137
<i>RozWroc</i>	<i>Rozariusz wrocławski</i>	Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu	IV Q 95	1r–315v	1450	Jan z Żagania	Żagan, klasztor Augustianów	w przygotowaniu
<i>WokJag</i>	<i>Wokabularz Jagielloński</i>	Biblioteka Jagiellońska w Krakowie	2454	1r–351r	1448	Mikołaj ze Strzelca	Kraków, biblioteka Akademii Krakowskiej?	s. 139–160
<i>WokLub</i>	<i>Wokabularz lubiński</i>	Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie	Inc 78d	1r–150r	ca 1500	bd.	Lubiń, klasztor Benedyktynów	s. 161–190

skrót źródła	przekaz	obecne miejsce przechowywania	sygnatura	zakres kart	datacja	pisarz/ glosator	wczesne miejsce przechowywania	omówienie zabytku
<i>WokPet I</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski I</i>	niezachowany	Lat.Q.ch.I.133	2r–336	XV p. <i>post.</i>	bd.	Miechów, klasztor Bożogrobców	s. 203–230
<i>WokPet II</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski II</i>	niezachowany	Lat.F.ch. XVI.12	1r–182v	XV p. <i>post.</i>	bd.	Sieciechów, klasz- tor Benedyktynów	
<i>WokPet III</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski III</i>	niezachowany	Lat.Q.ch.I.132	1r–386r	XV p. <i>post.</i>	bd.	Sieciechów, klasz- tor Benedyktynów	
<i>WokPet IV</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski IV</i>	niezachowany	Lat.F.ch.I.401	10r–136v	XV p. <i>post.</i>	bd.	bd. (pozyskany do CBP prawdopo- dobnie z Bibliote- ki Zaluskich)	
<i>WokPet V</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski V</i>	niezachowany	Lat.F.ch.I.294	1r–166v	1462	Albert z Mie- chowa	Miechów, klasztor Bożogrobców	
<i>WokPet VI</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski VI</i>	niezachowany	Lat.F.ch.I.338	1r–171r	1473	Andrzej z Miechowa	Miechów, klasztor Bożogrobców	
<i>WokPet VII</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski VII</i>	niezachowany	Lat.Q.ch.I.100	1r–280v	1463	bd.	bd.	
<i>WokPet VIII</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski VIII</i>	niezachowany	Lat.Q.ch.XVI.2	1v–282v	1457	Paweł z Malo- nowa i in.	bd.	
<i>WokPet IX</i>	<i>Wokabularz pe- tersburski IX</i>	niezachowany	Lat.Q.ch.I.5	1–301r	1460	Mikołaj	bd. (pozyskany do CBP z Biblioteki Zaluskich)	
<i>WokRacz</i>	<i>Wokabularz Raczyńskich</i>	Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu	1360/I	19r–200v	1442	Jan z Racz- kowa	bd.	s. 191–202

Rozariusz kapitulny

1. Opis kodykologiczny kodeksu

1.1. Sygnatura, format, miejsce przechowywania

Rozariusz kapitulny obecnie znajduje się w zbiorach Archiwum i Biblioteki Kapituły Krakowskiej na Wawelu sygnowany numerem *MS 224*. Papierowy kodeks zawierający *Rozariusz kapitulny* jest formatu *quarto* i w oprawie posiada wymiary 17×23, 1 cm. Sam blok papieru, na którym jest nasz rękopis, ma wymiary 16×22, 2 cm. Na papierze jest znak wodny głowa wołu z krzyżem⁷¹. Składki rękopisu nie posiadają żadnej numeracji.

1.2. Zawartość kodeksu

Na początku księgi znajdują się dwie karty, niezajęte przez słownik, ale od nich zaczyna się paginacja całego kodeksu. Na k. 1r⁷², trochę podniszczoną, dołożoną później, w górnej części oraz w połowie są dwa kilkulinijkowe napisy drobnym, niewyraźnym pismem. Na samej górze karty krótki napis. Na k. 1v jest tekst (bez początku) dokumentu z roku 1443 dotyczącego Muszyny. Karta ta wszyta została do kodeksu do góry nogami. Na dole karty i na lewym marginesie późniejsze (?) krótkie dopiski.

Natomiast w dolnej części k. 2r, pod luźnymi zapiskami kilku rąk (m.in. w sześciu wierszach opisana jest genealogia kilku apostołów i św. Joachima), znajduje się wpisany pięknym pismem wiersz o leniwych chłopach, znany w literaturze przed-

⁷¹ Tę informację powtarzam za I. Polkowskim (1884: 161).

⁷² Jest to prawdopodobnie karta pergaminowa.

miotu jako *Satyra na leniwych chłopów*. Na karcie tej, zniszczonej wyraźnie w prawym dolnym rogu (doklejenie papieru do wymiarów karty), jest widoczna wyraźna rama, schemat pisarski nakreślony brązowym atramentem, taki jak na wszystkich kartach *RozKap*. To wskazuje, że jest to pierwotna pierwsza karta tego rękopisu, którą pisarz pozostawił niezapisaną jako okładkę rękopisu. Do dzisiaj pozostała niezapisana k. *verso*. Główną część kodeksu, od k. 3r do k. 248r, stanowi rękopis *Rozariusza kapitulnego*.

Na karcie ostatniej *rozariusza* (248r), po dziękczynnym wierszu pisarza, umieszczonym z lewej strony kolumny (wszystkie jego linijki podkreślone są *rubrum*), oraz po krótkiej notce proweniencyjnej, dotyczącej pierwszego nabywcy księgi, umieszczonej po prawej stronie kolumny, czytamy położony większymi czerwonymi literami napis: *Qui te furetur tribus lignis associetur*⁷³. Uważam, że wyszedł on spod ręki samego pisarza. Został umieszczony niby magiczne zaklęcie, które miało chronić dzieło pisarza przed bezecną ręką złodzieja⁷⁴. Pod tym napisem widoczne są trzy linijki tekstu, napisane większymi literami także czerwoną farbą. Napis, bardzo wyblakły i pisany chyba resztką atramentu, jest w większej części nieczytelny. Wydaje się jednak, że także wyszedł spod ręki kopisty-pisarza. Karta 248v jest niezapisana.

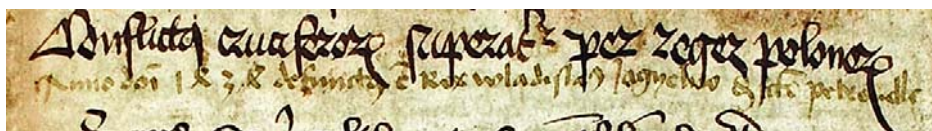
Następne karty, z różnych rękopisów, dołączone zostały do kodeksu i kolejno ponumerowane, od 249r do 259v, zapewne już w Bibliotece Kapituły Krakowskiej. W sumie jest ich 11. Przy oprawie na stałe dołączono je do *RozKap*. Wszystkie zapisać, wydaje się, pismem piętnastowiecznym kilku rąk. Treść tekstów jest różna. Są pisma dotyczące Kapituły Krakowskiej z nazwiskami kanoników, rozważania teologiczne, także o sposobach wykładu Pisma św., oraz teksty filozoficzne. Od k. 254v idą zapiski astrologiczne: kalendarz i klasyfikacja znaków zodiaku według znanych w średniowieczu cech ich materii. Jest też jedna recepta i inne zalecenia medyczne. Wśród tych notatek znalazłam na k. 251v jedną wyblakłą zapiskę, wtrąconą między wcześniejsze, wyraźniejsze i większe. Przytoczę jej treść: *Anno domini 1434 defunctus est Rex wladislaus *Iagyel<o>no *dicendum sancte petronelle*⁷⁵ (por. *Fot. 1*).

Skórzana oprawa, którą kodeks ma obecnie, jest najpewniej z końca XIX lub początku XX wieku.

⁷³ Tłum.: *Kto ciebie ukradnie, otrzyma trzy kije* (to i następne tłumaczenia: LW).

⁷⁴ Nakładając kłątwy już na asyryjskie tabliczki, zabezpieczano w ten sposób „książki” od czasów starożytności. Napis ten przypomina bullę papieża Benedykta XIV wydaną w połowie XVIII wieku na prośbę braci Żalskich po utworzeniu przez nich księgozbioru (obaj byli wysoko postawionymi hierarchami w Kościele katolickim). W bulli tej papież nałożył kłatwę na każdego, kto nie zwróci pożyczonej książki. Podobno ta bulla obowiązuje do dziś.

⁷⁵ Tłum.: *Roku Pańskiego 1434 dokonał żywota król Władysław nazywany Jagiełłą (w dzień) św. Petroneli. Świętą Petronelę Kościół wspominał 31 maja. Opracowania historyczne podają, że Władysław Jagiełło zmarł w Gródku Jagiellońskim o godzinie trzeciej w nocy 1 czerwca 1434 roku.*

Fot. 1. Notka o śmierci Władysława Jagiełły, k. 251v

1.3. Schemat pisarski, pismo, inicjały i zdobienia Rozariusza Kapitulnego

Rękopis *RozKap* jest dziełem jednego pisarza. Uważam, że jest wykonany starannie, dukt pisma jednolity a „wtręty” między linijkami tekstu, pogarszające jego czytelność, wyjątkowe. Bardzo rzadko trafiają się wyrazy wykreślone przez pisarza, jak na k. 186v, w. 26. Przed rozpoczęciem pracy pisarz dokładnie przygotowywał sobie papier. Na każdej stronie, kreśląc dwie linie pionowe i dwie poziome, wyznaczał w ten sposób schemat pisarski do wpisywania tekstu, a tym samym marginesy prawy i lewy oraz górny i dolny. Na niektórych kartach linie te są miejscami zatarte i słabo widoczne. Tekst niejednokrotnie niewiele wychodzi na prawy margines. Natomiast na lewy margines wychodzą chyba wszystkie duże litery łacińskich haseł, zaczynających się od lewego marginesu, a zwłaszcza ich ozdobniki. Liczba wierszy na kartach jest różna. W zasadzie mieści się w przedziale liczb 38–42.

W całym rękopisie duże litery łacińskich haseł są pisane rubryką; podhasła znaczone są czerwoną pionową kreseczką, natomiast kolejne znaczenia w całym rękopisie wyróżniane są krótką kreską pionową, oddzielającą od poprzedniego tekstu, i poziomym cienkim podkreśleniem *rubrum*. Tak samo znaczone są też powiedzenia czy cytaty, także biblijne, wprowadzane zwykle wyrazem *versus*.

Inicjały pierwszych haseł kolejnych liter alfabetu są zdobione szczególnie starannie. Mają wysokość kilku wierszy tekstu, np. inicjał litery *A* wysokość 4 w. (k. 3v) czy litery *S* wysokość 9 w. (k. 211r). „Wnętrze” tych liter wypełniają cienkie linie w różnym układzie lub większe powierzchnie całkowicie zamalowane *rubrum*. Czasem ozdobniki wyprowadzone na lewy margines sięgają dolnego marginesu karty lub nawet na nim się rozciągają, np. inicjał litery *P* wysokość 25 wierszy, (k. 175r, por. Fot. 2).

Zdarzają się też ozdobne wielkie inicjały w obrębie tej samej litery, gdy pisarz przechodził do kolejnej drugiej litery alfabetu, np. w wyrazie *Adam* (k. 6v), chociaż zwykle w takich wypadkach stosował tylko litery wyższe, na kilka wierszy, ale bez ozdób. Trzeba zauważyć, że często, jeśli układ wyrazów w wierszach na to pozwala, duża pierwsza litera jest inicjałem dla dwóch haseł, np. *Pabulor*, *Pabulator* (k. 175r), *Quercinus*, *Queo* (k. 203r), *Respicere*, *Respirare* (k. 208r), czy, trochę rzadziej, nawet dla trzech, np. *Ablatus*, *Ablactatus*, *Ablas* (k. 4v), *Caliginosus*, *Caligo*, *Caligula* (k. 32r).

1.4. Zapiski na marginesach rękopisu

Fakt, że pisarz określał sobie marginesy na każdej karcie, nie gwarantował tego, że te marginesy zachowają się puste. Dziś na wielu kartach są liczne notki i komentarze do niektórych haseł z danej strony, czasem zajmujące nawet trzy marginesy: górny, dolny i zewnętrzny, np. k. 27r, 54v, 156r. Wyjątkowo tylko dwie zapiski znajdują się na wąskim wewnętrznym marginesie na k. 13r i 16r położone wzdłuż kolumny tekstu. W ogromnej większości zapiski te pochodzą od innej ręki. Pismo jest drobne, mniej czytelne, natomiast kolor atramentu mniej więcej taki sam, czasem tylko bardziej lub mniej wysycony. Zdarzają się także na zewnętrznym marginesie zapisy położone wzdłuż kolumny tekstu podstawowego, np. na k. 48v, 49r, 59v. Autorem tych zapisek mógł być pierwszy nabywca kodeksu albo następni jego właściciele.

2. Stan badań i dzieje rękopisu

2.1. Józef Szujski – autor pierwszej wiadomości o *RozKap*

Pierwsze opublikowane wiadomości o kodeksie pochodzą z drugiej połowy XIX wieku. Józef Szujski zamieścił je w rozprawie *Trzy zabytki języka polskiego XIV i XV wieku* (1874). Autor, nie wymieniając księgozbioru, w którym odnalazł rękopis, ani żadnej sygnatury, bo rękopis wtedy jeszcze jej nie miał, pisze o „niepaginowanym tomie in 4to”, podając najpierw notkę z jego „ostatniej stronnicy” (Szujski 1874: 43, dzisiaj w kodeksie k. 248r) pisaną ręką drugiego właściciela rękopisu. Znajduje się w niej imię kopisty, miejsce jego pochodzenia, miejsce pisania rękopisu oraz data i miejsce śmierci nabywcy dzieła: *hunc libellum scripsit Petrus Svyantkonis⁷⁶ de Vsczie in scola Leopolis quem vendidit Ambrosio de eadem Vsczie et postea Mansionario in Voynicz qui ibidem defunctus est anno domini 1483 prima die mensis Marcii Sabbato⁷⁷*.

Następnie autor podaje rozbudowany (11 rządków) wierszowany explicit, pisany wąską kolumną z lewej strony pod tekstem głównym. Skryba m.in. dziękuje w nim Bogu za ukończenie pracy i podaje rok powstania rękopisu: *Anno milleno*

⁷⁶ Wyraz źle odczytany przez autora zamiast *Svyantkonis* (1874: 43).

⁷⁷ W tekście rozwiązano skróty wyrazów, poprawiono literowe błędy Szujskiego, natomiast zestawiono oryginalne użycie dużych liter. Tłum.: *Tę księgę napisał w lwowskiej szkole Piotr Świątkonis z Uścia. Sprzedał ją Ambrozeemu z tegoż Uścia, późniejszemu mansjonarzowi w Wojniczu, który tamże zakończył żywot w Roku Pańskim 1483 w sobotę pierwszego marca. W roku 1483 istotnie 1 marca przypadał w sobotę* (Szymański 2001: 553).

**quadrigeno quinquageno || Est opus hoc captum*⁷⁸. W końcowej części wiersza zwraca się także do czytelników i krytyków, w ostatniej linijce zapisując swoje imię: *In quibus erravit scriptor, corrige tu lector || Penna fuit vilis manusque pu-erilis || Care fili *mis te non pudeat corrigere si vis || Et bene si vives petro de uscere iungere debes*⁷⁹ (1874: 43).

Następnie J. Szujski zamieszcza z tego „wokabularza łacińskiego tu i ówdzie przeplatanego polskiem tłumaczeniem wyrazów” (1874: 43) wybór, według kolejnych liter alfabetu, kilku bądź też kilkunastu z każdej litery haseł łacińskich z ich polskimi odpowiednikami. W sumie wypisał 113 polskich wyrazów. Niestety, wyrazy polskie są często odczytane błędnie⁸⁰.

2.2. Wkład ks. M. Gładyszewicza w opracowanie rękopisu rozariusza

J. Szujski ocenia tekst rękopisu jako nadzwyczaj nieczytelny i dziękuje za „wałną pomoc”, zwłaszcza w znajdowaniu i odczytywaniu wyrazów polskich, kanonikowi krakowskiemu i historykowi, ks. Mateuszowi Gładyszewiczowi⁸¹ (1874: 46). Wyrazy polskie znalezione przez ks. M. Gładyszewicza zostały przez niego zaznaczone na marginesie rękopisu znakiem x ⁸². Trzeba podkreślić, że słowa wdzięczności J. Szujski kieruje do osoby nieżyjącej już od dwunastu lat! Nie wiem, czy M. Gładyszewicz i J. Szujski mogli spotkać się osobiście, bo różne były domeny ich działalności⁸³. Nie mogli też zetknąć się w środowisku Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, bo dużo młodszy J. Szujski został powołany na członka TNK w lipcu 1862 roku, podczas gdy ks. M. Gładyszewicz zmarł nagle w końcu maja tegoż roku. Wiemy z jego biogramu w PSB, że „znaczne zasługi położył dla Biblioteki Kapitulnej, układając jej katalog, oraz dla archiwum, które uporządkował, sporządzając przy tym indeksy do niektórych rękopisów” (Glemma 1959: 101). To od M. Gładyszewicza pochodzą tzw. „numery porządkowe (dzisiejsze)”, które w *Katalogu* I. Polkowskiego pojawiają się przy wszystkich niemalże pozycjach. Podkreślam te szczegóły, bo widać z nich wyraźnie, że to M. Gładyszewicz był pierwszą osobą,

⁷⁸ Tłum.: *W 1450 roku dzieło to zostało złożone*. Szujski źle odczytuje łacińskie *quadrigeno*, bo nie ma w tym wyrazie pierwszego *n*; źle też odczytuje wyraz *captum* jako *scriptum*. I. Polkowski dziesięć lat później powtarza tę omyłkę.

⁷⁹ Tłum.: *W czym pobłądził pisarz, popraw ty, czytelniku. Pióro było lichy i ręka młodzieńcza. Drogi synu, jeśli chcesz, nie wstydź się poprawić i powinieneś, dopóki będziesz żył, dobrze życzyć Piotrowi z Uścia*. Szujski opuszcza wyrazy *mis te*.

⁸⁰ Autor zdaje sobie sprawę ze wszystkich niedoskonałości, pisząc: „Filologa rzeczą byłoby przejrzeć go (tj. zabytek – uwaga LW) i ocenić. Wtedy i polskie wyrazy wykryłyby się wszystkie” (Szujski 1874: 46). Jako ostatni z trzech zapowiedzianych w tytule zabytków autor przytacza wiersz z k. 2r o leniwym ludzie wiejskim (1874: 47).

⁸¹ Żył w latach 1798–1862 (zob. Glemma 1959: 101).

⁸² Pisze o tym Szujski (1874: 46).

⁸³ Zob. Szujski *Józef* (2013: 176–187).

która w zbiorach Biblioteki Kapitulnej znalazła nasz kodeks i opisała jego zawartość. Zresztą ks. kanonik w ten sposób opracował prawie cały ówczesny księgozbiór, sporządzając niejako „kanwę” dla przyszłego *Katalogu* I. Polkowskiego.

Tak przygotowany „materiał” z *RozKap* w jakiś sposób trafił do rąk J. Szujskiego. I jeszcze jedna niepewność historyczna. W kodycyli z roku 1854 ks. M. Gładyszewicz przekazał wszystkie książki i rękopisy ze swojej prywatnej biblioteki do Biblioteki Kapituły Katedralnej Krakowskiej (Urban 2017: 217–218). Do sprawdzenia w inwentarzu tej spuścizny pozostaje, czy rękopis rozariusza nie znajdował się w tym zbiorze.

2.3. *Rozariusz kapitulny* w katalogu I. Polkowskiego

Kolejną wiadomość o zabytku znajdujemy w roku 1884. W sporządzonym przez ks. Ignacego Polkowskiego *Katalogu rękopisów kapitulnych Katedry Krakowskiej* omawiany rozariusz jest opisany pod numerem katalogowym (aktualnym do dzisiaj) 224 jako *Słownik łacińsko-polski Piotra z Uścia* (Polkowski 1884: 161–164). Autor pisze, że jest to kodeks papierowy in 4to, oprawiony w biały pergamin, liczący niepaginowanych kart 259⁸⁴. Na 246 kartach mieści się sam słownik, pisany jedną ręką, zaczynający się od słów *Ex quo vocabularii varii et autentici...*⁸⁵. Te słowa nazywają rodzaj słownika, nad którym kopista rozpoczął pracę (Deptuchowa, Frodyma 2018: 86–87). Dalej we wstępie pisarz wymienia źródła swojego dzieła i ich autorów (np.: *Brevilog, Catholicon, Hugucio, Papias, Brito*), a także precyzuje zakres i cel księgi. I. Polkowski podaje pierwszy i ostatni wyraz wokabularza: *Alma*⁸⁶ (k. 3v) i *Zosimus*⁸⁷ (k. 247v) oraz zaznacza, że w kodeksie jest 13⁸⁸ kart dodatkowych, „gdzie pismo kilku pisarzy” (1884: 161). Następnie przedrukowuje, tak jak zrobił to J. Szujski, dziękczynny wiersz kopisty za ukończenie pracy oraz notkę drugiego właściciela księgi (1884: 161–162). Dalej znajdują się przytoczone wyrazy polskie, które „tu i owdzie znachodzą się... przy łacińskich” (1884: 163–4). Jest ich więcej, niż podał J. Szujski przed dziesięcioma laty – 165. Większa liczba

⁸⁴ Dzisiaj rękopis ma paginację w prawym górnym rogu kart.

⁸⁵ Tłum.: *Z którego słowniki rozmaite i autentyczne...*

⁸⁶ I. Polkowski (1884) w ogóle nie wspomina o dwóch początkowych kartach w kodeksie, a więc także o krytycznym wierszu na temat leniwych chłopów z k. 2r.

⁸⁷ I. Polkowski błędnie odczytuje ostatnie hasło łacińskie jako *Zozimus*; w rękopisie hasłem podstawowym jest *Zosmia*, a postać podana przez I. Polkowskiego nie występuje też w podhasłach. Błędnie też podaje, że słownik mieści się na 246 kartach. Po ostatnim hasle łacińskim pisarz zamieścił filozoficzne uwagi o autorach źródeł, z których korzystał, oraz odwołanie do krytyków. Na końcu tego tekstu jest podziękowanie Bogu, Dziewicy Maryi a także św. Stanisławowi, *polonorum patroni*, za wsparcie w pracy. Ten tekst należy traktować jako integralną część słownika. Tak więc rozariusz kończy się na k. 248r.

⁸⁸ Nie wiemy, czy I. Polkowski popełnił błąd, czy wówczas kodeks istotnie miał dołączonych 13 dodatkowych kart, pochodzących z innych rękopisów. Dziś w oprawionym dziele jest tych kart 11.

przykładów pociągnęła za sobą dużo większą liczbę błędnych odczytań i w łacinie, i w polszczyźnie. Opis kończy się pewnym podsumowaniem oceniającym rękopis. I. Polkowski zwraca uwagę, że układ rozariusza „podobny jest do sławnego dzieła Jana Balbi Jana de Janua *Summa que vocatur Catholicon*, którego pierwsza edycja Guttenbergowska jest z roku 1460, i 25 innych edycji w XV wieku przedrukowanych” (1884: 164). Ale ponieważ opisywany rozariusz jest wcześniejszy o 10 lat od wspomnianej edycji i w wykładzie znaczeń znajduje się w nim wiele różnic, a ponadto są wprowadzane wyrazy polskie, jego autor „nasz Piotr z Ujścia (Ujść, miasteczko w Poznańskim niedaleko Czarnkowa)⁸⁹ nie był tylko prostym przepisywaczem dzieła *Catholicon*, ale był samodzielnym pisarzem a pierwszym znanym Słownikiem Polskim z r. 1450” (1884: 164).

Wypada zwrócić uwagę, że do rękopisu między rokiem 1874 (opis J. Szujskiego) a rokiem 1884 (opis I. Polkowskiego) dołączono dodatkowe końcowe karty z innych rękopisów. J. Szujski wyraźnie pisze, że na ostatniej stronie rękopisu znajduje się nota z imieniem pisarza oraz imieniem pierwszego nabywcy rękopisu (1874: 43), a I. Polkowski wspomina o 13 kartach dodatkowych i oprawie w biały „pargamin” (1884: 161)⁹⁰.

2.4. Wiadomości o pisarzu rozariusza

Do początku XX wieku nic więcej nie było wiadomo o pisarzu *RozKap* oprócz tego, że pisał rozariusz w szkole (katedralnej – uwaga LW) we Lwowie i pochodził z Uścia. Dziś, dzięki dociekaniom historyków, możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa sądzić, że Piotr był albo rektorem lwowskiej szkoły katedralnej (drugim w kolejności), albo jego pomocnikiem (Skoczek 1929: 98 i nast., Karbowski 1923: 147 i nast.). Natomiast w publikacjach historycznych opartych na źródłowych zapisach znalazłam tylko jedną wzmiankę o Ambroży z Uścia, któremu kopista Piotr z Uścia sprzedał rozariusz i który był jego pierwszym posiadaczem. W książce Józefa Szymańskiego *Kapituła kolegiacka w Wojniczu 1465–1476* w wykazie *Katalog wikarych i altarystów. Kolegium mansjonariuszy czyli wikarych* na pierwszym miejscu autor wymienia Ambrożego, podając lata 1470–1483 (1962: 198)⁹¹.

⁸⁹ Polkowski błędnie zidentyfikował miejsce pochodzenia kopisty-pisarza Piotra. Z całą pewnością nie jest to miejscowość w Wielkopolsce, tylko małopolskie Uście Solne. To miejscowość o dużym znaczeniu gospodarczym w średniowieczu (lokacja miejska od roku 1360). Wskazuje na to już sama jej dwuczłonowa nazwa. Położona na prawym brzegu Raby, niedaleko jej ujścia do Wisły, była portem rzeczynym, z którego sól dowożoną z Bochni wysyłano w dół Wisły.

⁹⁰ Szczegóły co do zmiany stanu rękopisu w ciągu dziesięciu lat mogą być ważne dla określenia czasu, kiedy rękopis trafił do Biblioteki Kapituły Krakowskiej.

⁹¹ W tym opracowaniu na s. 116 znajduje się też w odsyłaczu uwaga o znajdującym się „w bibliotece Kapituły Krakowskiej... słowniku łacińsko-polskim”. Autor przytacza tu także łacińską notkę proveniencyjną anonimowego autora. Niestety, tu po raz pierwszy popełnia błędy w odczytaniu tego tekstu, zmieniając nawet kilka wyrazów. W roku 1962 rękopis ten znany był w środowisku filologicz-

2.5. Przepuszczalna „droga” rękopisu z Wojnicza do Krakowa

Następnym etapem odkrywania zagadek związanych z dziejami rękopisu, dzisiaj przechowywanego w Bibliotece Kapituły Katedralnej na Wawelu, jest artykuł J. Szymańskiego o wierszu z k. 2r (2001)⁹². Autor, na podstawie źródeł, a także opracowań historycznych, typuje autora noty proveniencyjnej z ostatniej karty naszego rękopisu, będącego zarazem autorem wiersza z k. 2r⁹³. „W tle” tych rozważań zarysowuje się jednocześnie droga manuskryptu ze Lwowa do Wojnicza⁹⁴, miasta wspomnianego w nocie proveniencyjnej. Nie wiemy, ile czasu kodeks przebywał w Wojniczu jako własność mansjonarzy (pierwszym właścicielem był Ambroży z Uścia) i kolejnych prepozytów wojnickich. J. Szymański w swoim artykule pisze o wsi Radłów⁹⁵, która od końca XIV w. była wsią biskupów krakowskich, z pobudowaną, wówczas drewnianą, pałacową rezydencją. Wieś, według administracji kościelnej, należała wtedy do dekanatu wojnickiego (Kot 1912: 304). Między duchowieństwem kolegiaty w Wojniczu a chętnie w XV i XVI w. (a pewnie i później) odwiedzanym przez biskupów i humanistów krakowskich Radłowem były bardzo żywe związki. Potwierdzają to zapiski historyczne (Szymański 2001: 557 i nast.). Nie trzeba wybujałej fantazji, żeby wyobrazić sobie ostatni odcinek drogi omawianego rękopisu do Krakowa. Mogło być tak, że któryś z krakowskich hierarchów kościelnych albo ktoś z profesury Akademii Krakowskiej podczas pobytu w Radłowie, a przy okazji i w kolegiacie wojnickiej, musiał zobaczyć, może u któregoś z kanoników kolegiackich, ten piękny rękopis. Uznał, że trzeba zabrać tę „perłę” do Krakowa⁹⁶.

J. Szymański w cytowanym artykule typuje na podstawie zapisek archiwalnych kolejnego (po Ambrożym) ewentualnego posiadacza opisywanego rozariusza (2001: 554 i nast.). Realizuje swój cel, przybliżając nam postaci dwóch kolejnych po Ambrożym prepozytów wojnickich: Macieja z Buska i Michała z Bystrzykowa, zwanego także Paryżaninem, od miejsca pobierania nauk na Wydziale Sztuk Wyzwolonych Sorbony. Ten ostatni z racji starannego wykształcenia, z racji pełnienia wysokich funkcji w Akademii Krakowskiej oraz dlatego, że sam uprawiał działal-

nym. Od dziesięciu lat ukazywały się już tomy Sstp, którego ten rękopis był źródłem od początku edycji, to jest od roku 1953.

⁹² Trzeba zwrócić uwagę, że autor podaje zarówno błędną sygnaturę rękopisu (223 – sygnatura historyczna), jak też znowu popełnia błędy (do tych z 1962 roku dodając nowe literowe), cytując notę „zamieszczoną po eksplicie”. Wreszcie odbiega daleko od prawdy, pisząc o „kilkunastu... odniesieniach do języka polskiego” w tym „granarium” (Szymański 2001: 553). Budzi to pewne zdziwienie, bo autor musiał znać cały opis kodeksu u Polkowskiego, gdzie wyrazy łacińskie z ich polskimi odpowiednikami zajmują prawie półtorej strony.

⁹³ Paleografowie nie mają wątpliwości, że oba teksty pisała ta sama ręka.

⁹⁴ Wojnicz – miasto w pow. tarnowskim, otrzymał prawa miejskie przed 1278 rokiem.

⁹⁵ Radłów – wieś oddalona od Wojnicza o niespełna 15 km.

⁹⁶ Kodeks mógł być przez lata w prywatnych zbiorach hierarchów krakowskich.

ność pisarską, jest może bliższym uznania go za kolejnego po Ambrożyim posiadacza rękopisu rozariusza⁹⁷.

2.6. Początki biblioteki kapitulnej w Wojniczu

Na zakończenie rozważań o wojnickim okresie rękopisu przybliżę, za J. Szymańskim, fakty odnoszące się do historii wojnickiej biblioteki kapitulnej z czwartego rozdziału jego książki o kapitule kolegiackiej w Wojniczu: *Inwentarz biblioteki kapitulnej z r. 1687* (Szymański 1962: 221 i nast.). Autor określa czas zainicjowania tego księgozbioru na początek XVI w. Pierwsze pozycje miałyby pochodzić z prywatnych zbiorów kanoników kolegiackich, gromadzących księgi potrzebne im do studiów i do pracy na Akademii Krakowskiej. Były one z czasem w zapisach testamentowych przekazywane bibliotece kolegiackiej. Wśród darczyńców na pierwszym miejscu autor wymienia Michała z Bystrzykowa. Pierwszy spis ksiąg z tej biblioteki pochodzi z roku 1687. Zawiera 66 pozycji. Te wiadomości za J. Szymańskim powtarza ks. Waldemar Graczyk (2019). Ale mamy też inne przekazy o losach księgozbioru Michała, prepozyta wojnickiego. W biogramie *Michał Twaróg z Bystrzykowa (Parisiensis)* Marian Zwiercan pisze: „Duży księgozbiór M-a, liczący kilkadziesiąt dzieł, m.in. *Opus restitutorum* Franciszka de Platea, wydane w 1475 r. przypadł w darze Uniwersytetowi” (1975: 622).

W inwentarzu biblioteki kolegiackiej z roku 1687 nie ma naszego rozariusza. Zapewne nigdy nie należał do księgozbioru kolegiaty w Wojniczu, a w swoim okresie wojnickim był własnością prywatną. Natomiast gdyby to Michał z Bystrzykowa przywiózł rękopis *RozKap* do Krakowa, to byłby on tu już na początku XVI w., bo Paryżanin zmarł w 1520 r., a prepozytem w Wojniczu był, jak podaje Szymański, od roku 1497 aż do śmierci (2001: 555). Rękopis nie musiał od razu trafić do Biblioteki Kapitulnej na Wawelu. Mógł być przez lata w prywatnych bibliotekach hierarchów kościelnych czy profesury Akademii Krakowskiej.

3. Budowa słownika

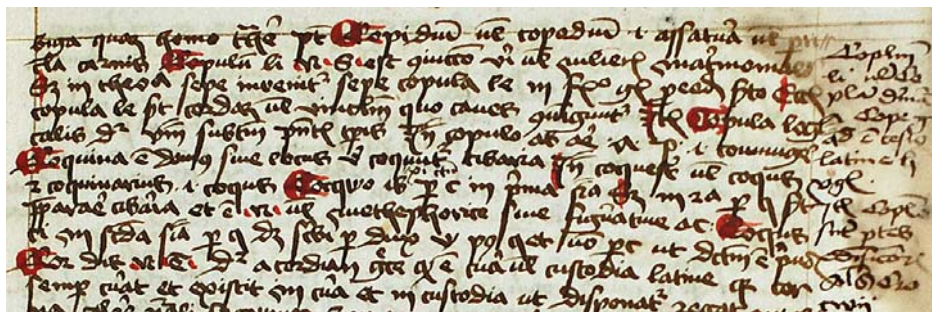
Rozariusz Kapitulny zaczyna się wstępem zajmującym całą kartę 3r. Inicjał litery *E* (*ex* to pierwszy wyraz tego wstępu), mający wysokość 6 wierszy, namalowany jest *rubrum* i ozdobiony stosowaną przez pisarza techniką, jak przy innych inicjałach. Dwie pierwsze linijki tekstu podkreślone są czerwonym atramentem, a przy wymienianych w nich nazwiskach i tytułach dzieł pisarz stawiał czerwoną farbą

⁹⁷ Jest jeszcze inny argument za tą tezą. Dostarczają go źródła historyczne: nie wiemy, czy Maciej z Buska żył jeszcze w roku śmierci Ambrożego (1483). Źródła po raz ostatni piszą o nim w roku 1480 (Szymański 2001: 555).

grubsze pionowe, trochę ukośne kreski. W ten sposób zaznaczał także w tekście pierwsze litery (duże) nowych zdań. Trzy jeszcze miejsca w tekście są podkreślone cienką czerwoną linią, m.in. zapowiedź biblijnego cytatu: *Vnde in Apocalipsis: Ego sum alpha et omega...*⁹⁸. Cały tekst kończy się zapowiedzią, położoną czerwonym atramentem, dalszego ciągu księgi, czyli pierwszego wyrazu w słowniku: *Sequitur Alma in alia parte*⁹⁹. To już jest początek słownika na k. 3v.

Tekst *Rozariusza kapitulnego* pisany jest w jednej kolumnie. Większość tekstu podawana jest *in continuo*, to znaczy, że pisarz przechodzi do kolejnej litery alfabetu, nie robiąc w tekście żadnych odstępów. Czasem tylko w wolnej części poprzedniego wiersza zaznacza następną literę słowami napisanymi czerwoną farbą, np.: *Sequitur de m* (k. 149v). Bardzo rzadko zdarza się też taka zapowiedź, kiedy kopista przechodzi do następnej drugiej litery w hasłach, np.: *Sequitur de d sequente r* (k. 60r). Od tej praktyki są dwa wyjątki, mianowicie materiał litery *D* (k. 51v) oraz litery *E* (k. 62 r) zaczyna się na nowej karcie. Przed literą *D* kopista pozostawił pół strony wolnej, a przed literą *E* wręcz całą pustą stronę 61v. Na początku rękopisu kopista zbytnio nie oszczędza papieru.

Zapiski marginesowe, które wyszły spod innych rąk, były już opisane. Ale jest także na marginesach trochę zapisek samego pisarza, wstawiającego bądź to łacińskie hasła, które może uważał za nieopatrznie opuszczone, np. *Allizatur* na górnym marginesie k. 11r, bądź też dopisującego nowe znaczenia do umieszczonego w głównym tekście łacińskiego hasła, np. dwa znaczenia (i podhasła) na zewnętrznym marginesie k. 48r do łacińskiego hasła podstawowego. W tej marginesowej zapisce jest też glosa polska: *Copulum... Item copule sunt partes edificiorum al. crowsy*¹⁰⁰ (por. Fot. 3).

Fot. 3. Dopiski pisarza na prawym marginesie z polską glosą na końcu, k. 48r

Także wspomniane wyżej (rozdział 1.4.) dwie notki na wewnętrznych marginesach (k. 13r i 16r) pochodzą od kopisty.

⁹⁸ Apokalipsa 1, 8.

⁹⁹ Thum.: *Następuje Alma na drugiej stronie*. Kreska pionowa litery *t* w wyrazie *parte* w ogóle nie jest wyciągnięta ponad kreskę poziomą i przypomina literę *c*.

¹⁰⁰ Podaję tylko ostatni dopisek z polską glosą, mieszczący się w pięciu liniijkach. Jednocześnie jest to przykład materiału niewyekscerpowanego przez J. Łosia.

4. Struktura hasła

Kolejność podawania hasel łacińskich według dwóch pierwszych liter alfabetu jest przestrzegana, ale przy następnych literach bardzo często jest już zaburzona. Łacińskie wyrazy hasłowe zasadniczo są jednowyrazowe. Jednak jeśli mają swoje odmianki fonetyczne czy pisowniane, wtedy kopista notuje dwie lub nawet trzy postaci, np.: *Accisis uel achisis uel achidis* (k. 6r), czy *Aquariculus uel aqualiculus* (k. 6r).

Bezpośrednio po hasle podstawowym kopista podaje informacje gramatyczne, jeśli je w ogóle umieszcza. Wydaje się, że częściej są one pomijane niż odnotowywane. Trzeba zauważyć, że autor nie ma żadnego wzorca, który stosowałby konsekwentnie. Sądzę, że nie zawsze jest to dowolność pisarza w dużym stopniu wzorującego się na źródłach, z których korzystał. Przy rzeczownikach podawanych w mian. zwykle notuje też końcówkę dop., rodzaj gramatyczny i określa deklinację, np. *Acupedijs dii ma gen 2 d* (k. 6v). Czasem (wydaje się, że przy wyrazach krótszych) powtarzany jest cały wyraz w dop., np. *Acetum, aceti, n. gen.* (k. 5v).

Przy czasownikach podstawową postacią hasła jest forma 1. os. 1. poj. cz. ter. Po niej pisarz umieszcza końcówkę 2. os. tego czasu, a następnie końcówkę bezokolicznika, np. *Propago gas gare*, (k. 198r). Po tych informacjach następuje definicja znaczeniowa. W wypadkach kiedy czasownik odmieniał się według dwóch koniugacji, pisarz podaje cechy obu paradygmatów przed podaniem znaczenia, np. *Abduco cas care vel abduco cis cere* (k. 3v). Przy *deponentiach* znajduje się tylko czasownik w 1. os. 1. poj. i dalej końcówka 2. os., np. *Proloquor eris* (k. 197v). Czasowniki nieregularne cytuje, podając po postaci 2. os. cz. ter. postać *perfectum* i *supinum*, np. *Eo is ivi itum* (k. 69v).

Po hasłach przymiotnikowych, kiedy wyraz odmienia się wg 2. deklinacji, pisarz czasem podaje zakończenia dla wszystkich trzech rodzajów, a potem od razu definicję lub synonim, np. *Simplus a um id est simplex* (k. 221v). Jednak dużo częściej notuje tylko postać z końcówką rodzaju męskiego. Natomiast przymiotniki 3. deklinacji o trzech różnych zakończeniach dla każdego z rodzajów są podawane tylko w dwóch postaciach, np. *Acer acris* (k. 5v), i nie ma przy nich postaci *neutrum* ani żadnych informacji gramatycznych.

Przy przysłówkach pisarz podaje nazwę kategorii gramatycznej, np. *Hodie adverbium temporis dicitur quasi hoc die*¹⁰¹ (k. 118r).

Po informacjach gramatycznych następują definicje. Zwykle są one opisowe. Często też pisarz przytacza uwagi słowotwórcze, o budowie wyrazu. Jednocześnie objaśniają one także etymologię wyrazu. Dla ilustracji wybrałam hasło o budowie słowotwórczej prostej, niezłożonej, ale w pierwszym momencie zaskakujące nas może samą obecnością w takiej księdze: *Cra est vox coruorum* (k. 49r). W *RozKap* definicja jest krótka i można myśleć, że hasło znalazło się tu przypadkowo. Nato-

¹⁰¹ Tłum.: *Hodie przysłówek czasu mówi się jakby hoc die (ten dzień).*

miast po sprawdzeniu okazuje się, że jest ono także w innych rozariuszach, np. *Roz-Paul*, *RozOss* II, *RozOss* III, *RozWroc*. Ale tylko w jednym rękopisie, w *RozOss* III (k. 39v) kopista podał je z objaśnieniem charakteryzującym bliżej wyraz hasłowy: *Cra est vox coruorum et est dicio onomatopeica facta a sono*¹⁰². Przy takim zapisie z „naukowym sztafażem” nie dziwi już obecność hasła, nawet z krótką definicją, w naszym rozariuszu.

Niektóre hasła są bardzo rozbudowane. Zajmują one (prawie) całe karty, np. *Angelus* (k. 14v–15r). Kopista podaje w nim poglądy starożytnych filozofów (*Damasceus*) oraz teologów z pierwszych wieków chrześcijaństwa (*Dionisios*) na te duchy niebieskie oraz charakteryzuje poszczególne chóry anielskie. Podhasłem jest tu wyraz *Archangelus* (k. 15r). Ta część hasła charakteryzuje się licznymi cytataми z Biblii. Często w takich rozbudowanych hasłach kopista podaje utworzone od podstawowej postaci hasła pochodne formacje słowotwórcze, czasem nawet bez podawania ich znaczenia. Wprowadza je zawsze wyrazem *inde* ‘stąd’, np.: *Ineffabilis id est inexplicabilis vlg. nyewymowny Inde ineffabilis adverbium proprie Nyewymownye* (k. 129v), czy *Spiritualis id est ad spiritum pertinens... Inde spiritualitas* (k. 223v).

Słownictwo łacińskie obejmuje też nazwy własne. Przy dzisiejszych nazwach krajów kopista umieszcza tylko najkrótszą definicję, jak np. *Anglia est nomen regionis* (k. 15r) czy *Holandria est nomen regionis* (k. 118r). Ale przy hasle z imieniem pierwszego człowieka podaje znaczenie nazwy i etymologię. Hasło z imieniem pierwszego człowieka z k. 6r wygląda następująco: *Adam est proprium nomen... et interpretatur {hebreyce} homo uel terrenus uel terra rubea quia ex terra factus est*¹⁰³.

Wszystkich hasel łacińskich jest ok. 13 800.

5. Polski materiał językowy w *Rozariuszu kapitulnym*

5.1. Wyrazy polskie u J. Szujskiego i I. Polkowskiego

Jak już zostało wspomniane, obaj autorzy dwóch pierwszych publikacji o *Rozariuszu kapitulnym*, J. Szujski i I. Polkowski, w opisach tego rękopisu zwrócili uwagę na pojawiające się w tekście wyrazy polskie, będące odpowiednikami niektórych hasel łacińskich. J. Szujski zastał już odczytaną wcześniej i zaznaczoną w rękopisie przez ks. M. Gładyszewicza na marginesach pewną liczbę wyrazów polskich. Może wszystkie, w liczbie 113, wydrukował w swojej publikacji. Ograniczał się bardzo często tylko do wyrazu łacińskiego i jego polskiego odpowiednika, opuszczając łacińskie objaśnienia semantyczne, np. *Porca: zagon* (1874: 46), a w rękopisie jest:

¹⁰² Tłum.: *Cra jest to głos kruków i jest wyrazem onomatopeicznym utworzonym od dźwięku.*

¹⁰³ Tłum.: *Adam jest to nazwa własna... i tłumaczy się u Żydów człowiek lub powstały z ziemi, albo ziemia czerwona, ponieważ z ziemi jest uczyniony.* W Biblii imię to oznacza człowieka w ogóle. Od czasów Flawiusza uważano też, że Adam miał być ulepiony z czerwonej gliny (Fros, Sowa 1982: 71).

*Porca... est mater uel vxor porci uel dicitur terra que eminent inter duos sulcos in agro zagon*¹⁰⁴ (k. 191r). Ale w pewnej liczbie cytatów są te łacińskie objaśnienia¹⁰⁵. I. Polkowski w swoim *Katalogu* nie korzystał raczej przy wypisywaniu polskich wyrazów z materiału zamieszczonego w poprzedniej publikacji. Świadczą o tym liczne, ale inne, błędy przy cytowaniu tych samych zapisów wyrazów i łacińskich, i polskich. Zamieścił o kilkadziesiąt wyrazów więcej niż J. Szujski, w sumie 165. A więc autorzy opublikowali odpowiednio 58% i 85% polskiego słownictwa z tego rozariusza, znajdujemy w nim bowiem 195 polskich wyrazów. Jedna nazwa botaniczna jest dwuwyrzowym zestawieniem: *Esula minor est quedam herba dicta acidula leporiana vlg. szayączy szczaw* (czyt. *zajęczy szczaw*, k. 74v).

5.2. Rozariusz Kapitulny jako źródło Słownika staropolskiego

Żadna z omówionych publikacji nie była nigdy źródłem Sstp. Materiał językowy z tego zabytku od początku wydawania Sstp czerpano z rękopiśmiennych ekscerptów Jana Łosia, sprawdzanych i uzupełnianych przez Wandę Żurowską-Górecką, i sygnowano skrótem *RpKapKr*. J. Łoś wypisał, z krótkimi kontekstami, prawie wszystkie polskie wyrazy znajdujące się w podstawowym tekście rękopisu, czyli glosy tekstowe¹⁰⁶. Natomiast nie zwrócił w ogóle uwagi na wyrazy (jest ich niewiele) nadpisane między wierszami tekstu, np. nadpisana polska glosa *al. lan* nad wyrazem *mansus* na k. 152 r, w. 21 czy na tej samej karcie nadpisane *proprie obrusch* nad wyrazami *Mappa velamen* z w. 24. Cechą charakterystyczną jest, że obie te glosy nie są do dzisiaj zaznaczone na marginesach krzyżykami. Nie odczytywał też zapisek na marginesach, które wyszły spod ręki naszego kopisty. Trzeba przyznać, że jest ich niewiele, około dziesięciu, np.: *gier* (k. 11r, g. marg.), *krokwa* (k. 48r, p. marg.), *jaźwiec* (k. 154v, l. marg.), *poleć* (k. 178v, l. marg.) oraz *kapia wosku* (k. 180v, l. marg.). Dlatego z tych dwóch grup nie ma w Sstp cytatów z naszego rozariusza.

Polski materiał językowy datowano 1450, według tego, co zapisał w wierszu kończącym rękopis sam jego twórca (k. 248v). W tym wierszu-eksplicie zapisał także swoje imię. Powtórzone jest ono w krótkiej notce proveniencyjnej na tej samej karcie, pisanej ręką z końca XV wieku¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Tłum.: *Porca... jest maciora knura lub tak nazywa się ziemia, która góruje między dwoma bruzdami na polu, zagon*. Pod jednym hasłem kopista zamieścił znaczenia dwóch wyrazów homonimicznych.

¹⁰⁵ Nie wiemy, czy M. Gładyszewicz nie sporządził excerptów z polskimi wyrazami i nie zostawił tego gdzieś przy rękopisie. Wprawdzie J. Szujski *expressis verbis* pisze tylko o znakach na marginesie robionych przez Gładyszewicza, ale narzeka też na „nadmwyczaj nieczytelne polskie wyrazy” i przyznaje, że „przejrzał (tylko – uwaga LW) kart kilka najstaranniej... Filologa rzeczą byłoby przejrzeć go (tj. słownik – uwaga LW) i ocenić. Wtedy i polskie wyrazy wykryłyby się wszystkie” (1874: 46).

¹⁰⁶ Według mojej obserwacji pominął te glosy tekstowe, które nie są do dziś zaznaczone na marginesie krzyżykami.

¹⁰⁷ Tekst tych zapisów podany jest w rozdziale 2.1.

5.3. Wprowadzanie polskich wyrazów przez Piotra z Uścia

Polskie odpowiedniki haseł łacińskich pisarz wprowadza w różny sposób. Albo poprzedza je łacińskim *vulgariter* ‘pospolicie’, np.: *Egregius... id est nobilis maximus quasi extra gregem aliorum positus vlg. viborny*¹⁰⁸ (k. 64r); albo łacińskim *alias* ‘inaczej’, np.: *Item copule sunt partes edificiorum al. crocwy*¹⁰⁹ (k. 48r); albo wreszcie kładzie przed polskim wyrazem łacińskie *proprie* ‘właściwie’, np.: *Braxidium id quod primo exit de braseo cum coquitur cerevisia proprie brzecka*¹¹⁰ (k. 30r). W wielu jednak wypadkach po definicji pisze polski odpowiednik bez żadnych słów wprowadzających, np.: *Allota est nomen piscis myentus* (k. 11r) czy *Callus... est duricies pedum... eciam est duricies manus interior ex labore proveniens modzel*¹¹¹ (k. 32r). Jeszcze jeden cytat z glosą polską trzeba przytoczyć, pisarz bowiem zastosował tu inną metodę. Napisał, z języka jakiej nacji pochodzi wprowadzona glosa: *Melota eciam secundum Vgucionem dicitur animal quoddam quod apud polonos dicitur Iaswyecz*¹¹² (k. 154v).

5.4. Kategorie gramatyczne polskich wyrazów

Polskie słownictwo w *Rozariuszu kapitulnym* prezentuje wiele kategorii gramatycznych: rzeczownik, czasownik (z jedną formą imiesłowu), przymiotnik, przysłówki, spójnik i partykułę. Najwięcej jest naturalnie rzeczowników. Wśród nich są tylko nazwy pospolite. Czasowników jest 12, przymiotników 6, 2 przysłówki (*niewymownie* i *ninie*), jeden spójnik (*albo*) i jedna partykuła (*zaprawdę*). Ogromna większość polskich odpowiedników to pojedyncze wyrazy. Tylko kilka razy jest inaczej.

5.5. Polskie odpowiedniki dwuwyrazowe: zestawienia, zwroty, synonimy – na tle słownictwa staropolskiego

Nazwa botaniczna *zajęczy szczaw*, będąca zestawieniem, była już wymieniona wyżej. Jest także zwrot *oczosać* (‘oczyścić z łusek’ definicja z internetowej bazy danych) *ryby*: *Exquamare significat squamas piscium deponere, semouere vlg. oczoszczacz ryby*¹¹³ (k. 81v). Czasownik (*oczesać*) *oczosać* nie pojawia się w innych rozariuszach, a ten zapis jest w ogóle jedynym poświadczeniem leksemu w Sstp¹¹⁴.

¹⁰⁸ Tłum.: *Egregius... to jest znakomity, najważniejszy, jakby nad grupą innych postawiony, powszechnie wyborny.*

¹⁰⁹ Tłum.: *Także copule są to części budynków inaczej krokwy.*

¹¹⁰ Tłum.: *Braxidium, to co jako pierwsze sphywa ze siodu, kiedy warzone jest piwo, właściwie brzecka.*

¹¹¹ Tłum.: *Callus... jest to stwardnienie na stopie..., także jest to stwardnienie na wewnętrznej stronie dłoni, powstające od (ciężkiej) pracy, modzel.*

¹¹² Tłum.: *Mellota także według Hugucia oznacza pewne zwierzę, które u Polaków nazywa się jaźwiec.*

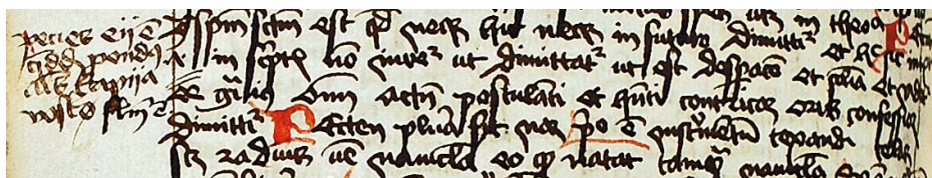
¹¹³ Tłum.: *Exquamare znaczy zdjąć łuski z ryb, usunąć, powszechnie oczosać ryby.*

¹¹⁴ W SXVI s.v. *Oczosać* są trzy cytaty. Znaczenie ‘oskrobać łuskę z ryby’ poświadczają dwa. Hasel w Sstp mających poświadczenie jedynie z *RozKap* jest więcej, np.: *Jużyna* czy *Szynal*.

Jest także zestawienie *wyzwolony syn: Adoptare... id est desiderare eligere... uel accipere loco filii proprie wyswołyecz inde adoptiuus filius wyswolony syn* (k. 7r). W Sstp s.v. *wyzwolić* w znaczeniu ‘wybrać, przeznaczyć na coś’ (bohemizm semantyczny¹¹⁵), jest zgrupowanych sześć cytatów ze znaczeniem ‘wybrać na syna, usynowić’. Dwa z nich pochodzą z rozariuszy.

Przy łacińskim hasle *flameolum* mamy dwa polskie odpowiedniki połączone spójnikiem *albo*: *Flameolum est peplum uel ornamentum capitis szwoyecz albo szerpanka*¹¹⁶ (k. 94r). Wśród ośmiu cytatów w Sstp s.v. *Serpanek, Czerpanek, Sarpianek, Serpanka* (‘chustka na głowę, zawój’, definicja z internetowej bazy danych) pewne *femininum* potwierdzone jest tylko z naszego rękopisu. W innych rozariuszach nie ma obu tych polskich glos. Ogólnie zapisów z synonimicznymi polskimi odpowiednikami w *RozKap* jest niewiele. Raz połączone są one łacińskim spójnikiem *alias*, np.: *wiprothek* (czyt. wyprotek) *al. marthvi* (k. 4v).

Trzeba tu też zwrócić uwagę na zapiskę z lewego marginesu na k. 180v: *Pe-cies... est quoddam pondus al. kapya *voskø* (czyt. *kapia wosku*, por. Fot. 4). Zapiska wyszła spod ręki pisarza całego rozariusza. *Kapia* to ‘kropla wosku kapiącego z palącej się świecy’ (definicja z internetowej bazy danych). Jest to rzeczownik dotąd niepoświadczony w staropolszczyźnie. Autorzy słowników etymologicznych i historycznych języka polskiego podają, że wyraz *kapia* (przejęty z prasłowiańskiego *kap-ja*) pojawia się w polszczyźnie XVII i XVIII wieku. Zapis w *RozKap* cofa tę chronologię o niemal dwieście lat¹¹⁷.

Fot. 4. Zapis na lewym marginesie ręką Piotra z Uścia z glosą *kapia wosku* (k. 180v, w. 3 i 4)

I wreszcie partykuła *zaprawdę*; leksem dziś używany już tylko w tekstach biblijnych, przestarzały, a w Sstp cytaty ilustrujące używanie go w tym znaczeniu (‘istotnie, rzeczywiście, prawdziwie, bez wątpienia’) zajmują prawie trzy szpalty. Ale tylko w cytacie z tego rozariusza¹¹⁸ występuje taki łaciński odpowiednik: *Aser-tiue... id est vtique zaprawdą* (k. 22v).

¹¹⁵ W języku czeskim *zvoliti* znaczy ‘wybrać’.

¹¹⁶ Tłum.: *Flameolum jest to czepek albo ozdoba głowy, zwojec albo serpanka*.

¹¹⁷ O zapisie drugiego wyrazu jest mowa w opisie grafii.

¹¹⁸ Kiedy opracowywano w Sstp to hasło (pod koniec XX w.), nie było w magazynie poświadczeń z innych rozariuszy. Dopiero teraz, mając materiał ze wszystkich odpisów, wiemy, że jeszcze w *Rozariuszu paulińskim* i *Rozariuszu Raczyńskich* występuje taki sam wyraz łaciński z identycznym polskim odpowiednikiem.

5.6. Semantyka polskiego słownictwa w *RozKap*

Semantycznie polskie słownictwo w *Rozariuszu kapitulnym* przedstawia codzienny język ówczesnych Polaków. Piotr z Uścia tłumaczy łacińskie nazwy rzemieślników i narzędzi, np. *ferbierz*, *garbarz*, *kopyto*, *prawidło*, *rama* czy *ram*, *wijadło*. Jest duża grupa nazw związanych z gospodarstwem wiejskim, domem, życiem codziennym i ubiorami, np.: *drabarz* ‘koń ułożony do specjalnego chodu, inochodnik, także koń wielkiego wzrostu’ (definicja z internetowej bazy danych), *opas*, *skotnik*, *woźnik*, *zagon*, *ciasto*, *dzieża*, *poleć*, *barchan*, *serpanka*, *tkanka*. Są nazwy broni i narzędzi obronnych, np.: *deka* ‘puginał, sztylet’ (definicja z internetowej bazy danych), *dloto* – wyraz skreślony przez pisarza, a wpisana *oksza* – ‘siekiera, topór’ (definicja z internetowej bazy danych), *proca*, *prok* ‘broń służąca do ciskania kamieni – ręczna (proca) bądź machina oblężnicza miotająca pociski’ (definicja z internetowej bazy danych), *szabla*. Są nazwy anatomiczne i „medyczne”, bo sztuki ratowania zdrowia człowiek uczył się od starożytności, np.: *dziąsła* (jeden z paru wyrazów występujących dwa razy w zabytku), *puszczadło*. Najliczniejszą jednak grupą są, najogólniej mówiąc, nazwy przyrodnicze, to jest imiona roślin, owadów, ptaków, ryb i zwierząt. Nie będę ich cytować, bo wszystkie są nazwami obficie poświadczonymi w staropolszczyźnie. Natomiast wymienię na zakończenie nazwy wyjątkowe, z pojęć związanych raczej z duchem niż z ciałem. To dwie nazwy instrumentów muzycznych (dzisiaj zaliczylibyśmy je pewnie do określeń z tzw. kultury wyższej): *arfa* i *lutnia*. Wyraz (*Harfa*) *arfa* występuje tylko w *RozKap*. Cytat nie został wypisany przez J. Łosia i dopiero po opracowaniu polskiego słownictwa z tego rozariusza został ujawniony. Nie ma go więc dotąd w Sstp. Wymienię tu też dwa wyrazy określające cechy, a właściwie wady, charakterologiczne człowieka: *łściwość* ‘celowe wprowadzanie w błąd, kłamanie’ (definicja z internetowej bazy danych) i *chytrość*. Myślę, że można tu też dodać nazwę *żarłok*.

5.7. Opis grafii Piotra z Uścia

Ogólnie można powiedzieć, że grafia naszego kopisty nie odbiega w sposób wyraźny od grafii autorów innych zabytków staropolskich z połowy XV wieku. Szczegółowa analiza przedstawia się następująco:

S a m o g ł o s k ę n o s o w ą p r z e d n i ą kopista zapisuje przez *a*, np.: *dzagyl* (czyt. *dzięgil*, k. 15r), *blysznyathq* (k. 105v); przez *q*, np.: *szayaczy* (czyt. *zajęczy*, k. 74v), *zaprawdq* (k. 22v); jeden raz przez *e*: *szyeba* (czyt. *zięba*, k. 99r).

S a m o g ł o s k ę n o s o w ą t y l n ą kopista zapisuje przez *q*, np.: *dzqsla* (k. 131r), *dqbrowa* (k. 156r); przez *a*, np.: *ocrag* (k. 109r), *kakol* (k. 147r), *kerstrag* (czyt. *kierstrag*, k. 5r).

W rękopisie bardzo mało przykładów użycia samogłosek nosowych.

M i ę k k o ś ć s p ó ł g ł o s e k p r z e d s a m o g ł o s k ą kopista znaczy przez *y*, np.: **ferbyerzwm* (k. 101r), *sypyen* (k. 101v), *szmyothana* (k. 160 v). Miękk-

kość spółgłosek oznaczana jest nieregularnie, np.: *dzagyl* (czyt. *dzięgil*, k. 15r), *dząsla* (k. 131r), *myeczykowe* (k. 109v). Czasem oznaczenie miękkości pisarz wstawia niepotrzebnie, np.: **dyabyanka* (czyt. *dębianka*, k. 103v). W dwóch wyrazach kopista wstawia znak miękkości w niewłaściwym miejscu. Raz po samogłosce: *czeytrzew* (k. 86v) a raz przed zmiękczaną spółgłoską: **prymel* (czyt. *przmiel*, ‘trzmiel’, k. 102v).

S z e r e g S – Š – Ś

Głoskę *s* kopista zapisuje przez *s*, np.: *kalysko* (k. 245r), *syppen* (k. 101v), *myenthus* (k. 190r); wyjątkowe są zapisy przez *sz*: *szopuch* (k. 102v) oraz przez *ss*: *osseth* (k. 237v).

Głoskę *z* kopista zapisuje przez *sz*, np.: *szayaczy* (czyt. *zajęczy*, k. 74v), *szymba* (czyt. *zięba*, k. 99r), *szwoycz* (k. 94r); przez *z*, np.: *zaprawdą* (k. 22v), *zagon* (k. 191r); przez *s*, np.: *slothovyrzba* (k. 50r), *wyswoycz* (k. 7r).

Głoskę *š* kopista zapisuje przez *s*, np.: *sarlath* (k. 29v), *spunth* (k. 59r), *synal* (k. 102r), *santha* (k. 153r); wyjątkowa jest pisownia przez *sz*: *orkysz* (k. 225r).

Głoskę *ž* kopista zapisuje przez *sz*, np.: *coszky* (czyt. *kożki*, k. 14v), *rysz* (k. 209r), *yvszyną* (k. 106v); zapisuje także przez *z*, np.: *zarłok* (k. 4v), *zolv* (k. 30v), *smazycz* (k. 99r).

Głoskę *ś* kopista zapisuje przez *sz*, np.: *szmyothana* (k. 160v), *osz* (k. 25r), **cchitroszcz* (k. 59r), *lusznya* (k. 102v); zapisuje także przez *s*: *l[e]sczyvoszcz* (k. 59r); oraz przez *ys*, gdzie litera *y* może oznaczać miękkość następującej spółgłoski: *pleyszcz* (k. 160v).

Głoskę *ź* kopista zapisuje przez *s*, np.: *smya* (czyt. *źmija*, k. 164v), *wosnyk* (k. 241r); zapisuje także przez *sz*, np.: *blysznyathą* (k. 105v).

Inne g łośki

Głoskę *i* kopista zapisuje zawsze przez *y*, np.: *vydly* (k. 102r), *wosnyk* (k. 241r), *kalysko* (k. 245r); w zapisie *vyadlo* (czyt. *wijadło*, k. 32r) litera *y* oznacza zarówno *i* zgłoskotwórcze, jak też *i* niezgłoskotwórcze. Tak samo należy interpretować zapis *smya* (czyt. *źmija*, k. 164v).

Głoskę *y* kopista zapisuje zawsze przez *y*, np.: *vydly* (k. 102r), *nyewymowny* (k. 129v), *(wal) travy* (k. 105r); wyjątkowe są zapisy przez *i*: *wiprothek* (czyt. *wyprotek*) al. *marthvi* (k. 4v), *kopitho* (k. 32r).

Głoskę *e* kopista zapisuje zawsze przez *e*, np.: **wrecz* (czyt. *urzec*, k. 86r), *karzel* (k. 111r), *czepy* (k. 237v).

Głoskę *a* kopista zapisuje prawie zawsze przez *a*, np.: *lusznya* (k. 102v), *drabarz* (k. 111v), *zaprawdą* (k. 22v); kilka razy zapisuje przez *ą*: *vyrzą* (czyt. *wirsza*, k. 113v), *gronostąy* (k. 157r), *partącz* (k. 185r), *koleją* (czyt. *koleja*, k. 172v), *wercymąk* (k. 237v).

Głoskę *o* kopista zapisuje zawsze przez *o*, np.: *moszcz* (k. 5r), *osz* (k. 25r), *szopuch* (czyt. *szopuch*, k. 102v).

Głoskę **u** kopista zapisuje prawie zawsze przez **u**, np.: *puszczadlo* (k. 94v), *ludarka* (k. 98v), *obrusch* (k. 152r); jeden raz przez **w**: **wrecz* (czyt. *urzec*, k. 86r). Wyjątkowy w całym rękopisie znak **o** oznacza głoskę **u** w zapisie *kapya voskø* (czyt. *kapia wosku*, k. 180v).

Głoskę **i** kopista zapisuje prawie zawsze przez **y**, np.: *yvszynq* (k. 106v), *szayqczy* (czyt. *zajęczy*, k. 74v), *smya* (k. 164v). W ostatnim przykładzie litera **y** oznacza zarówno **i** zgłoskotwórcze, jak też **i** niezgłoskotwórcze. Wyjątkowo kopista oznaczył głoskę **i** literą **g** w zapisie *frigerka* (k. 196r).

Głoskę **p** kopista zapisuje zawsze przez **p**, np.: *wiprothek* (k. 4v), *szopuch* (k. 102v), *partqcz* (k. 185r), *czepy* (k. 237v).

Kopista tylko raz oznaczył przez **y** miękkość spółgłoski **p** w wygłosie w zapisie: *Gorillus... est quidam piscis vlg. carpy* (czyt. *karp*, k. 111r).

Głoskę **b** kopista zapisuje zawsze przez **b**, np.: *loboda* (k. 23v), *albo* (k. 94r), *garbarze* (k. 99v), *babka* (k. 188r).

Głoskę **m** kopista zapisuje zawsze przez **m**, np.: *marthvi* (k. 4v), *smazyycz* (k. 99r), *nyewymowny* (k. 129v).

Głoskę **n** kopista zapisuje zawsze przez **n**, np.: *barthnyk* (k. 17v), *bronka* (k. 107v), *nyewymowny* (k. 129v).

Głoskę **f** kopista zapisuje w dwóch cytatach przez **f**, np.: *frigerka* (k. 14r), **ferbyerzwm* (k. 101r).

Głoskę **v** kopista zapisuje przez **w**, np.: *wiprothek* (k. 4r), *wosnyk* (k. 241r), *wal travy* (k. 105r); zapisuje też przez **v**, np.: *vyadlo* (czyt. *wijadlo*, k. 32r), *vydly* (k. 102r), *vyrzq* (czyt. *wirsza*, k. 113v).

Głoskę **d** kopista zapisuje zawsze przez **d**, np.: *zaprawdq* (k. 22v), *vydly* (k. 102r), *dubyl* (k. 119r).

Głoskę **t** kopista zapisuje przez **t**, np.: *tlumok* (k. 96r), *tarcza* (k. 183v), *partqcz* (k. 185r); zapisuje też przez **th**, np.: *kopitho* (k. 32r), *thul* (k. 85v), *santha* (czyt. *szanta*, k. 153r).

Głoskę **c** kopista zapisuje przez **cz**, np.: *pachaczyczca* (k. 99r), *procza* (k. 101v), *czepy* (k. 237v); wyjątkowo zapisuje także przez **c**: *wercymqk* (k. 237v).

Głoskę **č** kopista zapisuje zwykle przez **cz**, np.: *oczoszacz* (czyt. *oczosać*, k. 81v), *myeczkykove* (k. 109v), *puszczadlo* (k. 94v), *partqcz* (k. 185r); wyjątkowo zapisuje przez **c**: *brzecka* (k. 30r).

Głoskę **ž** kopista zapisuje przez **dz**, np.: *dzagyl* (czyt. *dzięgil*, k. 15r); dwa razy zapisuje też przez **cz**: *czesza* (czyt. *dzieża*, k. 12r), *szacze* (czyt. *sadze*, k. 101r).

Głoskę **l** kopista zapisuje zawsze przez **l**, np.: *byelmo* (k. 109v), *kakol* (k. 147r), *glysta* (k. 148v).

Głoskę **l** kopista zapisuje zawsze przez **l**, np.: *loboda* (k. 23v), *laszktacz* (k. 36r), *vydly* (k. 102r), *vyadlo* (czyt. *wijadlo*, k. 32r).

Głoskę **r** kopista zapisuje przez **r**, np.: *barthnyk* (k. 17v), *harasz* (k. 21v), *rarog* (k. 73v), *bronka* (k. 107v), *wercymqk* (k. 237v).

Głoskę *ř* kopista prawie zawsze zapisuje przez *rz*, np.: *brzecka* (k. 30r), *rzygacz* (czyt. *rzygać*, k. 73v), *drabarz* (k. 111v), **czeytrzew* (k. 86v), wyjątkowe są zapisy przez *r*, np.: **wrecz* (czyt. *urzec*, k. 86r), **prymel* (k. 102v).

Głoskę *é* kopista zapisuje przez *cz*, np.: *wyswołyecz* (k. 7r), *laszktacz* (k. 36r), *wloczyz* (k. 169v), *polecz* (czyt. *poleć*, k. 178v).

Głoska *ǰ* nie występuje w materiale.

Głoskę *ń*, która występuje w materiale jeden raz w wygłosie, kopista zapisuje przez *n*: *sypyen* (k. 101v).

Głoskę *k* kopista zapisuje przez *k*, np.: *barthnyk* (k. 17v), *taky* (k. 38 r), *tlumok* (k. 96r), *bronka* (k. 107v); zapisuje też czasem przez *c*, np.: *przeclad* (k. 14v), *co-szky* (czyt. *kożki*, k. 14v), *crocwyy* (k. 48r).

Głoskę *g* kopista zapisuje przez *g*, np.: *kerstrag* (k. 5r), *grabolusk* (k. 22r), *rzygacz* (czyt. *rzygać*, k. 73v), *rarog* (k. 73v).

Głoskę *x* kopista zapisuje przez *ch*, np.: **chilodnyeczq* (k. 74v), *pachaczycza* (k. 99r), *barchan* (k. 145v).

Głoskę *h* kopista zapisuje przez *h*, np.: *harasz* (k. 21v).

6. Podsumowanie

Kopista, kończąc przesłanie do przyszłych użytkowników jego dzieła, tak je opisał: *Sic itaque finitur presens libellus qui non est nouellus sed vetulus id est antiquus* (k. 248r). Nie swój wysiłek tu podkreślał, lecz wagę i ważność dzieł, z których czerpał wiadomości, oraz zasługi ich autorów.

Na zakończenie wieloaspektowej pracy badawczej nad piętnastowiecznym kodeksem zawierającym w swoim pierwotnym stanie jedynie *Rozariusz kapitulny* chciałabym podkreślić wagę opracowań historycznych, pozwalających także filologom śledzić losy, które „są udziałem” książek, zwłaszcza starodawnych. W wypadku tego rozariusza szczęśliwą okolicznością jest to, że znalazł się pasjonat historii miasta swojego urodzenia. To profesor Józef Szymański, historyk, docierając w swoich pracach do najstarszych źródeł dotyczących Wojnicza, ocalił od zapomnienia wiele średniowiecznych faktów związanych z tym miastem. Pozwoliły one poszerzyć wiedzę o tajemniczym dotąd Piotrze z Uścia, autorze tego cennego rękopisu, oraz zarysować przypuszczalną drogę zabytku ze Lwowa do Krakowa.

Poruszone w artykule problemy i zagadnienia, ilustrowane przykładami z rękopisu, są tylko zasygnalizowane. Mogą być „podkładem” do głębszych i rozszerzonych o inne zagadnienia analiz. Dla piętnastowiecznego słownictwa polskiego ukazanie polskiego materiału językowego z każdego opracowanego rozariusza w sposób umożliwiający porównywanie go i analizowanie na tle pozostałych kilkunastu zabytków (internetowa baza danych) jest doskonałym narzędziem do badań.

Rozariusz Ossolińskich I

1. Opis kodykologiczny rękopisu

1.1. Tytuł katalogowy

Rękopis Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka o sygn. Fond 5 DE-520 z uwagi na swoją zawartość oraz miejsce przechowywania przed drugą wojną światową w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, gdzie opatrzony był sygn. 381/II, nazywany jest *Rozariuszem Ossolińskich I*. Wojciech Kętrzyński, autor katalogu tejże biblioteki, nie odnotował tytułu manuskryptu, ale opisał jego zawartość w następujący sposób:

1. Verba łacińskie od L. do Z. k. 1–7. Brak początku. Na końcu: «Hoc opus est finitum A.D. 1457 feria III prox. ante festum s. Iacobi.» – Diffinitiones et notae variae grammaticae. 2. Vocabularius secundum ordinem alphabeti conscriptus [do litery F] k. 10–196'. Końca brak. Tu i owdzie spotykają się w rękopisie wyrazy polskie (Kętrzyński 1886: 438).

Podobnie postąpił dziewięć lat później Aleksander Brückner, wydawca części polskich glos z tego rękopisu. Posłużył się nazwą „Rosarjusz” (Brückner 1895b: 14), ale jedynie w odniesieniu do słownika rozpoczynającego się na k. 10r. Wprowadzonego określenia nie potraktował jako tytuł, ale ogólnie, jako termin przypisywany przez niego określonemu rodzajowi wokabularzy, podobnie jak to zrobił w odniesieniu do „Ugucjonów, Britonów i Katholikonów” (Brückner 1895b: 4). Brak tytułu w obu publikacjach podyktowany był prawdopodobnie zniszczeniem oryginalnej okładki wraz z wyklejkami, na których najczęściej pojawiały się nadawane przez średniowiecznych pisarzy tytuły dzieł.

Dawne ustalenia Kętrzyńskiego powtórzono w najnowszym *Informatorze o polonikach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka* w części I: *Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego*

im. Ossolińskich zinwentaryzowane przed 1945 r. z tą różnicą, że wymieniony przez niego w drugim punkcie opis części kodeksu podany został w cudzysłowie jako tytuł: „Vocabularius secundum ordinem alphabeti conscriptus” (Matwijów, Ostromecka 2010: 19). Zinwentaryzowany w postaci pliku pdf kodeks, umieszczony w internetowej bazie zasobów cyfrowych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, opisano jako „Verba łacińskie od L do Z oraz Vocabularius secundum ordinem alphabeti conscriptus”¹¹⁹, powtarzając tym samym pierwotne ustalenia katalogowe Kętrzyńskiego. *Rozariusz Ossolińskich I* jest zatem tytułem umownym, odnoszącym się do głównej części omawianego rękopisu.

1.2. Zawartość

Kodeks zawiera następujące teksty łacińskie:

1. k. 1ra–7ra: fragment słownika czasowników łacińskich od litery *L* do *Z* (*Limphor–Zelo*). Na górnym marginesie k. 4r wpisano łacińskie glosy czytelnicze, uzupełniające zawartość słownika, wraz z polską glosą: *Reconciliare (...) id est formare uel pacificare... sgyethnac* (czyt. *zjednać*). W dalszej części tekstu występują wyłącznie łacińskie glosy czytelnicze, m.in. na k. 5v, 6r, 6v, 7r. Od k. 4va do k. 7ra pisarz powtarzał na marginesie wybrane wyrazy hasłowe ze słownika w celu łatwiejszego wyszukiwania łacińskich czasowników. Na końcu definicji ostatniego hasła zapisano eksplicyt pozwalający dokładnie datować tę część manuskryptu: *hoc opus est finitum Anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo septimo feria tertia proxima ante festum Sancti Iacobi* (tj. 22 lipca 1457 r.).
2. k. 7ra: bezpośrednio pod notą eksplicytną zapisano dwie etymologie imienia Jezus: *Item Ihesus ethimoloisatur sic per: I infinitus ab eterno, E examinatus in mundo, S suspensam¹²⁰ patibulo, U victoriosus in mundo, S surrexit a mortuis. Vel sic I iocunditas flencium, E eternitas viuencium, S sanitas langwencium, U vrbانيتas egencium, S saturitas esuriencium.*
3. k. 7rb–9va: wypisy i notatki, m.in. definicja wiedzy: *Item sciencia diffinitur sic est thesaurus...*; fragmenty XIII-wiecznego podręcznika akademickiego Piotra z Hiszpanii *Summulae logicales*, np. na k. 7rb: *Quid est ars? Est collectio multorum preceptorum... Quid est latinum?... Quid est doctrina?...*; rozważania grammatyczne oraz etymologiczne. Pośród notatek na k. 7va nad łacińskim zdaniem z *Ewangelii według św. Łukasza* 1, 66: *Quis putas puer iste erit* glosator dopisał polskie tłumaczenie wersetu: *mnymacze czo tho zadzyecza badze* (w transkr. *Mnimacie, co to za dziecię będzie?*).
4. k. 10ra–196vb: *Ex quo vocabularii* od litery *A* do *T* (*Alma–<T>extoriatius*). Wewnątrz tekstu łacińskiego oraz na marginesach zapisano 202 polskie glosy.

¹¹⁹ Por. http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/wyniki_pl.php?RL-000105

¹²⁰ *suspensam*: tak w rękopisie, zamiast *suspensus*

1.3. Oprawa

Kodeks posiada współczesną oprawę pochodzącą z XIX lub XX w. Prawdopodobnie w miejsce oryginalnej i zniszczonej skórzanej okładki dano nową, papierową z jednostronną apreturą w kolorze czarnym. O materiale, z którego wykonana była pierwotna okładka, możemy wnioskować na podstawie prawdopodobnie XIX-wiecznej notatki sporządzonej ołówkiem na dolnym marginesie k. 1r: *w całość skórę*. Na górnym marginesie tej karty ta sama ręka zapisała: *N. Inw. 381*, co może świadczyć o istnieniu dawnej okładki w czasie inwentaryzowania zbiorów biblioteki¹²¹. Na grzbiecie widoczne są cztery zwięzy. Na środku grzbietu naklejona jest niewielkich rozmiarów pożółkła kartka z sygnaturą 381. W lewym górnym rogu przedniej części okładki znajduje się papierowa naklejka zawierająca: nazwę biblioteki ЛЬВІВСЬКА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. В. СТЕФАНІКА АН УРСР, informację o umiejscowieniu rękopisu w magazynie ВІДДІЛ РУКОПІСІВ, ФОНД 5, ОПИС I oraz sygnaturę II, 381. Oprawa jest krucha i delikatna, co najbardziej uwidacznia się w górnej części grzbietu i na zagięciach, gdzie brakuje jej fragmentów i występują wyraźne przedarcia. Na wierzchniej części okładki widoczne są liczne wytarcia i zarysowania. Do manuskryptu w części przedniej i tylnej dodano nowe papierowe wyklejki okładziny, które wykonane są z tego samego rodzaju papieru co karty wzmacniające. Na przedniej wewnętrznej wyklejce zapisano brązowym atramentem informację sporządzoną współczesną ręką: *N. Inw. 381*.

1.4. Materiał pisarski i kompozycja kodeksu

W papierze kodeksu występują następujące znaki wodne:

- głowa wołu z siedmiopłatkowym kwiatem (rozetą) u góry na podwójnym przecie pomiędzy rogami, f. 2r. Podobny do znaku Briqueta 14789 z 1447 r.,
- głowa wołu z krzyżem u góry na podwójnym przecie pomiędzy rogami, f. 45r. Podobny do znaku AT 1000-140_115 z lat 1435–1440 zamieszczonego w bazie filigranów Austriackiej Akademii Nauk,
- głowa wołu z gwiazdą sześciopromienną u góry na podwójnym przecie pomiędzy rogami, f. 51r. Podobny do znaku Briqueta 14662 z 1465 r. oraz do znaku Piekosińskiego nr 824 z 1435 r. (z tą różnicą, że u Piekosińskiego na pojedynczym przecie),
- głowa wołu z czteropłatkowym kwiatem (rozetą) u góry na podwójnym przecie pomiędzy rogami, f. 57r. Podobny do znaku nr AT 3760-320313_190 z lat 1459–1461 zamieszczonego w bazie filigranów Austriackiej Akademii Nauk,

¹²¹ Niestety, nie udało się ustalić ani czasu oddania rękopisu do introligatora w celu wymienienia okładki, ani daty inwentaryzacji rękopisów, podczas której manuskrypt 381/II posiadał jeszcze pierwotną oprawę. Przejrzane przeze mnie dostępne w wersji cyfrowej wykazy rękopisów oddanych do naprawy (z lat 1877–1943) oraz inwentarze nie wymieniają kodeksu 381/II.

- głowa wołu z krzyżem u góry na podwójnym pręcie pomiędzy rogami, f. 74r. Podobny do znaku Briqueta 14517 z 1443 r. oraz do znaków nr AT 5000-582_9, AT 5000-369_162, AT 8500-4428_153 z lat 1440–1443 zamieszczonych w bazie filigranów Austriackiej Akademii Nauk,
- głowa wołu z sześciopłatkowym kwiatem (rozetą) u góry na podwójnym pręcie pomiędzy rogami, f. 79r. Podobny do znaku Briqueta 14762 z lat 1470–1471,
- głowa wołu z pięciopłatkowym kwiatem (rozetą) u góry na podwójnym pręcie pomiędzy rogami, f. 81r. Podobny do znaku nr AT 3770-Ib_352 z 1464 r. zamieszczonego w bazie filigranów Austriackiej Akademii Nauk,
- głowa wołu z pięciopłatkowym kwiatem u góry na pojedynczym pręcie pomiędzy rogami. Na pojedynczym pręcie u dołu trójkąt (grot strzały) podzielony na trzy części. Pojedyncza linia, na końcu której znajduje się trójkąt, jest dwukrotnie przekreślona, f. 105r. Podobny do znaku Briqueta 14872 z 1470 r., Lelewela nr 53 z lat 1462, 1472, 1480,
- głowa wołu z siedmiopłatkowym kwiatem (rozetą) u góry na podwójnym pręcie pomiędzy rogami, f. 133r. Podobny do znaku Briqueta 14757 z 1434 r.,
- dwa klucze połączone w górnej części z krzyżem u góry na podwójnym pręcie, f. 143r. Podobny do znaku Briqueta 3883 z 1473 r., Lelewela nr 57 z 1470 r.,
- głowa wołu z siedmiopłatkowym kwiatem (rozetą) u góry na podwójnym pręcie pomiędzy rogami, f. 166r. Podobny do znaku Piccarda 69655 z 1470 r.,
- głowa wołu z siedmiopłatkowym kwiatem (rozetą) u góry na podwójnym pręcie pomiędzy rogami, f. 177r. Podobny do znaku nr AT 5000-856_99 z ostatniej ćwierci XV w. zamieszczonego w bazie filigranów Austriackiej Akademii Nauk.

Kodeks jest formatu małego *folio*. Jego wymiary w oprawie wynoszą 31×21,7 cm, a wymiary kart 30×20,3 cm. Liczy on 17 składek, z których nie wszystkie są oznaczone. Manuskrypt rozpoczyna się fragmentem składki bez oznaczenia (k. 1r–7v). Po k. 7 znajduje się współoprawna z tą częścią dodatkowa niewielkich rozmiarów k. 8. Kolejne składki: 1–15⁶⁺⁶ (k. 9r–188v), 16⁶⁺³ (k. 189r–196v, po k. 196 trzy karty wyrwane) opatrzone są kustoszami numerycznymi rzymskimi I–XVI umiejscowionymi w środkowej części dolnego marginesu na początku każdej składki. Dodatkowo na początku pierwszej składki wpisano oznaczenie alfabetyczne: *Ia* (k. 9r). Składki 4 i 5 (zaczynające się odpowiednio na k. 45r i 57r) nie posiadają kustoszy numerycznych ani żadnego innego wyróżnika. Według zamieszczonej w prawym górnym rogu XIX-wiecznej foliacji wpisanej czarnym atramentem rękopis liczy 196 kart.

1.5. Pismo

Kodeks zapisany jest kilkoma rękami dość starannym duktem określanym jako kursywa gotycka lub *cursiva libraria*. Różnice graficzne w sposobie prowadzenia duktów najwyraźniej widać na granicach składek, np. na k. 104v–105r (koniec składki 8

i początek 9), k. 116v–117r (koniec skłładki 9 i początek 10), co może być świadectwem odrębnego funkcjonowania poszczególnych skłładek przed zszyciem. Może to świadczyć także o różnym czasie ich zapisania, czego dowodem są filigrany pochodzące z różnych lat. Wymieniona wyżej skłładka 8 posiada znak wodny z ok. 1443 r., a skłładka 9 z ok. 1470 r. Skłładki 10 nie udało się zidentyfikować, ponieważ filigran został przykryty atramentem – widoczna jest głowa wołu z oczami, z podwójnym prętem między rogami, na końcu którego może znajdować się albo krzyż, albo kwiat (rozeta), jednak nie sposób tego jednoznacznie określić¹²².

Kompozycję karty wyznacza dwukolumnowy schemat pisarski o wymiarach ok. 23×16 cm narysowany piórem od linijki, odstępy między kolumnami wynoszą 1,5 cm. Wyjątek stanowi k. 8 o wymiarach ok. 11×20 cm, którą zapisano w jednej kolumnie tylko od strony *recto*.

W całym łacińskim tekście występują polskie glosy wewnątrztekstowe. Dodatkowo na marginesach zapisano glosy czytelnicze wprowadzone dwoma rękami: pierwsza to ręka piszącego łaciński słownik, np. na k. 75v, 84v; druga to ręka późniejsza, np. na k. 86r, 89v, 90r. Polskie glosy marginalne, zapisane ręką pisarza słownika, są powtórzeniem polskich glos umiejscowionych wewnątrz łacińskiego tekstu. W nielicznych wypadkach tłumaczą wyłącznie łaciński wyraz hasłowy. Glosy wpisane drugą ręką pochodzą prawdopodobnie z XVI w. i są polskimi tłumaczeniami łacińskich haseł słownikowych, np. na k. 86ra polska glosa *wągyel* (czyt. *węgiel*) odpowiada łacińskiemu hasłu *Favilla*.

1.6. Zdobienia

W całym kodeksie występuje niejednorodna rubrykacja. Na k. 1r–7r zapisano inicjały o wysokości 3–5 wierszy, rozpoczynające hasła na kolejne litery (*M–Z*). Niekiedy inicjały są rozbudowane i wychodzą na margines, np. w hasle *Sto* na k. 4rb. Są one dekoracyjne z motywami plecionki, np. *Pario* na k. 2va, florystycznymi, np. *Sto* na k. 4rb, i geometrycznymi, np. *Uideo* na k. 6rb. Można odnaleźć zarówno inicjały otwarte, np. *No* na k. 1vb, jak i zamknięte, np. *Sto* na k. 4rb. Ostatni inicjał *Z* na k. 7ra posiada motyw wstążki, wewnątrz której wpisano wyraz *amen*.

W głównej części rękopisu, zawierającej *RozOss I*, na k. 10r–196v (*Vocabularius Ex quo*) inicjały rozpoczynające hasła na kolejne litery (*A–T*) są zróżnicowane co do wielkości i ozdobności, mają wysokość 3–12 wierszy, np. *Babatum* na k. 34ra, *Cabus* na k. 41vb. Najczęściej są to inicjały dekoracyjne z motywami florystycznymi, np. *Ex* na k. 10r oraz geometrycznymi, np. *Aer* na k. 14rb (por. *Fot. I*). Niekiedy trafiają się inicjały rozbudowane na całą długość bocznego marginesu, np.

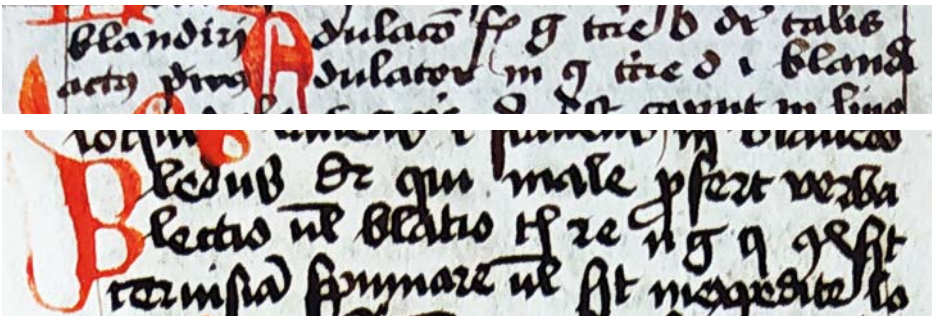
¹²² Panujące w bibliotece warunki oświetleniowe nie pozwoliły na dokładne zbadanie filigranów. Brak dostępu do sztucznego światła uniemożliwił odrysowanie filigranów, które umiejscowione są na kartach ściśle zapisanych.

Fot. 1. Wybrane inicjały zapisane w kodeksie, k. 1ra, 2rb, 2va, 4rb, 5vb, 34ra

na k. 34rb w haśle *Babatum*, czy na k. 36va w haśle *Beatus*. Proste rubrykowane inicjały, wyróżniające kolejne hasła słownika w obrębie poszczególnych liter, mają wysokość 1–3 wierszy, np. *Allopocia* na k. 17va, *Placabilis* na k. 153rb. Niektóre z nich są namalowane z wypustkami dekoracyjnymi wychodzącymi na margines, np. *Allidere* na k. 17rb, *Birsa* na k. 38v.

W słowniku występują również inicjały przynależne do dwóch, a czasem trzech haseł, tzn. do haseł umieszczonych w kolejnych wierszach dopasowano jedną literę inicjalną, tak aby rozpoczynała kolejne hasła, np. jeden inicjał *A* dopasowano do haseł *Adulacio* i *Adulator* na k. 14rb, inicjał *B* dopasowano do haseł *Bledus*, *Blectio* na k. 39rb (por. Fot. 2).

Fot. 2. Pojedyncze inicjały dopasowane do dwóch haseł, k. 14rb, 39rb

Rubrykator¹²³ nie dokończył swojej pracy, ponieważ w wielu miejscach dekoracje inicjałów są jedynie naszkicowane, np. w haśle *Beatus* (k. 36va) pozostawiono do uzupełnienia marginalne rysunki, a w całym prawie rękopisie miejsca na duże inicjały pozostały puste, np. na k. 167rb, 193rb.

W wolnych przestrzeniach nie wpisano również reprezentantów, co utrudnia wyszukiwanie haseł słownikowych. Na górnym marginesie pojedynczych kart zachowały się glosy czytelnicze ułatwiające posługiwanie się wokabularzem. Zawierają one informację, na jaką literę rozpoczynają się hasła na danej karcie, np. *de N* na k. 132v, 133r, *de P* na k. 147r, 163r, *de S* na k. 185v, 186r. Na k. 135vb, w miej-

¹²³ Charakter poszczególnych składek, odmienne pismo oraz różnice w sposobie malowania i dekorowania inicjałów sugerują, że być może powinno się mówić o kilku rubrykatorach.

scu, gdzie powinien być wpisany inicjał *O*, późniejszy użytkownik manuskryptu dopisał odpowiednią literę i dodatkowo wyraził swoje zniecierpliwienie, wpisując obok inicjału komentarz *Quid* ‘dlaczego’.

Odmienny charakter dekoracyjny od pozostałych inicjałów mają namalowane brązowym atramentem początkowe litery: *F* w haśle *Faber* (k. 84ra) oraz *G* w haśle *Gabriel* (k. 93ra), co może świadczyć o ich późniejszym pochodzeniu. Trafiają się również pojedyncze inicjały, które nie wyróżniają kolejnego hasła słownikowego, ale sygnalizują jakąś ważną informację, np. na k. 112rb po hasłach na literę *I* zapisano inicjał *S*, wysoki na 2 wiersze, należący do wyrazu *Secundum* ‘następny’. Inicjał rozpoczyna kolejną część słownika oraz wprowadza informację gramatyczną o użyciu litery *K* w języku łacińskim i greckim. Kilkakrotnie w *RozOss* I wstawiono inicjały w złym miejscu, np. w definicji hasła *Aqua* (k. 24rb) wpisano mylny inicjał *A* – *leccionis*, choć z treści definicji wynika, iż tekst powinien brzmieć *leccionis hystoriam*. Jest to typowy błąd rubrykatora, który zajmował się wstawianiem inicjałów i nie zawsze zwracał uwagę na treść kodeksu, za którą odpowiadał pisarz.

1.7. Stan zachowania

Kodeks nie zachował się w całości. Ocalała część, nie licząc oprawy, o której była mowa, znajduje się w dość dobrym stanie, choć na kartach widoczne są liczne ślady wilgoci, szczególnie w prawym górnym rogu kart, np. na k. 57r–89r, 102r, oraz na marginesie zewnętrznym, np. na k. 145r, 154r. W pojedynczych kartach znajdują się nieliczne i niewielkie dziury, np. w k. 2r, 29r, 31r, 32r, 42r, 89r, 126r, 127r, 128r, 180r, które nie utrudniają czytania tekstu.

2. Stan badań

2.1. Historia kodeksu

Kodeks z całą pewnością jest kopią starszego manuskryptu lub kompilacją kilku zabytków rękopiśmiennych, o czym świadczą liczne błędy, skreślenia i powtórzenia tekstowe. Rękopis zapewne jest pochodzenia polskiego, ponieważ zawiera polskie glosy wewnątrztekstowe oraz informacje odnoszące się do języka polskiego lub Polski, umieszczone w łacińskich definicjach hasłowych, np. w definicji hasła *Ethymolooya* czytamy: *exponendi latinum per grecum... et barbaricum per polonicum*¹²⁴ (k. 80va); w definicji hasła *Nomen: a boemia boemus, a polonia polonus*¹²⁵ (k. 134rb). Używany był również przez Polaków, czego świadectwem są polskie

¹²⁴ Tłum.: objaśnienia łacińskiego przez grecki... i obcego przez polski.

¹²⁵ Tłum.: od Czech czeski, od Polska polski.

glosy czytelnicze zapisane na marginesach zarówno w XV, jak i w XVI wieku. W kodeksie brak jest jakichkolwiek średniowiecznych not własnościowych. Według pieczętki Instytutu Ossolińskiego oraz pieczętki z sygnaturą „381” umieszczonych m.in. na dolnym marginesie k. 1r wiadomo, że rękopis należał do księgozbioru Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Brak informacji w katalogu Kętrzyńskiego o wcześniejszych losach manuskryptu oraz niska sygnatura mogą wskazywać, że należał on do podstawowego zasobu biblioteki. Być może jeszcze w czasach, gdy istniała skórzana okładka, można było znaleźć noty proweniencyjne, jednak po renowacji oprawy nie sposób tego ocenić.

Zawartość początkowej niepełnej składki oraz *RozOss* I mogą wskazywać, że miejscem powstania rękopisu było środowisko akademickie. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że manuskrypt mógł być powiązany z Krakowem. O świeckim charakterze *RozOss* I może świadczyć brak jakichkolwiek modlitw czy westchnień do świętych, które zwyczajowo były zapisywane przez zakonników w skryptoriach klasztornych na końcu całostek słownikowych, np. po zakończeniu haseł na daną literę. W niniejszym wokabularzu na końcu takich całostek pojawia się jedynie *etc.*, np. po hasle *Abvsiwis* przed hasłami rozpoczynającymi się na litery *Ac...* (k. 11va), po hasłach na literę *A* (k. 34ra), po hasłach na literę *F* (k. 93ra).

Na k. 153v między szpaltami glosator wpisał fragment znanego średniowiecznego utworu, który występował w opisie tańca śmierci: *o diues, diues non longo tempore viues* (Walther 1959: 648), jednak zmienił jego drugą część, która brzmi: *cur non pre me ditaris, quia in breui morieris*¹²⁶, co również może być przyczynkiem do dalszych badań nad pochodzeniem rękopisu. Innym sygnałem tekstowym, utwierdzającym w przekonaniu, że kodeks można łączyć z uczelnią i studentami, jest zmieniony fragment etymologii imienia *JEZUS* zapisany na k. 7ra. Popularny średniowieczny akronim został zmieniony w czwartym wierszu (zaczynającym się od litery *U*). Zamiast znanego: *U ubertas egencium* (tłum. *obfitość spragnionych*) pisarz wpisał: *U urbanitas egencium* (tłum. *wykształcenie spragnionych*), co być może miało dotyczyć odbiorcy, do którego kierowano słowa, a z pewnością znacząco wpłynęło na wymowę całości.

Sposób zapisania manuskryptu i być może informacja o skórzanej oprawie mogą wskazywać na akademickie przeznaczenie kodeksu. Jak podałem wcześniej, zmiana rąk pisarskich następuje na granicach składek, co może sugerować funkcjonowanie poszczególnych składek w osobnych poszytach w systemie pecji. Wzorcowe egzemplarze powielanych wielokrotnie składek mogły zawierać określone błędy albo identyczne glosy i komentarze, ponadto składki całego dzieła mogły pochodzić z różnych lat. Z taką sytuacją, trudną do jednoznacznej oceny, mamy do czynienia w *RozOss* I. Składki były pisane przez kilka osób, a znaki wodne poszcze-

¹²⁶ Za konsultację paleograficzną dziękuję prof. Mieczysławowi Mejorowi oraz mgr Iwonie Krawczyk. Możliwa też lekcja: *curso non prime ditaris quia in breui morieris*.

gólnych poszytów pochodzą zarówno z początku XV w., jak i z jego ostatniej ćwierci. Zastanawiające jest również nietypowe oznaczenie pierwszej składki *Ia*. Zarówno dukt pisma, jak i połączenie cyfry z literą nie pasują do oznaczeń pozostałych składek. W XV w. zwyczajowe kustosze zawierały cyfry lub litery, ewentualnie stosowany był system mieszany, ale jednolite oznaczenie utrzymane było w całym rękopisie. Postawiona przeze mnie robocza hipoteza o możliwości funkcjonowania poszczególnych składek w systemie pecji wymaga szczegółowej analizy porównawczej łacińskiego tekstu kilku egzemplarzy *VEx*, przede wszystkim miejsc obarczonych błędami, które zostały wielokrotnie skopiowane. Hipoteza ta jest częściowo zbieżna z funkcjonującym w literaturze przedmiotu poglądem o wspólnym prazródle rozariusza, z którego skopiowane zostały kolejne odpisy słownika¹²⁷. Jedyńą różnicą w obu przedstawianych koncepcjach jest to, że system pecji zakładał staranne i dokładne przepisanie egzemplarza wzorcowego, a kopiowanie funkcjonalne polegało na uzupełnianiu przepisywanego egzemplarza o fragmenty dzieł, do których kopista miał dostęp, ewentualnie o komentarze, które uznał za niezbędne w swojej bieżącej pracy.

Niezależnie od tego, którą z hipotez uznamy za trafniejszą, pewne jest to, że *RozOss I* jest kopią niewiadomego pochodzenia. Ostatnią wskazówką jest pozornie skąpa informacja o rękopisie oprawionym w *całą skórę*, w której zabrakło szczegółów o deskach. Tego typu zapis dotyczy tzw. oprawy miękkiej, wiązanej sznurkami na guzikowym zaczepie. W XV wieku ten typ okładek w samą skórę był bardzo popularny z uwagi na niskie koszty produkcji oraz poręczność podczas przenoszenia rękopisu. Takie oprawy stosowano najczęściej do zabezpieczenia rejestrów, ksiąg rachunkowych oraz kodeksów używanych przez wykładowców i studentów¹²⁸. Gdyby uznać notatkę z k. 1r za właściwie zinterpretowaną wskazówkę (*w całą skórę*), to można mówić o kolejnym tropie wiążącym ten rękopis ze środowiskiem akademickim.

2.2. Dotychczasowe opracowania

Aleksander Brückner był jedynym wydawcą wyboru polskich glos z *RozOss I* (Brückner 1895b: 14–15). Wśród trzech badanych wówczas przez niego rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, mieszczących w sobie łacińskie słowniki, ten zawierał największą liczbę polskich glos. W swoim artykule A. Brückner przytoczył w transliteracji 85 polskich glos, podając je prawie wyłącznie z najbliższymi wyrazami łacińskimi lub w bardzo okrojonym kontekście, np. „Aluta lebyothka” czy „emcio zapyz”. Tylko przy dwóch glosach zamieścił do-

¹²⁷ Por. artykuł K. Jasińskiej, M. Klapper i D. Kołodziej, *Czym właściwie jest rozariusz?*

¹²⁸ O rodzajach okładek stosowanych w średniowieczu zob. Szwejkowska 1961: 120–124; Głombowski, Szwejkowska 1983: 116–122; Szymczak, Włazłowicz-Pietras dostęp online: 7.

datkową informację o ich umiejscowieniu: „eleborum wlochme (na boku)... Falari-ca proca (na boku tą samą ręką)” (Brückner 1895b: 14).

Ta metoda wydawnicza wpłynęła na późniejsze ustalenia znaczeń haseł formułowanych przez redaktorów Sstp. W wielu wypadkach z powodu braku pełnego kontekstu łacińskiego ustalenie właściwego znaczenia polskiego wyrazu było bardzo utrudnione lub wręcz niemożliwe. Doprowadziło to do kilku nieścisłości w określeniu znaczeń wyrazów zaczerpniętych z tego rozariusza, np. w hasłach: *Koziołek*, *Ludarka*, *Pękawica*, *Rozchodnik* (por. Sstp III: 367, IV: 76, VI: 75, VII: 503). Z uwagi na wąskie konteksty, sporządzone przez A. Brücknera, i wynikające z tego trudności przy ustalaniu znaczeń, rękopiśmienne ekscerpty dla wybranych haseł opracowała Wanda Żurowska-Górecka. Efektem jej odczytań są te poświadczenia w Sstp, w których zmieniono nazwę źródła z *PF V* na *PFRp V*, a potem na *RozOss I* (OżSstp 2005: 126, 167). Są to hasła: *Łżywoć*, *Łżywość*, *Paprzyca*, *Pleść*, *Pośliznięcie się*, *Wijadło*, *Winny*, *Wino*, *Włochyni*, *Zdeb*, *Zięba*.

Oprócz XIX-wiecznego wydania A. Brücknera i XX-wiecznych rękopiśmiennych ekscerptów W. Żurowskiej-Góreckiej, które pozostały wyłącznie w postaci kartek magazynowych Sstp i jej zbioru ekscerptów z odczytywanych rękopisów, glosy z rękopisu Ossolińskich nie doczekały się ani pełnej edycji, ani szczegółowego opracowania językowego.

Równie ważnym ustaleniem, które wpłynęło na współczesny stan badań, jest określenie chronologii zabytku. Choć A. Brückner oznaczył czas powstania słownika na 1476 r. (Brückner 1899: 30)¹²⁹, to redakcja Sstp, zgodnie z eksplicytem zamieszczonym na k. 7ra, przyjęła datację glos na 1457 r. Tak odmienna chronologizacja wpłynęła na późniejsze wnioskowanie o najstarszych poświadczeniach wyrazowych oraz najstarszych poświadczeniach form gramatycznych. Obecne ustalenia kodykologiczne wymuszają zmianę i przesunięcie czasu zapisania polskich glos bliżej roku podanego przez A. Brücknera, jednak nie dokładnie na 1476 r., ale na drugą połowę XV w. (*XV p. post.*). Uzasadnieniem dla takiej decyzji jest rozpoznanie znaków wodnych, m.in. 12 składki, która pochodzi z ok. 1473 r. Zgodnie z tradycją wytwarzania i obiegu papieru można przyjąć, że została ona zapisana od kilku do kilkunastu lat później (por. Sosnowski, Tylus 2010: 46–47). Te ustalenia wpłyną również na zmianę chronologii poświadczeń wyrazowych cytowanych w Sstp z tego zabytku. Niektóre z nich zostaną wykluczone spośród najstarszych zapisów odnalezionych w średniowiecznych zabytkach, jednak kilka nadal pozostanie jedynymi poświadczeniami, tzw. *hapax legomena*, np. *łżywoć*, *pokielźnąć*, *przypadnienie*.

¹²⁹ W artykule A. Brücknera doszło do wymieszania danych, ponieważ na s. 30 w kolejnym punkcie, oznaczonym literą „g”, w którym streszcza zawartość rękopisu, zamieścił on dane z *RozOss I* oraz *RozOss II*. Nie wiadomo, do którego z nich odnosi się podana przez niego datacja rękopisu.

3. Budowa słownika

3.1. Wstęp

Na pierwszej karcie łacińskiego słownika *RozOss I* zamieszczony jest wstęp, zaczynający się od słów: *Ex quo vocabularii varii autentici, videlicet catholicon, breuilogus, puericius, britho, papias et alii codices in compositione sunt preciosi...* (k. 10r). Pisząc o innych kodeksach, pisarz w dalszej części wstępu nie wymienia konkretnych wokabularzy czy gramatyk, z których korzystał, jednak w egzemplifikacji niektórych haseł przywołuje konkretnych twórców lub tytuły dzieł, co pozwala uzupełnić listę źródeł m.in. o prace św. Izydora z Sewilli, św. Jana Chryzostoma, św. Bedy Czcigodnego, św. Hieronima, św. Augustyna, słowniki Hugucia z Pizy, Jana z Genui (Johannes Januensis, w rękopisie najczęściej oznaczany jako *Jo Ja*), Papiasza, Wilhelma Britona, Henryka z Ratysbony (Lucianus) oraz pojedyncze cytaty z Boecjusza, Platona, Porfiriusza, Jana z Garlandii, Aleksandra de Villa Dei, Eberharda z Béthune, Ludolfa z Saksonii, Piotra z Hiszpanii, Abu Maszara.

Przykłady tego typu odnośników najłatwiej znaleźć w rozbudowanych hasłach, w których znajdują się co najmniej dwa znaczenia łacińskiego wyrazu hasłowego, np. *Balteus est cingulus militaris uel illud in quo arma dependent et est etroclitum...* *Et dicit Johannes de Glandria...* (k. 35rb); *Bucca, -ce dicitur os oris... Item bucula dictum secundum Britoni...* (k. 41ra) lub podawana jest jego odmienna pisownia, np. *Behemoth secundum Isidorum, Ieronimum et Remigium ab illa littera b incipitur...* (k. 37rb); *<E>rinacius uel ericius quidam tamen dicunt quod sunt diuersa animalia. Et secundum Isidorus et Papias¹³⁰ scribuntur per I...* (k. 79vb); *<H>ucusque componitur ab huc et vsque Hwguccio verbo scribitur cum haspiracion...* (k. 100rb).

3.2. Układ i budowa haseł

Wokabularz zawiera hasła łacińskie na litery od *A* do *T* pisane *in continuo*. Najprawdopodobniej końcowa część słownika zaginęła lub została zniszczona jeszcze przed powtórny oprawieniem. Świadczą o tym: wpisany w ostatnim wierszu końcowej k. 196v wyraz hasłowy *<T>extoriatus*, którego definicja musiała znajdować się na następnej karcie *recto*, oraz liczba kart ostatniej składki, w której pozostało 9 z 12 kart. Współczesna oprawa była najprawdopodobniej próbą ratowania uszkodzonego manuskryptu, ponieważ z dawnej okładki nic nie pozostało, nie ma o niej również wzmianki w *Katalogu rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* W. Kętrzyńskiego.

Hasła w wokabularzu ułożone są alfabetycznie najczęściej w obrębie trzech początkowych liter, np. *Bucolica, Bucolon, Bucolus*. Czwarta litera nie jest już w tym

¹³⁰ *Isidorus et Papias*: tak w rękopisie, zamiast *Isidorum et Papiam*.

porządku uwzględniana, np. *Facula, Faccio, Facecia, Facen, Facicessa*, co powoduje poważne utrudnienie w wyszukiwaniu hasel w obrębie danej litery. W układzie tym nie są respektowane podwojenia liter, np. *Abba, Abacus* oraz warianty grafemów oddających tę samą głoskę, np. *Abactus, Abbakuk; Bul, Bvlbus, Bulla*.

Przyjęty porządek zakłócany jest często dodatkowymi pojedynczymi hasłami, które teoretycznie powinny być zapisane w innym miejscu, np. *Padus, Paganus, Papagos, Paganisumus, Pagella, Paginare* (k. 142va), lub hasłami, które wystąpiły już wcześniej, a które pisarz najprawdopodobniej skopiował z innego słownika, ponieważ mają to samo znaczenie, np. *Cauterium est ferrum...*, *Cauteria, Cathellogus, Catena... Cauterium est ferrum...*, *Cauteriatius, Cautis* (k. 47rb); *Fluctus est aque motus, Flucto, Fluctivagus...*, *Fluctus est parva massa lane, Fluctus id est aque motus* (k. 89rb).

O różnym pochodzeniu duplikowanych hasel świadczy nie tylko ich umiejscowienie w słowniku, ale przede wszystkim ich struktura. Jedne opatrzone są informacjami gramatycznymi, etymologicznymi i obszerną definicją, a inne posiadają wyłącznie podstawowe znaczenie, np. *Magialis vel magalis est porcus domesticus castratus* (k. 121va), a szpaltę dalej *Magialis et hoc magiale, id est ad magiam pertinens. Item magialis huius magialis, id est porcus domesticus et pingvis carens testiculis* (k. 122ra). Tego typu hasła często sąsiadują ze sobą, ale są również oddzielone kilkoma innymi hasłami, a nawet znajdują się w dwóch różnych szpaltach, jak w wypadku wymienionego wyżej *Cauterium* (pierwsze wystąpienie na k. 47rb, drugie na k. 47va).

Innym rodzajem powtórzeń są pary homonimicznych wyrazów, rzeczowników i czasowników, które zazwyczaj zapisywane są obok siebie, np. *Bvlio, -onis, Bulio, -lis* (k. 41rb); *<M>ergo, -onis, <M>ergo, -gis, -gere* (k. 126ra), jednak w wielu miejscach zostały rozdzielone innymi hasłami, np. *Letum, Letania, Letergia, Letum* (k. 116rb); *<M>utuo, -as, <M>vtere, <M>vtilare, <M>vtilis, <M>utuo, -onis* (k. 130rb). Takie zestawienie lub rozdzielenie homonimicznych hasel może być śladem kompilacji różnych źródeł, jak również świadomym zabiegiem pisarza, który w ten sposób rozdzielał tak samo brzmiące hasła, będące różnymi częściami mowy.

Niezależnie od umiejscowienia hasła i stopnia rozbudowania definicji tuż po wyrazie hasłowym zamieszczane są najczęściej informacje gramatyczne, które zapisywano w formie skrótu utworzonego od terminów łacińskich, np. *Bugossa f p (=femininum primae declinationis) est herba...*; *Bulio, -lis n g p (=neutrum graecum primae declinationis)...*; *Bulga grece f p (=femininum primae declinationis)...*; *Bvtalmon grecum indeclinabile...* Tuż po hasle, wymiennie z informacjami gramatycznymi, pojawiają się informacje etymologiczne.

Dane o pochodzeniu wyrazu wprowadzane były na kilka sposobów, np. *Abba ebreicum...*; *Cades grece sanctus latine*. Zdarza się, że tego typu informacja pojawia się w dalszej części definicji, np. *Aaron est proprium nomen viri et interpretatur magnus uel fortitudo et est ebreicum indeclinabile...* Liczba hasel opatrzonych

tak szczegółowymi danymi jest zmienna i bardzo różna na poszczególnych kartach. Można wykluczyć hipotezę, że na jakimś etapie powstawania słownika pisarz chętniej korzystał z *Brevilogu*, w innym z Britona, a jeszcze innym z *Catholiconu*, co miało bezpośredni wpływ na strukturę informacji. Powtórzenia tych samych haseł z identycznymi lub rozszerzonymi definicjami mogą wskazywać na pierwotne komponowanie wokabularza zgodnie z potrzebami piszącego (być może studenta lub wykładowcy), a nie z systematycznym układaniem słownika według ściśle określonego porządku. Z pewnością autor miał dostęp do różnych dzieł leksykograficznych, które były wówczas rozpowszechnione w ośrodkach akademickich.

Jak już podkreślałem, *RozOss I* jest kopią wcześniej skompilowanego słownika, który dodatkowo mógł być uzupełniany. Świadczą o tym typowe błędy kopisty, takie jak: wykropkowania oznaczające skreślenie wyrazu, skreślenia i dopiski uzupełniające sporządzone ręką pisarza, np. wykropkowanie wyrazu *longitudo* i poprawiająca notatka marginalna *latitudo* w haśle *Archa* (k. 25ra), skreślenie dwóch wierszy w definicji hasła *Bucca* (k. 41ra), który to fragment pojawia się następnie w wierszu niżej w podhaśle *Bucula*, czy dopisek uzupełniający definicję w haśle *Cementum* zamieszczony między szpaltami (k. 48vb).

Przybliżona liczba łacińskich haseł w obrębie liter od *A* do *T* wynosi 12 749 (wyszczególnienie w kolejności alfabetycznej: *A* 1577, *B* 496, *C* 1651, *D* 778, *E* 887, *F* 660, *G* 403, *H* 265, *I* 892, *K* 26, *L* 487, *M* 680, *N* 299, *O* 361, *P* 1321, *Q* 138, *R* 436, *S* 1163, *T* 229). Nie jest ona ścisła z dwóch powodów. Po pierwsze, w większej części rękopisu nie ma inicjałów wydzielających podstawowe hasła słownika, ale jedynie niewielkie przestrzenie pozostawione na dorysowanie inicjałów, co znacząco utrudnia dokładne obliczenia. Po drugie, w podanej liczbie nie uwzględniono podhaseł, które mieszczą się wewnątrz rozbudowanych definicji haseł podstawowych. Podhasła oraz odrębne znaczenia wydzielane są za pomocą nie zawsze podrubrykowanych zapowiedników typu: *Item* 'ponadto, również', *Inde* 'stąd, z kolei', *Etiam* 'także', *Et dicitur* 'i jest nazywany, i nazywa się', *Secundum* 'według', *Versus* 'odwrotnie, przeciwnie'. Część z nich posiada czerwoną literę inicjalną, np. *Et dicitur*, *Item* (k. 40rb), inne zapisane są czarnym atramentem, ale podkreślono je czerwoną kreską, np. *wersus* (k. 40rb), a jeszcze inne wyróżniono rubrą po zapowiedniku przy wymienieniu autorytetu, na który powołuje się autor słownika, np. *secundum Isidorum* (k. 40ra).

Podhasła pisane są często *in continuo*, np. w obrębie hasła *Accor* na k. 12rb znajdują się definicje podhaseł: *Actor*, *Augmento*, *Augmentarium*, *Accio*, *Actiwus*, *Actualis*, *Actus*, *Agilis*, *Agilitas*, *Autor*, *Autentim*, *Autenticus*, *Autorizo*, *Actiwus*. Taki układ zamieszczonych w wokabularzu wszystkich wyrazów hasłowych jest odzwierciedleniem struktury pierwotnych źródeł, a w szczególności gramatyk i traktatów etymologicznych, w których wyrazy ułożone były nie tyle w kolejności alfabetycznej, co raczej w układzie gniazd etymologicznych lub na zasadzie podobieństw fonetycznych. Szacunkowo można przyjąć, że łączna liczba haseł i podhaseł w *RozOss I* może dochodzić do 20 tysięcy.

4. Polski materiał w *RozOss I*

Zaledwie do 157 łacińskich haseł dopisano 202 polskie glosy. Stanowi to niewielki ułamek jednego procenta wszystkich haseł słownika. Zważywszy na fakt, że część polskich glos z tego rękopisu nie pojawiła się w żadnym innym rękopisie, a inne wystąpiły tylko jeden raz, należy uznać, że jest to zbiór nader ciekawy. Różnica pomiędzy liczbą wyrazów łacińskich i liczbą polskich odpowiedników może zaskakiwać, jednak jest to sytuacja typowa dla średniowiecznych zabytków i wynika z różnych sposobów tłumaczenia, o których należy tu wspomnieć. Po pierwsze, część z polskich glos zapisanych pierwotnie wewnątrz łacińskiej definicji została dodatkowo powtórzona (tą samą ręką) na marginesie, np. na k. 54rb w definicji hasła *Coagulum* dopisano tłumaczenie *syrzysko* i dodatkowo na marginesie powtórzono polski wyraz *syrzysko* w tej samej formie. Po drugie, niektóre polskie odpowiedniki funkcjonują w rękopisie jako tłumaczenia kilkuwyrazowe, np. na k. 113rb odpowiednikiem *Labrusca* jest *swierzepye vino* (czyt. *świerzepie wino*); na k. 76vb *<E>migram* – *studzony robak*; na k. 76vb *Emphitesis* – *diedzyczne mitho* (czyt. *diedziczne myto*). Po trzecie, część łacińskich haseł przetłumaczono za pomocą kilku różnych polskich odpowiedników o charakterze albo synonimicznym, np. *Mediastinus* – *panna alias *prangnerz* (czyt. *panna alias pręgierz*) na k. 124va albo wieloznacznym, np. *Frutilum* – *wyerczoch albo tarka* (czyt. *wiercioch albo tarka*) na k. 91va; *Porca* – *broszda albo zagon* na k. 156vb. Tego typu praktyki translatorskie wpłynęły na różnicę pomiędzy liczbą łacińskich haseł i polskich wyrazów dopisywanych do tychże haseł.

Jak już wspomniałem, polskie glosy zapisane są głównie wewnątrz łacińskich definicji, co świadczy o tym, że rękopis jest kopią innego słownika lub słowników. W manuskrypcie oprócz polskich zapisów pozostawionych przez kopistę można odnaleźć glosy czytelnicze, zapisane późniejszą ręką. Wszystkie one umiejscowione są na marginesach, np. na k. 86ra do hasła *Favilla* na górnym marginesie dopisano polskie tłumaczenie *wągyel* (czyt. *węgiel*); na k. 90rb do hasła *Fragmen* na prawym marginesie *odrobyna*; na k. 89va do hasła *Folliculus* na lewym marginesie *myesek* (czyt. *mieszek*).

Ponad połowa polskich glos wewnętrznych została poprzedzona łacińskimi zapowiednikami typu: *vulgariter* ‘pospolicie, powszechnie’, *proprie* ‘właściwie, we własnym języku’, *dicitur* ‘jest nazywany, nazywa się’, *scilicet* ‘mianowicie, to jest’, *alias* ‘inaczej’, *id est* ‘to jest’, np. *Archanus id est cultellus... scilicet deka* (k. 25vb), *clipeus proprie tarcza* (k. 54ra), *Fiola est quotdam vas vulgariter kubek* (k. 88va), jednak część z nich zapisano bez takiego wprowadzenia, np. *Gvmpha... est medium rothe pyasta* (k. 97rb), *Occigallum szadle mleko* (k. 137vb), *Silurus... est piscis parws et minutus mląnka* (k. 184ra). Na tej podstawie da się wysnuć hipotezę, że różne sposoby wprowadzania polskich glos wewnętrznych mogą świadczyć o wykorzystywaniu przez kopistę kilku źródeł lub wprowadzaniu do tekstu głównego

głos (wewnętrznych, interlinearnych, marginalnych) zapisanych w innym odpisie tego samego słownika. Nie sposób jednak uzasadnić tej tezy wyłącznie na podstawie występowania przed polskimi głosami zapowiedników lub ich braku. W celu ustalenia zbieżności i różnic tekstowych należałoby dotrzeć do pierwotnych źródeł, z których korzystał kopista.

Niezależnie od miejsca wpisania i sposobów wprowadzania polskich głos do łacińskiego tekstu (z łacińskim zapowiednikiem lub bez niego) nie można mówić o regularności w stosowaniu wielkiej i małej litery. Na 202 polskie głosy tylko 19 wyrazów zostało zapisanych wielką literą, np.: *Czep, Gampka, Ialowyecz, Coszlek, Rysz, Szarn, Strzycholec*. Gdyby z tej grupy wyłączyć trzy głosy: *Czep, Syrzyisko* oraz *Strzycholec*, to wszystkie pozostałe są odpowiednikami haseł przyrodniczych, co mogłoby wskazywać na jakiś określony rękopis, z którego mógł korzystać kompilator słownika. Pozostałe głosy przyrodnicze zapisane w tym kodeksie rozpoczynają się małą literą, np.: *bobr, gronostay, carp, mech, rarok, sarlath, vcleya*.

5. Opis języka

5.1. Charakterystyka grafii polskich wyrazów

Samogłoska nosowa przednia zapisywana jest na pięć sposobów: przez **a**, np. *zaba* (czyt. *zięba*, k. 44rb), *dabye* (czyt. *dębie*, k. 95vb), *ialowa* (czyt. *jałowię*, k. 112rb), *rakotharszny* (czyt. *rękotarżny*, k. 161va); **q** *wągyel* (czyt. *węgiel*, k. 86ra), *pąkavycza* (czyt. *pękawica*, k. 154ra); **qm** *sąmba* (czyt. *zięba*, k. 88ra); **am** *gampka* (czyt. *gębka*, k. 188va), *dambnik* (czyt. *dębnik*, k. 93rb); **an** **prangnerz*¹³¹ (czyt. *pręgierz*, k. 124va).

Samogłoska nosowa tylna jest zapisywana przez **a** *mothowasz* (czyt. *motowąz*, k. 117rb), *pokelsznac* (czyt. *pokiełznąc*, k. 66ra); **an**, np. *kyerstrang* (czyt. *kiersztrąg* czy *kierstrąg*, k. 11vb), *sandno* (czyt. *sądno*, k. 46ra), *kyerstrank* (czyt. *kierstrąg* czy *kiersztrąg*, k. 101vb).

Miękkość spółgłosek przed samogłoską jest zaznaczana przez **y**, np. *banya* (k. 63ra), *kamyen* (k. 93vb), *dabye* (k. 95vb), *pyasta* (k. 97rb), *kurpye* (k. 150ra). W części wyrazów miękkość nie została zaznaczona, np. *examenth* (czyt. *eksamient*, k. 82ra), *bukew* (czyt. *bukiew*, k. 84va), *pukel* (czyt. *pukiel*, k. 88vb), *gubel* (czyt. *gubiel*, k. 96va).

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska **s** jest zapisywana najczęściej przez **s**, np. *kyerstrang* (k. 11vb), *czelestny* (k. 60vb), *naparstek* (k. 69va), *pasternak* (k. 88rb), *pyasta* (k. 97rb), *gronostay*

¹³¹ Może połączenie *-an-* to ślad zapożyczenia wyrazu z niem. *Pranger*.

(k. 125ra), nieco rzadziej przez *sz*, np. *graboluszka* (k. 28va), *szypen* (czyt. *sypień*, k. 44ra), *szocol* (czyt. *sokol*, k. 45rb), *laszk<ɹ>acz* (czyt. *laskać*, k. 47rb), *szamica* (k. 79va), *ossesz* (czyt. *oses*, k. 132rb), rzadko przez *z* *zapyz* (czyt. *zapis*, k. 47rb), wyjątkowo przez *ss* *osseth* (k. 263r).

Głoska *z* jest oznaczana przeważnie przez *s*, np. *roschodnik* (k. 23rb), *rospusthny* (k. 56ra), *rostargacz* (k. 70rb), *step* (k. 88ra), *rostargnyeny* (k. 169ra), przez *sz*, *broszda* (k. 156va), *coszlek* (czyt. *kozlek*, k. 119vb), *pokelsznacz* (czyt. *pokiełznąc*, k. 66ra), poza tym przez *z* *polizacz* (czyt. *polizacz*, k. 11ra), *zanikel* (czyt. *zanikiel*, k. 51vb), *zagon* (k. 156vb).

Głoska *š* jest oznaczana najczęściej przez *sz*, np. *grzeboluszka* (k. 28va), *powszedny* (k. 61rb), *szabla* (k. 77vb), *hamerszlak* (k. 87ra), *szari* (k. 97rb), *pyesczysz* (k. 143va), rzadziej przez *s*, np. *mosc* (k. 11vb), *sarlath* (k. 39vb), *sczygolek* (k. 60rb), *lescina* (k. 61ra), *bluszcz* (k. 74va), *myesek* (k. 89va).

Głoska *ž* jest zapisywana przeważnie przez *sz*, np. *koszky* (czyt. *kożki*, k. 20rb), *loszniczka* (k. 27vb), *obrosz* (czyt. *obroż*, k. 55rb), *nyenaloszniczka* (czyt. *nienalóżność*, k. 71rb), *rysz* (k. 95vb), *szolnq* (czyt. *żołna*, k. 126ra), poza tym przez *z* *zozalka* (czyt. *żożalka*, k. 42vb), *ozedle* (k. 44vb) oraz przez *s* *szesoga* (czyt. *śrzeżoga*, k. 47va).

Na oznaczenie głoski *ś* występują: *s*, np. *szesoga* (czyt. *śrzeżoga*, k. 47va), *nyevmernoczka* (k. 71rb), *dwadzesza* (k. 73va), *dvanaszczek<ɹ>ocz* (k. 73va), *plesz* (k. 129rb), *pyesczysz* (k. 143va), *sz*, np. *szedliszco* (czyt. *siedlisko*, k. 63va), *vszmyerzony* (k. 72rb).

Inne głoski

Głoska *i* jest zapisywana przez *y*, np., *mogylq* (k. 46vb), *kythel* (k. 62vb) oraz przez *i*, np. *polizacz* (czyt. *polizacz*, k. 11ra), *radlicza* (k. 40ra), *blanki* (k. 69vb), *dambnik* (czyt. *dębnik*, k. 93rb).

Głoskę *y* w rękopisie oznacza się najczęściej przez *y*, np. *copytho* (k. 43rb), *chytroc* (k. 72ra), *pytel* (k. 72ra), *maldrzyk* (k. 90ra), *mały* (k. 94ra), *zakamały* (czyt. *zakamiały*, k. 136va), przez *i*, np. *lescina* (k. 61ra), *podobliui* (czyt. *podobliwy*, k. 72rb), *copitho* (k. 90ra), *liszyczq* (czyt. *łysica*, k. 92ra), *szari* (k. 97rb).

Głoskę *e* pisarz oddaje zawsze przez *e*, np. *deka* (k. 26ra), *kreth* (k. 39rb), *czep* (k. 73rb), *bukew* (k. 84va).

Głoska *a* jest zapisywana prawie zawsze przez *a*, np. *robak* (k. 76vb), *blona* (k. 77rb), *modrak* (k. 89ra), *almaria* (czyt. *almaryja*, k. 104va), a siedem razy przez *ɑ*: *mogylq* (k. 46vb), *liszyczq* (czyt. *łysica*, k. 92ra), *szolnq* (czyt. *żołna*, k. 126ra), *gronostay* (k. 127ra), *pąkqyvcza* (czyt. *pękawica*, k. 154ra), *kraykq* (k. 177rb), *mlnka* (k. 184ra).

Głoska *o* jest oznaczana zawsze przez *o*, np. *obrosz* (czyt. *obroż*, k. 55rb), *mitho* (k. 77ra), *obliczacz* (k. 83rb), *mleko* (k. 137vb).

Głoska *u* jest zapisywana najczęściej przez *u*, np. *bluszcz* (k. 74rb), *bukew* (k. 84va), *pukel* (czyt. *pukiel*, k. 88vb), *ludarka* (k. 90vb), *kurpye* (k. 150ra), a trzy razy przez *v*

nyevmernosc (k. 71rb), *vszmyerzony* (k. 72rb), *vcleya* (k. 155va). Trudny do jednoznacznego zinterpretowania jest zapis *wlye* (czyt. *ule* czy *wule*), ponieważ należy przyjąć, że jest to pierwotne połączenie *vv*, które w tym rękopisie skopiowano jako *w*. Przy takim założeniu byłby to kolejny przykład zapisania głoski *u* za pomocą *v*.

Głoskę *j* pisarz zapisuje prawie zawsze przez *y*, np. *Dunay* (k. 64ra), *yednany* (k. 85vb), *krayky* (k. 89vb), *gronostay* (k. 125ra), *vyadlo* (czyt. *wijadlo*, gdzie litera *y* oznacza zarówno głoskę *i*, jak też *i* niezgłoskotwórcze, k. 42vb), poza tym przez *g* *gykry* (czyt. *jikry*, prejotowane *ikry*, k. 155va), przez *i* *almaria* (czyt. *almaryja*, k. 104va), *friarcha* (czyt. *fryjarka*, k. 161ra), gdzie w obu ostatnich wyrazach litera *i* oznacza zarówno zgłoskotwórcze *y*, jak też *i* niezgłoskotwórcze.

Głoska *p* jest oznaczana zawsze przez *p*, np. *czep* (k. 73rb), *copitho* (k. 90ra), *panna* (k. 124va).

Głoska *b* zapisywana jest prawie zawsze przez *b*, np. *grabolusz* (k. 28va), *blanki* (k. 69vb), *robak* (k. 76vb), *bukwa* (k. 196ra), wyjątkowo przez *p* *gampka* (czyt. *gebka*, k. 188va).

Głoskę *m* w pisarz oznacza zawsze przez *m*, np. *szamicza* (czyt. *samica*, k. 79va), *kamyen* (k. 93vb), *mitho* (czyt. *myto*, k. 269v).

Głoskę *f* zapisano przez *f* *friarcha* (czyt. *fryjarka*, k. 161ra).

Głoska *v* oznaczana jest przeważnie przez *w*, np. *szerwathka* (k. 36vb), *ialowyecz* (k. 112ra), *ialowa* (czyt. *jałowie*, k. 112rb), *myodownyk* (k. 152rb), a pięć razy przez *v*, *vyadlo* (czyt. *wijadlo*, k. 42vb), *dwadzescza* (k. 73va), *dvanasczek* <*rocz* (k. 73va), *vino* (k. 113rb), *pąkqyvycza* (czyt. *pękawica*, k. 154ra).

Pisarz nie oznacza miękkości spółgłosek *p*, *b*, *m*, *f*, *v* w wygłosie.

Głoska *t* jest zapisywana przez *t*, np. *czelestny* (k. 60vb), *chytroc* (k. 72ra), *pytel* (k. 72ra), *tarcza* (k. 149vb) oraz przez *th*, np. *kreth* (k. 39rb), *szarlath* (k. 39vb), *kythel* (k. 62vb), *parthacz* (k. 151rb), *tharlka* (czyt. *tarlka*, k. 152rb).

Głoskę *d* pisarz oznaczał prawie zawsze przez *d*, np. *deka* (k. 26ra), *ruda* (k. 87ra), *podloga* (k. 146va), *brodawka* (k. 164ra), kilka razy przez *th*, np. *lebyothka* (k. 18ra), *przypathnyenye* (k. 67vb).

Głoska *c* jest oznaczana wyłącznie przez *cz*, np. *kapalycza* (k. 36vb), *dzelcza* (k. 71va), *losznychca* (k. 72vb), *ialowyecz* (k. 112ra).

Głoska *z* jest zapisana jeden raz przez *dz* w niezrozumiałym zapisie *bzedze* (k. 89va).

Głoskę *l* pisarz zapisuje zawsze przez *l*, np. *graboluch* (k. 28va), *chochol* (k. 45ra), *losznychca* (k. 72vb), *blona* (k. 77rb), *tul* (k. 85ra).

Głoskę *n* pisarz zapisuje zawsze przez *n*, np. *lescina* (k. 61ra), *blona* (k. 77rb), *pasternak* (k. 88rb), *zagon* (k. 156vb).

Głoska *č* zapisywana jest zawsze przez *cz*, np. *thaczky* (k. 48vb), *lescina* (k. 61ra), *bluszcz* (k. 74va), *parthacz* (k. 151rb).

Głoska *r* zapisywana jest zawsze przez *r*, np. *bobr* (k. 46va), *prok* (k. 46vb), *ludarka* (k. 90vb), *rodzy* (k. 95vb).

Głoskę *ř* pisarz zapisuje prawie zawsze przez *rz*, np. *grzeboluszka* (k. 28va), *prangnerz* (czyt. *pręgierz*, k. 124va), *paprzyca* (k. 172rb), *mrzeywka* (k. 184ra), wyjątkowo przez *r* *braczka* (czyt. *brzęczka*, k. 40va), co może być podyktowane pomysłką pisarza albo starszym wzorcem, z którego przepisywał.

Głoska *l* jest zawsze oznaczana przez *l*, np. *lythkup* (k. 27rb), *poclath* (k. 36rb), *ludarka* (k. 90vb), *szczemel* (czyt. *szczemiel*, k. 138ra).

Głoskę *ć* pisarz zawsze zapisuje przez *cz*, np. *rostargacz* (k. 70rb), *chytroc* (k. 72ra), *plescz* (k. 129rb).

Głoska *ź* została oznaczona przez *dz* *dzelca* (czyt. *dzielca*, k. 71va), *nyedzela* (k. 72rb), *dzenya* (czyt. *dzienia*, k. 93va).

Głoska *ń* wystąpiła tylko trzy razy w wygłosie; zapisano ją przez *n*, np. *szypen* (czyt. *sypień*, k. 44ra), *kamyen* (k. 93vb), *przecupyen* (k. 158va).

Głoska *k* została zapisana przez *k* siedemdziesiąt dwa razy, np. *prok* (k. 46vb), *kythel* (k. 62vb), *kubek* (k. 88va), *krayky* (k. 89vb), siedemnaście razy przez *c*, np. *szocol* (k. 45rb), *cachel* (k. 89va), *carp* (k. 96va), *cosylek* (k. 119vb).

Głoska *g* jest zapisywana przez *g*, np. *gonth* (k. 48ra), *gubel* (k. 96va), *podloga* (k. 146va), *zagon* (k. 156vb), wyjątkowo przez *k* w wygłosie *rarak* (k. 70ra), *kyerstrank* (k. 101vb).

Głoskę *χ* pisarz zapisuje przez *ch*, np. *roschodnik* (k. 23rb), *chochol* (k. 45ra), *mech* (k. 111ra).

Głoska *γ* jest zapisywana przez *h*, np. *harasz* (k. 27va), *herolth* (k. 39vb), *hamerszlak* (k. 87ra).

6. Wykorzystanie materiału z *RozOss I* w *Sstp* i *S I*

RozOss I zawiera bardzo ciekawy i bogaty zbiór słownictwa polskiego. Spośród 202 wyrazów 170 stanowią rzeczowniki, 13 czasowniki, 11 przymiotniki (z czego jeden użyty w znaczeniu rzeczownikowym *rozpustny*), 3 spójniki, 2 liczebniki, 1 przyimek, 1 zaimek rzeczowny oraz 1 wyraz, którego nie dało się zidentyfikować *bzedze* odpowiadający łacińskiemu czasownikowi *fluitare*. Takie proporcje części mowy są typowe dla glos słownikowych, z których większość poświadczeń to rzeczowniki. Wszystkie glosy z tego rozariusza, oprócz hasła *žužalka*, stanowią egzemplifikację haseł notowanych w *Sstp*. Osiem wyrazów z tego źródła to *hapaks legomena*, czyli jedyne znane poświadczenia leksemów w *Sstp*: *dwanaściekroć*, *graboluch*, *grzeboluszka*, *gubiel*, *hamerszlak*, *łżywoć*, *pokielznąć*, *przyпадnienie*. Kolejne dziesięć wyrazów z tego rozariusza odnotowane w *Sstp* to jedyne poświadczenia wariantów fonetycznych, np. *eksamient*, *hernolt*, *lucbracht*, *ożydle*, *serwatka* oraz odrębnych znaczeń, np.: *litkup*, *panna*, *podobliwy*, *szczygielek*, *węgiel*. Osiem wyrazów niewyekscerpowanych dotąd z tego źródła uzupełni w *Sstp* dotychczasowe słownikowe *hapax legomena*: *almaryja* (w *Sstp* pod hasłem *almarza*), *bukwa*, *klekotki*, *krajka*, *łysica*, *pękawica*, *rękotarżny*, *zanikiel*.

Równie istotne w badaniach diachronicznych leksyki staropolskiej są najdawniejsze poświadczenia wyrazów. Dotyczy to zarówno notowania samych wyrazów, postaci fonetycznych, jak i form gramatycznych. W Sstp, zgodnie z pierwotnym datowaniem glos na rok 1457, wśród najstarszych zapisów pochodzących z *RozOss I* znajdowały się (podaję w transkrypcji): *brodawka, fryjarka, hernolt, ikry, kachel, klekotki, łysica, mieszek, miodownik, mlanka, oses, pękawica, polizacz, popielica, rozpustny, tarka, uśmierzony, wiercioch, zakamiały, zanikiel, zsiadłe*. Po ustaleniu nowej chronologizacji na drugą połowę XV w. część przykładów z tego źródła nie będzie notowana w Sstp jako najstarsze poświadczenia. Są to: *brodawka, ikry, klekotki, miodownik, modrak, oses, rozpustny*.

7. Porównanie *RozOss I* z innymi słownikami

Na tle innych wokabularzy objętych badaniami w tym projekcie słownictwo lwowskiego rozariusza jest równie wyjątkowe. Na 202 wyrazy aż 36 nie wystąpiło w żadnym innym badanym w ramach projektu słowniku. Są to: *almaria, bartodziej, bukwa, bzedze!, chyroć, dębie, dzienia, gont, grabołuch, gubiel, innochodnik, jałowię, jednać, klecz?, krzeczek, łysica, lżywoć, małdrzyk, mieszek, mogiła, motowqz, obroż, oses, paprzyca, podłoga, pokielznąc, pręgierz, pukiel, rany, rękotarżny, rozchodnik, rozpustny, roztargać, roztronrżca, włochynie, żużalka*.

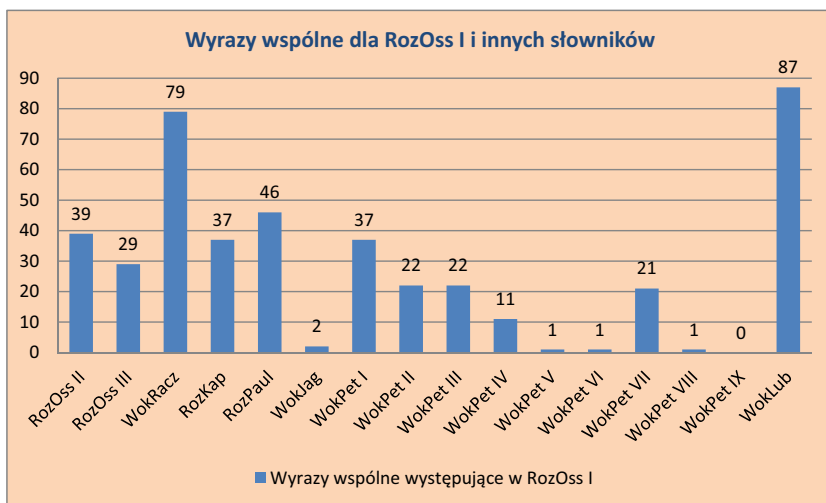
Pozostałe wyrazy, z uwagi na fakt, że zapisano je przy łacińskich hasłach notowanych w innych rozariuszach, powtarzają się z różną częstotliwością. Biorąc pod uwagę odmienną liczbę łacińskich hasel w badanych wokabularzach i ich odrębną strukturę (jedne to pojedyncze hasła wyrazowe, inne hasła mogą zawierać rozbudowane definicje oraz od kilku do kilkunastu podhasel), nie można wyłącznie na podstawie występowania określonych polskich wyrazów wnioskować o większym lub mniejszym podobieństwie badanych rękopisów. Aby to stwierdzić, należy porównać nie tylko materiał polski, ale także listy łacińskich hasel w poszczególnych manuskryptach oraz szczegółowo przeanalizować treść definicji hasłowych.

Obecność tych samych polskich glos w rozariuszach wskazuje nie tyle na bezpośrednie zależności między słownikami, co raczej na ogólną frekwencję występowania określonych polskich wyrazów w badanych średniowiecznych wokabularzach (por. *Wykres I*).

Poniższy wykres ilustruje współwystępowanie polskich wyrazów zapisanych w *RozOss I* oraz w 16 innych badanych średniowiecznych słownikach. Pomijając w dalszej analizie drukowany *WokLub*¹³², największe podobieństwo *RozOss I* wykazuje z *WokRacz*. Wśród 79 wspólnych polskich poświadczeń znajdują się wyrazy

¹³² Z uwagi na znaczące różnice w budowie hasel, zawartości i chronologii zabytków w niniejszym wywodzie pominięto porównywanie *RozOss I* oraz *WokLub*.

autosemantyczne i synsemantyczne, które nie zawsze zapisano przy tych samych łacińskich hasłach. Przyczyną takiego stanu jest m.in. wieloznaczność łacińskich wyrazów i polskich odpowiedników, o czym pisałem wcześniej. Typowym przykładem takiej wieloznaczności są polskie nazwy przyrodnicze, które są zapisane przy różnych łacińskich podstawach oznaczających odrębne rośliny, np. *lebiodka* może być odpowiednikiem łacińskich rzeczowników: *aluta*, *ervum*, *origanum*, *siler*.

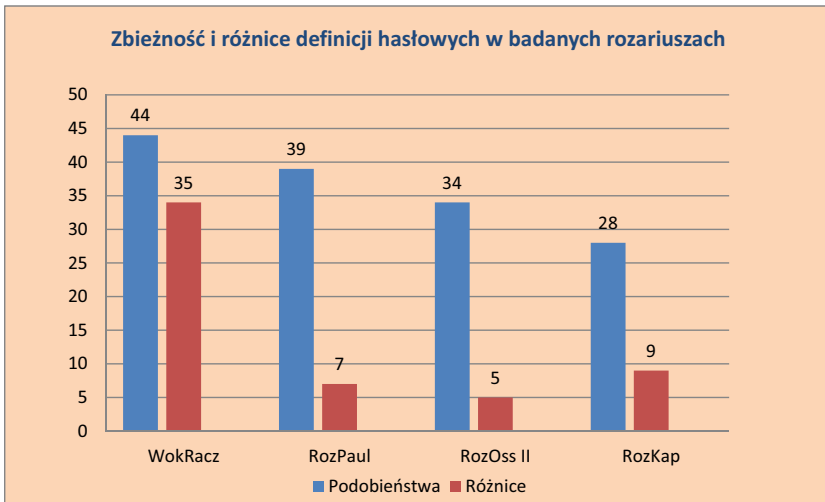
Wykres 1. Wyrazy wspólne dla RozOss I i innych słowników

Jeszcze raz warto podkreślić, że współwystępowanie polskich glos w wielu wokabularzach nie przesądza o podobieństwie tych wokabularzy. Można jednak postawić tezę o współzależnościach poszczególnych odpisów rozariuszy i zweryfikować ją, analizując łacińskie definicje hasłowe, w których występują polskie glosy. Badaniu poddano cztery przekazy, w których najczęściej powtarzały się polskie wyrazy odnotowane w *RozOss I* (202 glosy). Są to: *WokRacz* (79 wspólnych glos z *RosOss I*), *RozPaul* (46 wspólnych glos z *RosOss I*), *RozOss II* (39 wspólnych glos z *RosOss I*), *RozKap* (37 wspólnych glos z *RosOss I*)¹³³.

Łacińskie definicje uznałem za identyczne tylko wówczas, gdy nie występowały w nich rozszerzenia lub zawężenia treści. W badaniu nie uwzględniłem natomiast różnic na poziomie wyrazów zapowiadających glosy, np. *vulgariter*, *proprie*, *dicitur*, *id est*, łacińskich spójników, przyimków i zaimków oraz na poziomie szyku wyrazów w definicji (por. *Wykres 2*).

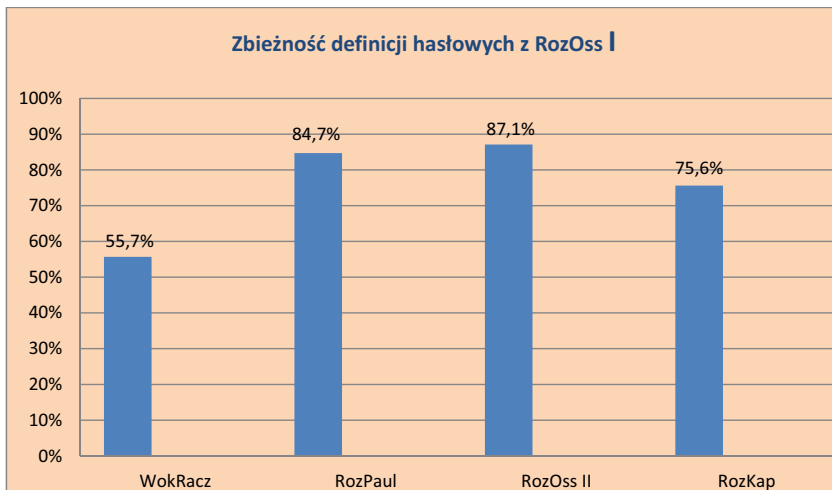
Jeżeli dane te przedstawimy w postaci wykresu procentowego, to szybko okaże się, że choć najliczniejszą grupę współwystępowania identycznych polskich

¹³³ W badaniu nie wziąłem pod uwagę *WokPet I* (37 wspólnych glos), ponieważ w dostępnej edycji nie uwzględniono łacińskich definicji hasłowych, a rękopis zaginął.

Wykres 2. Zbieżność i różnice definicji hasłowych w badanych rozariuszach

głos z *RozOss I* posiada *WokRacz*, to już procentową zbieżność na poziomie definicji można między nimi wykazać w niewiele ponad połowie przykładów (por. Wykres 3).

Wykres 3. Zbieżność definicji hasłowych badanych rozariuszy z definicjami w *RozOss I*

Z procentowego wykresu wynika, że więcej wspólnych łacińskich definicji z *RozOss I*, w których odnotowano polskie glosy, posiadają rozariusze: *RozOss II*, *RozPaul* oraz *RozKap*.

Badanie ukazało ponadto współwystępowanie w *RozOss* I oraz w *WokRacz* wyłącznie polskich ekwiwalentów jednowyrazowych, np.: *Bolinus dicitur herolth* (k. 39vb), *Dormitorium vlg. losznicza* (k. 72vb). Pozostałe wokabularze, w zakresie badanych łacińskich haseł, w których wystąpiły polskie glosy, nie notują tego typu tłumaczeń. Może to świadczyć o wspólnym praźródle obu słowników, wymaga to jednak badań na szerszym materiale.

Podsumowanie

Ocalały częściowo *Rozariusz Ossolińskich* I kryje w sobie sporo tajemnic, które wymagają jeszcze odrębnych studiów źródłoznawczych, historycznych i językoznawczych. Liczba średniowiecznych odpisów i przeróbek *VEx* oraz bogactwo polskich glos odnalezionych w badanych źródłach świadczą o powszechności użytkowania takich słowników w XV-wiecznej Polsce. *RozOss* I jest typowym ich przykładem.

Podobnie jak inne badane słowniki, *RozOss* I może stać się podstawą interdyscyplinarnych badań o podłożu historycznym, kulturowym i filologicznym. *Rozariusz* jest zatem nie tylko zbiorem łacińskiego słownictwa, które zostało wybrane przez średniowiecznego kompilatora, ale jest przede wszystkim nośnikiem wiedzy – wiedzy o języku i świecie opisywanym poprzez język.

Rozariusz Ossolińskich II

1. Opis kodykologiczny rękopisu¹³⁴

Omawiany kodeks o sygnaturze Fond 5 DE-431 (dawna sygnatura: 3297/I) przechowywany jest w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka jako część zbiorów Ossolineum. W katalogach i inwentarzach (por. np. Matwijów, Ostromęcka 2010: 81) figuruje jako *Vocabularius*, od znajdującego się w nim słownika łacińskiego, stanowiącego przedmiot niniejszego artykułu.

W kodeksie brakuje średniowiecznych not proveniencyjnych, które pozwalają na jednoznaczne ustalenie miejsca jego powstania i początkowego przechowywania. Na możliwe związki rękopisu z kręgiem krakowskim wskazuje notka laudacyjna na tylnej wyklejce: *O, si hodie adessent mortui reges Polonie, doctores Cracovie, sacerdotes ecclesie Virginis Serve Marie, populares fidei katolice...*¹³⁵. Na k. 1r ręką XVI-wieczną dopisano notkę: *Loci Leopoliensis fratrum Bernardinorum*, która poświadcza, że co najmniej od XVI wieku rękopis był przechowywany w klasztorze Bernardynów we Lwowie (Brückner 1895b: 13–14). W XIX wieku był własnością Leona Załęskiego, do Ossolineum trafił w roku 1889 (Bracha 2013: 71).

Kodeks zawiera kilka tekstów łacińskich (niektóre z dopisanymi polskimi glosami). Na przedniej, papierowej wyklejce rękopisu znajduje się pisany ręką XV-wieczną fragment komentarza łacińskiego, zaczynający się od słów: *ornantes ho-*

¹³⁴ Przedstawiony opis kodykologiczny jest wynikiem moich badań przeprowadzonych w ramach kwerendy w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka w marcu 2020 r. Szczegółowe omówienie kodeksu znajduje się również w publikacji Krzysztofa Brachy (2013) *Casus pulchri de vitandis erroribus conscientiae purae. Orzeczenia kazuistyczne kanonistów i teologów krakowskich z XV w. Z oczywistych powodów część informacji jest zbieżna. Różnice w opisie zostały przeze mnie wyszczególnione, podobnie jak bezpośrednio odwołania do ww. publikacji.*

¹³⁵ Interpunkcja w tym i w następnych cytatach łacińskich: KJ.

minibus placere impientea... (pisany jest w poprzek strony; na dole wyklejki tekst ucięty). We fragmencie komentarza większym stopniem pisma został wyróżniony cytat odnoszący się do J 19, 4–5: *Exiuit iterum foras Pilatus ducens secum Ihesum coronatum purpuratum... et dixit eis: Ecce adduco eum vobis foras...* W lewym górnym rogu, ręką XIX-wieczną, umieszczony został dopisek l. 50. Po przedniej wyklejce dodano wyklejkę wzmacniającą – pasek papierowy o wymiarach 20,5×2 cm.

Antefolium (k. I) stanowi karta zapisana wyblakłym pismem w poprzek. Na górze k. 1r znajduje się notatka *Nostra salus tu es misericordissime Deus*, niżej ręką z XIX w. umieszczono dopisek 50, dalej, inną ręką, *Mons*. Na wysokości nieco ponad połowę karty współczesną ręką dopisano czerwoną kredką 268. Na dolnej połowie karty widnieją dwie pieczęcie; pierwsza z nich jest mało czytelna, na drugiej znajduje się napis *Sigillum gymnasii Drohobyensis* wraz z herbem Drohobycza. Na k. 1v umieszczona została sygnatura pisana ręką XIX-wieczną: *L. 3297*.

Na górnym marginesie k. 1r, ręką XVI-wieczną, znajduje się notka proveniencyjna: *Loci Leopoliensis fratrum Bernardinorum*. Na dolnym marginesie po lewej stronie odbito półokrągłą, ciemnoniebieską pieczęć z napisem *Instytut Ossolińskiego* z herbem *Topór*. Na środku dolnego marginesu umiejscowiono także ciemnoniebieską pieczęć z sygnaturą 3297, po prawej stronie natomiast – czarną pieczęć z nazwiskiem *L. Załęski*.

Na k. 1r–251v kodeksu znajduje się słownik łaciński z polskimi glosami, tzw. rozariusz¹³⁶, rozpoczynający się od słów: *Alma significat absconditam virginitatem secundum Ieronimum vel est absconsio virginitatis, vt dicitur interpretacionibus* (k. 1r) i kończący eksplicytem: *Explicit granarius seu granarium feria tertia ante festum sancti Iacobi apostoli, vicesima hora sub anno Domini millesimo cccc lxx 6^{to}137 etc.* (k. 251v). Słownik pisany jest dwiema rękami:

k. 1r–202r (od hasła *Alma* do hasła *Raso*) oraz 202r–204v (objaśnienia do wybranych haseł) młodsza ręka, datowana XV *p. post.*;

k. 205r–251v (od hasła *Rastrum* do hasła *Zozima*¹³⁸) starsza ręka, datowana na 1476 rok¹³⁹ (według eksplicytu).

W słowniku znajdują się dopiski marginalne (łacińskie i sporadycznie polskie) pisane co najmniej dwiema innymi niż tekst główny rękoma (por. np. dopisek *Amen*, k. 12v i dopisek *Beo, as, re, verbum activum id est remunerare vel bene facere*, k. 31r).

Zawartość pozostałych kart kodeksu to: k. 252r–253r: pisany w dwóch kolumnach słownik łaciński; k. 253v: pusta karta; k. 254r–259v: łacińskie pisma ka-

¹³⁶ Niniejszy zabytek językowy w literaturze naukowej znany jest jako *Rozariusz Ossolińskich II* (*RozOss II*).

¹³⁷ Inaczej Bracha (2013: 63), który czyta ten fragment: *sub anno Domini millesimo cccc lxx 1to*.

¹³⁸ Inaczej Bracha (2013: 69), według którego słownik kończy się objaśnieniem imienia *Zoticus*.

¹³⁹ Bracha (2013: *passim*) podaje inną datację starszej części rękopisu *RozOss II* (1475 zamiast 1476).

zuistyczne; k. 259v–277v: „Causus pulchri” (wyd. Bracha 2013); k. 278r–279v: kazanie „In coena Domini”; k. 280r: kazanie „De sancta Barbara”; k. 280va–284ra: słownik łaciński, cd. z k. 252r–253r; k. 284r: fragment pisma łacińskiego z pouczeniem o przyjmowaniu Komunii św., fragment łacińskiego kazania; k. 284v–288r: puste karty (za: Bracha 2013: 69–70).

Na k. 288v, w lewym górnym rogu, znajduje się słowniczek łacińsko-polski (por. Brückner 1895b: 30¹⁴⁰), pod którym dopisano notatkę: *In nomine domini amen*. W prawym górnym rogu zanotowano: *Deus, in nomine tui, salvum me, in nomine domini amen*. Na środku karty odbita została półokrągła, ciemnoniebieska pieczęć z napisem *Instytut Ossolińskiego* z herbem *Topór* (taka sama jak na k. 1r). Pod nią znajduje się notatka pisana prawdopodobnie ręką XVI-wieczną: *Ecce tempus nunc acceptabile agendi penitentiam, dicit Dominus*. Poniżej, inną ręką, zapisano: *Laus tibi Domine rex*.

Postfolium (k. III) stanowi karta zapisana wyblakłym pismem w poprzek. Na środku k. IIIv umieszczono notatkę: *Salus nostra tu es altissime*.

Na tylnej, papierowej wyklejce kodeksu znajduje się dalszy ciąg komentarza z przedniej wyklejki, zaczynający się od słów: *extractus de capite sacrem [sic!] in collum perfunderet* (pisany jest w poprzek strony; na górze wyklejki tekst ucięty). We fragmencie większym stopniem pisma wyróżniony został cytat odnoszący się do Mt 27, 29: *Aue rex iudeorum*. Na lewym marginesie wyklejki znajduje się notatka: *O, si hodie adessent mortui reges Polonie, doctores Cracovie, sacerdotes ecclesie Virginis Serve Marie, populares fidei katolice...* Przed tylną wyklejką dodano wyklejkę wzmacniającą – pasek papierowy o wymiarach 20,5×2 cm.

Wymiary kodeksu w oprawie to 16×22 cm (format *quarto*), wymiary kart – ok. 15,5×21 cm. Rękopis został oprawiony w skórę barwy ciemnego brązu. Na grzbiecie znajdują się 4 podwójne zwięzy. Na górze grzbiotu umieszczono dwie naklejki papierowe, górna z sygnaturą *XIII 39 I*, dolna nieczytelna. Przednia okładka jest wytłaczana, ornament ma kształt lustra zwieńczonego sześciopłatkowymi kwiatkami. W górnej części okładki nalepiono dwie współczesne, papierowe naklejki. W lewym rogu znajduje się naklejka z napisem *ЛЪВІВСЬКА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. В. СТЕФАНІКА АН УРСР ВІДЦІЛ РУКОПИСІВ Фонд 5 ОПИС 1 Од. 36 I, 3297*, w prawym – naklejka z napisem *Klasf: Spr. 3*. Tylna okładka również jest wytłaczana, ornament ma kształt lustra zwieńczonego sześciopłatkowymi kwiatkami, ale reprezentuje on inny typ niż okładka przednia. Klamerki przedniej okładki nie mają pasków, klamerki tylnej okładki są częściowo zachowane.

Na obcięciach rękopisu częściowo zachowały się jęczyczki, tj. zakładki umieszczone na brzegach marginesów kart. W niniejszym kodeksie znajdowały się w części zawierającej rozariusz – wskazywały miejsce rękopisu, w którym zaczynała

¹⁴⁰ Ekscerpty ze wskazanego słowniczka w artykule Aleksandra Brücknera podane zostały z błędną sygnaturą rękopisu (381).

się kolejna litera alfabetu. Oryginalne zakładki zachowały się na kartach: 1r, 28r, 36r, 60r, 72r, 147r, 162r, 233r, 243r. W pozostałych miejscach pozostały ich ślady (k. 85r, 98r, 105r, 109r, 124r, 135r, 154r, 177r, 200r, 212r, 230r).

Kodeks liczy 288 papierowych kart. Jest złożony z 24 składek, regularnych seksternionów. Kustosze pojawiają się w pierwszych 17 składek¹⁴¹ rękopisu. Umiejscowione zostały na początku składowi (4–7 składowi) lub na jej końcu (8–10, 14–17 składowi). Sposób zapisu kustoszy nie jest jednolity, wyróżnić można oznaczenia składek numeracją arabską: 4^m (k. 37r), 8^m (k. 96v), 9° (k. 108v), numeracją rzymską: v^m (k. 49r), vi^m (k. 61r), vii^m (k. 73r) lub słownie: *decimus* (k. 120v), *decimus quartus* (k. 168v), *decimus quintus* (k. 180v), *decimus sextus* (k. 192v), *decimus septimus* (k. 204v). Część kustoszy (oznaczających składowi: 1, 2, 3, 11, 12, 13) nie zachowała się, być może wskutek przycinania kart przed oprawą.

Rękopis pisany jest kilkoma rękami tzw. kursywą gotycką. Schemat pisarski kodeksu jest w przeważającej części jednokolumnowy¹⁴² – jego wymiary to 12×17 cm. Pomimo braku wyraźnie zaznaczonego liniowania, marginesy są widoczne – skrybowie stosunkowo starannie przestrzegali schematu pisarskiego.

W kodeksie można wyróżnić dwa typy znaków wodnych:

1. głowa wołu z wysokim krzyżem między rogami na podwójnym przecie (np. k. 278r, 280r, 288r), por. Briquet online: nr 14520 (1480–1489 r.);
2. głowa wołu z różą sześciolistną na przecie podwójnym pomiędzy rogami (k. 242r, 253v), por. Briquet online: nr 14802 (1476 r.) (za: Bracha 2013: 71).

Elementy ozdobne występują w tekście rozariusza, „*Casus pulchri*”, kazania „*In coena Domini*” oraz na obu wyklejkach. W *RozOss* II kaligraficzne, niewyśzukane inicjały oznaczono rubryką, a także użyto jej do podkreśleń ważniejszych fragmentów tekstu. Sporadycznie rubryką zapisano dłuższe fragmenty, np. *exemplarium malum* (k. 249v). Wyjątkowo do zdobień użyto innych kolorów – zielonego (por. inicjał *Q*, k. 197r) oraz niebieskiego (por. inicjał *Q*, k. 198v). W tekście „*Casus pulchri*” rubryką zapisywano incipity kolejnych orzeczeń (do k. 269r) i dopiski marginalne, a w kazaniu „*In coena Domini*” rubrykę wykorzystano do podkreśleń w tekście. W komentarzu na wyklejkach na czerwono wyróżniono niektóre litery, a także wstawiono znaki delimitacji tekstu w postaci ukośnych kresek przy poszczególnych częściach zdań.

Stan zachowania kodeksu można ocenić jako dobry. Drobne uszczerbki pojawiają się w obrębie okładki – grzbiet jest naderwany. Dodatkowo wyraźne są ślady wilgoci na górnych i dolnych marginesach, a także wgłębienia po ugryzieniach robaka. W rękopisie od antefolium do k. 25v widoczne są dziurki po kornikach, niektóre karty mają nadszarpnięte (np. k. 4, 6, 54, 107) bądź zawilgotniałe (np. k. 52,

¹⁴¹ Zakres składek z kustoszami zbiega się z pierwszą (młodsza) częścią *RozOss* II.

¹⁴² Na s. 30 A. Brückner błędnie podaje sygnaturę rękopisu – BOss 381 zamiast BOss 3297; wzmianka o *RozOss* II i opis innych dzieł zawartych w kodeksie znajduje się również w innej pracy A. Brücknera (1897: 277), *Drobne zabytki języka polskiego XV wieku. Pieśni. Modlitwy. Głosy*.

58, 130, 210) brzegi. Większość skórzanych zakładek została usunięta, czasem wyszarpana z obcięć rękopisu.

2. Stan badań

Pierwszą publikacją, w której opisano szerzej *RozOss II*, jest artykuł Aleksandra Brücknera (1895b: 13–14, 18, 30¹⁴³) pt. *Z rękopisów petersburskich, cz. II: Średniowieczne słownictwo polskie*. Autor przedstawił w nim pokrótce budowę, zawartość i losy rękopisu, a przede wszystkim podał wybór polskich wyrazów. A. Brückner wypisał łącznie dziewiętnaście polskich wyrazów w transliteracji, z czego osiem opatrzył wąskim kontekstem łacińskim: *abligulator zarlok, abligurio polizacz, abhor-tivus vyprotek, abhorrere myrzecz* (czyt. *mier-zieć*), *achasia moszcz vel kyelstrąnk, rebellio rostargnyenye, sarta krayka* (Brückner 1895b: 13–14), osiem pozostawił bez żadnego kontekstu: *zqdlo, wyszwolicz, wyszwolony szyn, myenthus, vl, rarog, grabolusz* (Brückner 1895b: 13), trzy natomiast przedstawił w szerszym fragmencie: *Est tribulus osseth, -la czepy, -lum quoque vyerczyoch* (Brückner 1895b: 18).

Więcej polskich zapisków z *RozOss II* odczytała Wanda Żurowska-Górecka. Efekty jej prac nad porównawczym zestawieniem polskich wyrazów w łacińskich średniowiecznych słownikach pozostały w postaci nieopublikowanych rękopiśmiennych ekscerptów. Część z wypisów znalazła się na kartkach magazynowych Sstp.

W pracy *Casus pulchri de vitandis erroribus conscientiae purae. Orzeczenia kazuistyczne kanonistów i teologów krakowskich z XV w.* Krzysztof Bracha (2013) przytoczył wybrane polskie poświadczenia z całego kodeksu, w którym znajduje się *RozOss II*, nie dodając informacji, z której karty pochodzi cytat. Część polskich wyrazów została podana z wąskimi kontekstami łacińskimi (głównie za lekcją A. Brücknera). Poświadczenia, które nie pojawiają się u A. Brücknera, to: *fascia capitis proprie thkanka, bachicola tragarz, oszyecz, calon... instrumentum sutorum wlg. kopytho, herba nociva colonis wlg. pyrz, szrzeszoga, preemptor przekvpyen, Tirus viczyszk, Odra, visla, varta*, por. Bracha 2013: 72.

Podstawowe informacje na temat *RozOss II* zostały przedstawione w *Opisie źródeł Słownika staropolskiego* (OżSstp 2005: 168) oraz w artykule *Glosowane rozariusze łacińskie jako źródło w badaniach nad średniowieczną polszczyzną* (Deptuchowa, Frodyma 2018: 91). Autorzy podali w nich m.in. datację rękopisu, liczbę rąk pisarskich, zakres literowy haseł, fragment eksplicytu, jak również proveniencję kodeksu.

¹⁴³ Na s. 30 A. Brückner błędnie podaje sygnaturę rękopisu – BOss 381 zamiast BOss 3297; wzmianka o *RozOss II* i opis innych dzieł zawartych w kodeksie znajduje się również w innej pracy A. Brücknera (1897: 277), *Drobne zabytki języka polskiego XV wieku. Pieśni. Modlitwy. Glosy*.

Skromne opisy kodeksu (tj. informacje o rozmiarze, dacie i materiale pisarskim) można odnaleźć w katalogach bibliotecznych – *Inwentarzu rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie (Nr. 1505 do 5500)* (1926: 241) oraz w *Informatorze o polonikach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Część I. Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zinventoryzowane przed 1945 r.* (Matwijów, Ostromecka 2010: 81).

RozOss II przywołany został także w publikacjach dotyczących słowników średniowiecznych *sensu largo*. Wzmiankowany był m.in. w pracy W. Żurowskiej-Góreckiej (1979: 64) *Słowniki polskie przed Bartłojem z Bydgoszczy*, w której autorka zalicza go w poczet grupy słowników stanowiących adaptację *Vocabularius Ex quo*. Mariusz Leńczuk (2015: 109) ujmuje *RozOss II* wraz z kilkoma innymi przekazami w zbiorze słowników określonych jako „Rozariusze, granariusze, brevilogi”. Katarzyna Jasińska, Magdalena Klapper i Dorota Kołodziej (2019) na podstawie kryteriów ustalonych w wyniku szerszych analiz włączają go do rozariuszy rozumianych jako polska redakcja *Vocabularius Ex quo*.

3. Podstawa łacińska *RozOss II*

3.1. Makrostruktura słownika

Słownik zaczyna się od części hasłowej. Brakuje w nim typowego dla rozariuszy¹⁴⁴ wstępu rozpoczynającego się od słów *Ex quo vocabularii varii et autentici...*¹⁴⁵ i zawierającego nazwy słownika (rozariusz, granariusz, brevilog). Zwieńczony jest natomiast zakończeniem, w którym można wyróżnić 3 części, tj.:

1. odpowiedź na krytykę anonimowości słownika, w której jego redaktor odpie-ra zarzut, jakoby jego słownik był bezgłowy (bez autora czy bez tytułu). Argumentuje, że jego dzieło opiera się na rzetelnych źródłach. Należą do nich: Hugucio, Papias, Brito, Izydor z Sewilli i Jan z Garlandii¹⁴⁶;
2. laudację na cześć Boga, Dziewicy Maryi i świętego Stanisława, patrona Polski¹⁴⁷;

¹⁴⁴ O elementach strukturalnych typowych dla rozariuszy obszernie piszą K. Jasińska M. Klapper i D. Kołodziej (2019). Por. także artykuł tych autorek w niniejszej monografii.

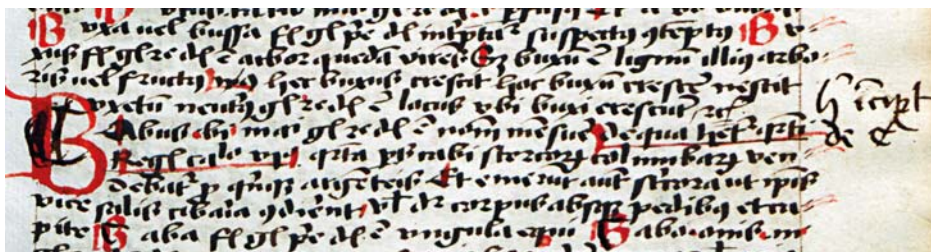
¹⁴⁵ Tłum.: *Z którego słowniki rozmaite i autentyczne*. Tłumaczenie tego i następujących fragmentów łacińskich: KJ (o ile nie zaznaczono inaczej).

¹⁴⁶ Por. fragment: *Attendant derogantes hunc libellum et cephalum vocantes, id est sine autore uel sine capite uel sine titulo, qui vere est cephas, id est caput, eo quod positus est super firmam petram, videlicet quia habet autoritatem exponendi vocabula ab Vgwicione interpretandi, a Papia et Britone ethymologandi, ab Isidoro geniture, id est genus, a Iohanne sibi concessam. Quare detrahencium fauces merito non sunt fatiscentes* (k. 251v).

¹⁴⁷ Por. fragment: *Sic itaque finitur presens libellus, qui non est nouellus, sed vitellus, pro cuius fine sit benedictus Deus almus et eius genitrix sancta Virgo Sancta Maria intacta Sanctusque presul*

3. eksplicyt z datą ukończenia przepisywania dzieła, tj. w trzeci dzień po święcie świętego Jakuba apostoła w roku 1476 o godz. 20.00¹⁴⁸.

RozOss II zawiera hasła na litery A–Z. Pierwszym jest *Alma*, ostatnim – *Zozima*. Początek haseł na kolejne litery alfabetu oznaczany jest na różne sposoby. W części młodszej (litery A–R, k. 1r–202r) są to większe rubrykowane inicjały (wyjątkowo pierwszy inicjał przy hasłach na literę Q został napisany zielonym atramentem). Pierwsze dwie linijki haseł rozpoczynających się na litery A i B zostały dodatkowo napisane większym stopniem pisma. Początek haseł na literę C został przesunięty przez błąd rubrykatora, który w początkowych hasłach na literę C omyłkowo wpisał litery B zamiast C (k. 35r–36r). Błąd ten został częściowo poprawiony – od hasła *Cabus* (k. 35r) czarnym atramentem dopisano litery C na rubrykowanych inicjałach, na prawym marginesie odnotowano natomiast: *hoc incipit de C* (por. Fot. 1). Na pozostałych kartach (35v i 36r) nie wprowadzono jednak poprawek.

Fot. 1. Poprawki w błędnie zarubrykowanych inicjałach, k. 35r

W części starszej (litery R–Z, k. 205r–251v) początek haseł danej litery jest oznaczany przede wszystkim większym inicjałem pierwszego hasła. Dodatkowe wyróżniki pojawiają się przy hasłach na literę S, gdzie znajduje się rubrykowana notatka: *sequitur de S* i powtórzona litera S na górnym marginesie (k. 212r). Dodana rubryką litera na prawym marginesie odnotowana jest również przy początku haseł na V (k. 242r). Ten sam element identyfikujący hasła – powtórzona litera (tu na górnym marginesie) – znajduje się także przy prawie wszystkich kartach z hasłami na literę R w starszej części manuskryptu (k. 205r–211r), przy czym na kartach *recto* umieszczona została sama litera R, a na *verso* wyraz *de*¹⁴⁹.

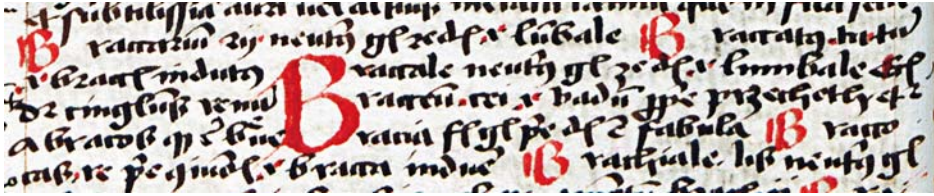
W całym słowniku poszczególne hasła są wyodrębniane za pomocą rubrykowanych inicjałów. Niekiedy jeden inicjał (zajmujący kilka wierszy) przypisany jest do

Stanislaus, pater pius Polonorum patronus, cuius sub vexillo spes tribuitur polono omini totaque celestis curia... Sit nunc Benedicta Tandemque Deus polorum nos faciet regnare secum, in secula seculorum amen (k. 251v).

¹⁴⁸ Por. fragment: *Explicit granarius seu granarium feria tertia ante festum sancti Iacobi apostoli, vicesima hora sub anno Domini millesimo cccc lxx 6to etc.* (k. 251v).

¹⁴⁹ W młodszej części powtórzenie litery na górnym marginesie pojawia się tylko raz, przy hasłach na literę N (k. 151r).

kilku hasel, np. *Braccale*, *Bracceum* i *Bracia* (k. 33v, por. Fot. 2) czy *Miro* i *Mirocopus* (k. 144r).

Fot. 2. Hasła *Braccale*, *Bracceum* i *Bracia* ze wspólnym inicjałem, k. 33v

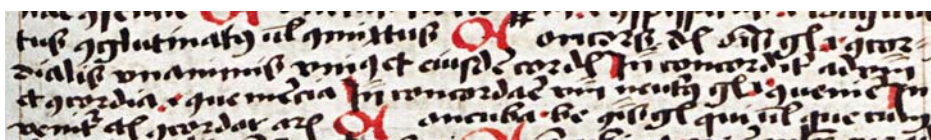
Przy niektórych hasłach rubrykator zostawił puste miejsce, por. np. hasło <I>*nstita* (k. 118v) czy hasło <S>*acramentale* (k. 212v), jednak w większości przypadków rubrykowane początki hasel pojawiają się regularnie.

Hasła *RozOss* II są pisane *in continuo*, co pośrednio przekłada się na różną ich liczbę na karcie. Może ich być od kilku do kilkudziesięciu (por. k. 176v – 8 hasel i k. 207v – 44 hasła). W całym słowniku znajdują się późniejsze dopiski na marginesach, które mogą stanowić: nowe hasło (por. hasło *Negligo*, k. 149r czy hasło *Phebe*, k. 174v), dodatkowe informacje rozszerzające hasło znajdujące się na danej karcie (por. dopiski do hasła *Deus*, k. 63v–65r czy dopiski do hasła *Tigris*, k. 238v), dodatkowe informacje do podhasła przy hasle znajdującym się na danej karcie (por. uzupełnienia do podhasła *Racha* przy hasle *Rache*, k. 200v). Liczba hasel¹⁵⁰ na poszczególne litery przedstawia się następująco: *A* – 1395, *B* – 397, *C* – 1269, *D* – 577, *E* – 665, *F* – 593, *G* – 337, *H* – 237, *I* – 853, *K* – 23, *L* – 480, *M* – 674, *N* – 278, *O* – 347, *P* – 1329, *Q* – 145, *R* – 436, *S* – 1014, *T* – 419, *U* – 355, *X* – 22, *Y* – 1, *Z* – 47, co daje łączną sumę blisko 12 tys. hasel.

Słownik ma układ alfabetyczny (dość regularnie w obrębie pierwszych 4 liter, por. np. *Fel*, *Fellicus*, *Fellimonia*, *Felix*, k. 88v), przy czym podwójne litery traktowane są jak pojedyncze. Czasami od tej reguły pojawiają się odstępstwa (por. kolejność hasel *Abruptas*, *Abrupta*, *Abrumpere*, *Abrodere*, *Abrogare*, *Abrogatus*, *Abrogans*, k. 2v).

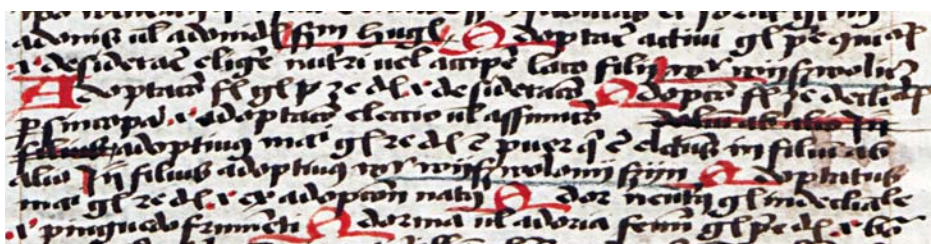
Niektóre hasła mają układ gniazdowy – w obrębie głównego hasła podano informacje o podhasłach pokrewnych, opartych na tym samym rdzeniu. Typowym elementem wprowadzającym podhasła jest wyraz *inde* ‘stąd, z kolei’, wyróżniony rubrykowaną kreską przy pierwszej literze, bądź wyraz *et* ‘i’. Przykładowym hasłem o strukturze gniazdowej jest *Concors*, w którym opisano podhasła *Concorditer*, *Concordia* i *Concordare*: *Concors... id est concordialis vnanimis vnus et eiusdem cordis. Inde concorditer adverbium et concordia id est conueniencia. Inde concordare... id est conuenire. Inde venitur etiam concordor...* (k. 53r, por. Fot. 3).

¹⁵⁰ W zestawieniu ujęłam wszystkie hasła na daną literę alfabetu (odnotowane zarówno w tekście głównym, jak i na marginesach), nie wyszczególniając dodatkowo podhasel.

Fot. 3. Hasło *Concors* z podhasłami *Concorditer*, *Concordia*, *Concordare*, k. 53r

Taka praktyka nie jest jednak regularna, część hasel pokrewnych jest wydzielona osobno, jak np. w przypadku hasel *Adoptare*, *Adoptacio*, *Adopcio*, *Adoptatus* (k. 6r, por. Fot. 4).

Fot. 4. Wydzielone osobno pokrewne hasła: *Adoptare*, *Adoptacio*, *Adopcio*, *Adoptatus*, k. 6r

3.2. Mikrostruktura słownika

Struktura hasel rozariusza nie jest jednorodna. Zależy ona od wielu czynników, m.in. od przyporządkowania do części mowy, pochodzenia wyrazu, stopnia rozbudowania informacji gramatycznej czy semantycznej, źródeł, do których odwołuje się kompilator itd. W większości przypadków w hasłach znajdują się następujące elementy: wyraz hasłowy, informacje gramatyczne, informacje semantyczne, w bardziej rozbudowanych także odwołanie do tekstów źródłowych.

Podstawowe hasło wygląda następująco: *Caligo, nis, feminini generis, tertiae declinationis, id est obscuracio umbra* (k. 36v). Na początku znajduje się wyraz hasłowy *Caligo*, następnie informacje gramatyczne: *nis* – końcówka genetywu singularis, *feminini generis* – określenie rodzaju gramatycznego rzeczownika, *tertiae declinationis* – przyporządkowanie do deklinacji i informacja semantyczna *id est obscuracio umbra*.

Informacje gramatyczne

W rozariuszach bardzo często informacje gramatyczne przy wyrazie hasłowym mają postać sigli – skrótów gramatycznych odnoszących się do odmiany wyrazu. System sigli¹⁵¹, stosowany w wielkich średniowiecznych słownikach łacińskich –

¹⁵¹ Sigla przyjmowały formę kombinacji liter i cyfr, stanowiących abrewiatyry różnych określeń gramatycznych, np. *ad* = *adverbium*, *a s* = *activum secundae coniugationis*, *f p* = *femininum primae declinationis*. Więcej – por. Grubmüller i in. 1988: 237–239.

Brevilogu i *Vocabularius Ex quo* – w *RozOss* II został lekko zmodyfikowany pod kątem ułożenia skrótów w obrębie hasła. Ze względu na to, że omawiany rozariusz został napisany *in continuo*, sigła gramatyczne nie zostały umiejscowione na marginesach, jak w przypadku wskazanych słowników (w większości pisanych w układzie *a linea*), tylko włączono je do haseł. Najczęściej są one umieszczane po wyrazie hasłowym, rzadziej w środku czy na końcu hasła. Różne umiejscowienie sigli ilustrują następujące przykłady:

1. *Biota, feminini generis, primae declinationis, est quoddam vas* (k. 32r) – po wyrazie hasłowym;
2. *Bimatus, tus, tui, masculini generis, quartae declinationis, id est spacium duorum annorum* (k. 32r) – po końcówkach przypadków zależnych;
3. *Bimatas id est duplicitas, feminini generis, tertiae declinationis* (k. 32r) – po definicji;
4. *Bisacutum est una dicio, neutri generis, secundae declinationis, et est instrumentum agriculturalum ad arandum aptum* (k. 32v) – między dwiema definicjami.

Dla rzeczowników i przymiotników podawany jest rodzaj gramatyczny oraz deklinacja, por. hasła *Balsamita, feminini generis, primae declinationis, est nomen herbe* (k. 29r) – rzeczownik; *Baburus, ra, rum, masculini generis, secundae declinationis, id est meptus uel stultus* (k. 28r) – przymiotnik. Dla czasowników – koniugacja oraz strona, por. np. *Bvsto, tas, re, activi generis, primae coniugationis, id est sepeliere uel crimare mortuos* (k. 35r). Oprócz sigli w hasłach *RozOss* II znajdują się także bardziej szczegółowe informacje dotyczące danych wyrazów, w tym ich pochodzenia i odmiany, akcentuacji i prozodii, fonetyki, słowotwórstwa czy ortografii.

Informacje gramatyczne przy poszczególnych hasłach pozwalają na lepsze zrozumienie funkcjonowania danego wyrazu w tekście oraz umożliwiają odróżnienie od siebie tak samo brzmiących wyrazów stanowiących dwie różne części mowy. Przykładowo podanie końcówek form zależnych ułatwia identyfikację haseł rzeczownikowych i czasownikowych: *Pipio, as, re, id est sonare clamare et proprie accipitum* – czasownik i *Pipio, onis, id est pullus columbarum* – rzeczownik (k. 176r).

W niektórych hasłach informacje tego typu są bardzo rozbudowane i dotyczą różnych kwestii gramatycznych, np. w hasle *Bolidas*¹⁵² podane zostały odmianki wyrazu (*bolas, bolis*), końcówka przypadku zależnego (*-dis*), sigła gramatyczne (*masculini generis, tertiae declinationis*) oraz długość środkowej sylaby (*media correpta*). Obok haseł opisywanych tak szczegółowo w *RozOss* II znajdują się również takie, w których nie ma żadnego opisu gramatycznego, por. np. hasła *Biplex* (k. 32r), *Calefacio* (k. 36v), *Naucula* (k. 149r).

¹⁵² Pełne brzmienie cytatu to: *Bolidas uel bolas vel bolis, dis, masculini generis, tertiae declinationis, media correpta, est massa plumbi, per quam naute expernitur maris perfunditere, utrum loca sunt arenosa, vbi nauis debet stare; vel boles est vas instrumenti, vbi naute nutrimenta habent in naui* (k. 33r).

Informacje semantyczne

Przy każdym hasle rozariusza podano mniej lub bardziej rozwiniętą informację semantyczną. Najprostsze definicje stanowią (niekiedy częściowe) synonimy łacińskie wyrazów hasłowych, np. *Bacillus... id est baculus* (k. 28v), *Basilea... id est ecclesia* (k. 29v) czy *Candido... scilicet dealbare* (k. 37v). Hasła z jednym znaczeniem mają bardzo często jedynie krótkie objaśnienia określające czynność, np. *Beare... id est beatum facere* (k. 30r), przedmiot, np. *Cambuca est baculus pastoris* (k. 37r) czy cechę, np. *Benivulus... id est bonum volens* (k. 31r). Wśród haseł jednoznaczeniowych są również takie z nieuszczegóławiającą desygnatu definicją, w której skład wchodzi określenie *quidam*, *quedam*, *quoddam* ‘jakiś/jakaś/jakies’. Najczęściej są to rzeczowniki stanowiące systematyczne nazwy botaniczne i zoologiczne, np. *Cordiena... est quedam herba* (‘jakaś roślina’, k. 56v), *Cordiullus... est quidam avis* (‘jakiś ptak’, k. 56v), *Corpedo... est quedam piscis...* (‘jakaś ryba’, k. 57r).

Lakoniczność informacji semantycznej przy hasłach jednoznaczeniowych nie jest regułą, w *RozOss II* znajdują się także hasła bardziej rozbudowane. Przykładowo w definicji hasła *Caparis*¹⁵³ podano, że jest to rodzaj owocu, a także dodano informację o tym, że jest podobny do owocu lentyszka i pochodzi ze Wschodu.

Struktura haseł wieloznacznych jest nieskomplikowana – kolejne znaczenia bądź odcienie znaczeniowe podawane są po wyrazie *eciam* ‘także’, *et eciam* ‘i także’, *item* ‘ponadto, również’, np. *Callus... est duricies manuum interior ex labore parueniens. Eciam est duricies pedum que terram calcamus. Et eciam cuttis lardi* (k. 36v) czy *Cancer plura significat. Primo est morbus mulierum. Item est nomen cuiusdam piscis. Item est quoddam signum celeste* (k. 37v).

Innym sposobem przedstawiania haseł wieloznacznych w *RozOss II* jest numeracja słowna znaczeń (poprzedzona najczęściej komentarzem *plura significat* ‘znaczy wiele’). Przykładowo w hasle *Cancellus* wyróżniono pięć znaczeń wyrazu: *Cancellus plura significat. Primo est infirma pars templi. Secundo est magnum foramen quadratum in muro. Tercio dicitur appodiatio... Quarto dicitur fenestra (pro fenestra) reticulata. Quinto est intersicium in choro inter laicos et scolares* (k. 37v).

Wyjątkowo hasła opatrzone są komentarzem *equivocum* ‘wieloznaczny’, jak np. w przypadku hasła *Canis* (k. 37v). Wówczas żadne znaczenia czy odcienie semantyczne nie są już przytaczane pod danym hasłem.

Przywołane źródła

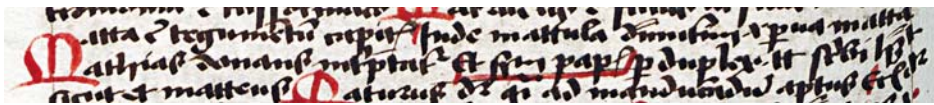
W *RozOss II* pojawiają się liczne odniesienia do tekstów źródłowych, z których pochodzą informacje dotyczące poszczególnych wyrazów. Źródła w tekście rozariusza są przywoływane w dwojaki sposób. Po pierwsze przed przytaczanymi fragmentami podawane są konkretne nazwy własne pozwalające na rozpoznanie autora czy tekstu. Po drugie przedstawiane są jedynie ogólne sformułowania odwołujące

¹⁵³ Pełne brzmienie cytatu to: *Caparis... est genus fructus similis lentisco et nascitur in oriente* (k. 38r).

do *communis opinio* danej grupy autorytetów. Swoistym odwołaniem do tekstów źródłowych są także wersusy – cytaty z różnych dzieł – przy których nie ma podanych ich autorów czy tytułów utworów, z których je zaczerpnięto.

W omawianym rozariuszu najczęściej występują odniesienia do wielkich średniowiecznych słowników: *Catholiconu* Jana z Genui, *Elementum doctrinae eruditum* Papiasza i *Magnae derivationes* Hugucia z Pizy. Równie często w hasłach słownika pojawiają się odwołania do pism Izydora z Sewilli (głównie do *Etymologiarum sive Originum*). W mniejszym stopniu wykorzystano dzieła gramatyczne, takie jak *Graecismus* Eberharda z Béthune, *Institutiones grammaticae* Pryscjana, *Ars minor* i *Ars maior* Donata, *Doctrinale Puerorum* Alexandra de Villa Dei; słownik biblijny *Exposiciones vocabulorum Bibliae* Wilhelma Britona; pisma autorów antycznych, takich jak Wergiliusz, Owidiusz, Kwintyliian, Horacy, Terencjusz; pisma autorów chrześcijańskich, takich jak Jan Chryzostom, Hieronim ze Strydonu, Boecjusz czy Prudencjusz z Troyes.

Typowym sposobem wprowadzania odnośnika do konkretnego autora czy tekstu w *RozOss* II jest przedstawienie dokładnego cytatu (bądź jego parafrazy) z danego dzieła oraz powołanie się na tytuł lub jego autora z użyciem *secundum* ‘według’, np. *secundum Papias*, *secundum Catholicon*¹⁵⁴. Równie często w *RozOss* II pojawiają się odnośniki typu *Hugucio/Isidorus/Papias dicit*. Odwołania w większości przypadków są podkreślone rubryką, celem ich uwidocznienia na karcie rękopisu (por. Fot. 5).

Fot. 5. Podkreślenie rubryką odwołanie do Papiasza w definicji hasła *Mathias*, k. 139v

Wykorzystywanym w znacznym stopniu tekstem była Biblia, z której cytaty czy ich parafrazy ilustrowały znaczenia haseł. W omawianym rozariuszu do Biblii odwoływano się w różnoraki sposób. Przykładowo podawano *unde* ‘skąd’ i imię proroka danej księgi, np. *vnde Izayas* w hasle *Penitencia* (k. 170v), czy też nazwę księgi, np. *in Exodo* w hasle *Sagas* (k. 213r), *in Ewangelio* w hasle *Qvasi* (k. 198r). Niekiedy dodawano informację o konkretnym rozdziale w obrębie danej księgi, np. *quod scribitur Mathaeus XXI°* w hasle *Prenosticum* (k. 186r). Nawiązania do fragmentów Biblii w *RozOss* II również są podkreślane rubryką.

Drugim typem odnośników w rozariuszu są odwołania do opinii szeroko pojętych autorytetów, bez przywoływania konkretnych autorów. W hasłach można znaleźć ogólne sformułowania typu *secundum aliquos* ‘według niektórych’, *secundum antiquos* ‘według starszych’, *secundum modernos* ‘według współczesnych’, *secun-*

¹⁵⁴ Czasami zdarzają się powołania i na autora, i na źródło zarazem, np. w hasle *Matutinus: Hec Iohannes Ianuensis in Catholicon* (k. 139v).

dum theologos ‘według teologów’ itd. Nie pozwalają one na jednoznaczną identyfikację źródła, z którego zostały zaczerpnięte informacje przedstawione w słowniku.

W hasłach *RozOss II* ilustrację materiałową często stanowią wersusy. Pojawiają się m.in. przy hasłach, w których informacja semantyczna jest lakoniczna, np. *Caluo... decipere. Wersus: Si non vis calui fugias consorcium calui* (k. 37r) czy *Candidus... id est splendidus. Inde candor id est splendor et candeo... id est spledeo albeo uel ex albedine resplendo. Wersus: Album nam facit sed res candida monstrat* (k. 37v). Mogą one także przybierać formę quasi-wierszyków, np. *Podiscus est illud cum quo purgatur culus. Wersus: Omnes vobiscum sapientes ferte podiscum ne confusa manus fiat dum tergitur anus* (k. 180v) czy *Tribula est instrumentum ad tritulantandum aptum uel est genus uehiculi cum quo frumenta excuciantur. Et est differentia inter tribulus <tribu>la <tribu> lum. Wersus: Est tribulus osseth, <tribu>la czepy, <tribu>lum quoque vyerczyoch. Tribulus est herba spinosa... Sed tribulum est instrumentum cum quo teritur piper papauer et alie species aromatice* (k. 240v). Wersusy stanowią kolejny element strukturalny wyróżniany przez rubrykatora poprzez mały, czerwony trójkącik nad abrewiaturą na wyraz *wersus* bądź przez czerwoną kreskę dorysowaną przy pierwszej literze wyrazu rozpoczynającego cytat.

4. Materiał polski w *RozOss II*

W *RozOss II* zapisanych zostało 95 polskich odpowiedników¹⁵⁵ przy 92 hasłach łacińskich. Hasła, przy których znajduje się więcej niż jeden polski dopisek, to: *Achasia* z polskimi odpowiednikami *moszcz*, *kyelstrąnk* (k. 3r), *Dolus* z polskimi odpowiednikami *chytroszcz*, *lsczyvoszcz* (k. 69v) oraz *Tribula* z polskimi odpowiednikami *osseth*, *czepy*, *vyerczyoch* (k. 240v).

Wszystkie polskie dopiski w *RozOss II* są jednowyrazowe, z wyjątkiem jednego zestawienia, *wyszwolony szyn* (k. 6r).

Znacząca część polskich wyrazów odnotowanych w *RozOss II* to glosy wewnętrzne. Jedyne dwa zapisy wernakularne zostały umieszczone na marginesie karty rękopisu. W obu przypadkach opatrzone je jedynie odpowiednikiem łacińskim – objaśnienie tegoż znajdowało się na tej samej karcie rozariusza. Opisywane poświadczenia to: *Bachicola tragarz* (fragment na lewym marginesie) wraz z szerszym kontekstem w tekście głównym: *Bachicola... id est portator uel colens vinum uel bachum uel bibulus* (k. 28v) oraz *Tirus viczyszcz* (fragment na lewym marginesie)

¹⁵⁵ Polski materiał językowy przedstawiony w artykule został wyekscerpowany w znacznej mierze przez W. Żurowską-Górecką, por. wstęp E. Deptuchowej do niniejszej monografii. Odczytania badaczki zostały następnie przeze mnie sprawdzone z rękopisem. Podczas opracowywania rękopisu *RozOss II* wyekscerpowałam dodatkowe poświadczenia, nieujęte w dotychczasowych wykazach polskich wyrazów z tego zabytku językowego, m.in. *balvan* (k. 29r), *chrzeszczek* (k. 40r), *ląntka* (k. 222r), *prok* (k. 246r), *szmyothana* (k. 215v), *zarny* (k. 240v).

wraz z szerszym kontekstem w tekście głównym: *Tirus est nomen regionis. Eciam est serpens...* (k. 238v).

Wyrazy polskie były wprowadzane do tekstu łacińskiego w różnoraki sposób. Najczęściej poprzedzano je wyrazem *proprie* ‘właściwie’, np. *Abligulato... id est consumptor uel gulosus proprie zarlok* (k. 2r), *Motio... id est crines ornare proprie pleszcz* (k. 146v), *Risi... est legumen quoddam proprie risch* (k. 209v) bądź *vulgariter* ‘pospolicie, powszechnie’, np. *Artoganus... est quedam auis id est herodius vulgariter rarog* (k. 23v), *Sarta... est illud quod sartor abscedit a panno vulgariter krayka* (k. 216r), *Trapeta... proprie dicitur lapis molendinarius quo in domibus tornantur frumenta uel pultes vulgariter zarny* (k. 240v). Niekiedy polskie wyrazy nie posiadają żadnego łacińskiego wprowadzenia. Dotyczy to glos marginalnych i odpowiedników polskich wprowadzanych przez pisarza drugiej, starszej części rękopisu, np. *Bachicola tragarz* (k. 28v), *Scansilis... est ferrum per quod equum *ascendinus strzemynyska* (k. 217r), *Segex est auis quedam szyemyonuchq* (k. 220r).

4.1. Charakterystyka grafii polskich wyrazów¹⁵⁶

Samogłoska nosowa przednia jest zapisywana (może błędnie) przez *e*: *zaprawde* (k. 24v), *osszyc* (czyt. *ossię*, k. 150r), *chrzesztek* (k. 40r). Być może została ona także oddana przy pomocy znaku *q* w wyrazie *rzqssa* (k. 246r), jednak równie dobrze w ten sposób mogła zostać oznaczona samogłoska nosowa tylna. Zapis nie pozwala na jednoznaczne określenie barwy nosówki (czyt. *rzęsa* a. *rzqsa*).

Samogłoska nosowa tylna jest oznaczana przez *qn*: *kyelstrąnk* (czyt. *kielstrąg*, k. 3r), *zqndlo* (k. 4v) albo przez *u*: *kyerstrug*¹⁵⁷ (k. 110v).

Miękkość spółgłosek przed samogłoską jest zaznaczana przez *y*: *kobyelenye* (k. 124v), *kvrpye* (k. 173r), *kyelstrąnk* (k. 3r), *kyerstrug* (k. 110v), *myenthus* (k. 10v), *myerzecz* (czyt. *mier-zieć*, k. 2v), *przekvpyen* (k. 185r), *osszyc* (k. 150r), *pyeschycz* (k. 164r), *rostargnyenye* (k. 67v, k. 205r), *szmyothana* (k. 215v), *szyemyonuchq* (k. 220r), *vyerczyoch* (k. 240v), *zuwadlnya* (k. 19r).

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska *s* jest zapisywana najczęściej przez *sz*: *chrzesztek* (k. 40r), *czosznek* (k. 10v), *grabolusz* (k. 24r), *klosz* (k. 22r, k. 95v), *laszkhtacz* (k. 41v), *szadze* (k. 96v), *szkrzele* (k. 34r), *szyn* (k. 6r), *viczysz* (k. 238v), nieco rzadziej przez *s*: *aras* (k. 23r), *gronostay* (k. 140v, k. 143v), *kyelstrąnk* (k. 3r), *osszyc* (150r), *pa-*

¹⁵⁶ Jak zaznaczyłam w części 1.2., rękopis *RozOss* II pisany jest dwiema rękami (k. 1r–204v młodsza ręka, k. 205r–251v starsza ręka). Polski materiał badawczy jest zbyt skąpy, żeby wyróżnić cechy charakterystyczne dla danego pisarza, dlatego omówiłam grafie łącznie, na podstawie poświadczeń obu rąk.

¹⁵⁷ Trudno jednoznacznie ocenić, czy zapis nosówki tylnej przez *u* mógł być regularnym sposobem pisarza na jej oznaczenie, czy może znak ten oddaje samogłoskę *u*.

sternak (168r), *strzemynyska* (k. 217r), *svm* (k. 10v), sporadycznie przez *ss*: *osseth* (k. 240v) i *ssz*: *rzqssza* (k. 246r).

Głoska *z* jest oznaczana przede wszystkim przez *z*: *polizacz* (k.2r), *zagon* (k. 182v), *zaprawde* (k. 24v), *zlotowirzba* (k. 59v), *zuwadlnya* (19r), rzadziej przez *s*: *rostargnyenye* (k. 67v, k. 205r) oraz *sz*: *koszlek* (k. 133v).

Głoska *š* w rękopisie jest oddawana za pomocą znaku *sz*: *moszcz* (k. 3r), *szar-lath* (k. 33v), *sch*: *orkysch* (k. 227v) oraz *s*: *sabla* (k. 210r).

Głoska *ž* jest zapisywana przeważnie przez *z*: *zarlok* (k. 2r), *zarny* (czyt. *żarny*, k. 240v), *zqndlo* (k. 4v), *zolna* (k. 142r), *zuzalicza* (k. 36r), rzadziej przez *sz*: *koszky* (k. 14v), *szorawy* (czyt. *żoraw*, k. 235r), *szrzeszoga* (czyt. *śrżeżoga*, k. 42r), wyjątkowo przez *sch*: *risch* (k. 209v).

Na oznaczenie głoski *ś* występują: *sz*: *szrzeszoga* (k. 42r) oraz *ssz*: *ossz* (k. 28r).

Grupa *śc* jest zapisywana wyłącznie przez *sch*: *chytroszcz* (k. 69v), *lsczyvoszcz* (czyt. *łściwość*, k. 69v), *pleszcz* (k. 146v), *pyesczycz* (k. 164r).

Inne głoski

Na oznaczenie głoski *i* najczęściej występuje znak *y*: *gykry* (czyt. *jikry* – pretotowane *ikry*, k. 181r), *klekothky* (k. 48r), *klobuczky* (k. 34v), *klyn* (k. 60r), *koszky* (k. 14v), *kythla* (k. 59v, k. 178r), *lsczyvoszcz* (k. 69v), *orkysch* (k. 227v), *podwyka* (k. 220r)¹⁵⁸, *pyesczycz* (k. 164r), *strzemynyska* (k. 217r), *viczyszk* (k. 238v), *wyadło* (czyt. *wijadło*, litera *y* oznacza zarówno *i* zgłoskotowórcze, jak też *i* niezgłoskotowórcze, k. 36r); rzadziej *i*: *polizacz* (k. 2r), *wyszwoicz* (k. 6r), *zlotowirzba* (k. 59v), *zuzalicza* (k. 36r).

Głoska *y* przeważnie jest oddawana w rękopisie za pomocą znaku *y*: *chytroszcz* (k. 69v), *czepy* (k. 240v), *kopytho* (k. 36v), *pyrz* (k. 39r), *szyn* (k. 6r), *wyszwoicz* (k. 6r), *wyszwoiony* (k. 6r), rzadziej przez *i*: *frigerca* (czyt. *fryjerka*, k. 189r), *risch* (k. 209v), *viczyszk* (k. 238v).

Głoska *e* w rękopisie zawsze jest zapisywana przez *e*, np. *klekothky* (k. 48r), *pyesczycz* (k. 164r), *strzemynyska* (k. 217r).

Głoska *a* jest oddawana regularnie za pomocą znaku *a*, np. *balvan* (k. 29r), *gromostay* (k. 140v, k. 143r), *podwyka* (k. 220r), wyjątkowo zaś przez *q*: *szyemyonuchq* (k. 220r).

Głoskę *o* w rękopisie oznaczono regularnie przez *o*, np. *chytroszcz* (k. 69v), *lsczyvoszcz* (k. 69v), *szrzeszoga* (k. 42r).

Głoska *u* zapisywana jest dwojako – albo przez znak *v*: *kvrapy* (k. 59v), *kvryppe* (k. 173r), *przekypyen* (k. 185r), *svm* (k. 10v), *vl* (k. 11v), albo przez znak *u*: *graboluszk* (k. 24r), *klobuczky* (k. 34v), *puclerz* (k.170r), *zuwadlnya* (k. 19r), *zuzalicza* (k. 36r).

¹⁵⁸ Wyraz może być transkrybowany w dwojaki sposób: *podwika* albo *podwijka*, zapis nie pozwala na jednoznaczną interpretację tego wyrazu.

Obaj pisarze nie oznaczają długości samogłosek.

Spółgłoska *j* jest w rękopisie oddawana na trzy różne sposoby. Są to zapisy przez *y*: *gronostay* (k. 140v, k. 143v), *krayka* (k. 216r), *roy* (k. 82v), *wyadło* (czyt. *wijadło*, litera *y* oznacza zarówno *i* zgłoskotwórcze, jak też *i* niezgłoskotwórcze, k. 36r), *g*: *frigerca* (k. 189r), *gykry* (czyt. *jikry* – prejotowane *ikry*, k. 181r) oraz *i*: *ialovicza* (k. 124v).

W większości przypadków głoska *p* jest oddawana przez *p*, np. *poclath* (k. 40r), *zaprawde* (k. 24v). Wyjątkowo pisarz młodszej części rękopisu oznacza ją przez podwójne *p*: *cappa* (k. 59v).

Głoska *b* zapisywana jest zawsze przez *b*, np. *balvan* (k. 29r), *klobuczky* (k. 34v), *zlotowirzba* (k. 59v).

Głoskę *m* w rękopisie oznaczono zawsze przez *m*, np. *moszcz* (k. 3r), *myenthus* (k. 10v), *svm* (k. 10v).

Głoskę *f* zapisano przez *f*: *frigerca* (k. 189r).

Głoska *v* w rękopisie oddawana jest najczęściej za pomocą znaku *w*: *brodawka* (k. 194r), *podwyka* (k. 220r), *wyadło* (k. 36r), *wyszwolicz* (k. 6r), *wyszwozony* (k. 6r), *zaprawde* (k. 24v), *zlotowirzba* (k. 59v), *zuwadlnya* (k. 19r), nieco rzadziej przez *v*: *balvan* (k. 29r), *ialovicza* (k. 124v), *lsczyvoszcz* (czyt. *łściwość*, k. 69v), *vyerczyoch* (k. 240v), *vyprotek* (k. 2r), wyjątkowo przez *u*: *garbouacz* (k. 95v).

Miękkość spółgłosek *p* i *w* w wygłosie jest oznaczana przez *y*: *kvropy* (czyt. *kurp*, k. 59v), *szorawy* (czyt. *żoraw*, k. 235r).

Głoska *t* jest zapisywana przez *t*, np. *gronostay* (k. 140v, k. 143v), *laszkhtacz* (k. 41v), *partacz* (k. 174v), *tatarka* (k. 45v), *vyprotek* (k. 2r) oraz *th*, np. *klekothky* (k. 48r), *kopytho* (k. 36v), *kothlek* (k. 128r), *kythla* (k. 59v, 178r), *myenthus* (k. 10v).

Głoska *d* jest oznaczana przez *d*: *brodawka* (k. 194r), *podwyka* (k. 220r), *zuwadlnya* (k. 19r), wyjątkowo przez *th*: *przechoth* (k. 33v).

Głoskę *c* w rękopisie oddawano za pomocą znaku *cz*: *czepy* (k. 240v), *ialovicza* (k. 124v), *zuzalicza* (k. 36r).

Głoskę *z* zapisano przez *dz*: *szadze* (k. 96v).

Głoskę *l* w rękopisie oddawano regularnie za pomocą znaku *l*, np. *balvan* (k. 29r), *klobuczky* (k. 34v), *wyadło* (k. 36r).

Głoska *n* jest zapisywana zawsze przez *n*, np. *klyn* (k. 60r), *szyn* (k. 6r), *zolna* (k. 142r).

Głoska *č* jest oddawana wyłącznie za pomocą *cz*: *brzczka* (k. 34r), *czacz* (k. 34r), *czosznek* (k. 10v), *klobuczky* (k. 34v), *tharcza* (k. 173r).

Głoska *r* jest zapisywana zawsze przez *r*, np. *brodawka* (k. 194r), *kvropy* (k. 59v), *prok* (k. 41r, k. 246r).

Głoskę *ř* w rękopisie oddawano zawsze za pomocą znaku *rz*, np. *brzczka* (k. 34r), *przekvpyen* (k. 185r), *puclerz* (k. 170r).

Głoska *l* jest oznaczana wyłącznie przez *l*, np. *klekothky* (k. 48r), *klyn* (k. 60r), *polizacz*, (k. 2r).

Głoskę *ć* w rękopisie zapisywano regularnie przez *cz*: *garbouacz* (k. 95v), *laszkhtacz* (k. 41v), *myrzecz* (k. 2v), *pyesczycz* (k. 164r), *vyerczyoch* (k. 240v), *wiczyszk* (k. 238v), *wyszwolicz* (k. 6r).

Głoska *ń* wystąpiła tylko w wygłosie; zapisano ją przez *n*: *przekvpyen* (k. 185r).

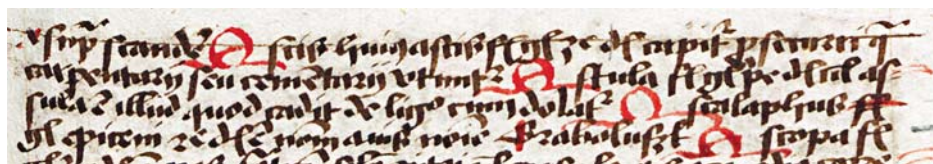
Na oznaczenie głoski *k* w rękopisie występuje przede wszystkim znak *k*, np. *brzeczka* (k. 34r), *graboluszk* (k. 24r), *koszky* (k. 14v), *pasternak* (k. 168r), *tatarka* (k. 45v), rzadziej oddawano ją za pomocą *c*: *cappa* (k. 59v), *carp* (k. 40r), *frigerca* (k. 189r), *poclath* (k. 40r), *puclerz* (k. 170r) wyjątkowo przez *kh*: *laszkhtacz* (k. 41v).

Głoska *g* jest zapisywana przez *g*: *garbouacz* (k. 95v), *graboluszk* (k. 24r), *grosnostay* (k. 140v, k. 143v), *kyerstrug* (k. 110v), *rarog* (k. 23v), *rostargnyenyen* (k. 67v, k. 205r), *szzeszoga* (k. 42r), *zagon* (k. 182v), wyjątkowo przez *k* w wygłosie *kyelstrank* (k. 3r).

Głoskę *χ* w rękopisie oddawano regularnie za pomocą znaku *ch*, np. *chrzesztek* (k. 40r), *chytroszcz* (k. 69v), *przechoth* (k. 33v).

Duże i małe litery

W większości przypadków polskie wyrazy pisane są w *RozOss II* małą literą. Jedyne osiem polskich poświadczeń rozpoczyna się od dużej litery. Są to następujące wyrazy: *Brodawka* (k. 194r), *Graboluszk* (k. 24r, por. *Fot.* 6), *Ialovicza* (k. 124v), *Szarlath* (k. 33v), *Tharcza* (k. 173r), *Zagon* (k. 182v), *Zlotowirzba* (k. 59v), *Zolna* (k. 142r).

Fot. 6. Polski wyraz *Graboluszk* pisany dużą literą, k. 24r

Błędne zapisy

W *RozOss II* występują dwa wątpliwe zapisy. W pierwszym z nich doszło do przestawienia liter w śródgłosie wyrazu: *brachan* (czyt. *barchan*, k. 131r). W innych przekazach średniowiecznych wokabularzy¹⁵⁹ przy tej samej łacińskiej podstawie (*linistema*) znajdują się polskie odpowiedniki o jednoznacznej transkrypcji *barchan*, co pozwala na przypuszczenie, że w *RozOss II* jest to wyłącznie omyłka pisarza, nie zaś odmianka fonetyczna wyrazu.

Błędny wydaje się także zapis wyrazu *lqntka* (k. 222r). Sugerowałby on transkrypcję *lątka*. Choć taki leksem jest poświadczony w materiale staropolskim, to jego znaczenie 'lalka, marionetka' (Sstp IV: 109) nie odpowiada podstawie ła-

¹⁵⁹ Por. np. *RozKap* 145v, *RozOss III* 129v, *WokRacz* 136r, *WokPet VII* 12, *WokPet II* 9.

cińskiej *seria*¹⁶⁰ oznaczającej ‘rodzaj małego naczynia’ (DC VI: 436). Przyjmując jednak, że pisarz popełnił błąd i odnotował przez *qn* głoskę *a* (wówczas zapis należałoby czytać jako *latka*), można połączyć znaczeniowo wyraz polski i łaciński – rzeczownik *latka*, poświadczony także w innych zabytkach staropolskich (Sstp IV: 102), ma bowiem w tym kontekście łacińskim¹⁶¹ znaczenie ‘gliniane naczynie na płynne przetwory mleczne’¹⁶².

4.2. Wybrane zagadnienia gramatyczne

Na podstawie niewielkiego materiału badawczego z *RozOss* II można odnotować ledwie kilka spostrzeżeń dotyczących fonetyki polskich wyrazów:

1. kontynuanty **j* występują w dwóch wyrazach, jako grupa *irz* w wyrazie *zloto-wirzba* (k. 59v) i grupa *'er* w wyrazach *mier-zieć* (k. 2v) oraz *wiercioch* (k. 240v);
2. wyraz *śmiotana* (k. 215v) występuje w regularnie przegłoszonej formie, która w następnych wiekach wyszła z użycia (por. Klemensiewicz et al. 1964: 69);
3. wyraz *pyrz* (k. 39r) przechowuje dawną fonetykę jeszcze przed zmianą **yr* > *er*;
4. wymowa ścieśnionego *e* jako *i* przed *n* jest zaświadczona w wyrazie *strzemini-ska* (k. 217r);
5. rozszerzenie artykulacji do *kobiel-* wobec ogólnego *kobyl-* odnotowane zostało w wyrazie *kobielenie* (k. 124v);
6. niestabilizowaną fonetycznie postać ma dwuodmiankowy wyraz *kielstrąg* (k. 3r), *kiersztrąg* (z alternatywną transkrypcją formy *kierstrąg*, k. 110v). Jest to pożyczka niemiecka (de Vincenz, Hentschel 2010: s.v. Kiersztrank), której proces adaptacji fonetycznej przypada właśnie na okres staropolski. Świadczą o tym m.in. licznie poświadczone w całym materiale staropolskim odmianki, czasem niemożliwe do jednoznacznej interpretacji (m.in. *kiersztrąg* czy *kierstrąg*, *kielstrąg*, *kiersztrąg* czy *kierzstrąg*, por. Sstp III: 276).

Wyrazy polskie w *RozOss* II są mało zróżnicowane pod względem fleksyjnym. Na 96 polskich leksemów aż 88 to rzeczowniki. Wszystkie są poświadczane w formie mianownikowej – 83 w liczbie pojedynczej, 5 – w liczbie mnogiej. Rzeczowniki występujące w mian. l.mn. stanowią głównie *pluralia tantum*: *ikry* (k. 181r), *klekotki* (k. 48r), *kłobuczki* (k. 34v), *kożki* (k. 14v). Jedynie forma *kurpie* (k. 173r) to regularny mian. l.mn. od rzeczownika *kurp*.

W materiale polskim omawianego rozariusza znajduje się także 7 czasowników. Mają one głównie formę bezokoliczników: *garbować* (k. 95v), *łaskać* (k. 41v), *mierzcieć* (k. 2v), *pieścić* (k. 164r), *pleść* (k. 146v), *wyzwolić* (k. 6r). Wyjątkowo po-

¹⁶⁰ W *RozOss* II błędnie *selia*.

¹⁶¹ Pełne brzmienie cytatu to: *Selia* (pro *seria*)... *est vas quedam uel olla fictilis continens serum* [!/] **lantka* (k. 222r).

¹⁶² Znaczenia polskich wyrazów są przytoczone za internetową bazą *Rozariusze z polskimi glosami* (o ile nie zaznaczono inaczej).

świadczona jest forma imiesłowu przymiotnikowego biernego w mianowniku – *wyzwolony* (k. 6r).

Jedyną nieodmienną częścią mowy odnotowaną w *RozOss II* jest partykuła *zaprawdę* (k. 24v).

4.3. Leksyka

Znacząca część polskich wyrazów ma w rękopisie tylko jedno poświadczenie. Niektóre pojawiają się w rozariuszu dwukrotnie, przy różnych hasłach łacińskich. Są to: *gronostaj* przy hasłach *Melota* (k. 140v) i *Migale* (k. 143v); *kielstrąg* przy hasle *Achasia* (k. 3r) i inna odmianka fonetyczna tego wyrazu, *kiersztrąg* czy *kierstrąg*, przy hasle *Hydromelum* (k. 110v); *kitla* przy hasłach *Cubrum* (k. 59v) i *Placentum* (k. 178r); *kłos* przy hasłach *Arista* (k. 22r) i *Frumenta* (k. 95v); *kurp* przy hasle *Culpo* (k. 59v) i inna forma gramatyczna tego wyrazu (mian. l.mn.), *kurpie*, przy hasle *Pero* (k. 173r); *prok* przy hasłach *Catabula* (k. 41r) i *Vinea* (k. 246r); *roztargnienie* przy hasłach *Diripere* (k. 67v) i *Rebellio* (k. 205r); *wyzwolić* przy hasle *Adoptare* (k. 6r) i inna forma tego wyrazu (imiesł. przymiotn.), *wyzwolony* (syn), przy hasle *Adoptivus* (k. 6r).

Polskie rzeczowniki odnotowane w omawianym rozariuszu to przede wszystkim wyrazy o znaczeniu konkretnym. Określają one różne elementy otoczenia i życia zewnętrznego człowieka.

Najliczniejsza jest grupa rzeczowników odnoszących się do świata roślin i zwierząt. To głównie słownictwo botaniczne i zoologiczne, które współcześnie można ująć w nazwy systematyczne, np. *czosnek* ‘roślina z rodziny amarylkowatych, czosnek pospolity, *Allium sativum* L.’ (k. 10v), *pyrz* ‘roślina z rodziny traw, perz właściwy, *Agropyron repens* L.’ (k. 39r), *karp* ‘ryba słodkowodna z rodziny karpowatych, *Cyprinus carpio* L.’ (k. 40r) czy *siemionucha* ‘makolągwa, *Carduelis cannabina* L.’ (k. 220r). Pozostałe rzeczowniki z tej grupy stanowią różne części roślin i narządy zwierząt, np. *kłos* ‘kwiatostan niektórych traw i zbóż, mający kwiaty osadzone na długiej osi, w którym po przekwitnięciu dojrzewają ziarna’ (k. 95v) czy *skrzele* ‘narząd oddechowy ryb i niektórych płazów’ (k. 34r).

Szeroko pojęte życie gospodarcze reprezentowane jest w zabytku przez wyrazy określające: jedzenie, np. *śmietana* ‘tłuszcz zbierający się na powierzchni mleka pozostawionego w naczyniu’ (k. 215v), *tatarka* ‘kasza zrobiona z gatunku gryki pochodzącego z Azji, *Polygonum fagopyrum* L.’ (k. 45v); naczynia i narzędzia, np. *kottek* ‘małe naczynie do gotowania’ (k. 128r), *wiercioch* ‘tłuczek służący do ucierania czegoś na miazgę’ (k. 246v), *wijadło* ‘przyrząd tkacki służący do nawijania nici na cewkę’ (k. 36r); ubrania, np. *kurp* ‘rodzaj obuwia plecionego z łyka’ (k. 59v, k. 173r), *kitla* ‘rodzaj płóciennej szaty wierzchniej’ (k. 45v, k. 178r).

Życie społeczne odwzorowane jest w rzeczownikach odnoszących się do ról społecznych i zawodów, np. *tragarz* ‘ten, kto się trudni noszeniem ciężarów’ (k. 28v),

partacz ‘przerabiający stare obuwie, starą odzież’ (k. 174v), *przekupień* ‘człowiek trudniący się drobnym handlem, straganiarz, kramarz’ (k. 185r). Ponadto do tej grupy tematycznej przynależą także wyrazy określające różnego rodzaju broń, np. *pu-klerz* ‘rodzaj małej, lekkiej tarczy’ (k. 170r), *szabla* ‘broń ręczna o jednosiecznej (wyjątkowo obosiecznej) główi osadzonej w rękojeści, tu może też miecz’ (k. 210r).

Rzeczowniki abstrakcyjne stanowią niewielką część zasobu leksykalnego odnotowanego w zabytku. Są to zapisane przy tym samym hasle łacińskim – *Dolus* – wyrazy *chytrość* ‘podstępność, przebiegłość’ i *łściwość* ‘celowe wprowadzanie w błąd, kłamanie’ (k. 69 v) oraz dwukrotnie odnotowany (przy hasłach łacińskich *Diripere* oraz *Rebellio*) leksem *roztargnienie* ‘spór, brak zgody prowadzący do zwady, zamieszek’ (k. 67v, k. 205r).

Czasowniki poświadczone w materiale *RozOss II*, choć niezbyt liczne, są semantycznie zróżnicowane. Znajdują się wśród nich wyrazy oznaczające kontakt fizyczny: *laskać* ‘drażnić, łaskotać, łechtać’ (k. 41v) oraz *pieścić* ‘głaskać, dotykać z czułością, też pochlebiać’ (k. 164r) czy czynność *garbować* ‘wyprawiać skórę’ (k. 95v), *pleść* ‘łączyć pasma włosów, przekładając jedno przez drugie, splatać, zaplatać’ (k. 146v), a także wyrażający uczucia wyraz *mierzić* ‘wywoływać lub odczuwać wstręt, obrzydzenie, niechęć, nienawiść’ (k. 2v).

Szczególnym przypadkiem jest oznaczający działanie społeczne czasownik *wyzwolić* ‘wybrać na syna, usynowić’ (k. 6r), który uznawany jest za bohemizm semantyczny (Basaj, Siatkowski 2006: s.v. *Wyzwolić*).

5. Wykorzystanie materiału z *RozOss II* w *Sstp i S I*

W *Sstp* od początku był wykorzystywany wydany przez A. Brücknera (1895b: 13–14) materiał z *RozOss II*. Jedenaście glos¹⁶³ wydrukowano ze skrótem *PF V 13* z datą 1476 bądź *XV p. post.* (nieradko datacja była błędna w odniesieniu do danego cytatu). Prawie wszystkie polskie wyrazy zostały opatrzone wąskimi kontekstami łacińskimi (bądź podano je bez kontekstu łacińskiego, por. poświadczenie z *RozOss II* przy hasle *Grabolusk*, *Sstp II*: 482) zaczerpniętymi z ich wydania. Wyjątkowo kontekst jednego polskiego zapisku, stanowiącego poświadczenie hasła *Krajka*, został poszerzony o nieodczytane przez wydawcę fragmenty: *Sarta... est illud, quod sartor abscindit a panno vlg. krayka* (*Sstp III*: 374)¹⁶⁴.

Część polskich wyrazów zapisanych w zabytku, a nieodczytanych przez A. Brücknera, została w *Sstp* ujęta na dwa sposoby. Jedno polskie poświadczenie, *sum*, zostało wydrukowane ze skrótem *PFRp V 13*. Pozostałe natomiast – z sygna-

¹⁶³ Były to poświadczenia następujących haseł: *Cepy*, *Grabolusk*, *Kiersztrąg*, *Krajka*, *Mierzić*, *Moszcz*, *Oset* (wydrukowane jako *sim.*), *Polizacz*, *Roztargnienie*, *Wiercioch*, *Żartok* (wydrukowane jako *sim.*).

¹⁶⁴ U A. Brücknera (1895b: 14): *sarta krayka*.

turą *RozOss* II. Skrót ten został wprowadzony do Sstp już w tomie VIII, jednak większość materiału z rękopiśmiennych ekscerptów W. Żurowskiej-Góreckiej nie została opublikowana, ograniczono się do opracowania wyrazów podanych przez A. Brücknera. Te polskie zapisy, które ujęto w Sstp ze skrótem *RozOss* II, pojawiły się przy innych poświadczeniach jako warianty (por. hasła w S I: *Kobluki*, *Lściwość*, *Łżywoć*, *Zuwadlnia*) bądź jako *sim.* (por. hasła w Sstp: *Wijadło*, *Wyprutek*). Sumując, w Sstp i S I wydrukowano łącznie 18 polskich wyrazów z *RozOss* II.

6. Podsumowanie

Istotnym *novum* w polskim materiale *RozOss* II są wyrazy, które nie zostały odnotowane w Sstp i S I. Należą do nich:

1. *chrzęstek* ‘elastyczna tkanka tworząca niektóre części szkieletu, chrząstka’ (k. 40r). W Sstp odnotowano tylko pokrewne formy *chrząska*, *chrząsłka*, *chrzęsłka*, *krząska* (Sstp I: 255). Por. *RozPaul* 44r z paralelną formą *chrząszczka* przy tej samej podstawie łacińskiej;
2. *kapa* ‘rodzaj płaszcza (z kapturem) noszonego głównie przez duchownych’ (k. 59v). Por. *RozPaul* 66r i *RozOss* III 41v z takim samym odpowiednikiem;
3. *strzeminiska* ‘kablączki zwisające po obu stronach siodła, służące do oparcia nóg jeźdźca przy wsiadaniu na konia i w czasie jazdy wierzchem’ (k. 217r). W Sstp odnotowano tylko pokrewne formy *strzemień*, *strzemieńczysko* (Sstp VIII: 489). Por. *RozPaul* 236v i *WokPet* VII 12 z paralelną formą *strzemień* przy tej samej podstawie łacińskiej;
4. *siemionucha* ‘makolągwa’ (k. 220r). W Sstp odnotowano tylko pokrewną formę *siemionka* (Sstp VIII: 189).

Ponadto wyrazy polskie z *RozOss* II poszerzają materiał Sstp pod względem gramatycznym. W zabytku zapisana jest m.in. nieznaną dotąd odmianka fonetyczna *kobielenie* (k. 124v). W Sstp (III: 307) i poświadczeniach z innych wokabularzy (por. *RozPaul* 144v, *RozKap* 139v, *WokPet* II 9, *WokPet* VII 12) występuje jedynie postać *kobylenie*. Nową formę gramatyczną reprezentuje natomiast bezokolicznik *garbować* (k. 95v). Jak dotąd jedyną znaną formą tego czasownika był imiesłów *garbujący* (S I: 16).

RozOss II wnosi także nowości w zakresie semantyki odnotowanych w Sstp wyrazów. Dzięki dotarciu do szerszego kontekstu łacińskiego oraz porównaniu polskiego wyrazu z innymi wernakularnymi odpowiednikami w tym samym haśle łacińskim wokabularza możliwe było zweryfikowanie dotychczasowych ustaleń. W wyniku analiz materiału doprecyzowano m.in. znaczenie wyrazu *żarny*¹⁶⁵ ‘jeden

¹⁶⁵ Przyjmuję, że wyraz *żarny* reprezentuje dawną formę mian. l. mn. na -y (jak *jętry* czy *świekry*), por. Łoś 1925: 101.

z dwóch kamieni w kształcie koła, ułożonych poziomo, między którymi rozciera się ziarno' (k. 240v)¹⁶⁶. Ponadto uszczegółowiono definicje haseł, które w Sstp miały wyłącznie definicję łacińską. Przykładowo, jako znaczenie hasła *Kłos* w Sstp (III: 298) podano jedynie łac. 'spica', po modyfikacji natomiast dookreślono, że jest to 'kwiatostan niektórych traw i zbóż, mający kwiaty osadzone na długiej osi, w którym po przekwitnięciu dojrzewają ziarna'.

Większość proponowanych zmian w zakresie semantyki badanych wyrazów stanowi właściwie modyfikację czy doprecyzowanie definicji odnotowanych w Sstp. Niektóre z wyrazów pojawiają się jednak w zupełnie nowym znaczeniu. Przykładowo w Sstp hasło *Klekotki* ma wyłącznie znaczenie botaniczne: 'Rhinanthus Crista Galii L.' (Sstp III: 286). Poświadczenie z *RozOss II*¹⁶⁷ wskazuje na to, że wyraz ten odwołuje się także do pewnego przedmiotu. W wyniku analizy semantycznej ustalono, że znaczenie wyrazu *klekotki* w tym kontekście to 'kołatka używana zamiast dzwonów (może w czasie Wielkiego Tygodnia)'.

* * *

Podsumowując, należy stwierdzić, że *Rozariusz Ossolińskich II* stanowi interesujący materiał badawczy zarówno w zakresie podstawy łacińskiej, jak i polskich wyrazów. Choć słownictwo rodzime poświadczone w zabytku nie jest zbyt liczne, to jednak w pewnej mierze wnosi ono nowe informacje do badań nad leksyką staropolską.

¹⁶⁶ Znaczenie w Sstp (XI: 560) to 'urządzenie do wyciskania wina, oleju, prasa', tymczasem kontekst łaciński wskazuje, że może chodzić o jeden kamień, stanowiący element prymitywnego urządzenia do mielenia ziarna: *Trapeta, te proprie dicitur lapis molendinarius* ('kamień młyński'), *quo in domibus tornantur frumenta uel pultes vlg. zarny* (k. 240v).

¹⁶⁷ Pełne brzmienie cytatu to: *Clatria est instrvmentum ligneum quo vtimur loco campanarum vlg. klekothky* (k. 48r).

Rozariusz Ossolińskich III

Rękopis 1630/I jest w posiadaniu Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Przed II wojną światową znajdował się w zbiorach lwowskich (oznaczony sygn. 1630 I), skąd trafił z częścią kolekcji ossolińskiej rewindykowanej po wojnie do Polski i został włączony do zasobów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Kodeks zawiera wokabularz łaciński z glosami polskimi, zwany w polskiej tradycji leksykograficznej *rozariuszem*. Zanim pozyskane z niego polskie słownictwo stało się przedmiotem opisu historycznojęzykowego w ramach realizacji projektu grantowego, budził zainteresowanie badaczy jako zabytek piśmiennictwa średniowiecznego będący jedną z kilku powstałych na gruncie polskim adaptacji słownika typu *Vocabularius Ex quo*.

1. Informacje o wokabularzu

Rozariusz Ossolińskich III (*RozOss III*) jest łacińskim zabytkiem leksykograficznym, w którym zapisano polskie glosy. W Ossolineum we Lwowie powstał jego roboczy opis katalogowy (k. 77)¹⁶⁸, na podstawie którego przygotowano informacje o rękopisie 1630/I w Katalogu wrocławskiego Ossolineum on-line¹⁶⁹. W tym katalogu widnieją dwie daty, które dotyczą zabytku: 1429 oraz wiek XV. Pierwsza z nich odnotowana w samym kodeksie – w tekście XVI-wiecznej notatki¹⁷⁰ dopisanej na dołączonej karcie (104v) – pojawia się w kontekście informacji o przekazaniu słownika w prywatne ręce chronologicznie pierwszemu właścicielowi. Druga, wskazu-

¹⁶⁸ http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/pobpdf.php?fond_54_d_5/A_e_nr_64.pdf

¹⁶⁹ Por. rękopis 1630/I <http://bazy.oss.wroc.pl/rkp/pubi/index.html>

¹⁷⁰ Tekst notatki przytoczony jest w starszym opisie katalogowym.

jąca na XV-wieczne datowanie manuskryptu, nawiązuje do opisu znajdującego się w roboczym katalogu, który warto przytoczyć:

„1630. Kodeks papierowy, pisany w XV wieku; 4°, kart 254, Vocabularius k. 1–254’. Brak początku i końca”¹⁷¹.

W OżSstp pod skrótem *RozOss* III odnoszącym się do rękopiśmiennych ekscerptów z tego zabytku znajduje się informacja, że pozyskany z niego materiał językowy datowany jest *XV p. post.* (OżSstp 2005: 168).

Podstawowe dane zawarte w dotychczasowych opisach kodeksu wymagają uzupełnienia. Na pierwszej karcie rękopisu (1r) dwukrotnie pojawia się jego sygnatura, raz na górnym marginesie zapisana czarnym atramentem w postaci adnotacji: *Nr Inw. 1630* i drugi raz na marginesie dolnym z prawej strony jako numer odbity w formie stempla *1630* umieszczony obok pieczęci Instytutu Ossolińskiego. Taka sama pieczęć znajduje się na górnym marginesie (z prawej strony) ostatniej karty rękopisu (k. 254v).

Papierowy kodeks formatu *quarto* posiada nową (współczesną) foliację w prawym górnym rogu, wpisaną czarnym atramentem od 1 do 254. W tej paginacji znajdują się dwie karty oznaczone numerem 16 (jedna 16a, druga 16b). W związku z tym ostatnia karta rękopisu ma numer 254, a manuskrypt *de facto* liczy 255 kart. Słownik jest niekompletny. Brakuje w nim kilkunastu początkowych kart i kilku ostatnich. Pierwsze hasło słownika na k. 1r w. 2 *Argentina*, poprzedza następujący fragment: *metallum uel genus metalli argento simile et fluxibile*¹⁷². Porównanie tego miejsca w *RozOss* III z innymi przekazami badanych w projekcie wokabularzy pozwala ustalić, że jest to kontynuacja hasła z poprzedniej karty, którym jest łacińskie *Argentumvivum*¹⁷³.

Ostatnie hasła na literę *Z* (k. 254v) to: *Zephirus*, *Zerus*, *Zerolaphon*, *Zerologon uel... xerologon*, ale z porównania z innymi wokabularzami wynika, że nie jest to koniec łacińskich haseł na literę *Z*. Ostatnia karta (254v) jest mocno uszkodzona, na jej dolnym marginesie został zapisany drobnym pismem inny, trudny do odczytania, tekst.

Poza tekstem słownika, który mieści się na k. 1r–104r, 105r–183r, 184r–254v, kodeks zawiera teksty odrębne niewielkiej objętości. Jeden z nich stanowi wspomniana już XVI-wieczna notatka informująca o kolejnych właścicielach rękopisu (k. 104v, w. 1–17), drugim jest zapiska o niedzielach w roku i o świętach, w które odmawia się *Credo* – wtrącona w tekst słownika od połowy k. 183r, czyli w. 21–40, aż do k. 183v, gdzie tekstem została wypełniona tylko górna partia tej strony, czyli w. 1–10, natomiast reszta strony jest niezapisana.

¹⁷¹ http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/pobpdf.php?fond_54_d_5/A_e_nr_64.pdf

¹⁷² Tłum.: *metal lub rodzaj metalu podobny srebru i płynny*, tu i dalej tłumaczenie DK (o ile nie zaznaczono inaczej).

¹⁷³ Por. *RozPaul* k. 24v: *Argentumvivum est quoddam metallum uel genus metalli*, sim. *RozOss* I k. 26v, *WokJag* k. 23v, *WokLub* k. 13r.

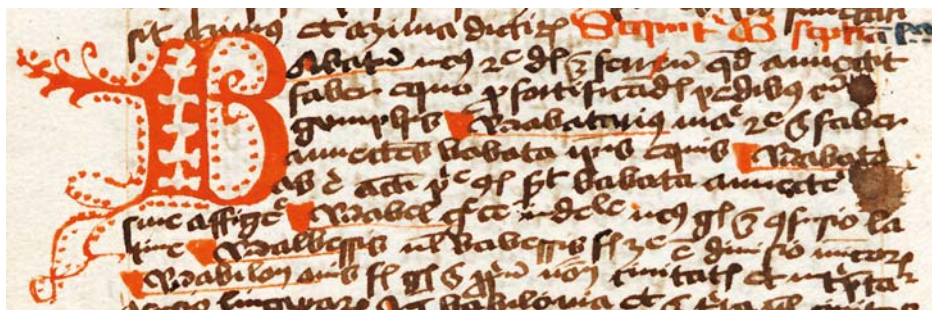
Na kartach wokabularza jest zaznaczony jednokolumnowy schemat pisarski ograniczony czterema marginesami (wewnętrznym, zewnętrznym, górnym i dolnym), bardzo często jednak pisarz nie przestrzega marginesów, umieszczając na nich różnego rodzaju dopiski, o których będzie mowa w dalszej części artykułu.

W zasadniczych partiach XV-wieczny tekst *RozOss* III jest pisany gotykiem. Możliwe, że powstał jako dzieło jednego kopisty. Pismo nie jest jednak jednolite w całym kodeksie. Niektóre fragmenty różnią się pod względem sposobu zapisu od pozostałych, por. pięć ostatnich linijek tekstu na k. 20r i jego kontynuację na k. 20v oraz pismo na k. 21r, 46v, 55r, także osiem ostatnich linijek tekstu na k. 86v i na sąsiedniej k. 87r, w. 1–26, ponadto na k. 156r, w. 1–24. Zmiana duktu pisma widoczna jest również w zakresie kart od 169r do 183r.

Kodeks zawiera trzy rodzaje inicjałów zapisanych rubryką: duże, średnie i małe. W tekście wokabularza inicjały zastępują pierwszą literę nowego hasła. Druga litera w hasle po dużym i średnim inicjale jest wielka.

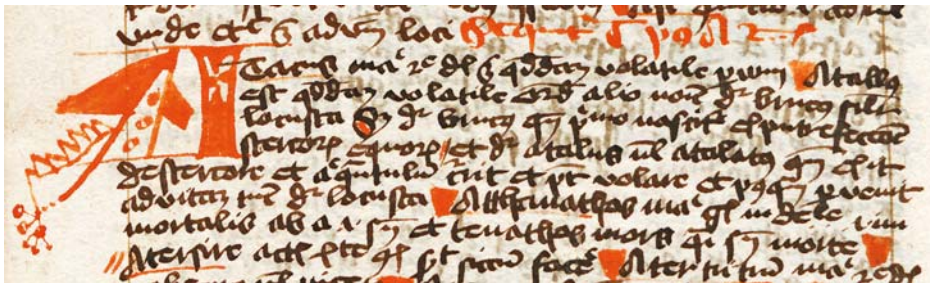
Duże i średnie inicjały są ozdobne. Znajdują się w polach o kształcie kwadratu lub prostokąta (wyjątek stanowi litera *P*, która umieszczona jest w polu wyobrażającym kształt tej litery), z lewej strony kolumny tekstu, w obrębie schematu pisarskiego. Przy niektórych inicjałach elementy zdobieni wychodzą poza schemat pisarski na l. marg., gdzie bywają rozciągnięte ku dołowi, sięgając np. kilku lub kilkunastu położonych niżej wersów, np. duże *I* (k. 102v), średnie *I* (k. 105r), albo zajmują część innego, zazwyczaj d. marg., por. duże *C* (k. 15r), duże *L* (k. 122v), średnie *I* (k. 103r).

Wysokość dużych inicjałów zwykle wynosi od 5 do 9 wersów, np. duży inicjał *B* (k. 7v, por. *Fot. 1*) i inne: k. 57r, 73r, 88v, 97r; w pojedynczych przypadkach nawet do 13 wersów, por. inicjał *P* (k. 167r). Wyjątek stanowi też mniejszy inicjał *Y* wysokości 4 wersów, por. k. 254r.

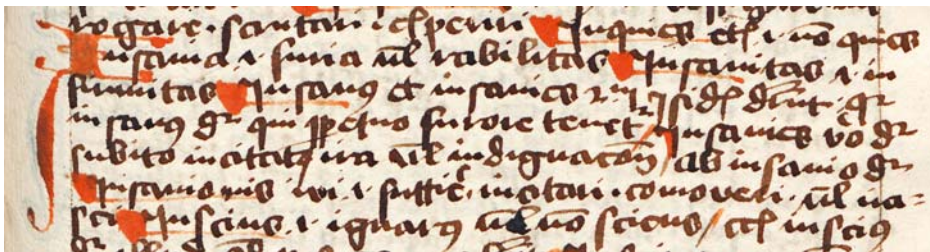
Fot. 1. Duży inicjał *B*, k. 7v

Średnie inicjały sięgają na wysokość przeważnie 3 lub 4 wierszy, np. średni inicjał *A* (k. 4v, por. *Fot. 2*) i inne: k. 53r, 57v, 58r, 59r, 60r, 64v, 166v, 167r; wyjątkowo jeden ze średnich inicjałów *I* ma wysokość 5 wersów (k. 104r), inny nietypowy liczy 9 wersów (k. 103r).

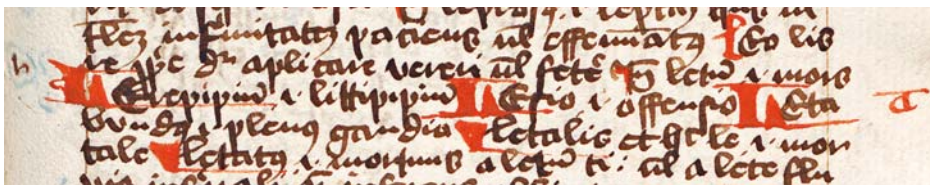

Fot. 2. Średni inicjał *A*, k. 4v

Małe inicjały mieszczą się w jednym wierszu zapisanego tekstu i ze względu na funkcję, którą pełnią (będzie o niej mowa w dalszej części artykułu), występują przy hasłach na różnych kartach w tekście, np. mały inicjał *I* (k. 114r, w. 18, por. Fot. 3), oraz mały inicjał *L* (k. 127r, w. 21, 31 i 33, por. Fot. 4), także k. 124r, w. 6, 22, 24, 44; k. 124v, w. 19, 21, 42. Wyjątek stanowi błędnie zaznaczony mały inicjał litery *D* (k. 48r).

Fot. 3. Mały inicjał *I*, k. 114r

Fot. 4. Mały inicjał *L*, k. 127r

Każdy rodzaj inicjału pełni inną funkcję. Duże – sygnalizują zmianę pierwszej litery nowego hasła rozpoczynającego ciąg hasła słownikowych, średnie pojawiają się przy zmianie drugiej litery w danym wyrazie hasłowym, małe – są związane ze zmianą trzeciej litery w hasle.

Duże i średnie inicjały stosowane są regularnie w całym rękopisie. Małe inicjały sporadycznie występują w hasłach na literę *E* (k. 59v, 70v, 71r i v, 72v) oraz *F* (k. 73r) regularnie natomiast w hasłach na literę *I* i dalszych. Wcześniej, do końca litery *H*, czyli do k. 102v, hasła, w których widoczna jest zmiana trzeciej litery,

nie są w większości szczególnie wyróżniane, ale w sposób typowy dla omawianego słownika oznaczone rubryką, tzn. poprzedzone trójkątnym znakiem i podkreślone.

W niektórych miejscach rękopisu brakuje dużych i średnich inicjałów, np. dużego dla *N* (k. 151r), średniego dla *P* (k. 173r, 178r, 178v) oraz *S* (k. 224v, 226r), dużego dla *T* (k. 233r), *X* (k. 253v), także dla *Y* i *Z* (k. 254r), a w polach przeznaczonych do ich wpisania znajduje się bądź zarys danej litery, np. *U* (k. 243v), albo, co dotyczy większości przypadków, pola te pozostają niewypełnione. W pojedynczych miejscach, które wymagają uzupełnienia, wpisano minimalnych rozmiarów określone małe litery danego inicjału, czyli dodano tzw. reprezentanty, np. *v* – k. 251v, 253r, a na k. 175r w ostatnim wierszu w polu, gdzie powinien znajdować się mały inicjał, wpisano współczesną ręką literę *P*.

Wraz z pojawianiem się w wokabularzu kolejnych inicjałów, zmiana określonej litery w haśle sygnalizowana jest również za pomocą informacji wpisanej rubryką w odpowiednim miejscu słownika. Pojawia się ona każdorazowo w wierszu, gdzie kończy się ciąg haseł ze zmianą pierwszej lub drugiej litery, a po niej, od nowego wiersza rozpoczyna nowy ze zmianą kolejnej litery. Użyty do zapisu adnotacji skrót przyjmuje mniej lub bardziej rozwiniętą postać w zależności od ilości miejsca znajdującego się w wierszu, gdzie przypada koniec danego ciągu hasłowego, np. po haśle *Ezechiel* kończącym ciąg haseł na literę *E* (k. 72v, w. 34 ostatni), a przed hasłem *Faber* rozpoczynającym ciąg haseł na literę *F* (k. 73r) odnotowano: *Sequitur ff Septima litera in Alphabeto*¹⁷⁴.

Podobnie oznaczana jest zmiana drugiej litery w ciągu hasłowym, np. po haśle *Haustinabulum* (k. 98r), ostatnim w ciągu haseł na *Ha-*, a przed *Hebdomada* rozpoczynającym ciąg haseł na *He-* odnotowano: *E post H Sequitur*¹⁷⁵.

Zmiana trzeciej litery w wyrazie hasłowym sygnalizowana jest zazwyczaj informacją podaną skrótem na zewnętrznym marginesie, np. przy haśle *Avdax* odnotowano – *d post v* (tłum.: *d po v*, k. 5v), *Averus* – *e post v*, *Avgusta* – *g post v*. Por. też m.in. k. 7v, w. 22; k. 15r, w. 36; k. 42v, w. 3; k. 56v, w. 40 (ostatni); także k. 4v, w. 22; k. 10r, w. 14; k. 12v, w. 32; k. 14r, w. 37; k. 22v, w. 3; k. 25v, w. 43 (ostatni); k. 28r, w. 29; k. 57v, w. 9; również p. marg., k. 5r, w. 35; l. marg., k. 7v, w. 36; p. marg., k. 8r, w. 38; p. marg., k. 10r, w. 22 i 30; l. marg., k. 10v, w. 7, 10, 18 i 33.

W przypadku zmiany pierwszej litery w haśle sygnalizacja tego faktu w tekście wokabularza za pomocą stosownej adnotacji pojawia się regularnie, przy zmianie drugiej litery czasem nie bywa podawana. Wyjątkowo brak takiej informacji o zmianie drugiej litery w nowych hasłach rozpoczynających się od liter: *O* (k. 160v, 161v, 166v); *P* (k. 173r, 178r, 178v, 180v), a także *R* (k. 207v) oraz *S* (k. 218r, 224v), ponieważ w tych partiach rękopisu, gdzie mieszczą się hasła na wymienione litery,

¹⁷⁴ Tłum.: *następuje F siódma litera w alfabecie*.

¹⁷⁵ Tłum.: *E po H następuje*.

znajduje się wiele stron bez oznaczeń rubryką, por. k. 167v–169v, 172v–183v, 218v–219v.

Ponadto od k. 222v (litera *S*) do końca rękopisu konsekwentnie nie ma jakichkolwiek śladów użycia rubryki, w związku z tym brakuje oznaczenia kolejnych haseł wokabularza, co sprawia, że hasła są słabo widoczne na tle całego tekstu. Szczególnie dotyczy to haseł, w których zmienia się trzecia litera, ponieważ, zgodnie z przyjętym od litery *I* systemem ich wyróżniania (pierwsza litera celowo opuszczona przez pisarza miała być uzupełniona przez rubrykatora), są pozbawione pierwszej litery.

Inicjały duże, średnie i małe są zapisane majuskułą. Przeważnie do ich wykonania użyto rubryki, choć w wypadku niektórych (dotyczy to dużych i średnich inicjałów) widoczne są ślady zastosowania dwóch innych kolorów atramentu, które obecnie można określić jako grafitowy i brunatny, zob. *C* (k. 15r), *D* (k. 42v), *F* (k. 73r), *H* (97r), *O* (k. 159r). Duże inicjały są ozdobne i zróżnicowane pod względem formy. Kształt liter wypełniają zwykle różnego typu drobne wzory, zob. *H* (k. 97r), *K* (k. 120r), *R* (k. 202r), *S* (k. 210r), a do zewnętrznych krawędzi przylegają ornamenty figuralne bądź roślinne, niektóre dość wymyślne. Wśród nich oryginalne wydają się zwłaszcza wzory nawiązujące do świata przyrody, por. owad lub nietoperz przy literze *D* (k. 42v), ryba przy literach *E* (k. 57r), *K* (k. 120r), i dwukrotnie przy literze *I* (k. 103r oraz 104r). Niektóre z inicjałów są mniej udane, np. średnie inicjały *I* (k. 104r, 117v, 119v), które przyjęły kształt litery *X* i w efekcie są mylące. Na k. 48r zamiast małego inicjału sygnalizującego zmianę kolejnej litery w hasło, błędnie wpisany został średni inicjał *D*, a na k. 135r, w. 5 pomyłkowo wpisano mały inicjał *M* – zamiast inicjału *L*. Średnie i małe inicjały formą zwykle nawiązują do dużych i nie posiadają zbyt wielu zdobień; wyjątek stanowi nieproporcjonalnych rozmiarów i mocno rozbudowany w stosunku do pozostałych średni inicjał *I*, pierwszy na k. 103r, drugi na k. 104r przy hasle *Idea*. Graficzny motyw ryby pojawiający się w kilku inicjałach, wystąpił także przy hasle *Salmo* z objaśnieniem na d. marg. k. 212r: *quidam piscis magne pingwedinis*¹⁷⁶.

Na kilku kartach rękopisu jako rodzaj zdobienia pojawia się graficzne wyróżnienie pierwszej litery wyrazu znajdującego się na początku kolumny tekstu, które zwykle polega na przedłużeniu jednej z krawędzi litery wykraczającej poza schemat pisarski na g. lub l. marg., por. k. 21v, 45v, 53r, 54r, 56r.

Na l. marg. k. 159v tym samym atramentem, którego użyto do zapisania tekstu, namalowano obsceniczny rysunek przedstawiający mężczyznę.

¹⁷⁶ Tłum.: *pewna ryba bardzo tłusta*.

2. Stan badań

Pierwszą wzmiankę w literaturze naukowej na temat *RozOss* III odnajdujemy w studium Aleksandra Brücknera (1895b), poświęconym wczesnym próbom tworzenia słowników łacińsko-łacińskich z glosami polskimi¹⁷⁷, które wpisują się w nurt średniowiecznego piśmiennictwa leksykograficznego. Autor dokonał przeglądu i charakterystyki poszczególnych przekazów glosowanych rękopiśmiennych słowników łacińskich, umieszczając je na tle zachodnioeuropejskiej tradycji. W pierwszej kolejności odwołał się do dzieł wielkich poprzedników leksykografii łacińskiej, m.in. Papiasza z Pawii (XI w.), Hugucia z Pizy (zm. 1210), Osberna z Gloucester (poł. XII w.) i Jana de Balbis z Genui (XIII w.). Następnie pokazał związek łacińskich słowników glosowanych, które rozpowszechniły się na ziemiach polskich, z utworami opartymi na adaptacji wzorów czerpanych z glosograficznych dzieł, takich jak: *Graecismus*, *Catholicon*, *Lucianus* i *Brevilogus*. W artykule A. Brückner zebrał i omówił 13 przekazów wokabularzy z glosami polskimi, w tym tzw. rozariusz Ossolińskich o numerze 1630 I, określane w Sstp i naszym projekcie skrótem *RozOss* III. Przy prezentacji tego rozariusza podał skąpe informacje na jego temat, wypisując trzy przykładowe polskie glosy: *karp*, *yątri*, *graboluscz* wraz z łacińskimi podstawami glosowania (Brückner 1895b: 13).

Wydanie A. Brücknera, z uwagi na zawarty w nim materiał językowy, który choć w wyborze, to w przypadku niektórych przekazów dość obficie przytoczony (np. *WokPet* I, *WokPet* II), włączone zostało do źródeł Sstp. Przykłady z *RozOss* III cytowano ze skrótem *PF* V 13. Zmianę sygnatury na obecnie używaną zasygnalizowano w dodatku do spisu źródeł w t. VIII Sstp, jednak do końca słownika nie wydrukowano materiału z tym skrótem. Wtedy to Wanda Żurowska-Górecka odczytała glosy z tego zabytku. W efekcie prowadzonych przez nią prac okazało się, że glos w tym rozariuszu jest dużo. Opracowany na jego podstawie materiał językowy miał trafić do suplementu Sstp. Ostatecznie w S I, z powodu przyjętych założeń zamieszczenia w nim wyrazów nowych w stosunku do Sstp, z *RozOss* III znalazło się jedno poświadczenie, mianowicie wyraz *liczność* (S I: 29a).

Nie mniej istotny od opracowania A. Brücknera wkład do stanu badań nad rękopisami łacińskich słowników glosowanych, w tym rękopisu *RozOss* III, ma praca W. Żurowskiej-Góreckiej (1979). Swoją refleksję nad grupą rozariuszy wraz ze wskazaniem ich przynależności do łacińskiego wzorca, którym był *Vocabularius Ex quo*, przedstawiła w artykule *Słowniki polskie przed Bartłojem z Bydgoszczy*. Z informacji podanych na temat *RozOss* III wynika, że w zabytku¹⁷⁸ jest 81 polskich

¹⁷⁷ Początkowo wyrazy polskie miały w nich postać odpowiedników doraźnie wpisywanych do wybranych fragmentów słownika łacińskiego, czyli jego haseł lub objaśnień semantycznych.

¹⁷⁸ W artykule w przypisie 25 (s. 65) został podany z błędną sygnaturą.

głos (1979: 65). Według moich ustaleń jest tych głos dokładnie 89, nie licząc XVI-wiecznych nazw własnych, które także się w nim pojawiają.

3. Budowa słownika

RozOss III zawiera ok. 12 000 łacińskich haseł. Podstawą obliczeń były wyrazy podkreślone przez miniatora i wyróżnione przez niego trójkątnym znakiem graficznym oraz wszystkie hasła, w których stosowne wyróżnienia powinny się znajdować¹⁷⁹.

W rękopisie omawianego rozariusza hasła słownikowe ułożone są alfabetycznie *in continuo*. Dlatego w celu łatwiejszej identyfikacji poszczególnych haseł słownika każde nowe hasło poprzedzone jest znakiem graficznym w kształcie trójkąta wyróżnionego rubryką i zwykle za pomocą rubryki podkreślone. Na kilku kartach widoczne są odstępstwa od tej zasady wyróżniania haseł, np. dotyczy to k. 55r i haseł na literę *D*, które nie zostały poprzedzone trójkątnym znakiem, a ich pierwsze litery, wcześniej celowo pominięte przez kopistę, zostały uzupełnione rubryką przez miniatora. Drugi z nietypowych sposobów wyróżnienia haseł jest widoczny w hasłach na literę *F* (k. 88r–88v) oraz *G* (k. 88v–91v), które, co prawda, zostały poprzedzone trójkątnymi znakami, ale dodatkowo pociągnięto w nich rubryką pierwszą literę. Przy tym zazwyczaj nie są już podkreślone za pomocą linii albo linia ta jest niewidoczna na skanach słownika.

W części opisowej haseł znajdują się także podhasła, które stanowią wyrazy bliskoznaczne lub słowotwórczo związane z wyrazem umieszczonym w hasle głównym. Wprowadzenie podhaseł powoduje krzyżowanie się alfabetycznego układu słownika z gniazdowym. Ich obecność pisarz stara się odpowiednio sygnalizować. Zazwyczaj zostają one poprzedzone ukośną kreską (często oznaczoną także rubryką) lub jednym ze słów z wyróżnieniem w nich pierwszej litery przy użyciu rubryki: *inde* ‘stąd, z kolei’, *item* ‘ponadto, również’, por. k. 54r–54v, *Ducere* z podhasłem *Conduco*, *-cis*, pomyłkowo oznaczonym przez miniatora jako kolejne hasło, oraz po nim wyliczone następne podhasła: *Circumduco*, *Deduco*, *Educo*, *Introduco*, *Inducie*, *Induciaris*, *Induciale*, *Inducio*, *Perduco*, *Reduco*, *Seducio*, *Seducere*, *Subduco*, *Subducere*.

RozOss III, będący jednym z przekazów *VEx*, zachowuje podstawowe elementy jego struktury i ma charakter słownika gramatyczno-encyklopedycznego. Jest kopią starszego wzoru, który mógł powstać przed połową XV w., gdy zaczęto adaptować słowniki łacińsko-niemieckie, m.in. *VEx*, do potrzeb polskich użytkowników.

¹⁷⁹ W niektórych partiach rękopisu są widoczne braki użycia rubryki, por. k. 167v–169v, k. 172v–183v oraz od k. 222v do końca. W związku z tym również część wyrazów hasłowych nie posiada pierwszej litery (tylko pozostawione miejsce na dopisanie inicjału przez miniatora). To znacznie utrudnia ich identyfikację. Podobnie od k. 222v wszystkie hasła nie mają wyróżnienia znakiem graficznym w kształcie trójkąta.

Świadczą o tym glosy wewnętrzne, które w podstawie przepisywanego tekstu lub we wcześniejszych odpisach istniały zapewne w postaci objaśnień znajdujących się na marginesach lub pomiędzy liniami tekstu. Jak wiadomo z genezy słowników typu *VEx* czy *Brevilogus*, opierających się na starszych wzorach i będących opracowaniami skróconymi lub wyciągami z dzieł obszerniejszych, takich jak *Catholicon*, dopisywano w nich wyrazy w językach narodowych. W kolejnych kopiach glosy marginalne czy interlinearne, zarówno łacińskie, jak i w językach wernakularnych, wciągano do tekstu głównego.

Przy poszczególnych hasłach w rękopisie znajdują się również informacje dopisane na marginesach w postaci uzupełnień różnej długości. Zazwyczaj pisarz wprowadza je, stosując rodzaj odsyłacza w formie znaku złożonego z trzech kresek, dwóch równolegle położonych względem siebie i ukośnych oraz jednej krzyżującej się z nimi, które umieszcza w słowniku przy danym wyrazie hasłowym oraz na marginesie przy dopisanym fragmencie. Taki rodzaj uzupełnienia znajduje się np. na l. marg., k. 233v, gdzie dotyczy łacińskiego *Tantus*; także na d. marg. dwóch sąsiednich stron karty 119 jako dokończenie hasła *Iris* (k. 119r) z tekstu głównego słownika. Na tle typowych uzupełnień, wprowadzanych na marginesach wokabularza, szczególnie wyróżnia się jedno, które znajduje się na l. marg. k. 208v (jako dokończenie hasła *Rvbigo* z k. 209r). Zawiera ono nie tylko dalszą część pojedynczego hasła, ale też kolejne hasła pominięte przez kopistę: *Rvbillana...*, *Rvbrica...*, *Rvbriator...*. Na g. marg. k. 209r czarnym atramentem dopisano: *Szczirziczsky defectum adimpleuit de r*. Ponieważ w hasłach słownika na literę *R* konsekwentnie występują oznaczenia haseł rubryką, a w hasłach na literę *S* w wielu miejscach brakuje tych wyróżnień, prawdopodobnie notatka wskazuje na miniatora, który uzupełnił rubryką brakujące oznaczenia do końca haseł na literę *R*. Dodatkowo taka interpretacja wydaje się słuszna z uwagi na fakt, że hasło *Rvbrica* pojawiło się wśród haseł dopisanych na sąsiedniej karcie (208v).

Niektórym glosom marginalnym również towarzyszy rodzaj odsyłacza w postaci znaku złożonego z dwóch ukośnych równolegle do siebie położonych kresek, por. *modrosz* (k. 12v). W wypadku tej glosy odsyłacz został powtórzony także przy łacińskim *blavedo* z tekstu głównego wokabularza, do którego bezpośrednio należy odnieść polski wyraz. Podobny odsyłacz został wprowadzony do tekstu głównego w *RozOss* III przy hasłach: *Dromedarius*, *Omagium* oraz przy glosach: *horz* (k. 55v) i *zawod* (k. 162v) – por. fot. w internetowej bazie danych.

Na marginesach wokabularza znajdują się również poprawione wyrazy, które w słowniku zostały zapisane z błędem, lub wyrazy pominięte przez kopistę (ich brak utrudnia zrozumienie sensu podanych objaśnień). Wyraz wymagający korekty lub jego część zostają w tekście głównym słownika przekreślone lub dodatkowo pod wyrazem wykropkowane, w obu też miejscach (tj. przy wyrazie błędnym i poprawionym) czasem pojawia się rodzaj wyżej opisanego odsyłacza, por. np. k. 2v, 3r, 7r, 17v, 86v, 127v, 130v, 210r. W ten sposób kopista sygnalizuje też błędy wyni-

kające z opuszczenia w tekście głównym wyrazów, które podaje na marginesie, by tekst był poprawny.

Na k. 240v znajduje się dłuższy fragment, złożony z 11 wersów obejmujący hasła zaczynające się na *Tra-*. Zostały one przekreślone przez kopistę, przepisane poniżej skreślonej partii tekstu i oddzielone od niej wyraźną linią.

W wokabularzu stosowane są przez pisarza różnego typu wyróżnienia. Oprócz znaków, które stosuje się w celu sygnalizacji niedostatków językowo-stylistycznych słownika i ich uzupełnień, niekiedy na marginesach powtórzone zostają wyrazy z tekstu głównego. Dotyczy to zazwyczaj dłuższych haseł, np. *Cedo* (k. 22v), *Celum* (k. 23r), *Cerno* (k. 25v), *Collis* (k. 30v), *Cometa* (k. 32r), *Deus* (k. 46v), *Emoroys* (k. 61r), *Ewestigio* (k. 68r), tak samo zostają wyróżnione na marginesie podhasła znajdujące się w obrębie haseł, por. *Burnus*, *Ermides* (k. 68v). Niektóre spośród haseł są wypisane rubryką, np. *Edo* (k. 31v), *Ethymoloya* (k. 67r), *Pascha* (k. 171r), inne ujmowane są w ramkę, np. *Genus* (k. 91r), *Quasi* (k. 200v), *Sol* (k. 225r). Zdarza się, że wyrazy powtórzone na marginesie dodatkowo jeszcze zostają wyróżnione rubryką albo podkreśleniem, np. *Interdictum* (k. 115v), czy ujęciem w ramkę, np. *Evum* (k. 68v), *Osanna* (k. 166r), *Quis* (k. 201v), *Res* (k. 206v), *Saluia* (k. 212v). W ten sposób (za pomocą ramki i rubryki) wyróżnia się nie tylko hasła słownikowe, ale też niektóre dopiski na marginesie, por. k. 69v, 202v. W jednym przypadku dotyczy to również, dobrze widocznej dzięki temu, glosy marginalnej *czepiec* (k. 204v) – por. fot. w internetowej bazie danych.

Na ogół przedstawiony sposób wyróżniania poszczególnych elementów hasła służy podkreśleniu w nim wybranych fragmentów, które z pewnych względów były istotne dla pisarza. Umieszczanie ich na zewnętrznym marginesie danej strony wokabularza miało również znaczenie praktyczne dla osoby korzystającej ze słownika, ponieważ ułatwiało do nich dostęp, skracając czas poszukiwania tak wyróżnionych haseł. W przypadku wieloznacznych haseł *Cornu* (k. 38v) oraz *Corus* (k. 39r) pisarz wykorzystuje zewnętrzne marginesy, by umieścić na nich numerację kolejnych znaczeń od 1 do 7 zaczerpniętą z tekstu głównego. Objasnienia te zawierają odniesienia do Pisma św.

W ramach przyjętej praktyki adaptacyjnej możliwa była modyfikacja wybranych treści metaleksykalnych słownika przez pozbywanie się w trakcie sporządzania jego kopii niektórych fragmentów pochodzących ze starszych wzorów, a dopisanie i włączenie do niego objaśnień z innych źródeł czy dodawanie komentarzy. Trzonem słownika pozostawały źródła wymienione w jego wstępie, którego zdefektowany egzemplarz *RozOss* III niestety nie posiada, ale znany jest zestaw tych odniesień z części hasłowej słownika. Twórca podstawy *RozOss* III powołuje się niekiedy na autorów wielkich dzieł leksykograficznych, czego dowodzą stosowane odniesienia do Papiasza, por. np. k. 3r, 10v, 15v, 27r, 31r, 36v, 38r, 55r, 66v, 72r, 82r, 89r, 94r, 95r, 98r, 120v, 128v, 133r, 137r, 139v, 140r, 142r, 146v, 183r, 208v, 211v, 216v, 321v; Hugucia, por. np. k. 13r, 18v, 33v, 36v, 50v, 51r, 53v, 60r, 65r, 66v,

67r, 72r, 96r, 113v, 116v, 120v, 131v, 135r, 137r, 141r, 143r, 155v, 156r, 192r, 211v, 212v, 213r, 231v; Britona por. np. k. 57r, 72r, 130r, 246v czy Izydora, por. np. k. 28r, 37v, 38r, 57r, 66r, 66v, 67r, 76v, 78r, 96r, 98r, 108v, 114v, 133v, 134r, 136v, 140r, 141v, 156r, 166r, 183r, 187v, 206v, 209r. Ponadto znalazły się odwołania do dzieł takich, jak wspomniany już słownik *Catholicon* Johanna de Balbis, por. k. 8v, 12v, 13r, 13v, 21v, 22v, 24v, 29v, 31v, 48v, 65r, 77r, 105v, 122r, 130v, 160v, 179v, 193r, 215v, czy *Graecismus* Eberharda z Béthune, por. k. 32r, 67r, 128v, 153r, 165v, 175, 182v, 193r. W egzemplifikacji materiałowej słownika widać również wpływ lektury pism średniowiecznych autorytetów kościelnych takich jak: Augustinus – k. 98r, 118r, 166r, Beda <Venerabilis> – k. 213r, Boethius – k. 1v, Nicolaus de Lira – k. 127v, ponadto: Hieronimus – k. 10v, Remigius – k. 1r, 10v, 166r. Nie brak też odwołań biblijnych, np. k. 11r, 16vb, 29v, 55r, 55v, 72r, 94v, 98r, 127r, 212v.

4. Struktura hasel

Zwykle hasło *RozOss* III składa się z wyrazu hasłowego, informacji gramatycznej wpisanej za pomocą skrótu (*siglum*) oraz objaśnienia semantycznego. Z reguły przy każdym hasle podaje się podstawowe formy fleksyjne, ponadto w przypadku rzeczowników i przymiotników określa się rodzaj i deklinację, natomiast przy czasownikach uwzględnia się koniugację, np.:

*Argucia feminini generis prime declinationis uel Argucies quinte declinationis id est calliditas uel versucia uel sapiencia*¹⁸⁰ (k. 1r).

*Catilio, as verbum activum prime coniugationis id est deglutire...*¹⁸¹ (k. 21v).

W *VEx* system opisu kategorii gramatycznych opiera się na ich symbolicznym oznaczeniu, zwykle używa się do tego celu pojedynczych liter, stąd przy użyciu jednego skrótu można zdefiniować więcej niż jeden element opisu. W przekazie *RozOss* III, podobnie zresztą jak w pozostałych rozariuszach rękopiśmiennych, system opisu gramatycznego jest nieco bardziej rozbudowany, stosowane skróty składają się z kombinacji liter, cyfr lub innych znaków, przez co opis wydaje się bardziej zróżnicowany, a sama informacja w nim zawarta, w porównaniu z *VEx*, rozbudowana i bardziej szczegółowa¹⁸².

W objaśnieniach oprócz informacji etymologicznej i semantycznej w postaci omówień poprzedzonych słowem: *est* ‘jest’, *inde* ‘stąd, z kolei’, *et (est, dicitur)* ‘i (jest, nazywany jest)’, *eciam (est, dicitur)* ‘także (jest, nazywany jest)’, *vel (est)*

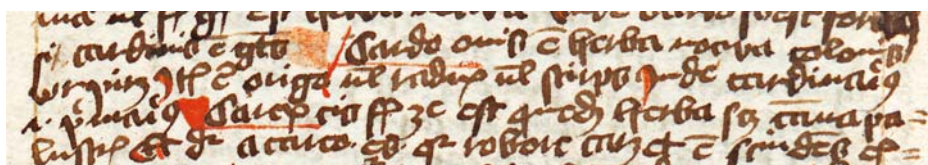
¹⁸⁰ Tłum.: *Argucia rodzaju żeńskiego pierwszej deklinacji albo Argucies piątej deklinacji to jest podstęp albo chytraść albo przebiegłość.*

¹⁸¹ Tłum.: *Catilio, -as czasownik strony czynnej pierwszej koniugacji to jest pożerać, pochłaniać...*

¹⁸² Porównanie dwóch systemów dostarczania informacji gramatycznej dla przykładowych hasel oraz omówienie innych różnic między kanoniczną wersją *VEx* a rozariuszami znajduje się w artykule (Jasińska, Klapper, Kołodziej 2019).

‘albo (jest)’, często podaje się jednowyrazowe łacińskie odpowiedniki leksykalne, poprzedzone słówkiem *vel*, które wobec wcześniej występujących w opisie wyrazów mają bądź znaczenie synonimiczne, bądź bliskoznaczne albo luźno z nimi związane. W ten sposób oddawana jest wieloznaczność poszczególnych leksemów. Rozbudowane hasła zawierają w opisie nieraz od kilku do kilkunastu odcieni znaczeniowych czy osobnych znaczeń wprowadzanych wyrażeniem: *id est* ‘to jest’, *vel* ‘albo’, *est* (*dicitur*) ‘jest (nazywany)’, *dicitur* (*esse*) ‘nazywany (jest)’, *et secundum aliquos* ‘i według niektórych’, *item* ‘ponadto, również’, *scilicet* ‘mianowicie, to jest’.

Przykładem może być łacińskie hasło *Cardo*, w którym po wyrazie hasłowym podanym w formie podstawowej znajduje się część opisowa (por. Fot. 5).

Fot. 5. Łacińskie hasło *Cardo*, k. 18v

Cardo onis est herba nociva colonis vulgariter pirez Item est origo uel radix uel stirps Inde cardinarius id est primarius (k. 18v).

Pierwsze znaczenie podane zostało w postaci omówienia: *est herba nociva colonis*¹⁸³ i opatrzone glosą *pirez* (czyt. *pyrz*), która znaczeniowo odpowiada tej części opisu hasła. Następne znaczenie ‘źródło, podstawa’ oddają wprowadzone słowem *item* ‘ponadto, również’ i tworzące szereg łacińskie wyrazy: *origo*, *radix*, *stirps* (oddzielone słowem *uel*) oraz podany po słowie *inde* ‘stąd’ derywat *cardinarius* ‘główny, podstawowy’ tworzący podhasło. Z kolei objaśnienie tego wyrazu stanowi łaciński wyraz bliskoznaczny *primarius* ‘podstawowy, główny’, też ‘jeden z pierwszych, znakomity’, z którym w obu tych znaczeniach pokrywa się łac. *cardinarius* (por. SłCz I 554b). Wyrazy wzbogacające pod względem treści zasób informacji semantycznej w hasło, poprzedzone zostały słowami: *item* ‘ponadto, również’ i *inde* ‘stąd, z kolei’, które w tekście słownika wyróżniono rubryką.

5. Polski materiał w *RozOss* III

Liczba wyrazów polskich odnotowanych w *RozOss* III wynosi 89. Odnoszą się one do 80 łacińskich haseł. W większości są to glosy wewnętrzne, które świadczą o tym, że zabytek jest kopią starszego wzoru. Ich zapis niczym nie wyróżnia się na tle tekstu ciągłego wokabularza, co oznacza, że były częścią przepisowywanej podstawy i pochodzą z tego samego czasu co łacińskie hasła wchodzące w skład słownika.

¹⁸³ Tłum.: roślina szkodliwa (psująca uprawy) chłopom.

Glosy znajdujące się w ciągu haseł słownika zazwyczaj poprzedzone są zapisanymi w formie skrótu łacińskimi słowami: *wlgariter* ‘pospolicie, powszechnie’ lub *proprie* ‘właściwie, we własnym języku’, np. *Artaganus... est quedam auis id est herodius vlg. rarog* (k. 2v, w. 25), *Callus... est duricies pedum qua terram calcamus eciam est duricies manvum interior ex labore perveniens proprie modzel* (k. 16br, w. 12).

W kilku miejscach glosy wewnętrzne nie posiadają takiej sygnalizacji, występują bezpośrednio w tekście, co sprawia, że są słabo widoczne na tle tekstu łacińskiego, por. np.:

Equilibris est trvtina waga Et dicitur ab equum id est rectum et libro, as quia ibi fit recta libratio et ponderacio rerum ponderabilium uel mensurabilium (k. 65r, w. 26); *Municipium dicitur castrum Mvnitum in confiniis regionum vbi solent morari stipendarii [[zolney...]] zolnyerze et milites qui accipiunt mvnia id est mvnera pro custodia castris* (k. 150r, w. 33); *Merops... est quedam auis viridis coloris zolna que eciam *epiaster dicitur quae libenter comedit apes Et eciam dicitur gallus merops* (k. 143v, w. 39).

W rękopisie *RozOss* III przy 11 hasłach łacińskich znajdują się glosy marginalne, które na ogół stanowią jednowyrazowe odpowiedniki łacińskich wyrazów hasłowych, np. *wyano* (k. 54v), *posszag* (czyt. *posag*, k. 55r), *horz* (k. 55v), *yatri* (k. 94r). Niekiedy pojedynczym glosom towarzyszy powtórzone na marginesie hasło, np. łac. *verpus*, w stosunku do którego wyrazy polskie: *dupa*, *rzycz* (k. 246v) stanowią ekwiwalenty znaczeniowe.

Jeden raz wyraz hasłowy *Salsugo* otrzymał objaśnienie opisowe w postaci glosy wielowyrazowej, **szluczvnyia na boroch* (czyt. *słócwina na boroch*, k. 212v).

Przy hasle łac. *Fistula* ‘rura, kanał’ na p. marg. dopisano wyraz bliskoznaczny *canna* z glosą *cewka* (k. 80r) oddającą jedno z jego znaczeń w kontekście, mianowicie ‘rurka’ – por. Sstp I: 221b. Na tle struktury wokabularza dodatek marginesowy wzbogacający kontekst łac. *fistula* wydaje się spełniać funkcję podhasła z objaśnieniem w postaci glosy. Taką interpretację elementu hasła nasuwa w tym wypadku zapis wielką literą wyrazu *Canna*.

Glosa marginalna pojawia się również jako element objaśnienia dopisanego przy łacińskim hasle *Omagium*. W materiale hasłowym oprócz łac. *omagiare*, którego znaczenie oddano za pomocą wyrażenia *omagium promittere* ‘przysięgać hołd lenny’, znalazło się również odesłanie do pomocniczej notatki zamieszczonej na marginesie, będącej dalszą częścią objaśnienia do hasła *Omagium*. Miała ona ułatwić zrozumienie wieloznacznego łacińskiego wyrazu. W notatce zostało użyte sformułowanie *et est ex eminacione in cursu equorum*, które opatrzone polskim wyrazem *zawod* (k. 162v). W Sstp wyraz *zawod* objaśniono jako ‘bieg, wyścigi’ (por. Sstp XI: 244a), a przytoczona notatka wskazuje na znaczenie ‘to, co jest (związane) z wybiciem się, górowaniem w wyścigu koni’. Być może dopisany fragment w kontekście zarówno łacińskiego *omagium* oznaczającego ‘przysięgę wierności, hołd’, także

‘powinność feudalną, obowiązki lennika wobec pana feudalnego’, jak i *omagio*, które SłSP notuje ze znaczeniem ‘obarczać świadczeniami, nękać’ (por. SłSP IV: 777) stanowi objaśnienie stosunków feudalnych panujących w społeczeństwie, odnosząc się do wyniosłości pana wobec podległego lennika. Możliwa wydaje się też druga interpretacja, że notatka w tym kontekście ma na celu oddać inne znaczenie, mianowicie rodzaj daniny nazywanej w staropolszczyźnie *gonitwą* (por. Sstp II: 456a). W tym jednak znaczeniu wyraz *zawod* nie został dotąd poświadczony w Sstp.

W jednym przypadku użyto glosy w jeszcze innym kontekście, mianowicie dopisano ją na marginesie (k. 231r) wraz z nowym wyrazem hasłowym, którego wokabularz nie zawierał, por. *pricadek* ‘mała kadź’¹⁸⁴ do łac. *succina*. Pojawienie się nowego hasła łacińskiego zasygnalizowano w ten sposób, że zostało ono zapisane na marginesie wielką literą.

Dopisane glosy, które znajdują się na marginesach w *RozOss* III, często poprzedzone są słowem *vulgariter* ‘pospolicie, powszechnie’ zapisanym w formie skrótu – *wlg.*, np. *wyano* (k. 54v), *posszag* (k. 55r), *yqtri* (k. 94r). W jednym przypadku pojawienie się wyrazu polskiego jest sygnalizowane przez ujęcie go w ramkę narysowaną czarnym atramentem i dodatkowo zaznaczoną rubryką, por. glosa *czepecz* (czyt. *czepiec*, k. 204v).

Wyrazy polskie pojawiające się na marginesach w *RozOss* III są dziełem różnych rąk pisarskich, na co wskazuje odmienny sposób ich zapisu, przejawiający się w wielkości, kształcie, obecności czy też braku pochylenia liter w poszczególnych wyrazach. Duże różnice pod tym względem w stosunku do tekstu podstawowego wokabularza widoczne są przy porównaniu z nim zapisu glos: *modroszcz* (k. 12v), *wyano* (k. 54v), *horz* (k. 55v), *czewka* (k. 80r), *dupa vel rzycz* (k. 246v). Wzmianka na temat „innej ręki” widocznej w zapisie wyrazu *horz* pojawia się w pierwszym opracowaniu dotyczącym tego zabytku (Brückner 1895b: 13). Niektóre glosy marginalne mogły zostać zapisane dopiero w XVI w., np. *czewka* (k. 80r).

Z uwagi na stosunkowo niewiele glos dopisanych na marginesach i prawdopodobieństwo zapisania ich w różnym czasie, a także brak wystarczającego materiału porównawczego, ustalenie dokładnej liczby rąk (glosatorów) jest bardzo trudne.

5.1. Opis grafii

S a m o g ł o s k a n o s o w a p r z e d n i a wystąpiła w dwóch przykładach w różny sposób zapisana, w pierwszym przez *q*: *zaprawdą* (k. 4r), w drugim (może błędnie) przez *e*: **chrzestec* (k. 19v).

S a m o g ł o s k a n o s o w a t y l n a została zapisana w jednym przykładzie przez *ǫ* (a – przekreślone): *yqtri* (k. 94r).

¹⁸⁴ Definicja wyrazu polskiego z *RozOss* III – ta i następnę zaczerpnięte z internetowej bazy danych, por. hasło *Przykadek*.

Miękkość spółgłosek przed samogłoską jest oznaczana nieregularnie. W niektórych wyrazach została oznaczona przez *y*: *pyesczicz* (k. 168r), *zolnyerze* (k. 150r); dwa razy także nietypowo zamiast bezpośrednio po spółgłosce, która jest miękka, znak miękkości zapisano po następującej samogłosce. Tak jest zmiękczone nagłosowe *m* w wyrazie **meynthvs* (k. 185r) oraz *p* w śródgłosie wyrazu: **przepoyrka* (czyt. *przepiorka*, k. 201v). Dwukrotne wystąpienie tego sposobu oznaczania miękkości być może wskazuje na manierę pisarza stosowaną w określonej sytuacji fonetycznej przy zapisie miękkości spółgłosek. W wyrazie *mientus* również mogło dojść do pomyłki i błędnej interpretacji zapisu istniejącego w podstawie, gdzie *y* może zostać odczytane jako *n*, a sąsiednie *n* pomyłone zostało z *y*. Wariant *mieñtus* występuje w innym przekazie (por. *WokPet* II 9).

W niektórych wyrazach mamy do czynienia z brakiem konsekwencji w zapisie miękkości lub błędnym jej oznaczeniem. W wyrazie: *rostargnen[e]ye* (k. 51r) miękkość przed *e* została zaznaczona tylko raz, w innym: *vyerczoch* (k. 241r) przed *o* pominięta. Błędnie oznaczoną miękkość spotykamy w wygłosie przed *a* w wyrazie: **szloczvynya* (k. 212v), także w wyrazie *czoln[y]ek* (k. 173r) obok poprawnego zapisu: *czolnek* (k. 169r).

Brak oznaczonej miękkości przed *e* widoczny jest także w kilku wyrazach: *przecvpen* (k. 189v), *czepecz* (k. 204v), *bvkew* (k. 236r).

S z e r e g S – Š – Ś

Głoskę *s* głównie przed spółgłoską pisarz oznacza przez *s*: **chrzestec* (czyt. *chrzęstek*, k. 19v), *lesktacz* (k. 21v), *gronostay* (k. 144v), także jeden raz w pozycji nagłosowej *scrzele* (k. 13v); natomiast w nagłosie przed samogłoską przez *sz*: *szoszka* (k. 66v), *szadze* (k. 86v), jeden raz także w nagłosie przed spółgłoską **szloczvynya* (czyt. *słóćwina*, k. 212v) i tak samo w wygłosie *trzosz* (k. 175v); poza tym wyjątkowo przez *ss*: *osseth* (k. 241r) i przez *ssz*: *posszag* (k. 55r).

Głoska *z* konsekwentnie w nagłosie przed samogłoską jest zapisywana przez *z*: *zaprawdą* (k. 4r), *zawod* (k. 162v), *zagon* (k. 186v), natomiast przed spółgłoską, niezależnie od pozycji przez *s*: *slothovirzba* (k. 41v), *rostargnen[e]ye* (k. 51r), *coslek* (k. 132v), *brosda* (k. 40r).

Głoska *š* jest zapisywana przeważanie przez *sz*: *szarlath* (k. 13r), *szkappa* (k. 170v), **szebla* (czyt. *szabla*, k. 208v), choć niewiele rzadziej pojawia się *s*, głównie w grupie *-šč-*: *graboluszcz* (k. 3r), *szczaw* (k. 66v).

Głoska *ž* jest oznaczana w rękopisie przez *z* przed samogłoską: *zvzelicza* (k. 16av), *ssrzezoga* (k. 22r), *zolna* (k. 143r), *zolnyerze* (k. 150r). Wyjątkowo w wygłosie przez *sz*: *risz* (k. 208r).

Głoska *ś* jest zapisywana najczęściej przez *s*: *modroscz* (k. 12v), *chitroscz* (k. 53v), *licznoscz* (k. 53v), *pleszcz* (k. 149r), *pyesczicz* (k. 168r), inne zapisy występują sporadycznie: *ssz* – *ossz* (k. 7v) i *ss* – *ssrzezoga* (k. 22r).

Inne głoski

Głoska *c* we wszystkich przykładach oznaczana jest jednakowo przez *cz*: *zve-licza* (k. 16va), *czewka* (k. 80r), *czepecz* (k. 204v), *czepi* (k. 241r).

Głoska *č* jest zapisywana zawsze przez *cz*: *grabolusz* (k. 3r), *czacz* (k. 13v), *brzezca* (k. 14r), *wvlaczacz* (k. 46v), *szczaw* (k. 66v), *czolnek* (k. 169r), *czoln[y]ek* (czyt. *czolnek*, k. 173r), *tarcza* (k. 176v), *przez vczenya* (k. 171v), *czepecz* (k. 204v).

Głoska *ć* we wszystkich przykładach jest oznaczana przez *cz*: *modrosz* (k. 12v), *lesktacz* (k. 21v), *wvlaczacz* (k. 46v), *chitrosz* (k. 53v), *licznosz* (k. 53v), *rzigacz* (k. 66r), *plesz* (k. 149r), *pyesczicz* (k. 168r), *czwykla* (k. 172r), **szloczvynya* (czyt. *słóćwina*, k. 212v).

Głoska *k* mniej więcej w połowie przykładów jest oddawana albo przez *k*, np. *klos* (k. 1r), *czwykla* (k. 172r), *puklerz* (k. 174r), *bvkw* (k. 236r), albo przez *c* *scrzele* (k. 13v), *poclad* (k. 19v), *wclad* (k. 178v), *gicri* (k. 184v); w jednym przykładzie dla połączenia głosek *-kš-* przez *x*: *oxa* (k. 47r). W przyrostku *-ka* częściej występuje *c*, np. *crayca* (k. 82v), *brzezca* (k. 14r), *brodawca* (k. 197v), *thatarca* (k. 26r), chociaż w nagłosie przed samogłoską – *k*, np. *karp* (k. 19v), *kappa* (k. 41v), także *kith<l>a* (k. 41r), *kythla* (k. 181r), z wyjątkiem: *copitho* (k. 16br), *coslek* (k. 132v). Natomiast w przyrostku *-ek* niemal zawsze, z jednym wyjątkiem **chrzestec* (czyt. *chrzęstek*, k. 19v), występuje *k*, np. *czolnek* (k. 169r), *czoln[y]ek* (czyt. *czolnek*, k. 173r), *przicadek* (k. 231r).

Głoska *p* jest oznaczana prawie zawsze przez *p*, np. *copitho* (k. 16br), *poclad* (k. 19v), *plesz* (k. 149r), a między dwiema samogłoskami oznaczana przez *pp* w wyrazach: *kappa* (k. 41v), *szkappa* (k. 170v), co mogłoby wskazywać na zapis *pp* jako spółgłoski twardej, por. *czepecz* (czyt. *czepiec*, k. 204v).

Głoska *t* częściej jest oznaczana przez *th*, zwłaszcza w nagłosie przed samogłoską: *thatarca* (k. 26r), *tharlka* (k. 179v); również w śródgłosie przed spółgłoską przez *th*: *kith<l>a* (k. 41r), *kythla* (k. 181r). Przed samogłoską w innej pozycji niż nagłos tak samo często przez *t*: **chrzestec* (k. 19v), *lesktacz* (k. 21v), *rostargnen[e]ye* (k. 51r), *gronostay* (k. 144v), jak i przez *th*: *slothovirzba* (k. 41v), *latha* (k. 173v), **meynthvs* (czyt. *mientus*, k. 185r), *copitho* (k. 16br). W wygłosie zapis przez *th*: *szarlath* (k. 13r), *osseth* (k. 241r), wyjątkowo przez *d*: *poclad* (k. 19v).

Spółgłoska *ĵ* oznaczana jest przez *y*: *crayca* (k. 82v), *yątri* (k. 94r), *gronostay* (k. 144v), w przykładzie *wyadla* (czyt. *wjadła*, k. 16av) litera *y* oznacza zarówno zgłoskotwórcze *i* oraz *ĵ* (tj. *i* niezgłoskotwórcze), w dwóch innych jest zapisana przez *g*: **frigejryca* (k. 193r), *gicri* (czyt. *ĵikry* – prejotowane *ikry*, k. 184v).

5.2. Ważniejsze zagadnienia fonetyczne i fleksyjne

Niektóre spośród wyrazów polskich odnotowanych w *RozOss* III prezentują formy będące świadectwem historycznych zmian fonetycznych i fleksyjnych, które dokonały się w przeszłości, charakterystycznych dla języka doby staropolskiej. Dowo-

dem tego jest obecność wyrazów, takich jak: *brozda* (k. 40r), *horz* (k. 55v), *jątry* (k. 94r), *kozłek* (k. 132v), *pyrz* (k. 18v), *słóćwina na boroch* (k. 212v), *śrżeżoga* (k. 22r), *tarłka* (k. 179v), *złotowirzba* (k. 41v), odnotowanych w Sstp, które w postaci odpowiedników wyrazów łacińskich wystąpiły w omawianym rozariuszu.

brozda k. 40r (w. 3) – ze znaczeniem ‘skiba’ od reformy ortograficznej z 1936 r. jest wyrazem znanym dzisiejszej polszczyźnie w nowej ustalonej wówczas pisowni jako *bruzda*. Stanowi przykład artykulacyjnego zrównania z *u* pierwotnie prasłowiańskiej długiej, a w dalszych etapach rozwoju polszczyzny pochylonej samogłoski *o*, które upowszechniało się w języku literackim w ciągu XIX w. Starsza forma wskazuje zarówno na etymologię *u* z pierwotnego *o*. Starsza forma *brózda* utrzymała się do początku XX w. Sstp rejestruje tylko postać *brozda*.

horz k. 55v (l. marg. w. 10) – wyraz poświadczony w Sstp również w postaci pierwotnej bez *h-* w nagłosie, czyli *orz*, którą przyjmuje na gruncie języka czeskiego (por. SeBr: 382). Jest prasłowem o rodowodzie germańskim na określenie ‘konia’, współcz. w niem. *ross*, z daw. *ros* ≤ *ors*, *orsch*¹⁸⁵. Jako glosa w *RozOss* III wystąpił ze znaczeniem ‘wielbłąd’, które obok ‘konia’ stanowi jedno z dwóch podstawowych znaczeń odnotowanych przy haśle *Orz*, *Horz* w Sstp.

jątry 94r (p. marg. w. 33) – to zachowana starsza postać rzeczownika deklinacji żeńskiej z zakończeniem *-y* w mian. l.poj., bez charakterystycznego rozszerzenia *-ew* w temacie (*-ьv* ≤ *-ū-*), które w przypadkach zależnych miały rzeczowniki dawnej deklinacji V. Obie postaci tego rzeczownika, zarówno krótszą *jątry*, jak i późniejszą *jątrew* powstała z wyrównania do form przypadków zależnych oraz przejścia końcówki biernika – z tym samym znaczeniem ‘bratowa, żona brata (może też siostra żony lub męża)’ odnotowuje Sstp.

kozłek 132v (w. 27) – jako starszy odpowiednik znanego we współcz. polszczyźnie rzeczownika *koziolatek*, również ustalił dłuższą postać tematu w mian. l.poj. na podstawie wyrównanej do przypadków zależnych. W Sstp starsza forma *kozłek* stanowi jeden z trzech wariantów i jest najliczniej poświadczona w nazwie zioła znanego powszechnie jako waleriana, która z polską nazwą gatunkową ‘kozłek lekarski’ do dziś przetrwała w polszczyźnie. W *RozOss* III *kozłek* został użyty w odniesieniu do ptaka o nazwie gatunkowej ‘pliszka siwa’.

pyrz 18v (w. 30) – będąc starszym odpowiednikiem współczesnej postaci fonetycznej wyrazu *perz*, oznaczającego pospolity chwast, jest przykładem stanu odziedziczonego psł. grupy **yr* na gruncie polskim. Na jej obecny kształt miało wpływ obniżenie artykulacji *y* do *e* przed spółgłoską półotwartą. Postaci *perz* nie rejestruje Sstp. Wszystkie licznie udokumentowane w nim poświadczenia mają postać *pyrz*.

¹⁸⁵ Por. hasło *Ross* w <https://www.woerterbuchnetz.de>

słóćwina na boroach 212v (w. 4–5) – msc. I. mn. rzeczownika r. męs. z końcówką *-och* jest jedyną formą tego przypadku dla rzeczownika *bor* poświadczoną dotąd w Sstp. Jej występowanie na gruncie XV-wiecznej polszczyzny widać na przykładzie innych leksemów rejestrowanych przez Sstp, w których w msc. I. mn. rzeczowników r.m. występuje oboczność końcówek *-ech* i *-och*.

Rzeczownik *słóćwina* stojący na początku wielowyrazowej glosy w znaczeniu ‘podmokła łąka’ wystąpił w odmianie z miękką spółgłoską *ć*. Postać ta dała podstawy do utworzenia nazwy własnej *Slotwina* od średniowiecza używanej jako miano potoków i terenów leśnych, którą rejestruje słownik historyczno-geograficzny ziem polskich¹⁸⁶. Zarówno formę, jak i znaczenie wyrazu odnotowane w rękopiśmie *RozOss* III dokumentuje Sstp jedynym poświadczeniem ze źródła *MMAe* VIII (OżSstp 2005: 103–104).

śrzejoga 22r (w. 14) – jest przykładem realizacji starej grupy **sř* jako *śrz* występującej powszechnie w polszczyźnie do połowy XV w. Później pojawiła się znana do dziś postać *śrzejoga*. Pierwotną postać fonetyczną wraz ze znaczeniem ‘upał, gorąco, żar słoneczny’, która występuje w *RozOss* III, poświadcza także Sstp z innych źródeł.

tarłka 179v (w. 11) – wyraz ze znaczeniem ‘przyrząd do rozdrabniania pieprzu i innych ziaren’ znany we współcz. polszczyźnie jedynie w postaci *tarka* również poświadczonej w Sstp obok starszych odmianek *terka*, *tarłka* – kontynuujących rozwój psł. grupy na gruncie dawnej polszczyzny, mianowicie **tert*, skąd następnie *trzeć* ≤ **terti* oraz *terka* ≤ **třka*; w przypadku *tarłka*, analogicznie do *tarłko* od *tarł* ≤ *třlb* ≤ **třt* oraz *tarło* ≤ **třdlo* z uproszczeniem grupy spółgłoskowej (*-rl* ≤ **-rdl*) w języku polskim (por. SeBo: 627–628, 648–649; SeBr: 566; 580).

złotowirzba 41v (w. 6) – wyraz z kontynuantem sonantu **ř*, który w polszczyźnie przyjął postać *irz*, stąd *vřzba* (≤ *vřba*) w złożeniu *złotowirzba*. Obie postaci są poświadczone w Sstp dużą liczbą cytatów, podczas gdy nowsza *wierzba* została odnotowana 1 raz z *Erz* (OżSstp 2005: 59), czyli naszego *WokLub*.

5.3. Słownictwo polskie w *RozOss* III

Materiał leksykalny w postaci glos jest w *RozOss* III głównie reprezentowany przez rzeczowniki, w większości o znaczeniu konkretnym, np. *ossz* (czyt. *oś*, k. 7v), *balvan* (k. 8v), *scrzele* (k. 13v), *poclad* (k. 19v), *brosda* (k. 40r), *kith<l>a* (k. 41r), *posag* (k. 55r), *barchan* (k. 129v), *trzosz* (k. 175v), *zagon* (k. 186v), *wclad* (k. 178v), *bvkew* (k. 236r), *osseth* (k. 241r), i w kilku przykładach o znaczeniu abstrakcyjnym: *modroszcz* (k. 12v), *chitroszcz* (k. 53v), *licznoszcz* (k. 53v), *rostargnen[e]ye* (czyt. *roz-targnienie*, k. 51r). Inne części mowy są mniej licznie poświadczane, wśród nich znajdują się czasowniki: *lesktacz* (k. 21v), *vwlaczacz* (k. 46v), *rzigacz* (k. 66r),

¹⁸⁶ <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=S%C5%82otwina&d=0&t=1>

plescz (k. 149r), *pyesczicz* (k. 168r), a z wyrazów niesamodzielnych znaczeniowo: partykuła *zaprawdą* (k. 4r) oraz przyimek *na* (k. 212v).

Niekiedy odpowiednikiem dla wyrazu polskiego jest w omawianym słowniku sam wyraz hasłowy. Ze względu na występowanie ogólnych sformułowań w definicji łacińskiego hasła, która ogranicza się do informacji podstawowej na temat desygnatu, objaśnienie wyrazu hasłowego nie zawiera żadnych istotnych szczegółów pomocnych w ustaleniu znaczenia wyrazu polskiego. W *RozOss* III dotyczy to ogólnych określeń zwierząt czy roślin, np. *quedam avis* (tłum.: *jakiś ptak*) *graboluscz* (k. 3r), *coslek* (k. 132v); *auis quedam* – **przepoyrka* (czyt. *przepiorka*, k. 201v); *quidam piscis* (tłum.: *jakaś ryba*) *karp* (k. 19v), *est animal* (tłum.: *jest zwierzę*) *horz* (k. 55v), *(h)erba quedam* (tłum.: *roślina jakaś*) *szosznka*, *szczaw* (k. 66v) lub ich części: *svmitas calami* (tłum.: *szczyt lodygi*) *klos* (k. 1r). Dotyczy to także nazw określających materiał lub narzędzie pracy wykorzystywane w danym rzemiośle: *instrumentum sutoris* (tłum.: *narzędzie szewca*) *copitho* (k. 16br), *genus panni* (tłum.: *rodzaj tkaniny*) *szarlath* (k. 13r). Czasem glosa staje się elementem szeregu objaśnień przyjmujących postać jedno- lub (najwyżej) dwuwyrzawowych odpowiedników podawanych do łacińskiego wyrazu hasłowego. Wyraz polski niejednokrotnie bywa jednym z dwóch lub trzech elementów szeregu łacińskich wyrazów lub wyrażeń, por. *rarog* (k. 2v), *wyadla* (czyt. *wijadla*, k. 16av), *przicadek* (k. 231r), lub z kolei którymś z dalszych tworzących dłuższy ciąg, por. *oxa* (czyt. *oksza*, k. 47r), *rostargnen[e]ye* (k. 51r), *chitroszcz* (k. 53v), *posszag* (k. 55r), *tarcza* (k. 176v), **szelbla* (czyt. *szabla*, k. 208v).

W wielu przypadkach znaczenia do poszczególnych haseł łacińskich, którym towarzyszy objaśnienie w postaci glosy, przyjmują formę bardziej rozwiniętych omówień. Zawierają jakąś cechę desygnatu w różnym stopniu ułatwiającą jego identyfikację, począwszy od bardzo ogólnych informacji, bazujących na skojarzeniu z jego podstawowymi właściwościami lub przeznaczeniem czy odniesieniu do innych elementów bezpośrednio z nim związanych lub znanych z powszechnej wiedzy o świecie. Taki sposób opisu znaczeń dotyczy zarówno rzeczowników będących nazwami pospolitymi odnoszącymi się do świata przyrody, np. *pirz* (czyt. *pyrz*, k. 18v), *thatarca* (k. 26r), *czwykla* (k. 172r), *risz* (k. 208r), *zolna* (k. 143r), *gromostay* (k. 144v), **meynthvs* (czyt. *mientus*, k. 185r), jak i materii nieożywionej, np. *brzezca* (k. 14r), *proc* (k. 20v), *tharlka* (k. 179v).

6. Wykorzystanie materiału z *RozOss* III w Sstp i S I

Materiał leksykalny w postaci glos osadzony w bardziej rozwiniętych kontekstach pozwala na weryfikację znaczeń niektórych wyrazów poświadczonych w Sstp z innych źródeł i na ich doprecyzowanie, por. *haras* (k. 2r), *proc* (k. 20v), **frigeyrca* (czyt. *fryjerka*, k. 193r), *brodawca* (k. 197v), *wclad* (k. 178v), *tharlka* (k. 179v),

czolnek (k. 169r), *czoln[y]ek* (173r). Cytaty pozyskane z *RozOss* III niejednokrotnie dają podstawy do opracowania pełnych, bardziej konkretnych definicji wyrazów polskich, co jest niezwykle istotne zarówno w przypadku leksyki specjalnej, jak i słownictwa wieloznacznego.

Widać to na przykładzie glosy *czepecz* (czyt. *czepiec*, k. 204v), która wystąpiła w kontekście objaśniającym wieloznaczny wyraz łaciński *redimiculum*. Nowsze słowniki podają różne definicje tego wyrazu, SłpPl ‘wstążka, przepaska, łańcuch, naszyjnik’ (por. SłpPl IV: 478a), a SłsP odnotowuje ze znaczeniem ‘chustka, przepaska na głowę’ (por. SłsP VIII: 174). Umieszczenie tej glosy na marginesie bez wskazania, do którego z wymienionych w opisie hasła rzeczowników (m.in. *monile uel chorona uel mitra*) należy ją odnieść, uświadamia fakt, że glosator nie miał na myśli żadnego z konkretnych nakryć czy ozdób głowy i w tym celu podał desygnat dający najbardziej adekwatną podstawę wykładni, mianowicie ‘nakrycie głowy, szczególnie kobiet, czepek’.

Sposób wprowadzenia leksyki polskiej w wokabularzu ściśle dostosowany jest do prezentowanych w nim treści leksykalno-semantycznych łaciny. Obecność glos w kontekście łacińskich wyrazów hasłowych i korespondujących z nimi pod względem znaczenia odpowiedników leksykalnych w połączeniu z możliwością zobaczenia ich w kilku przekazach pozwala na wgląd w wykaz synonimów i wyrazów bliskoznacznych, którymi dysponowała polszczyzna doby średniowiecza. Wspólny kontekst w *RozOss* III dla glos *chitroszcz* i *licznoszcz* (k. 53v) znajdujący się pod łacińskim hasłem *Dolus* w innych przekazach został także opatrzony polskimi odpowiednikami: *chytroczz*, *[[e]szczywoszcz*, *llyszywoszcz* (czyt. *łżywość*), por. w internetowej bazie danych hasło konkordancji *Dolus* i przykłady m.in. z *RozOss* I k. 72ra, *RozKap* k. 59r, *RozPaul* k. 77v.

Opracowanie materiału polskiego z *RozOss* III zaowocowało również ustaleniem nowych znaczeń dla wyrazów już poświadczonych na gruncie polszczyzny XV-wiecznej, por. hasła: 2. *Łata*, *Czacz*, *Krajka*, jak również pozyskaniem nowych wyrazów. Jednym z nich jest **chrzestec* (czyt. *chrzęstek*, k. 19v) ze znaczeniem odnotowanym już w Sstp przy hasle *Chrzęstka* (por. Sstp I 255b). Drugim jest rzeczownik *modroszcz* (k. 12v) w znaczeniu ‘kolor niebieski i ciemnoniebieski’ nieodnotowany dotychczas w żadnym innym źródle.

7. Porównanie *RozOss* III z innymi przekazami

Porównanie kontekstów glos z *RozOss* III paralelnych z innymi przekazami wokabularzy pozwala sformułować kilka ogólnych uwag, dotyczących wzajemnych relacji pomiędzy tym i innymi rozariuszami.

W stosunku do innych wokabularzy *RozOss* III w określonych miejscach rękopisu wykazuje pełną niemal zgodność kontekstów, której dodatkowym przejawem

jest tłumaczenie tych samych wyrazów łacińskiej podstawy tymi samymi wyrazami: *proc* (k. 20v), por. *RozOss* I, *RozOss* II, *RozPaul*, *slothovirzba* (k. 41v) – por. *RozOss* II, *RozPaul*, *RozKap*. W każdym z przytoczonych przykładów *RozOss* III zachowuje zgodność z trzema zabytkami. Innym razem zgodność ograniczona jest do dwóch zabytków i dotyczy jednej glosy: *szadze* (k. 86v) – por. *RozOss* II, *RozKap*. Wśród wymienionych wyżej przekazów wokabularzy jeden zwraca szczególną uwagę, mianowicie *RozOss* II, z którego materiał występuje we wszystkich kontekstach przytoczonych glos.

W pojedynczych przykładach niemal całkowitej zgodności kontekstów towarzyszy glosowanie tych samych miejsc łacińskiej podstawy. Na przykład dwie glosy *brzezca*¹⁸⁷ (k. 14r) i *tarcza* (k. 176v) w aż czterech rozariuszach, *RozOss* I, *RozOss* II, *RozPaul*, *RozKap* wystąpiły w tych samych kontekstach, co w *RozOss* III.

Z kolei przy dwóch innych glosach *czacz* (k. 13v) i *poclad* (k. 19v) niemal całkowita zgodność *RozOss* III widoczna jest w stosunku do dwóch zabytków *RozOss* II i *RozPaul*. Zaslugują one na uwagę głównie dlatego, że w omawianej kategorii podobieństw obejmującej grupę przekazów odznaczających się wspólnymi kontekstami w odniesieniu do tych samych glos, w sumie pojawiły się razem czterokrotnie.

Na tle zestawień *RozOss* III z innymi przekazami ciekawe wydaje się wystąpienie glosy *kitla* w dwóch oddzielnych kontekstach słownika i do różnych podstaw glosowania, mianowicie do łac. *cubrum* – *kith<l>a* (k. 41r), i *placentum* – *kythla* (k. 181r). Ten sam sposób glosowania dwóch miejsc podstawy znajduje się w *RozOss* II i *RozKap*; por. *RozOss* II (k. 59v), *RozKap* (k. 50r) – *cubrum* i *RozOss* II (k. 178r), *RozKap* (k. 187v) – *placentum*.

Porównawcze zestawienie wybranych kontekstów dokonane powyżej nie wskazuje na istnienie bezpośredniej zależności pomiędzy *RozOss* III i innym przekazem znajdującym się wśród badanych w projekcie zabytków. Dowodzi pewnej styczności *RozOss* III z *RozOss* II czy *RozPaul*, która ujawnia się w określonych fragmentach słownika. Oprócz powtarzającej się zgodności kontekstów we wszystkich trzech przekazach oraz opatrywania takimi samymi glosami identycznych miejsc łacińskiej podstawy, można w nich wskazać fragmenty także bardziej zróżnicowane. Dobrym przykładem jest glosa *rostargnen[e]ye* (k. 51r), która wystąpiła w kontekście hasła *Dirripere* we wszystkich trzech zabytkach. Jednakże w *RozOss* II i *RozPaul* pojawiła się także w innym miejscu słownika, mianowicie przy hasle *Rebellio*. *RozOss* III posiada również to hasło (por. k. 203v–204r) i mimo że jego kontekst jest paralelny do obu zabytków, nie został opatrzony glosą. Dodatkowo zarówno w *RozOss* II, jak i *RozPaul* widać glosowane fragmenty, które nie są w pełni zgodne z *RozOss* III, por. *oxa* (k. 47r), *wyano* (k. 54v), *zolna* (k. 143r).

¹⁸⁷ Kontekst tej glosy w *RozOss* III, mimo że nie zawiera fragmentu *cum quoquitur ceruisia*, który występuje w innych przekazach, w pozostałej części jest zgodny, por. *RozOss* II k. 34r: *Braxibium... dicitur esse illud quod prius exit de braseo cum coquitur ceruisia proprie brzezca*, sim. *RozPaul* k. 38r, *RozKap* k. 30r, *RozOss* I k. 40va.

Podobieństwo występujące między *RozOss* III, *RozOss* II i *RozPaul*, czasem także z *RozKap* bardziej wyraźne w zestawieniu z *RozOss* I, może świadczyć o istnieniu związków pośrednich między tymi zabytkami.

8. Podsumowanie

Polska leksyka obecna w postaci glos w *RozOss* III uświadamia ważny fakt dotyczący celów, do których był wykorzystywany omawiany zabytek. Prymarnie mógł spełniać funkcję użytkową jako narzędzie pomocne w opanowaniu łaciny czy słownik wykorzystywany przy lekturze średniowiecznych tekstów.

Za sprawą uzupełnień poszerzających zasób zawartej w słowniku informacji leksykalno-semantycznej *RozOss* III jest cennym źródłem leksykograficznym. Pojawiające się w nim słownictwo polskie mogło przyczynić się do poszerzenia wiedzy tych użytkowników ówczesnej polszczyzny na co dzień obcujących z łaciną, którym zależało na wykorzystaniu polskiej leksyki ogólnej i specjalnej. Dostęp do niej mógł zapewnić wokabularz *RozOss* III rejestrujący takie słownictwo.

Prześledzenie materiału polskiego w *RozOss* III daje podstawy do tego, by sądzić, że słownictwo rodzime w kontekście opracowania leksykograficznego, jakim jest omawiany rozariusz, stawało się również samoistnym przedmiotem refleksji.

Rozariusz pauliński

1. Opis kodykologiczny rękopisu

W Archiwum Jasnogórskim w Częstochowie znajduje się rękopis o sygn. Ms II–25. Jest to papierowy kodeks formatu *quarto* o wymiarach 21,5×15,5 cm; liczy 324 karty¹⁸⁸.

Rękopis jest częściowo uszkodzony – urwana górna część k. 1, a od k. 2 do k. 11 włącznie urwany prawy górny róg, od pierwszego do maksymalnie dwudziestego wiersza, na szerokość mniej więcej do połowy karty. Prawe rogi części następných kart też są uszkodzone, ale w mniejszym stopniu, dzięki czemu nie wpływa to na integralność tekstu. Urwane są fragmenty kilku ostatnich kart kodeksu. Wiele kart nosi ślady zacieków.

Na k. 1v i 9v u dołu widnieje okrągła pieczęć z napisem w otoku: ARCHIVUM C. M. C.; taka sama pieczęć została umieszczona na ostatniej karcie.

Od początku kodeksu do k. 279v są oznaczone kustoszami na dolnym marginesie 23 składki: k. 14v: p^{ri}m^{us}, k. 25v: 2us, k. 37v: 3us, k. 49v: q^{ua}rt^{us}, k. 61v: quⁱⁿt^{us}, k. 73v: 6us, k. 85v: v^y^{us}, k. 96v: v^y^{us}, k. 108v: ix, k. 120v: x, k. 132v: xi, k. 144v: x^y^o, k. 156v: xiii^{us}, k. 168v: xii^y^{us}, k. 183v: xv^{us}, k. 195v: xvj^{us}, k. 207v: xv^y^{us}, k. 219v: xvii^{us}, k. 231v: xIx, k. 243v: xx^{us}, k. 255v: xxI^{us}, k. 267v: xx^y^{us}, k. 279v: xxi^y^{us} et vltim^{us}. Następnie na dole k. 313v widnieje kustosz: p^{ri}m^{us}.

Na k. 2r w lewym górnym rogu współczesną ręką zapisano sygn.: II–25. Folia rękopisu od k. 2 do k. 324 wpisana jest ołówkiem, współczesną ręką, w prawym rogu górnego marginesu karty.

¹⁸⁸ Zob. Manuscripta.pl. A guide to medieval manuscript books in Polish collections: <http://www.manuscripta.pl/>

Na k. 1 i 2 znajdują się teksty łacińskie; na marginesie k. 2r są polskie glosy: *b[r]roszkynye* (czyt. *brzoskinie* ‘brzoskwinię’), *napasa* (czyt. *napasa* ‘karmi do syta’), *na vyeky* (czyt. *na wieki*), *roszenky* (czyt. *rozenki* ‘rodzynki’), *szvrza* (czyt. *szurza* ‘brat żony’).

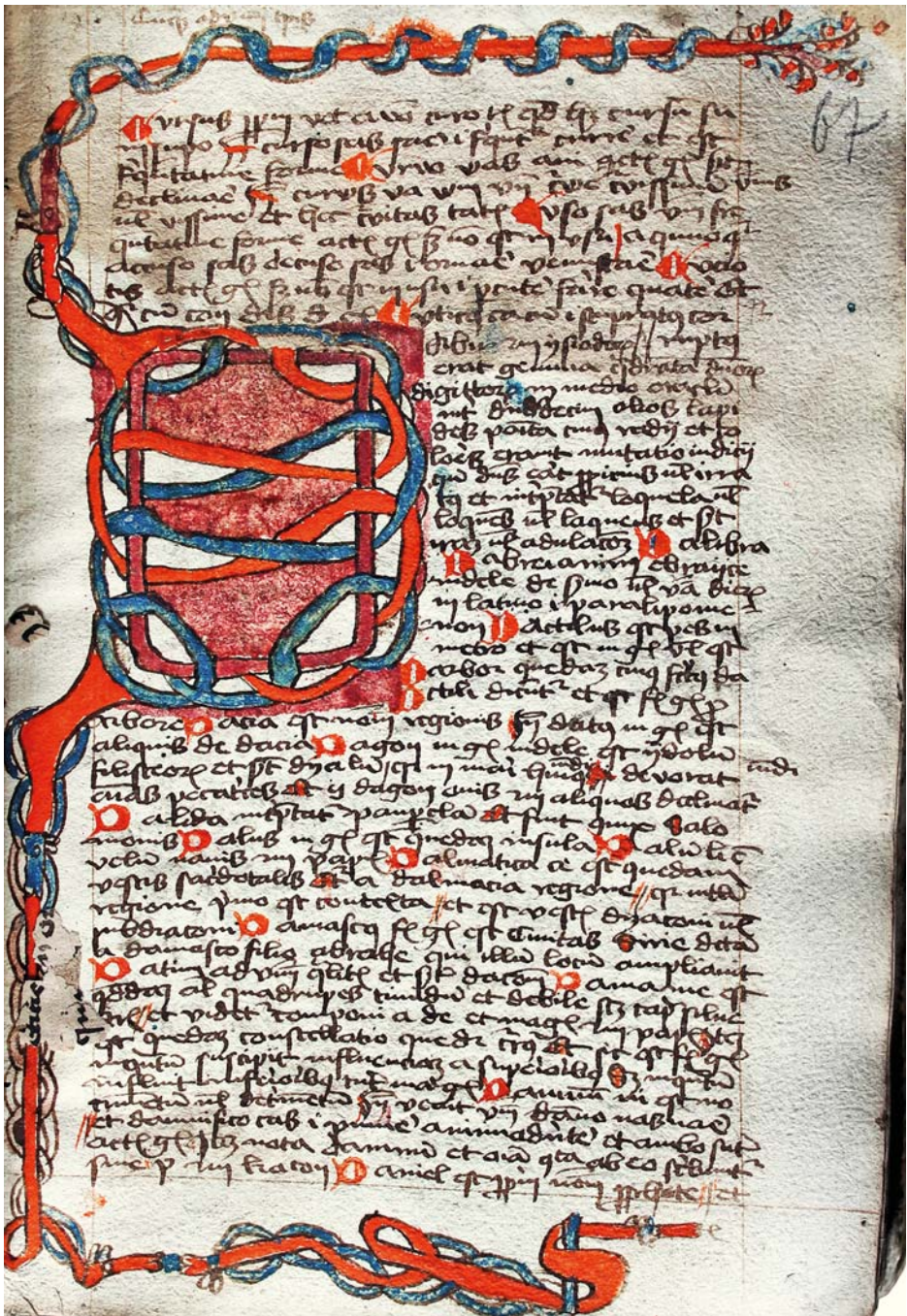
K. 3r–275r, czyli zdecydowanie największą część kodeksu, zajmuje rozariusz (granariusz), zwany – od miejsca przechowywania – paulińskim (dalej *RozPaul*).

W dolnej części k. 275r i następnie do połowy k. 276r znajduje się tekst łaciński, m.in. o Salome i Marii Magdalenie; dolna połowa k. 276r jest pusta. Od k. 276v do k. 279v mamy teksty łacińskie; k. 280r i v oraz 281r są puste; na k. 281v znowu tekst pisany po łacinie.

K. 282r–323r zajmują dzieła Jana z Garlandii, w tym *Distigium sive Cornutus* – dla łatwiejszego zapamiętania ułożony w formie metrycznej, wierszem, zbiór łacińskich wyrazów greckiego pochodzenia. Znajdujące się tam polskie glosy odczytał dla Pracowni Języka Staropolskiego Józef Reczek. Ze skrótem *CornPaul*, datowane 1444, stały się źródłem *Słownika staropolskiego* (skrót *CornPaul* pojawił się w t. V Sstp w *Uzupełnieniach do spisu źródeł*). Spośród polskich glos wydrukowano w Sstp tylko jedną: z k. 305v *paszczewy* pod hasłem (*Pastrzewie*) *Paszczewie*. Dodajmy jeszcze, że k. 283r zapisana jest w jednej trzeciej od góry.

Na k. 323v oraz 324r i v znajdują się teksty łacińskie (m.in. o cherubinach i serafinach).

Zdecydowanie wyróżniają się wielkością i zdobnictwem początkowe litery pierwszych haseł na daną literę; np. inicjał *A* (częściowo uszkodzony) przy hasle *Allma* (k. 3v) jest wysoki na 14 wierszy, ozdobiony przy użyciu czterech kolorów: niebieskiego, czerwonego, zielonego, brązowego. Przy pierwszym hasle na *D Dabir* (k. 67r) sama inicjalna litera (zapisana przy użyciu trzech kolorów: czerwonego, niebieskiego, brązowego) jest wysoka na 17 wierszy, a jej bezpośrednie przedłużenie stanowią ornamenty, które ciągną się przez lewy, górny i dolny margines (por. *Fot. 1*). Na początku haseł na *S* litera *S* w kolorze czerwonym i niebieskim, wysoka na 14 wierszy, z dosyć skromnym zdobieniem. Mniejsze inicjały są stosowane, gdy zmienia się druga litera w danej grupie haseł, np. *St* na *Sv*; inicjał hasła *Svadeo* jest wysoki na 7 wierszy, ozdobiony trzema kolorami: czerwonym, zielonym i brązowym. Trafiają się łacińskie wyrazy hasłowe, w których nie wpisano pierwszej litery (jest zostawione puste miejsce na wpisanie inicjału), np. zostawione puste miejsce zajmujące 8 wierszy na wpisanie inicjalnego *B* w hasle <*B*>*rabancia* przy zmianie ciągu haseł z *Bo* na *Br* (k. 37v). W hasle <*A*>*bacuc* (k. 3v) brakuje pierwszej litery (jest zostawione puste miejsce). W tekście głównym brak inicjalnego *E* w hasle *Elementum* (k. 82v w. 21) – jest zostawione puste miejsce na wpisanie *E*; na lewym marginesie na wysokości w. 21 tekstu głównego znajduje się powtórzony w całości wyraz *Elementum*. Na k. 29r przy zmianie ciągu haseł *At* na *Av* pierwsza litera wyrazu *Avarus* nie jest kolorowa. Podobnie na k. 35r – przy zmianie ciągu haseł z *Be* na *Bi* jest ozdobna litera *B* wysoka na 8 wierszy, zapisana tylko czarnym inkaustem,

Fot. 1. Duży inicjał D, k. 67r

z zostawionymi polami na kolory, ale ten, kto ozdabiał inicjały kolorowym atramentem, być może nie zauważył tego miejsca lub zapomniał o nim.

Na k. 36r przy zmianie ciągu haseł z *Bi* na *Bl* widzimy ozdobną literę *B* wysoką na 6 wierszy, zapisaną tylko czarnym atramentem, z zostawionymi polami na kolory. Pierwsze, duże litery poszczególnych haseł są wyróżniane kolorem czerwonym. Dostyc często spotykamy inicjał wspólny dla dwóch lub więcej haseł, np. *A* dla *Accelerare*, *Accendere* i *Accentus* (k. 6r), *A* dla *Antipophora*, *Antisinus*, *Antisma*, *Anto[no]nius* (k. 21r), *G* dla *Gorges* i *Gorillus* (k. 117r). Na k. 40r znajdujemy błędnie wpisane inicjalne litery *B* w miejsce *C*, np. *Balchiton* zamiast *Calchiton*. Na k. 40v jest wyraz *Balvaria* (wpisane czerwonym atramentem inicjalne *B* zamiast *C*) – hasło winno mieć postać *Calvaria*.

Trafiają się puste pola na kartach, np. na k. 140v, gdzie przed wolnym miejscem czytamy: *Nomen est defectus sc. est saltus*¹⁸⁹; na k. 272r przed niezapisanym polem widnieje: *Nomen est defectus*.

2. Stan badań

RozPaul nie został do tej pory wydany. We wspomnianym portalu Manuscripta.pl (por. przypis 189) znajdziemy, odnoszące się do rękopisu Ms II–25, skąpe informacje katalogowe, gdzie czytamy m.in.: „... *Granarius – 1440...*”. Krótką notkę wprowadzającą *RozPaul* jako nowe źródło Sstp podano na końcu tomu V (*N–Ó*) Sstp, w *Uzupełnieniach do spisu źródeł*: „*RozPaul* Rękopiśmienne ekscerpty – glosy z rozariusza w rękopisie Biblioteki OO. Paulinów w Częstochowie nr II 25 z r. 1444. ~ Cytujemy według kart rękopisu. Glosy odczytała Wanda Żurowska-Górecka” (Sstp V: 719). W tym miejscu wymieńmy również artykuł W. Żurowskiej-Góreckiej (1979). Podstawowe informacje odnoszące się do tego rozariusza przynosi *Opis źródeł Słownika staropolskiego* (OzSstp 2005: 168). Uwagi na temat *RozPaul* zawarte są w artykule Ewy Deptuchowej i Mariusza Frodymy (2018: 92). Wstępne spostrzeżenia dotyczące polskich wyrazów w *RozPaul* zamieścił w innym artykule M. Frodyma (2018)¹⁹⁰.

3. Budowa słownika

Łaciński wstęp do rozariusza znajduje się na k. 3r i na części k. 3v. W w. 1 k. 3r widzimy napis czerwonym atramentem: *Aue Maria gracia p<lenu...>*¹⁹¹. W następ-

¹⁸⁹ Tłum.: *Hasło jest uszkodzone (albo: brak, opuszczenie hasła) i – mianowicie – jest przeskok (domyślnie: do następnego hasła); (to i następne tłumaczenia: MF).*

¹⁹⁰ Tam przedstawiłem m.in. swoją próbę dojścia do właściwej lekcji i znaczenia wyrazu zapisanego w *RozPaul* 26v: *maszyczna (mięśnica?)*.

¹⁹¹ Tłum.: *Zdrowaś Maryja laski p<lenu...>*.

nym wersji: *Ex quo vocabularii varii et autentici* <...>¹⁹². W kolejnym wersji pojawiają się nazwy słowników: ...*puericius, brito, papias et alii codic<es>*¹⁹³, które w skróconej wersji mają ułatwić ubogim uczniom poznanie Pisma Świętego. Autor wstępu podkreśla porządek alfabetyczny rozariusza. Wyjaśnia też pochodzenie nazw słowników: granariusza, rozariusza, brewilogu. W dalszej części wstępu pisze m.in. o pierwszej literze alfabetu hebrajskiego, której odpowiada grecka *alpha* i łacińskie *a*. Przypomina, że *alpha* i *omega* to początek i koniec. Następnie podaje trzy funkcje *a*; po pierwsze – kiedy jest przyimkiem, wtedy znaczy to co *sine*; po drugie – *a* jest pierwszą literą alfabetu; trzecia funkcja *a*: *interieccio dolentis*¹⁹⁴, tak jak w Księdze Jeremiasza 1, 6 (w *RozPaul* ów cytat pojawia się na k. 3v w. 6): <*A, a,*> *a, Domine Deus, nescio loqui, quia puer ego sum*¹⁹⁵. Cytat nawiązuje do sytuacji opisanej we fragmencie Starego Testamentu, gdy Pan Bóg powołuje Jeremiasza, aby ten głosił ludziom Jego wolę. W średniowieczu uczeń przygotowywał się do stanu kapłańskiego, a więc m.in. do mówienia o Bogu; do poznania Biblii konieczna była znajomość języka łacińskiego (znaczeń wyrazów, gramatyki), w czym miał pomóc omawiany słownik – krótka kompilacja obszernych (a więc kosztownych) dzieł o charakterze słownikowo-encyklopedycznym.

Pole do wpisywania tekstu zostało w *RozPaul* ograniczone liniami; wyznaczają one cztery marginesy: lewy, prawy, górny, dolny. Słownik jest pisany w jednej kolumnie, ze zróżnicowaną liczbą wersów na stronie – od mniej więcej 40 do około 60. W *RozPaul* hasłami słownikowymi są ułożone alfabetycznie, zapisane *in continuo*, wyrazy łacińskie.

RozPaul zawiera ponad 10 tysięcy haseł. Pierwszym jest <*A*>*llma* (k. 3v w. 8), ostatnim *Zvcarium* (k. 274v w. 11). Kolejność alfabetyczna haseł w *RozPaul* jest utrzymana w zakresie do trzeciej litery w wyrazie włącznie, natomiast bywa zaburzona w obrębie dalszych liter wyrazu, np. (k. 37v): *Bravium, Braseum, Brasatorium... Breuiare... Bria*; (k. 259v): *Tibris, Tiberias, Tibia*. Porządek alfabetyczny haseł nie jest właściwy już na początku rozariusza. Pierwsze hasło to *Allma*, drugie zaś *Aaron*. Taka sama kolejność dwóch pierwszych haseł (w postaci *Alma, Aaron*) jest w innych rozariuszach: kapitulnym, Ossolińskich I i II, w wokabularzu lubińskim; jedynie w wokabularzu z Biblioteki Raczyńskich dwa pierwsze hasła to *Aaron, Ab*; w rozariuszu Ossolińskich III brakuje początkowych haseł.

Pierwsze, duże litery poszczególnych haseł są wyróżnione kolorem czerwonym.

Po ostatnim hasle *Zvcarium* (k. 274v w. 11) następuje tekst łaciński. Czytamy w nim o Bogu, nazwanym tutaj słowami Księgi Apokalipsy 19, 16 oraz 22, 13 „*Rex*

¹⁹² Tłum.: *Z którego słowniki rozmaite i autentyczne...*

¹⁹³ Tłum.: ... *i inne kodeksy*; (interpunkcja w tym i w następnych cytatach łacińskich: MF).

¹⁹⁴ Tłum.: *okrzyk zasmuconego*.

¹⁹⁵ Tłum.: <*A, a,*> *a, Panie Boże, oto nie umiem mówić, bom ja jest dziecina*; (tłum. tego i innych miejsc biblijnych za BWUj).

*regum, Dominans dominantium*¹⁹⁶” i dalej „*qui Alpha et Omega dicitur*”¹⁹⁷”. Pisarz wymienia następnie twórców średniowiecznych słowników: Papiasza, Britona, Izydora. W końcowej części tego tekstu jest mowa o Matce Boskiej, o patronie Polski biskupie Stanisławie, o świętym Wojciechu i wreszcie w ostatnim zdaniu: „*Deus polorum nos faciat regnare in secula seculorum. Amen*”¹⁹⁸.

Na samym dole tej karty (274v), na której jest umieszczone ostatnie hasło *RozPaul*, czytamy dopisek ręką kopisty rozariusza: *Cantate Domino*¹⁹⁹. Jest to początek psalmu (według *Wulgaty* 97, 1), którego część dalsza brzmi: ...*canticum novum quia mirabilia fecit*²⁰⁰. Jak czytamy poniżej, w kolofonie, pisarz zakończył przepisywanie słownika w tę niedzielę, w którą śpiewa się zgodnie z liturgią początek psalmu 97. Być może w tym przypadku wezwanie „*Cantate Domino*” wyraża też radość kopisty z zakończenia dzieła.

W części dolnej k. 274v i w górnej k. 275r znajduje się kolofon pisany czerwonym atramentem: *Explicit granarius per manus cuiusdam pauperis clerici de Schrzypna et est finitus die Dominico que decantabatur Cantate Domino [can]*²⁰¹ *sub anno Domini 1440. Non bene finiui quia melius scribere [[nsci]] nesciui. Si bene scripsissem nomen meum imposuissem. Sed principium est An, secundum dre, vltimum as est*²⁰². Rozdzielone w kolofonie na sylaby imię kopisty *Andreas* wymienia w polskim brzmieniu *Andrzej* – z dodaniem miejsca pochodzenia ze *Skrzypny* – W. Żurowska-Górecka (1979: 65)²⁰³. Tekst pierwszej części kolofonu jest standardowy – zawiera tytuł (tutaj raczej rodzaj) dzieła (*granarius*), dane odnoszące się do kopisty, datę zakończenia przepisywania tekstu. Następujący potem wierszyk nie zawsze pojawiał się w typowym kolofonie, ale nie był też ewenementem; występował w pewnych modyfikacjach leksykalnych, ale sens był podobny.

4. Struktura haseł

Wyrazy hasłowe będące rzeczownikami są podawane w mian., czasowniki w 1. os. l.poj. cz.ter. trybu oznajmującego. *RozPaul* wymienia przy wyrazie hasłowym

¹⁹⁶ Tłum.: *Król królów, Pan panów.*

¹⁹⁷ Tłum.: *który Alfa i Omega nazywany jest.*

¹⁹⁸ Tłum.: *Oby Bóg Niebios sprawił, że będziemy królować (domyślnie: z Nim) na wieki wieków. Amen.*

¹⁹⁹ Tłum.: *Śpiewajcie Panu.*

²⁰⁰ Tłum.: *... pieśń nową, gdyż cuda uczynił.*

²⁰¹ Prawdopodobnie kopista chciał wpisać dalszy ciąg psalmu, ale poprzestał na pierwszych trzech literach wyrazu *canticum*.

²⁰² Tłum.: *Tu kończy się granariusz pisany ręką pewnego ubożego kleryka ze Skrzypny i został ukończony w dzień Pański, w którym śpiewało się Cantate Domino, w roku Pańskim 1440. Niedobrze zakończyłem, gdyż lepiej pisać nie umiałem. Jeśli dobrze napisałbym był, imię moje umieściłbym. Ale pierwsze jest An, drugie dre, ostatnie as jest.*

²⁰³ Por. też Jasińska i in. 2019: 154.

podstawowe formy fleksyjne, rodzaj gramatyczny rzeczowników, przynależność do określonej deklinacji czy koniugacji, etymologię, synonimy; wyjątkowo informacje gramatyczne znajdują się na końcu hasła (nawet po polskiej glosie), np. pod hasłem *Golgatha* (k. 117r). W danym hasle przy wymienianiu drugiego znaczenia (i następnych) lub podznaczenia stosuje się wyraz *eciam* ‘także’ albo *item* ‘ponadto, również’. Poszczególne znaczenia lub odcienie znaczeniowe są czasem rozdzielane wyrazem *vel* ‘albo’. Przy podawaniu formacji pochodnych słowotwórczo jest używany wyraz *inde* ‘stąd, z kolei’, np. *Vepres... Inde vepricula deminutivum* (k. 266v).

W rozariuszu są odwołania do języka hebrajskiego i greckiego. Jest hasło *Gimel* (k. 115r): *Gimel est tertia litera ebreorum et interpretatur plenitudo*²⁰⁴. Pod hasłem *Ioth* (k. 140r) czytamy: *Ioth ebreorum litera decima dicitur et interpretatur principium*²⁰⁵. Występowanie takich hasel można tłumaczyć tym, że w Jeremiaszowych *Lamentacjach* strofy rozpoczynają się od kolejnych liter alfabetu hebrajskiego. W *Wulgacie* litery te są umieszczone przed początkiem danej strofy. W *RozPaul* znajdujemy też hebrajską nazwę jednego z miesięcy – na k. 256v pod hasłem *Tebeth*: *Tebeth ebrayce, mens ianuaris dicitur latine*²⁰⁶ *st[z]yczen*. Jest w *RozPaul* hasło *Raboni* (k. 222v): *Raboni ebrayce id est rabi scilicet domine uel magister*²⁰⁷. Hebrajski wyraz *nabloth* jest pod hasłem *Psal[[a]]terium* (k. 217v): *Psal[[a]]terium est quoddam instrumentum musicum... in eo psallebantur psalmi... psalterium grece, ebrayce nabloth, latine organum*²⁰⁸. Pod hasłem *Malachias* (k. 157r) czytamy: *Malachias ebrayce, angelus grece, nuncius latine dicitur*²⁰⁹. W objaśnieniu imienia *Bogumił* pod hasłem *Teophilus* (na k. 258r) kopista podaje definicję: *Teophilus est proprium nomen viri vlg. Bogumyl. Et dicitur a teos grece quod est deus latine et philos amor quasi in amore dei *existans*²¹⁰. Inny przykład to wyraz łaciński greckiego pochodzenia *oestrum* (k. 182r): *Oestrum (...) est quoddam genus muscarum scilicet asile et dicitur grece a sono quem facit*²¹¹ *vlg. gyesz*.

W *RozPaul* spotykamy powoływanie się na autorytet znanych średniowiecznych łacińskich słowników oraz ich autorów; np. na k. 11v: *Alabastrum (...) secundum Bedam est genus marmoris candidi variisque coloribus nitendi*²¹². Na k. 246r czytamy: *Siren monstrum marium uel periculum maris dicitur quod et sirena dici-*

²⁰⁴ Tłum.: *Gimel jest trzecią literą u Żydów i tłumaczy się: obfitość.*

²⁰⁵ Tłum.: *Ioth u Żydów litera dziesiąta tak nazywana i tłumaczy się: początek.*

²⁰⁶ Tłum.: *Tebeth po hebrajsku, miesiąc styczeń jest nazywany po łacinie.*

²⁰⁷ Tłum.: *Raboni po hebrajsku to jest rabi, mianowicie panie albo mistrzu.*

²⁰⁸ Tłum.: *Psalterium jest pewnym instrumentem muzycznym... na którym grano psalmy... psalterium po grecku, po hebrajsku nabloth, po łacinie organum.*

²⁰⁹ Tłum.: *Malachias po hebrajsku, angelus po grecku, nuncius po łacinie jest nazywany.*

²¹⁰ Tłum.: *Teophilus jest imieniem własnym mężczyzny... I jest nazywany od greckiego teos, co znaczy Bóg po łacinie, i philos miłość, mianowicie w miłości Boga będący.*

²¹¹ Tłum.: *Oestrum jest pewnym rodzajem much... i nazywa się po grecku od dźwięku, który wydaje.*

²¹² Tłum.: *Alabaster (...) według Bedy jest rodzajem marmuru białego i różnymi kolorami jaśniejącego.*

*tur... et secundum catolicon est generis masculini, secundum papiam, hugucionem est generis feminini*²¹³ vlg. *ochachula*. Na k. 3r widnieje zapis: ... *secundum ysidorum primo libro ethimoloiarum*²¹⁴.

5. Polski materiał w *RozPaul*

W rozariuszu zidentyfikowano 272 polskie wyrazy²¹⁵; przeważają glosy tekstowe (czyli wewnętrzne), występują też marginalne. Przeważnie są wprowadzane przez *i.* (= *id est*) ‘to jest’, *proprie* ‘we własnym języku’, *vlg.* (= *vulgariter*) ‘pospolicie, powszechnie’.

6. Opis języka

6.1. Charakterystyka grafii polskich wyrazów

Samogłoska nosowa przednia jest zapisywana przez *a*, np. *dzaczol* (czyt. *dzięciol*, k. 200r), *opathanye* (czyt. *opętanie*, k. 129v), *vykablanyecz* (czyt. *wykęblaniec*, k. 179r), *q dąbanka* (czyt. *dębiana*, k. 111r), *osząka* (k. 51v), *zapravdą* (k. 27v), *am samp* (k. 272v); (może błędnie) *e payeczina* (k. 231v).

Samogłoskę nosową tylną pisarz oznacza przez *a*, np. *moszacz* (czyt. *mosiądz*, k. 82v), *szyerdaczka* (czyt. *sierdziączka*, k. 265v), *szynosczya* (czyt. *sinością*, k. 152v), *q kerzstrąk* (czyt. *kierzstrąg* czy *kierzstrąg*, k. 5v), *trąd* (k. 82v), *mylą* (czyt. *miłą* bier. l.poj. r.ż., k. 221v), *an szyrbanczka* (czyt. *sirbiączka*, k. 66v), *w vonyayw* (czyt. *woniają*, k. 106r).

Miękkość spółgłosek przed samogłoską jest zaznaczana przez *y*, np. *byalek* (k. 10r), *cyrnye* (k. 266v), *gyesz* (czyt. *giez*, k. 182r), *grzybyenye* (k. 12r), *yalowyecz* (k. 143v), *kobylenye* (k. 144v), *corsquyew* (czyt. *korszkiew*, k. 264r), *curpye* (czyt. *kurpie*, k. 198r), *nyewolstwyem* (k. 82v), *obyatha* (k. 183r), *opathanye* (czyt. *opętanie*, k. 129v), *pyegsza* (k. 66r), *pyesczycz* (k. 189v), *prze-cupyen* (k. 210r), *roszwodzenye* (k. 77r), *szythowye* (k. 143r), *strzemyen* (k. 236v), *szczmyel* (k. 27r), *vykablanyecz* (k. 179r). W części wyrazów miękkość nie została zaznaczona, np. *medz* (czyt. *miedź*, k. 66v), *verczymak* (czyt. *wiercimak*, k. 263r), *dzaczol* (czyt. *dzięciol*, k. 200r), *bukeph* (czyt. *bukiew*, k. 258v), *bukew* (czyt. *bukiew*, k. 258v), *dąbanka* (czyt. *dębiana*, k. 111r), *manącz* (czyt. *maniać*, k. 189r),

²¹³ Tłum.: *Siren nazywa się potwór morski albo niebezpieczeństwo grożące na morzu, co i sirena się nazywa... i według Catholiconu jest rodzaju męskiego, według Papiasza i Hugucia jest rodzaju żeńskiego.*

²¹⁴ Tłum.: ... według Izydora w pierwszej księdze Etymologii.

²¹⁵ Zapewne było ich więcej, ale ze względu na uszkodzenie części kart nie możemy podać dokładnej liczby.

maszoweczku (czyt. *mazowiecku*, k. 261v), *offara* (k. 83r), *othokem* (k. 152v), *przedzal* (czyt. *przedział*, k. 115v), *rostargnenye* (k. 75r, 224r), *szyrbanczka* (czyt. *sirbiączka*, k. 66v), *zagneczenye* (k. 60r). Pisarz nie zawsze oznaczał miękkość po głosce **k** przed **e** (por. *bukeph*, *bukew*, *othokem*, ale *corsquyew*).

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska **s** jest zapisywana najczęściej przez **sz**, np. *szlunecznyk* (k. 247v), *szmyczek* (k. 236v), *loszosz* (czyt. *łosoś*, k. 111v), *oszcard* (k. 265v), *prasza* (k. 261v), *closz* (czyt. *kłos*, k. 25r), *wrzosz* (k. 255r), nieco rzadziej przez **s**, np. *skrzele* (k. 37v), *stado* (k. 89r), *gronostay* (k. 161v), *calysko* (k. 271r), *naparstek* (k. 74r), *czos* (k. 51v), wyjątkowo przez **ss** *osseth* (k. 263r).

Głoska **z** jest oznaczana przeważnie przez **sz**, np. *szagon* (k. 207v), *szaloga* (k. 180v), *ogryszek* (k. 15r), *roszenky* (k. 272v), *roszwodzenye* (k. 77r), *wyszwoylcz* (k. 8v), *gvesz* (czyt. *giez*, k. 182r), *szlasz* (czyt. *ślaz*, k. 157v), poza tym przez **z** *zagneczenye* (k. 60r), *zaprawdą* (k. 27v), *wgarzacz* (czyt. *wgar-zać*, k. 70v) i przez **s** *rostargnenye* (k. 75r i 224r).

Głoskę **š** rękopis oddaje najczęściej przez **sz**, np. *szabla* (k. 86r, 229v), *szarlath* (czyt. *szarłat*, k. 37r), *szczyyel* (k. 27r), *szurza* (k. 147v), *szyszca* (k. 200r 2 razy), *panosza* (k. 27v), *pothszycze* (czyt. *podszycie*, k. 103r), rzadziej przez **s**, np. *duska* (k. 242r), *yabluska* (k. 130v), *mocz* (k. 5v).

Głoska **ž** jest zapisywana przeważnie przez **sz**, np. *szarlock* (k. 4v), *szolna* (k. 162v), *szwszelycza* (czyt. *żuželica*, k. 40r 2 razy), *pyegsza* (k. 66r), *anysz* (k. 18r), *risz* (k. 228v), poza tym przez **z** *zoraw* (k. 246v), *grzezaga* (czyt. *jrzeżaga*, k. 46r), *srzez[[a]]oga* (czyt. *srzeżoga*, k. 46r), przez **s** *yednorzosecz* (czyt. *jednorzeć*, k. 228v), *Halska* (czyt. *Halżka*, k. 255r).

Na oznaczenie głoski **ś** występują: **s**, np. *szanky* (k. 18r), *srzez[[a]]oga* (czyt. *srzeżoga*, k. 46r), *chytroszcz* (k. 77v), *coszczelny* (k. 265v), **sz**, np. *szmyothana* (k. 88v), *sznad<a>nye* (k. 113v), *moszacz* (czyt. *mosiądz*, k. 82v), *osz* (k. 31r), wyjątkowo **sch** *yeschnyen* (czyt. *jeśnień*, k. 103r).

Głoskę **ž** rękopis oddaje przez **sz**, np. *kusznycza* (k. 96v), *osznycza* (k. 261v).

I n n e g ł o s k i

Głoska **i** jest zapisywana zawsze przez **y**, np. *czwykla* (k. 35r), *calyna* (k. 145v), *blanky* (k. 74v); w przykładzie *viadlo* (czyt. *wijadło*, k. 40r) litera **i** oznacza zarówno głoskę **i**, jak też **i** niezgłoskotwórcze.

Głoskę **y** rękopis oznacza najczęściej przez **y**, np. *gorczycza* (k. 263r), *kopytho* (k. 40v), *marthwy* (k. 5r), *wraby* (czyt. *wręby*, k. 87v), rzadko przez **i**, np. *cepi* (k. 263r), *risz* (k. 228v); w przykładzie *frierka* (czyt. *fryjerka*, k. 213v) litera **i** oznacza zarówno głoskę **y**, jak też **i** niezgłoskotwórcze.

Głoskę **e** rękopis zapisuje zawsze przez **e**, np. *czeluszc* (k. 158r), *pytel* (k. 256v), *szythowye* (czyt. *sitowie*, k. 143r).

Głoska **a** jest zapisywana prawie zawsze przez **a**, np. *anysz* (k. 18r), *garbarz* (k. 49r), *stado* (k. 89r), *brzezka* (k. 38r), *gdula* (k. 118v), kilka razy przez **q** *dryąkwę* (czyt. *dryjakiew*, k. 260v), *manącz* (k. 189r), *poczywq* (k. 159v), *szwwadl<ni>q* (czyt. *zuwadlnia*, k. 22v).

Głoskę **o** rękopis oznacza zawsze przez **o**, np. *oszycza* (czyt. *osica*, k. 262v), *moscz* (k. 5v), *grzeblo* (k. 262r).

Głoska **u** jest zapisywana najczęściej przez **u**, np. *czub* (k. 51v), *pobudzały* (k. 139r), *tluk* (k. 132v), *maszoweczku* (k. 261v), również przez **w**, np. *wl* (k. 14v), *obrwsz* (k. 112r), *strwga* (k. 119r), też przez **v**, np. *vczyniły* (k. 222r), *Yeszvszewy* (czyt. *Jesusewi*, k. 139r), *rodzayv* (k. 133v).

Głoskę **i** rękopis oddaje prawie zawsze przez **y**, np. *yalowycza* (k. 144r), *yarzyna* (k. 107v), *crayky* (k. 105r), *gronostay* (k. 161v), poza tym przez **g** *gykry* (czyt. *jikry* – prejotowane *ikry*, k. 206r), *grzezaga* (czyt. *jrzeżaga*, k. 46r) oraz przez **i** *frierka* (czyt. *fryjerka*, k. 213v), *viadlo* (czyt. *wijadlo*, k. 40r) – w ostatnich dwóch przykładach litera **i** oznacza zarówno głoskę **y** oraz **i**, jak też **i** niezgłoskotwórcze.

Głoska **p** jest oznaczana prawie zawsze przez **p**, np. *partacz* (k. 200r), *rzepyk* (k. 11r), *carp* (k. 44r), wyjątkowo przez **pp** *cappa* (czyt. *kapa*, k. 66r).

Głoska **b** zapisywana jest prawie zawsze przez **b**, np. *brodawka* (k. 217v), *grobla* (k. 10r), *kubek* (k. 100v), *czub* (k. 51v), wyjątkowo przez **p** *kolepka* (k. 64r).

Głoskę **m** rękopis oznacza zawsze przez **m**, np. *maczycza* (czyt. *macica*, k. 269v), *szromotha* (czyt. *sromota*, k. 99v), *obram* (k. 55r).

Głoskę **f** zapisano przez **f** *frierka* (czyt. *fryjerka*, k. 213v) oraz przez **ff** *offara* (k. 183r).

Głoskę **v** rękopis zapisuje przeważnie przez **w**, np. *wyszwołony* (k. 8v), *pyrwoszpy* (k. 61r), *zoraw* (k. 246v), rzadziej przez **v**, np. *vyano* (k. 78v), *zaprawdq* (k. 27v), wyjątkowo przez **ph** *bukeph* (k. 258v); w połączeniu głosek **kv** jest zapis przez **qu** *relyquyasz* (czyt. *relikwiarz*, k. 150v).

Rękopis nie oznacza miękkości spółgłosek **p**, **b**, **m**, **f**, **v** w wygłosie.

Głoska **t** jest zapisywana przez **t**, np. *trzosla* (czyt. *trzosła*, k. 41r), *tykva* (k. 118v), *pytel* (k. 256v) oraz przez **th**, np. *tharka* (k. 108r), *vyprothek* (k. 180r), *gleyth* (k. 183r).

Głoskę **d** rękopis oznacza prawie zawsze przez **d**, np. *dobrego* (k. 133v), *dudlo* (k. 191v), *pod* (k. 82v), *trqd* (k. 82v), kilka razy przez **th**, np. *pothszycze* (k. 103r), *przechoth* (k. 37v).

Głoskę **c** rękopis oddaje przez **cz**, np. *czena* (k. 250v), *coczanky* (k. 251r), *placzek* (k. 31v), *yalowycz* (k. 143v), kilka razy przez **c**, np. *pancerz* (k. 152v), *wyszelyca* (czyt. *wisielica*, k. 117r).

Głoska **z** jest zapisana przez **dż** *pobudzały* (k. 139r), *roszwodzenye* (k. 77r) oraz przez **cz** *moszacz* (czyt. *mosiądz*, k. 82v).

Głoskę **l** rękopis zapisuje prawie zawsze przez **l**, np. *lopathka* (k. 249v), *kaplan* (k. 155r), *chochol* (k. 149r), wyjątkowo przez **ll** *lleszkthacz* (czyt. *lesktać*, k. 45v), *llszywosc* (czyt. *łżywość*, k. 77v) – podwojone **l** nie oznacza tutaj dużej litery.

Głoskę **n** rękopis zapisuje zawsze przez **n**, np. *naporny* (k. 49v), *plonca* (czyt. *plonka*, k. 145v), *szagon* (czyt. *zagon*, k. 207v).

Głoska **č** zapisywana jest prawie zawsze przez **cz**, np. *czeluscz* (k. 158r), *rzecznik* (k. 221v), *taczka* (k. 237r), *grzywacz* (k. 189v), wyjątkowo przez **c cacz** (czyt. *czacz*, k. 37v).

Głoska **r** jest zapisywana prawie zawsze przez **r**, np. *rodzayv* (k. 133v), *prok* (k. 45r), *czytwar* (czyt. *cytwar*, k. 273v), wyjątkowo przez **rr** *harras* (k. 26r).

Głoskę **ř** rękopis oddaje prawie zawsze przez **rz**, np. *rzecznik* (k. 221v), *strzecha* (k. 264r), *garbarz* (k. 49r), wyjątkowo przez **sz** *relyquyasz* (czyt. *relikwiarz*, k. 150v), **rsz** *mrszewka* (czyt. *mrżewka*, k. 244r), **rs** *corsquyew* (czyt. *korszkiew*, k. 264r) oraz przez **r** *strala* (czyt. *strzala*, k. 25v).

Głoska **l** jest zawsze oznaczana przez **l**, np. *łyszycza* (czyt. *lisica*, k. 261v), *kollepka* (k. 64r), *hebel* (k. 77v).

Głoskę **é** rękopis oddaje zawsze przez **cz**, np. *czwykla* (k. 35r), *pleszcz* (k. 167v), *wyszwołyecz* (k. 8v).

Głoska **ź** została oznaczona przez **dź medz** (czyt. *miedź*, k. 66v).

Głoska **ń** wystąpiła tylko w wygłosie; zapisano ją przez **n**, np. *golen* (k. 65r), *przecupyen* (k. 210r).

Głoska **k** jest zapisywana przeważnie przez **k**, np. *kopr* (k. 100v), *puklerz* (k. 195v), *szosznka* (czyt. *sosnka*, k. 90v), *byalek* (k. 10r), dosyć często przez **c**, np. *calyna* (k. 145v), *oszcard* (k. 265v), *poczryk* (k. 158r), wyjątkowo przez **ck** *chrzaszcz[h]cka* (czyt. *chrząszczka*, k. 44r), *szarlock* (czyt. *żarłok*, k. 4v), **cz** *szcapa* (czyt. *szkapa*, k. 192r), **qu** *corsquyew* (czyt. *korszkiew*, k. 264r); w połączeniu głosek **kv** jest zapis przez **qu** *relyquyasz* (czyt. *relikwiarz*, k. 150v); dla połączenia głosek **kš** mamy zapis **cx** *ocxa* (czyt. *oksza*, k. 71r).

Głoska **g** jest zapisywana przez **g**, np. *grzebło* (k. 262r), *waga* (k. 89r), *rarog* (k. 74v), wyjątkowo przez **k** w wygłosie *kerzstrąk* (k. 5v), *rarok* (k. 26v).

Głoskę **χ** rękopis oddaje przez **ch**, np. *chwystow* (k. 155r), *pachy* (k. 11v), *strzecha* (k. 264r).

Głoska **γ** jest zapisywana przez **h**, np. *Halszka* (k. 221v), *harras* (k. 26r), *hebel* (k. 77v).

6.2. Charakterystyczne zjawiska fonetyczne i fleksyjne

Jan Rozwadowski pisze: „Dźwięk *rz* dzisiaj jak wiadomo równy głosce *ż* wzgl. *š*, z zaturą wibracji, brzmiał prawdopodobnie jeszcze w XVII wieku jak *ř* wzgl. *řš*” (Benni i in. 1923: 179). W *RozPaul* dokumentują to zapisy: *corsquyew* (czyt. *korszkiew*, k. 264r), *mrszewka* (czyt. *mrżewka*, k. 244r).

Także u J. Rozwadowskiego (Benni i in.: 153–154) czytamy, że jeszcze przez cały XV w. przeważało *ir(z)* w stosunku do *er(z)*. W materiale *RozPaul* jest wyłącznie starsza postać z *-ir(z)-*: *pyrwospy* (czyt. *pirwospy*, k. 61r), *szyrbaneczka* (czyt.

sirbiączka, k. 66v); Sstp notuje ten przykład z błędnym datowaniem 1444 pod hasłem (*Świerzb*) *Sierbiączka*, *Sirbiączka*, *Świerbiączka* ‘choroba skóry powodująca jej swędzenie, świerzb’; por. Sstp (*Świerzb*) *Świrb*, *Świrzb*. Przytoczmy jeszcze postać *szlothowyrzba* (czyt. *złotowirzba*, k. 55v, 66r).

W materiale *RozPaul* jedyny przykład na grupę *chw-* to *chwystow* 155r. Sstp notuje obok postaci *chwist* również *fist*.

Mamy w *RozPaul* przykłady na uproszczenie grup spółgłoskowych: *szyrbanczka* (czyt. *sirbiączka*, k. 66v) z wcześniejszej postaci *świrbiączka*. Drugi przykład to uproszczenie *-zdń-* w wyrazie *ozdnica* do formy transkrybowanej *oźnica* (zapis w *RozPaul* *osznycza*, k. 261v). W Sstp znajdziemy zarówno postać *ozdnica*, jak i *oźnica*.

Odnotujemy formę *ślunecznik* (zapis *szlunecznyk*, k. 247v). W Sstp występują formy *shu-* i *slo-* pod hasłami *Słońce*, *Słoneczny*, *Słonecznik*.

Przykładem antycypacji miękkości jest nagłosowa jota w wyrazie *jrzeżaga* (zapis *grzeżaga*, k. 46r); postać *jrzeżaga* to wariant fonetyczny w stosunku do *srzeżoga* (zapis *srzez[[a]]oga*, k. 46r).

W materiale *RozPaul* występuje forma *wul* ‘ul’ (zapis *vvł*, k. 14v) z protetycznym nagłosowym *v-*. W słowniku gwarowym Jana Karłowicza (SgpK VI: 181) jest hasło *Wul* ‘ul’ z lokalizacją *PF V 937*, która odnosi się do obszernej pracy Hieronima Łopacińskiego (1899: 681–976). Autor podaje, że formę *wul* zanotowano w miejscowości Udrycze w powiecie zamojskim i – jak dodaje – „(tamże *wociec – ojciec*)” (1899: 937).

Ze zjawisk fleksyjnych odnotujemy końcówkę *-ewi* w cel. l.poj. *Jesusewi* (k. 139r).

6.3. Omówienie słownictwa

6.3.1. Podział według części mowy

Wśród polskich glos zdecydowanie przeważają rzeczowniki (244), np.: *anetum anysz* (k. 18r), *afudellum byalek* (k. 10r), *puberta brodawka* (k. 217v), **braxibium brzezka* (k. 38r), *terrifanium uel melius terrifagium bukeph* (k. 258v), *tribula cepi* (k. 263r), *lerepipium id est liripipium chochol* (k. 149r), *cartilago chrzascz[h]cka* (czyt. *chrząszczka* ‘chrząstka’, k. 44r), *dolus chytroscz* (k. 77v), *stannum czena* (czyt. *cena* ‘cyna’, k. 250v), *leclator*, *mimus chwist* (k. 155r), *zeduara czytwar* (k. 273v), *tiriaca dryqkw* (k. 260v), *cerdo garbarz* (k. 49r), *crus golen* (k. 65r), *agger grobla* (k. 10r), *dolabrum hebel* (k. 77v), *machoria yatha* (k. 156r), *cvbrum kythel* (k. 65v), *keyo kobylenye* (k. 144v), *trifolium conyk* (k. 263r), *lud* (k. 139r), *cvprum medz* (k. 66v), *digittalis et hoc le naparstek* (k. 74r), *gausape obrwsz* (k. 112 r), *ambesus uel ambessus ogryszek* (k. 15r), *parassitus paszyrzyth* (czyt. *pasirzyt* ‘pasożyt’, k. 191v), *colax*, *parassitus paszorzyth* (k. 55r), *labrusca plonca* (k. 145v), *abligurio polyszacz* (czyt. *polizacz*, k. 4v), *cathabula prok* (k. 45r), *vrbus radlo* (k. 271v), *ivncus szythowye* (k. 143r), *fecus szromotha* (k. 99v), *rvmphea szabla* (k. 229v),

llatirus szurza (czyt. *szurza*, k. 147v), *androna uel andron szanky* (k. 18r), *episerum szmyothana* (k. 88v), **perina uel *perinula tharcza* (k. 198r), *elephancia trąd* (k. 82v), *<tribu>lum verczymak* (k. 263r), *abliguritor szarlock* (czyt. *żarłok*, k. 4v), *situla zoraw* (k. 246v), **balchiton szwszelycza* (czyt. *żużelica*, k. 40r), *embrota szywoly* (czyt. *żywioły*, k. 84r).

Poza tym występują:

przymiotniki (9): *pinus vlg. szyszca borowa* (k. 200r), *bone indolis dobrego rodzayv* (k. 133v), *vasallus id est feodarius sc. a domino ffeodatus vlg. man coszczelny* (czyt. *man kościelny*, k. 265v), *abortiws marthwy* (k. 5r), *marrubium martwa pocrzywą* (k. 159v), *mylą* (k. 221v), *contumax naporny* (k. 49v), *coclea racowye spary* (k. 155v); forma *mazowiecku* (w cel.) w połączeniu z przyimkiem *po* tworzy wyrażenie w funkcji przysłowka: *po maszoweczku* (k. 261v);

czasowniki (12): *titillare lleszkthacz* (czyt. *lesktać*, k. 45v), *fascinare mamycz* (czyt. *mamić*, k. 98v), *palmito manęcz* (czyt. *maniać*, k. 189r), *palpitare pyesczycz* (k. 189v), *motio pleszcz* (k. 167v), *inualescebant pobudzaly* (k. 139r), *obseruare podstrzegaly* (k. 180r), *quitavimus prosznoszmy vczynyly* (czyt. *proznosmy uczynili*, k. 222r), *detrahere wgarzacz* (czyt. *wgar-zać*, k. 70v), *fragro vonyayw* (czyt. *woniają*, k. 106r), *adoptare wyszwolycz* (k. 8v); imiesłów *adoptivus wyszwolony* (k. 8v);

przysłówek (1): *quitavimus prosznoszmy vczynyly* (k. 222r);

przyimki (4): *pobudzaly lud naprzeczywco Yeszvszewy* (czyt. *pobudzali lud naprzeciwo Jesusewi*, k. 139r), *po maszoweczku* (k. 261v), *sub obseruacione legis pod nyewolstwym* (czyt. *pod niewolstwem*, k. 82v), *proculdubio przesz *wo<t>pye-nya* ('bez wątpienia', k. 214r);

spójnik (1): *albo* (k. 152v);

partykuła (1): *assertiue id est vtique zapravdq* (k. 27v).

6.3.2. Słownictwo tematyczne

W materiale znajduje się znaczna liczba polskich głoś będących nazwami roślin czy zwierząt.

Nazwy roślin: np. *anetum anysz* (czyt. *anyż*, k. 18r), *ivsquinus uel iusquianus byelon* (k. 144r), *ivniperus yalowyecz* (k. 143v), *sticadus coczanky* (czyt. *kocanki*, k. 251r), *feniculum kopr* (k. 100v), *lolium costrzewa* (czyt. *kostrzewa*, k. 153r), *atriplex loboda* (czyt. *loboda*, k. 29r), *mandragora pocrzyk* (k. 158r), *marrubium martwa pocrzywą* (k. 159v), *agrimonia rzepyk* (k. 11r), *solisequium uel solsequium szlunecznyk* (k. 247v), *pinus szyszca borowa* (k. 200r), *malwa szlasz* (k. 157v), *surgus wrzosz* (k. 255r), *cucurbita szlohowyrzba* (k. 55v, 66r).

Nazwy zwierząt: np. *oestrum gyesz* (czyt. *giez*, k. 182r), *melota gronostay* (k. 161v), *equirea uel equaria uel equaricia stado cony* (k. 89r). W tej grupie wyodrębnijmy nazwy ptaków: *picus dzaczol* (k. 200r), *ascalaphus grzebolus[[c]]ka* (czyt. *grzeboluszka*, k. 27r), *lvcilia coszle[le]k* (czyt. *kozłek*, k. 153v), *curruca pye-gsza* (k. 66r), *erodius rarok* (czyt. *raróg*, k. 26v), *vvltur samp* (k. 272v), *merops*

szolna (k. 162v); nazwy ryb: *gorillus carp* (k. 117r), *squarus cleszcz* (k. 250v), *salmo loszoz* (k. 111v), *allotha myenthusz* (k. 13v), *silurus mrszewka* (czyt. mrżewka, k. 244r).

6.3.3. Nazwy własne

Osobną grupę wśród polskich glos stanowią nazwy własne.

Nazwy osobowe: *Bogumyl* (k. 258r), *Halszka* (czyt. *Halżka*, k. 221v, 255r), *Halska(m)* (czyt. *Halżka(m)*, k. 255r), *Jesus* (zapis *Yeszvszewy*, k. 139r), *Kaszka* (czyt. *Kaszka*, k. 221v), *Maszka* (czyt. *Maszka*²¹⁶, k. 221v); nazwa miejscowa *Czachy* (czyt. *Czachy*, k. 23bis r).

6.3.4. Zestawienia

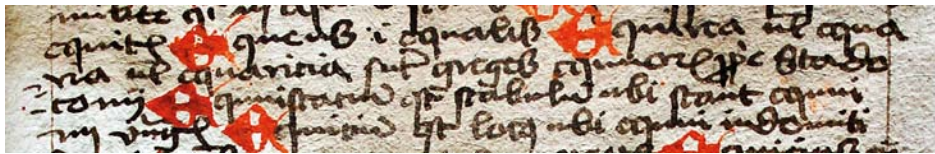
Odnajdujemy znajdujące się w polskim materiale *RozPaul* zestawienia:

Vasallus id est feodarius sc. a Domino ffeodatus vlg. man coszczelny (pol. tłum.: *Wasal to jest lennik, mianowicie przez pana uczyniony lennikiem, czyt. man kościelny*; Sstp: 1. *Man* ‘lennik, wasal, ten, co posiada dobra na prawie lennym’, w naszym przykładzie może ‘człowiek jako lennik, wasal w stosunku do Boga’) k. 265v.

W omawianym rozariuszu spotykamy zestawienia w funkcji nazw botanicznych, np. *marrubium martwa pocrzywą* (‘jasnota biała’, k. 159v); *pinus szyszca borowa* (‘sosna zwyczajna’, k. 200r).

6.3.5. Szeregi synonimiczne

Wśród polskich połączeń wyrazowych odnajdujemy przykład dwuwyrazowego odpowiednika łacińskich pojedynczych, synonimicznych względem siebie wyrazów: *Equirea uel equaria uel equaricia sunt greges equuorum proprie stado cony* (k. 89r, por. *Fot. 2*).

Fot. 2. Fragment rozariusza zawierający polskie wyrazy, k. 89r

Należy wspomnieć o polskich szeregach synonimicznych, np. *Olocaustum offarra uel obyatha* (k. 183r); *torcular prasza uel lyszcza po maszoweczku* (czyt. *prasa vel lisica po mazowiecku* ‘prasa do tłoczenia wina, oleju’, k. 261v). Ten ostatni cytat jest interesującym świadectwem tego, iż średniowieczny pisarz zdawał sobie spr-

²¹⁶ SSNO II (1968–1970: 248, 546) i III (1971–1973: 419) oraz Maria Malec (1994: 359, 370–371, 374–375, 377) właśnie tak transkrybują imiona: *Halżka*, *Kaszka*, *Maszka*, natomiast w rotach kaliskich (Kowalewicz, Kuraszkiewicz 1974: nr 407) jedno z tych imion jest transkrybowane *Halszka*.

wę z regionalnego zróżnicowania słownictwa. Zwróciła na to uwagę także W. Żurowska-Górecka: „Jedyny to przykład ze średniowiecznych wokabularzy, kiedy glosator daje świadomie glosy polskie z dwóch regionów Polski” (1979: 68 przypis 45). Jak wiadomo z kolofonu pisarzem rękopisu był ubogi kleryk „de Schrzypna”. Znamy jedną miejscowość o nazwie Skrzypna – w Wielkopolsce, w powiecie pleszewskim (SGKP 10 1889: 733). Trudno na podstawie jednego zapisu dotyczącego mazowieckiego regionalizmu leksykalnego wyrokować o związkach wspomnianego kleryka z Mazowszem. Gdy mowa o regionalnym zróżnicowaniu słownictwa przytoczmy jeszcze w tym miejscu cytaty z Sstp, gdzie pod hasłem (*Krokiew*) *Krokwa* czytamy: *Tignus kozieł na domu, czo na niem dach, po krakowsku krokwy* (czyt. *kozieł na domu, co na niem dach, po krakowsku krokwy*) XV ex. AKH VIII 453; w wykazie form *krokwy* jako mian. l. mn.

6.3.6. Polskie zdania

Odnotujmy występowanie polskich zdań w tekście *RozPaul*:

Inualescebant vlg. *pobudzały lud naprzeczywco Yeszvszewy* (k. 139r); *Quitavi-mus prosznoszmy vczynyły* (k. 222r).

7. Wykorzystanie materiału z *RozPaul* w Sstp i Suplemencie do Sstp cz. I (dalej S I)

Materiał z *RozPaul* częściowo wykorzystano w Sstp i w S I. Krótka notka wprowadzająca nowe źródło została podana na końcu tomu V (*N-Ó*), w *Uzupełnieniach do spisu źródeł* (Sstp V: 719). *RozPaul* cytowano od t. VI (*P-Pożzenie*), już od pierwszego hasła tomu: *Pacha też pl. tantum Pachy*²¹⁷ (*RozPaul* 11v, podobnie jak w innych miejscach Sstp z błędnym datowaniem: 1444). W S I znajdują się cztery przykłady z naszego rozariusza (pod hasłem *Dudło, Klusek, Kobluki, Łżywość* – już z właściwym datowaniem: 1440). Odnotujmy jeszcze, iż w Sstp pod hasłem *Pasożyt, Podpaszyca, Powinik, Rozwodzenie, Smyczek, Ścianki, Wykęblaniec, Zagniecenie* przykłady z *RozPaul* są jedynymi poświadczeniami; poza tym cytaty z naszego rozariusza występują też w innych hasłach Sstp. W S I wyłącznie z *RozPaul* pochodzą poświadczenia hasel *Dudło* i *Kobluki*.

Należy wymienić, jakie nowe w stosunku do Sstp i S I wyrazy, warianty wyrazów, formy fleksyjne, znaczenia, połączenia wyrazowe przynosi *RozPaul*.

W polskim materiale rozariusza znajdujemy 10 wyrazów nienotowanych przez Sstp ani przez S I (nie umieszczam w tej grupie nazw własnych, których Sstp ani S I nie notują z założenia): *czos* ‘pęk włosów’, *jabluszko* ‘małe jabłko’, *jeśnień* bot. ‘roślina z rodziny paprotkowatych, narecznica samcza, *Dryopteris filixmas* (L.)

²¹⁷ OżSstp błędnie podaje, że *RozPaul* cytowano od t. VIII i „zaledwie kilka glos” (2005: 168).

Schott', *kapa* 'rodzaj peleryny (z kapturem) noszonej głównie przez duchownych', *maniac* 'podawać rękę i potrząsać nią na znak zawarcia ugody', *mięśnica?* 'chleb nadziewany mięsem', *obram* 'obroża dla psa', *ochachula* 'mityczne bóstwo morskie, syrena', *partyk* 'buda', 2. *slonka* 'kielbasa'.

RozPaul przynosi również 6 nowych w stosunku do materiału Sstp i S I wariantów: *chrząszczka*, *kiersztrąg*, *korszkiew*, *mrzewka*, *jrzeżaga*, *wul* – w Sstp odpowiednio hasła: (*Chrząstka*) *Chrąska*, *Chrząsłka*, *Chrzęsłka*, *Krząska*; *Kiersztrąg*, *Kielsztrank*; *Korzkiew*; *Mrzewka*; (*Śrżeżoga*) *Śrżeżoga*; *Ul*.

W materiale polskich glos *RozPaul* jest też 10 nowych form fleksyjnych, niepoświadczonych w Sstp ani w S I; wśród nich szczególnie cenne są formy podstawowe (mian. l.poj. dla rzeczowników oraz bezokolicznik dla czasownika): *Białek* mian. l.poj. *białek*; *Chwist* dop. l.mn. *chwistow*; *Krajka* mian. l.mn. *krajki*; *Mamić* bezokolicznik *mamić*; *Minca* mian. l.poj. *minca*; *Niewolstwo* narz. l.poj. *niewolstwem*; *Rakowy* mian. l.mn. rodzaj przymnogi nieosobowy *rakowe*; (*Szpara*) mian. l.mn. *spary*; *Wisielica* mian. l.poj. *wisielica*; *Woniać* 3. os. l.mn. cz.ter. trybu oznajmującego *woniają*.

W *RozPaul* znajdziemy 11 nowych znaczeń dla wyrazów notowanych w Sstp i w S I: *chochol* 'ozdoba wisząca u kaptura'; *czacz* 'zapłata dla posłańca'; *kali-na* 'dzika winorośl'; *kaplan* 'pośrednik między mitologicznym bogiem a ludźmi'; *kiersztrąg* 'sok, też wino z wiśni, może również z innych owoców'; (*koziolatek*) *kozłek* zool. 'pliszka siwa, *Motacilla alba* L.'; *krajka* 'nić umieszczona na kraju tkaniny dla oznaczenia pracy wykonanej w ciągu dnia przez tkacza'; *man* może 'człowiek jako lennik, wasal w stosunku do Boga'; *minca* 'miejsce, gdzie bije się pieniądze, mennica'; *oset* bot. 'buzdyganek naziemny, *Tribulus terrestris* L.'; *osęka* 'widły, trójzęb'.

A oto 4 połączenia wyrazowe nieznanne Sstp ani S I: *man kościelny* może 'człowiek jako lennik, wasal w stosunku do Boga'; *po mazowiecku* 'tak jak się mówi na Mazowszu'; *pod niewolstwem* 'pod przymusem, koniecznie'; *rakowe spary* 'przyrząd z przynętą do łowienia raków'.

Powyższy materiał może być wykorzystany w uzupełnieniach Sstp.

8. Podsumowanie

Niewydany do tej pory *RozPaul* liczy ponad 10 tysięcy haseł. Zawierają one m.in. podstawowe informacje gramatyczne, podają różne znaczenia i odcienie znaczeniowe danego wyrazu. W dominującym tekście łacińskim trafiają się odniesienia do języka greckiego i hebrajskiego. Ponadto przywoływane są znane w średniowieczu słowniki oraz ich autorzy. W *RozPaul* zidentyfikowano 272 polskie wyrazy, głównie w postaci glos tekstowych (wewnętrznych); zdecydowanie mniej liczne są glosy marginalne. W polskim materiale językowym ogromną większość stanowią rzeczowniki (244); poza tym występują przymiotniki, czasowniki, przysłówki,

przyimki, spójnik, partykuła. W naszym rozariuszu spotykamy stosunkowo dużo polskich wyrazów będących nazwami roślin i zwierząt. W *RozPaul* znajdziemy też kilka nazw własnych. Rzadkością w średniowiecznym polskim piśmiennictwie jest świadome (z krótkim komentarzem) wprowadzenie przez pisarza przykładu na regionalne zróżnicowanie słownictwa (w transkr.: *prasa vel lisica, po mazowiecku*, k. 261v).

RozPaul, najstarszy ze znanych rozariuszy zawierających polskie wyrazy (datowany 1440), przynosi całkiem liczny zbiór tych wyrazów. Wzbogaca naszą wiedzę dotyczącą zasobu polskiego średniowiecznego słownictwa, jego wariantów fonetycznych, fleksji, semantyki, połączeń wyrazowych.

Wokabularz jagielloński

1. Opis kodykologiczny rękopisu

Rękopis o sygnaturze BJ Rkp. 2454 znajduje się w posiadaniu Biblioteki Jagiellońskiej. Ujmuje go w swoim *Katalogu* Władysław Wisłocki (1877–1881: 587), dając krótki opis tego zabytku. Podaje on również pierwotną sygnaturę kodeksu „DD X 2”. Wisłocki zanotował: „2454. DD X 2. Kod. pap. z r. 1448, w 4ce, kart 351 i 2 próżne na początku i końcu. Vocabularium Latinum, passim cum interpretatione Germanica. Zaczyna się: *Aa domine nescio loqui, quia puer ego sum....* Na końcu: *Explicit liber per manus Nicolai de Strelicz a. d. 1448, pronunciatius per (per przekreślone) Gerlicz* per Andream locatum de Glogovia etc.*”.

Krótką informację o kodeksie zawartą w *Katalogu* Wisłockiego należy uzupełnić o szczegółowy opis zabytku, który określamy mianem *Wokabularz jagielloński*²¹⁸. Jest to kodeks papierowy formatu *quarto*. Wymiary jego kart wynoszą 21, 2×15 cm. Rękopis jest dobrze zachowany, czytelny, chociaż karty są lekko poszczerbione na brzegach. Na górnym marginesie kodeksu widoczne ślady zacieków. Oprawiony jest w miękką oprawę pergaminową z ok. połowy XV w., podniszczoną (zagięcia), zwłaszcza na rogach.

Rękopis został sporządzony w 1448 r. *per manus Nicolai de Strelicz*, o czym świadczy eksplicyt umieszczony na k. 351r. Czas powstania kodeksu potwierdzają znaki wodne, w większości dobrze widoczne. Szczegółowy opis znaków wodnych przytaczam za wspomnianym opracowaniem katalogowym Cz. Pirożyńskiej:

²¹⁸ Oglądając kodeks, miałam możliwość skonfrontowania swoich spostrzeżeń z dostępnym krótkim jego maszynopisowym opisem katalogowym, sporządzonym w roku 1972/3 przez Czesławę Pirożyńską. Opis ten jest opatrzony pieczętką: „Opis (tekst) stanowi własność Zespołu Historii Polskiej Filozofii Średniowiecznej PAN”.

- „1. głowa wołu z różą sześciolistną na pojedynczym przecie pomiędzy rogami f. I, 337, 352. Podobny Briquet 14760 (1449-1457).
2. wieża f. 1-84, 169-288. Zbliżony Briquet 15872 (1446-1477).
3. wieża (mniejsza od poprzedniej) f. 85-120. Zbliżony Briquet 15874 (1448-1452).
4. głowa wołu z różą siedmiolistną na podwójnym przecie pomiędzy rogami zwężającymi się ku górze f. 121-168, 289-336, 338-351. Podobny Briquet 14789 (1447)²¹⁹.

Kodeks liczy 29 składek. Składki od 1 do 28⁶⁺⁶ (tj. k. 1r–336v), składka 29⁸⁺⁸ (tj. k. 37r–352v). Składki 1, 3–7 oraz 9–20 są oznaczone kustoszami umieszczonymi na środku górnego marginesu na początku każdej z tych składek, np. na k. 1r – *primus*, k. 25r – *tercius*, k. 37r – *quartus*. Oznaczenia składek 2 i 8 nie są widoczne – powinny być na k. 13r i 85r. Brak także oznaczenia składki 21, która zaczyna się od k. 241r. Składki od 22 do 25 są oznaczone kustoszami na początku każdej z tych składek na prawym marginesie u samej góry (nad współczesną numeracją kart) na kartach 253r, 265r, 277r i 289r. Na k. 277r mamy nr składki *XXVIII* (24), który jest częściowo obcięty od góry. Na k. 289r słabo widoczne oznaczenie *XXV*, też częściowo obcięte od góry. Jest to ostatnie widoczne oznaczenie numeru składki. Nie widać numeracji składek 26–29. Można sądzić, że oznaczenia tych składek zostały obcięte przy oprawie. Składki 1–12 mają kustosze słowne lub arabskie, pozostałe składki mają numerację rzymską. W każdej składce widoczne są dobrze zachowane pergaminowe zszywki.

Składki przyszyte są w pięciu miejscach do grzbietu, który usztywniony jest drewnianą płytką pokrytą zdobionym (cztery rozety) pasem skóry. Dobrze zachowany i widoczny jest ścieg łańcuszkowy tego szycia. Z dwóch okuć, które wzmocniły grzbiet u góry i dołu, zachowało się tylko dolne, zdobione i przymocowane czterema bolcami. Po górnym okuciu widoczny jest wyraźny ślad.

Na zewnętrznej stronie pergaminowej oprawy kodeksu znajduje się wpisany ręcznie stary numer katalogowy „DD X 2”. Nowa (a zarazem obecna) sygnatura została zapisana na wewnętrznej stronie oprawy: „N. Inw. 2454”. Obie strony karty ochronnej są puste, jedynie u góry pierwszej strony na środku zapisano 369²²⁰. Od kolejnej karty, na której na środku górnego marginesu wpisano wyraz *primus* (oznaczenie pierwszej składki), zaczyna się foliacja rękopisu od 1 do 352, napisana współczesną ręką. Na tej też karcie (1r) zaczyna się wstęp do wokabularza słowami z Księgi Jeremiasza od inicjalnej litery *A* wysokości 5 wierszy: *A, a, a, domine, nescio loqui, quia puer ego sum*²²¹. Początek, tj. pięć pierwszych wierszy, wpisany jest rubryką większymi literami i innym krojem pisma, między inicjałem i zewnętrznym marginesem. Inicjalna litera *A* obwiedziona jest z prawej strony i od dołu rubryką,

²¹⁹ Przedstawiony opis znaków wodnych zweryfikowałam z opisem Briqueta dostępnym w Internecie: Briquet Online: <http://briquet-online.at/>

²²⁰ Por. Pirożyńska: Fasseau 369.

²²¹ Interpunkcja za Wulgatą; Ier 1,6 w tłumaczeniu BWuj: *A, a, a, Panie Boże! oto nie umiem mówić; bom ja jest dziecina...*

a od góry linią górnego marginesu. Pięciowerszowy tekst oraz inicjał podkreślone są liniami w czarnym, częściowo brunatnym i czerwonym kolorze, które lekko wychodzą na zewnętrzny margines (por. *Fot. 1*).

Fot. 1. Początek wstępu do *WokJag*, k. 1r

Dalszy ciąg wstępu, pisany w jednej kolumnie, ciągnie się do przedostatniego wiersza na k. 1v. W ostatnim wierszu tej karty zapisano rubryką: *Sequitur capitulum Et primo de a*²²². Na k. 2r zaczyna się słownik od inicjału *A* wielkości na 8 wersów. Wyrazy hasłowe w tych wersach mają oddzielne duże pierwsze litery, oznaczone rubryką, rozpoczynające każdy wyraz. Jest tych wyrazów pięć: *Aram*, *Ab*, *Abba*, *Abaligenari*, *Abalienatus*.

Karty 337r–338v są niezapisane²²³. Jednak tekst wpisany na k. 339r jest kontynuacją ostatniego hasła z k. 336v: *Venenum dicitur a venio, quia venenum receptum cito [339r] veniet ad omnia membra uel dicitur a vena, eo quia per venas vadit*²²⁴. Potwierdza to również porównanie z rękopisem *WokRacz*, w którym na k. 197r (w. 44–45) odnajdujemy takie samo hasło, z takim samym objaśnieniem, co dodatkowo świadczy o tym, że kopista niczego nie opuścił. Tekst na tych kartach pisany jest tą samą ręką. Również hasła poprzedzające hasło *Venenum* (czyli *veneficium*, *veneficus*) i następujące po nim (czyli *venefico*, *Inde veneficium*, *venenosus*, *venenatus*, *veneo*) są w obydwóch rękopisach takie same i podane w takiej samej kolejności.

Na k. 351r zapisano trzy końcowe hasła łacińskie na literę *Z*, ostatnie *Zodoma*, oraz na końcu, pod nim, wezwanie do Boga, Maryi i Wszystkich Świętych zakończone wyrazem *AMEN*, zapisanym dużymi literami na całej szerokości kolejnego

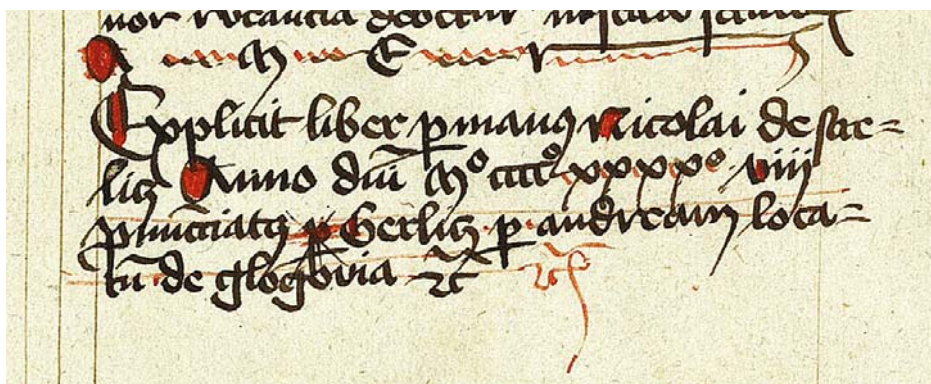
²²² Tłum.: *Zaczyna się rozdział. Zatem pierwszy od a.*

²²³ Trzeba zaznaczyć, że k. 337 jest pierwszą kartą 29 składki (⁸⁺⁸), k. 337–352.

²²⁴ Tłum.: *Venenum pochodzi od venio, gdyż trucizna przyjęta szybko [339r] idzie do wszystkich członków ciała, albo pochodzi od vena, gdyż przez żyły idzie.* Por. też *RozKap* k. 240v.

wiersza, czyli od wewnętrznego do zewnętrznego marginesu. Pod nim widnieje kolofon z informacją, że kończy się księga pisana ręką Mikołaja ze Strzelca w 1448 r:

*Explicit liber per manus Nicolai de Strelicz a. d. 1448 pronunciatus [[per]] Gerlicz per Andream locatum de Glogovia etc.*²²⁵ (por. Fot. 2).

Fot. 2. Ekspliyt, k. 351r

Po kolofonie są puste karty numerowane 351v–352v; po k. 352v jest nienumerowana współoprawna wąska karta szerokości $\frac{1}{2}$ strony, zapisana tą samą ręką, łacińskim tekstem, który ciągnie się na następnej stronie na długości 6 wierszy²²⁶. Całość zamyka pusta karta pergaminowej oprawy.

Na k. 1r i v zaznaczony jest jednokolumnowy schemat pisarski ograniczony czterema marginesami (wewnętrzny, zewnętrzny, górny i dolny). Na tej karcie wpisany jest wstęp (przedmowa) do wokabularza. Od k. 2r zaznaczony jest atramentem schemat pisarski (z wyjątkiem kart 337 i 338) zgodnie z układem słownika: na prawo od lewego marginesu zaznaczone zostały dwie wąskie kolumny na skróty oznaczeń gramatycznych, tj. sigła gramatyczne, które poprzedzają hasła łacińskie, i jedna szeroka na hasła łacińskie z objaśnieniami. Na górnym marginesie są jedynie wpisane kustosze na początku większości składek. Wyjątkowo trafia się np. informacja dotycząca układu haseł czy dokończenie poprzedniego hasła na pierwszej karcie nowej składek, por. k. 157r. Natomiast na dolnym marginesie zdarzają się sporadycznie fragmenty objaśnień (por. np. k. 17r, k 156v – ostatnie karty składek). Zewnętrzny margines nie jest przestrzegany przez pisarza, często są na nim wpisane dokończenia wyrazów, a także znaki dzielenia wyrazów. Na kartach nie oznaczono linii wierszy.

Cały rękopis pisany jest kursywą gotycką, jedną ręką.

²²⁵ W opisie katalogowym Cz. Pirożyńskiej czytamy: „Rękopis został przepisany w r. 1448 w szkole parafialnej w Zgorzuelcu przez niejakiego Mikołaja ze Strzelca (por. kolofon)”.

²²⁶ Jak podaje w opisie katalogowym Cz. Pirożyńska, jest to „<Fragmentum commentarii cuiusdam ad librum II. De anima Aristotelis spectantis>”.

2. Budowa wokabularza

O charakterze, zawartości i przeznaczeniu wokabularza dowiadujemy się z łacińskiego *Wstępu* poprzedzającego słownik. Mieści się on na dwóch stronach pierwszej karty, tj. 1r i v.

Wstęp do wokabularza rozpoczyna się cytatem z I rozdziału Księgi Jeremiasza (1, 6): *A, a, a, domine, nescio loqui, quia puer ego sum*. Nawiązuje do powołania Jeremiasza przez Boga do głoszenia Słowa Bożego. Cytat ten jest pretekstem do pokazania, jak kleryk (uczeń) powinien się przygotować do tej ważnej i odpowiedzialnej misji. Nauka łaciny, zrozumienie znaczeń trudnych i rzadkich słów, poznanie ich realnych i metaforycznych znaczeń, znajomość Pisma św. – to wszystko musi osiągnąć. W zdobyciu tej wiedzy ma mu pomóc właśnie prezentowany wokabularz. Zawiera on rzadkie i trudne słowa (*rara et inconsueta vocabula*), zebrane z Izydora, Britona, Alana, *Catholiconu* i wielu innych „magistrów”. Jest kompilacją stworzoną dla tych, których nie stać na drogie dzieła, a którzy pragną się uczyć.

Następnie podane są informacje o literze *a*, która występuje jako pierwsza litera alfabetu we wszystkich językach.

W dalszym ciągu *Wstępu* jest mowa o podziale dzieła na trzy części, mianowicie na rzeczowniki i przymiotniki, czasowniki oraz wyrazy nieodmienne (*indeclinabilia*), z których każda ma swój ciąg alfabetyczny. Taki układ był charakterystyczny dla wokabularza typu brewilog²²⁷. Ten układ jednak w *WokJag* nie został wprowadzony; wszystkie hasła ujęte są w jednym ciągu alfabetycznym od *a* do *z*, czyli od hasła *Aaron* do *Zodoma*.

W końcowej części *Wstępu*, poprzedzającej słownik, glosator podaje znaczenia hebrajskiej litery *Aleph*, greckiej *Alpha* i łacińskiej *A*. Jako trzecią funkcję łacińskiej litery *A* wymienia wykrzyknik (*Tercio est interiectio... in verbis Ieremie scilicet A a a*²²⁸ (por. k. 1v). Pisząc o tej ostatniej funkcji, nawiązuje do słów rozpoczynających *Wstęp* do wokabularza.

Na końcu k. 1v, po *Wstępie*, widnieje zapis rubryką zapowiadający rozdział zaczynający się od litery *a*: *Sequitur capitulum Et primo de a*. Na k. 2r zaczyna się słownik łaciński, który mieści się na kartach 2r–351r. Liczba haseł łacińskich poprzedzonych sigłami gramatycznymi wynosi ok. 11.180. Każde hasło, z niewielu wyjątkami, wpisane jest w nowym wierszu. Ponadto wokabularz zawiera hasła niepoprzedzone informacją gramatyczną (ale oznaczone rubryką) i tzw. podhasła, które zapisane są w ciągu pod danymi hasłami, wprowadzone najczęściej wyrazami *inde* ‘stąd, z kolei’, *eciam* ‘także’. Hasła zawierają głównie objaśnienia łacińskich wyrazów hasłowych po łacinie. Obok tych objaśnień znajdujemy w nim liczne glosy niemieckie, a także kilka prawdopodobnie polskich.

²²⁷ Por. szerzej w artykule K. Jasińskiej, M. Klapper i D. Kołodziej (Jasińska i in. 2019).

²²⁸ Tłum.: *Po trzecie jest wykrzyknikiem... w słowach Jeremiasza, mianowicie: A, a, a.*

Układ słownika jest alfabetyczny, zasadniczo w obrębie pierwszej, a także drugiej litery wyrazów hasłowych. Wprawdzie widać dążność kopisty do porządkowania haseł w obrębie trzeciej litery, ale w tym zakresie często spotykamy zaburzenia porządku alfabetycznego. Również w początku słownika w hasłach na literę *A* widzimy niekiedy zaburzenia w porządku alfabetycznym kolejnych liter, por. *Aaram*, *Ab*, *Abba*, *Abaligenari*, *Abalienatus*, *Abbas*,... *Abiector*, *Abavus*. Kiedy w wyrazie hasłowym występują podwojone litery (np. *Abba*), kopista traktuje je w ciągu alfabetycznym tak, jakby to była jedna litera. O starannie zachowanym porządku w obrębie dwóch pierwszych liter wyrazów hasłowych świadczą inicjały i ich rozmieszczenie.

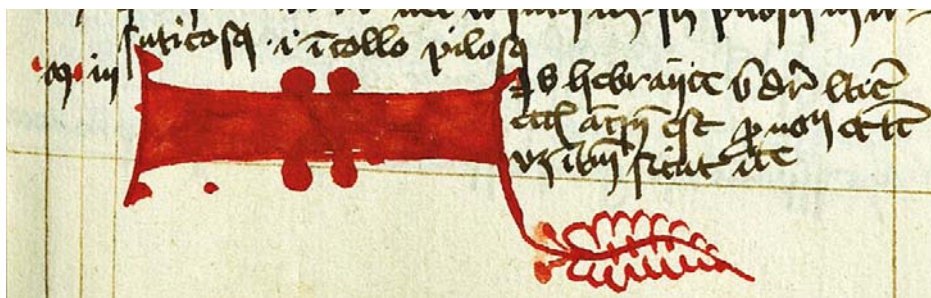
Początek haseł na nową literę jest sygnalizowany dużym, najczęściej kaligraficznym, ale czasami bardzo ozdobnym i wyrafinowanym inicjałem, mieszczącym się w polu o kształcie kwadratu lub prostokąta. Te ozdobne inicjały pełnią dwie funkcje, jednak ich wielkość nie jest od tych funkcji zależna. Oznaczają one, po pierwsze, początek haseł na nową literę, np. *A* (k. 2r), *B* (k. 32r), *C* (k. 42r). Umieszczane są w kolejnym wierszu po ostatnim haśle poprzedniej litery, wypadają zatem w różnym miejscu karty, np. inicjalne *C* sięga od w. 8 do w. 13–14. Po drugie, informują, że od danego inicjału zmienia się druga litera w wyrazach hasłowych, np. inicjał *A* na k. 3v, w. 20–23 dla oznaczenia początku wyrazów na *Ac-*, i kolejno na k. 5v, w. 10–13 – *Ad-*, k. 7r, w. 6–10 – *Ae-* i tak do ostatniej litery, czyli do k. 350v, w. 16–20 – *Zo-*. Kształt, ornamentyka i wielkość tych inicjałów są rozmaite, kolorystyka natomiast ograniczona jest do czerwieni i czerni. Wyjątkowo w dwóch wypadkach inicjalne *I* ma formę szaro-czerwonej plecionki, raz bardziej rozbudowanej (k. 152v), raz skromniejszej (k. 152r i 153r). Czarno-czerwona plecionka wyobraża inicjał *I* (k. 151r). Biel, będąca kolorem tła, pojawia się w inicjałach mających formę biało-czerwonej plecionki, np. w haśle *Iebosus*²²⁹ (k. 152r).

W rękopisie spotykamy proste kaligraficzne inicjały, np. *L* (k. 174r, 180r, 185v), przyozdobione skromnie na k. 178r, ale już na k. 184v *L* ma florystyczne zdobienie sięgające na lewym marginesie 10 wierszy w dół. Takim prostym kaligraficznym inicjałem jest zapisane rubryką *A* na k. 12r i 14v (oba inicjały mają taki sam kształt) oraz na k. 28r i 29r (również oba inicjały mają taki sam kształt). Podobnie inicjał *I* na k. 168r i 169v (pierwszy na 8, drugi na 9 wierszy, oba o takim samym kształcie), podczas gdy już na k. 171v pojawiają się proste białe zdobienia (albo brak wypełnienia czerwienią czy czernią) na samej literze *I*. Parę kart wcześniej, na k. 167r, widnieje jednokolorowy (pisany rubryką) inicjał *I* na 8 wierszy, w kształcie ryby pionowo ustawionej pyskiem do góry, wychodzący na dolny margines (ok. ¼ ryby, por. *Fot.* 3).

²²⁹ Por. *Iebuseus interpretatur calcatus vel presepe* (Grubmüller i in. 1988–1989: III 1249).

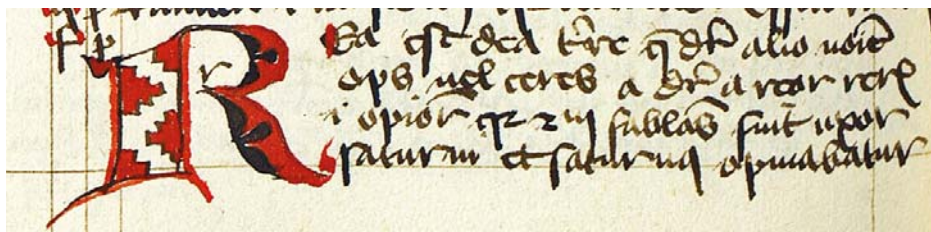
jest równocześnie początkiem haseł *Amalech* i *Ama*). W obu wypadkach litery rozpoczynające nowe hasło są zazwyczaj oznaczone rubryką.

Iluminator był zależny od kopisty. Musiał on zmieścić inicjał w wyznaczonym (pozostawionym) przez kopistę miejscu. Na k. 170r mamy przykład (jedyne w tym rękopisie) zapisania inicjalnej litery *I* w poziomie. Zostawiona dla iluminatora przestrzeń na inicjał ma wysokość trzech wierszy (są to trzy ostatnie wiersze na tej stronie) i szerokość na $\frac{1}{2}$ strony. „Leży” zatem wykaligrafowane rubryką *I*, przyozdobione florystycznym elementem umieszczonym na dolnym marginesie pod tekstem objaśnienia hasła *Is* i poprzedzone siglum gramatycznym *m in = masculinum indeclinabile*, a w pierwszym wyrazie została powtórzona pierwsza litera wyrazu *Is* oznaczona rubryką (por. Fot. 4).

Fot. 4. Ozdobny inicjał *I* zapisany poziomo, k. 170r

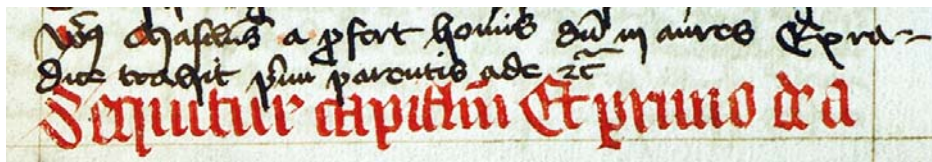
W kilku inicjalnych literach są widoczne małe litery, tzw. reprezentanty, zapisane przez kopistę dla informacji iluminatora, jaki inicjał trzeba w tym miejscu wpisać. Na k. 2v w inicjalnej zapisanej rubryką kaligrafowanej literze *Q* rozpoczynającej wyraz *Quam* widnieje mała ciemna litera *q*. Na k. 173v w inicjalnej zapisanej rubryką kaligrafowanej literze *K* rozpoczynającej wyraz *Keyo* widnieje reprezentant *k*. Na k. 238v w ozdobnym inicjale *P* rozpoczynającym hasło *Phala* widoczna jest mała litera *p*. Na k. 262v w ozdobnym inicjale *P* rozpoczynającym wyraz *Psallere* widnieje reprezentant *p*. Na k. 272v w ozdobnym inicjale *R* rozpoczynającym wyraz *Rea* widoczna jest mała litera *r* (por. Fot. 5). Na k. 335v w ozdobnym inicjale *U* rozpoczynającym wyraz *Uber* daje się zauważyć mała litera *v*.

Fot. 5. W inicjale *R* widoczny reprezentant *r*, k. 272v

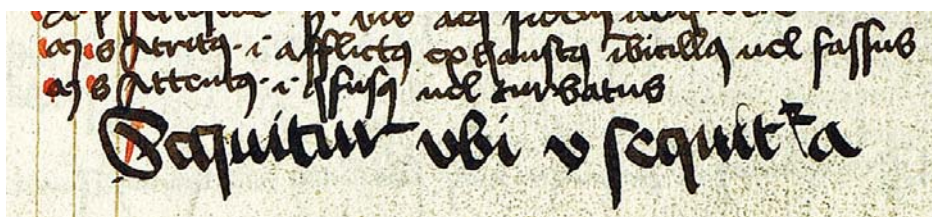
Chociaż układ wokabularza jest uporządkowany i staranny, w porządku tym trafiają się jednak pojedyncze pomyłki. I tak na k. 60v błędnie została wpisana inicjalna litera *D* na 8 wierszy zamiast *C*. Wszystkie hasła wpisane na prawo od tej inicjalnej litery i poniżej niej zaczynają się na literę *C* oznaczoną rubryką. Na k. 92v zaczynają się hasła na literę *E*, ale iluminator błędnie wpisał inicjał litery *D* na sześć wierszy. Po tej inicjalnej literze widnieje bowiem hasło *Eadem* oraz kolejne zaczynające się na literę *E*.

W wokabularzu zwracają uwagę informacje, które kopista umieszcza po końcach objaśnień ostatnich haseł na dane dwie pierwsze litery, przed kolejnymi literami (inicjałami). Czasami wpisane są one w tym samym wierszu, w którym znajdują się ostatnie wyrazy objaśnienia, drobnymi literami, trochę wciśnięte, jakby były wstawione już po napisaniu głównego tekstu. Informują o tym, na jakie litery będą się zaczynały hasła w kolejnej części (*capitulum*). Pierwsza taka formułka pojawia się na końcu części wstępnej przed hasłami na literę *A*: *Sequitur capitulum Et primo de a* (k. 1v) i jest zapisana rubryką (por. Fot. 6).

Fot. 6. Tekst zapowiadający początek haseł na literę *a*, k. 1v

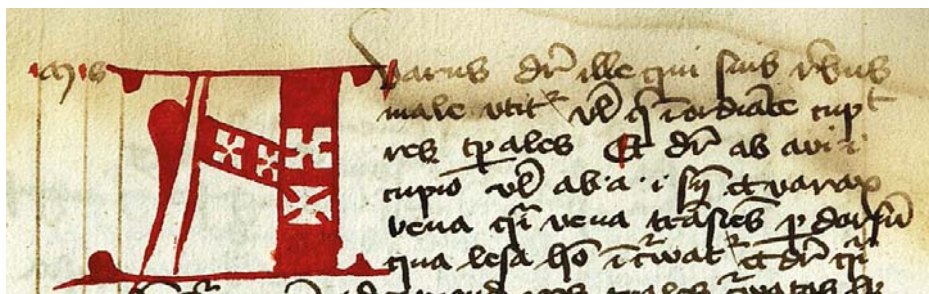
O ile kopista zaznacza w wokabularzu regularnie i konsekwentnie ozdobnymi inicjałami początek haseł obejmujący dwie pierwsze litery, to formułki te pojawiają się sporadycznie, nieregularnie. Zapisane są albo rubryką, jak na przykład ta na k. 107v na dolnym marginesie: *Sequitur capitulum vbi post e sequitur x*²³⁰, a następnie pierwsze hasło *Eexa* (k. 108 r), albo częściej są zapisane czarnym kolorem, większymi literami niż tekst w hasle, jak np.: *Sequitur vbi v sequitur a*²³¹ (k. 28v) przed inicjałem *A* rozpoczynającym hasło *Avarus* (k. 29r, por. Fot. 7 i 8).

Fot. 7. Tekst zapowiadający początek haseł na literę *av*, k. 28v

²³⁰ Tłum.: Zaczyna się rozdział, gdzie po *e* następuje *x*.

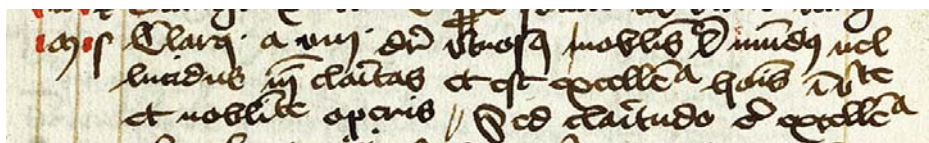
²³¹ Tłum.: Zaczyna się <rozdział>, gdzie *v* następuje po *a*.

Fot. 8. Pierwsze hasło rozpoczynające się od *av AVarus*, k. 29r

Na k. 306r, w. 6 po ostatnim wyrazie kopista zapisał tylko *Sequitur capitulum*²³² bez podania informacji, jakie hasła znajdują się w kolejnej części, a następnie widoczny jest duży inicjał *S* rozpoczynający hasło *Spacium*.

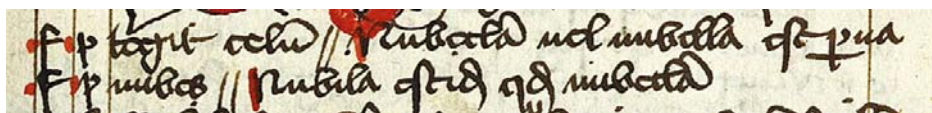
Zasadą słownika jest, że każde hasło zaczyna się od nowej linii. Hasła w większości zaczynają się wielką literą, ale nie wyłącznie, nawet w obrębie tej samej litery, np. *D*, *E*, *L*. Duża litera *F* oddawana jest przez podwojone małe *ff*. Pierwsze litery wyrazu hasłowego wyróżnia to, że są one oznaczone pionową czerwoną kreską (rubryką). Czasami kreska ta (pionowa) przechodzi przez dwa lub więcej kolejnych haseł (np. *Clangor* i *Clango* czy *Clara* i *Classis* – k. 59r). Nieraz zdarzają się pomyłki, wynikające z tego automatycznego, nie zawsze uważnego oznaczania haseł, mianowicie rubryką zostaje oznaczone nie nowe hasło, ale pierwszy wyraz cytatu, tzw. *versusu*, który akurat zaczyna się od nowej linii, por. np. *Mutuo* (k. 205r, w. 19). Są też jednak wyrazy hasłowe, które nie zostały oznaczone rubryką, a widoczną informacją o tym, że to jest nowe hasło, jest duża początkowa litera oraz oznaczenie grammatyczne (siglum) poprzedzające hasło, np. *-m-s Clarus* (k. 59r, por. Fot. 9).

Fot. 9. Siglum grammatyczne przed hasłem *Clarus* nieoznaczonym rubryką, k. 59r

Zdarzają się przypadki, że jakieś hasło oznaczone rubryką zostało zapisane nie w nowym wierszu, ale po wyrazie kończącym objaśnienie poprzedniego hasła. Jest ono wtedy oddzielone dwiema pionowymi kreskami i poprzedzone siglum grammatycznym na początku wiersza. Pierwsza litera takiego hasła bywa oznaczona rubryką (np. k. 212r, por. Fot. 10):

²³² Tłum.: *Zaczyna się rozdział.*

Fot. 10. Nowe hasła *Nubecula* i *Nubila* niezaczynające się od nowego wiersza, k. 212r

w. 28: *-f-p tegit celum // Nubecula uel nubella est parua*

w. 29: *-f-p nubes // Nubila est idem quodam nubecula*²³³.

Czasem te pionowe kreski są pociągnięte rubryką, jak np. na k. 219r, w. 24:

*-n-t ignis // Olus eris est herba humanis cibis apta*²³⁴.

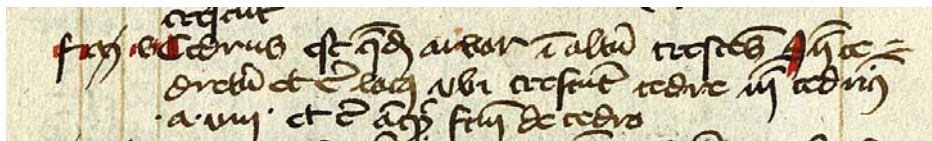
Zasadą *WokJag* jest, aby każde hasło łacińskie poprzedzone było gramatycznym *siglum*, które jest umieszczone w dwóch wąskich kolumnach wydzielonych po prawej stronie lewego marginesu, np.:

-ad-v *Celitus id est de celo vt gabriel missus est celitus id est a celo uel a deo*²³⁵ (...), gdzie skrót oznacza adverbium 'przysłówek' (k. 52v);

-f-p Cephalica est vena capitis, gdzie skrót oznacza 'femininum primae declinationis' (k. 52v);

-a-p Cerare est replere cum cera, gdzie skrót oznacza 'activum primae coniugationis' (k. 55r).

Każda z liter skrótów poprzedzona jest czerwonym znacznikiem w formie krótkiej, grubej pionowej linii. Zdarza się, że kopista dokonuje poprawek tych oznaczeń, skreśliwszy ukośną kreską błędnie wpisaną literę i wpisawszy przed nią właściwą (por. Fot. 11).

Fot. 11. Korekta oznaczenia gramatycznego wprowadzona przez kopistę, k. 52r

-f-m-s Cedrus est quodam arbor in altum crescens... (k. 52r); błędnie wpisane oznaczenie dla rodzaju męskiego *m = masculinum* poprawił na marginesie na właściwe *f = femininum*, czyli oznaczenie dla rodzaju żeńskiego.

W *WokJag* występują zatem skróty podające informacje o częściach mowy, deklinacji danego rzeczownika, koniugacji czasownika, o wyrazach nieodmiennych, m.in.: *-m-s* 'masculinum secundae declinationis', *-m-t* 'masculinum tertiae declina-

²³³ Tłum.: rodzaj żeński pierwsza deklinacja *tegit celum// Nubecula albo nubella to jest mała chmura// Nubila jest to samo co nubecula*.

²³⁴ Tłum.: *Olus, -eris to jest roślina używana jako pożywienie człowieka*.

²³⁵ Tłum.: *Celitus to jest z nieba, jak Gabryjel posłany był, celitus to jest z nieba albo od Boga 'przez Boga'*.

tionis', *-f-p* 'femininum primae declinationis', *-n-t* 'neutrum tertiae declinationis', *-ad-u* 'adverbium', *-a-t* 'activum tertiae coniugationis'²³⁶.

Zdarza się, że przed niektórymi hasłami nie ma sigli gramatycznych. Można to zaobserwować w przypadkach, kiedy występujące po sobie hasła mają taką samą charakterystykę gramatyczną, np.: *-f-p Apoplexia...* (k. 20r) oraz poniżej kolejne hasło, też rodzaju żeńskiego pierwszej deklinacji, *Apoca* bez podania informacji gramatycznej. Kopista nie czyni tego jednak regularnie.

Niezależnie od poprzedzających hasło sigli gramatycznych, często po danym hasle podawane są jeszcze innego rodzaju informacje gramatyczne, takie jak końcówki rodzaju żeńskiego i nijakiego przymiotników, końcówki drugiej osoby i bezokolicznika czasowników itd., np.:

-m-s Cingulus a um (k. 56v), *-a-p delibo as are dicitur sacrificare, ymmolare uel...* (k. 79v). Informacje te, jeżeli je kopista zamieszcza, zazwyczaj poprzedzają objaśnienie hasła.

Łacińskie wyrazy hasłowe w różny sposób są objaśniane w wokabularzu. Obok hasła łacińskiego zapisany jest po wyrazie *scilicet* 'mianowicie' czy *id est* 'to jest' łaciński synonim czy bliskoznaczny odpowiednik wyrazu hasłowego, np.: *Calculare scilicet computare* (k. 44r), *Calciter id est rusticus* (k. 44r). Często spotykamy bardziej ogólne określenie, np.: *Caliga est vestis quedam*²³⁷ (k. 44r). Są to krótkie hasła. Ale niejednokrotnie obok hasła łacińskiego podane są jednowyrazowe objaśnienia a następnie informacje o pochodzeniu słowa i jego znaczeniu czy znaczeniach, np.: *-f-t Calamitas dicitur dampnum, infelicitas uel miseria... et dicitur a calamus id est canna, qua inanis et vacua est ad instar calami...* (k. 42v). Rozbudowana, szczegółowa definicja mieści się w 19 wierszach. Czasami są to hasła zawierające wręcz encyklopedyczne objaśnienia słów, jak np.: *-m-s Angelus -li grece, ebraice molaat, latine nunccius interpretatur eo quod domini voluntatem <...> nuncciat*²³⁸... (k. 16r). To hasło (wraz z objaśnieniem) zajmuje aż 34 wiersze.

Już we wstępie do wokabularza zostają przywołane dzieła, które stanowią podstawę kompilacji. Niejednokrotnie zatem w definicjach pojawiają się odwołania do autorytetów, którymi są twórcy wcześniejszych glosariuszy i wokabularzy, jak Izydor, Hugucio (Hugwicjo), Papiasz, por. np *Carecter secundum Papiam et Hugvicionem est nomen grecum*²³⁹ (k. 47v). Niejednokrotnie przytaczane są informacje o znaczeniu i pochodzeniu wyrazu, podające źródła i jakby je porównujące²⁴⁰. Możemy

²³⁶ Por. skróty opisane w *Vocabularius Ex quo* (Grubmüller i in. 1988–1989: I 238–239).

²³⁷ Tłum.: *Caliga to jest jakiś ubiór*.

²³⁸ Tłum.: *rodzaj męski druga deklinacja Angelus po grecku, u Żydów molaat (może zniekształcone imię Malachias – por. RozPaul 157r), po łacinie tłumaczy się posłaniec, dlatego że wolę Boga... oznajmia*.

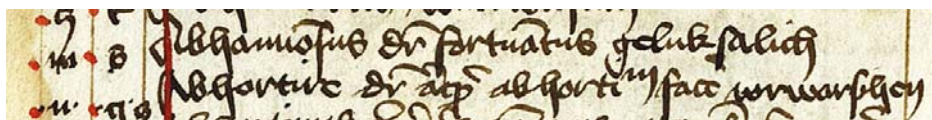
²³⁹ Tłum.: *Carecter według Papiasza i Hugucia jest nazwą grecką*.

²⁴⁰ Por. *Autumpnus est quarta pars anni frigida et sicca et vocatur autumpnus a tempestate quoniam folia arboris cadunt et omnia maturescunt Et dicitur autumpno verbo antiquo id est colligo, quia in*

je obserwować zwłaszcza w objaśnieniach haseł wieloznacznych. Kopista podaje wtedy informację, gdzie dany wyraz występuje i skąd pochodzą różnego rodzaju informacje o nim, np. z zakresu etymologii, gramatyki, słowotwórstwa, semantyki. Licznie pojawiają się odwołania do takich autorytetów, jak Beda, Augustyn, Grzegorz, Bernard, Dionizjusz, Damazy, Bartłomiej, Hieronim, do Pisma św., w tym do ewangelii. Często kopista nie wymienia jednak konkretnych imion, jedynie podaje ogólnie, co mówią „inni” czy „teologowie”, np.: *Adria... uel alii dicunt* (k. 6v) czy: *Aureola... et idem secundum theologos dicitur fructus tricesimus* (k. 30v).

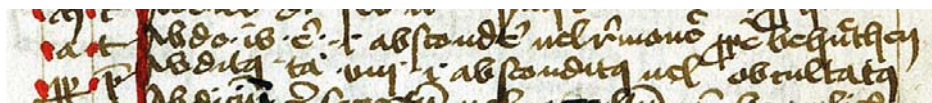
Dla udokumentowania danego hasła i jego znaczenia służą przytaczane cytaty, co zawsze jest sygnalizowane wyrazem *versus*, najczęściej zapisanym skrótem i oznaczonym rubryką, por. np.: *Assensus... Versus: Assensum dictis consensum dic fore factis* (k. 27r)²⁴¹; ale nie zawsze, por. np.: *Buxus est arbor quedam semper virens, sed buxum dicitur lignum istius arboris, versus: Hec buxus crescit, hoc buxum crescere nescit* (k. 42r)²⁴².

W wokabularzu obok łacińskich haseł z objaśnieniami łacińskimi trafiają się glosy niemieckie. Są to w przeważającej części pojedyncze wyrazy, rzadziej zestawienia. Wprowadzane są one do wokabularza na kilka sposobów. Mogą to być glosy wpisane bezpośrednio po objaśnieniach łacińskich, np. *-m-s Abhominosus dicitur fortunatus geluksalich* (k. 3r, por. *Fot. 12*).

Fot. 12. Glosa niemiecka wpisana po objaśnieniu łacińskim, k. 3r

W taki sam sposób są wprowadzane zestawienia (np.: *-n-s Almanicum est ydeoma tewtonicoris dewcze sprache* (czyt. *deutsche Sprache* ‘język niemiecki’, k. 11r). Czasem przed takim wyrazem niemieckim kopista wpisuje wyraz łaciński wprowadzający, np. *proprie* ‘właściwie, we własnym języku’, por.: *Abdo is ere id est abscondere uel remanere proprie behüthen* (‘chować, ochraniać’, k. 2r, por. *Fot. 13*).

Fot. 13. Wyraz *proprie* wprowadzający glosę niemiecką, k. 2r

autumpno vue (czyt. *uve*) *et alii fructus colligunt et hoc secundum Isideris Sed [Sed] secundum Hugvicionem dicitur ab augeo -es quia... Sed secundum Papiem autumpnus dicitur a tempestate...* (k. 31r).

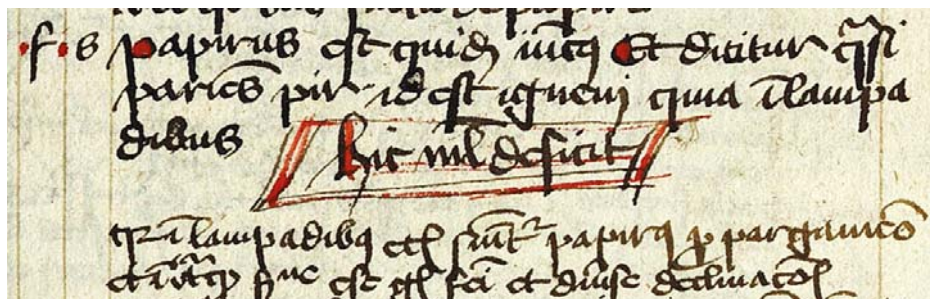
²⁴¹ Por. Walther 1959: 82.

²⁴² Tłum.: *Buxus to jest pewne drzewo wiecznie zielone, lecz buxum nazywa się drewno tego drzewa, versus...* Por. Grubmüller i in. 1988–1989: II 372.

Innym znów razem glosa niemiecka wpisywana jest bezpośrednio po hasle, np.: *-a-p Aclamare czwrwffen* (czyt. *zurufen* ‘zawołać’, k. 4v). Glosy niemieckie bywają często w wypadku rzeczowników poprzedzone rodzajnikiem *ein*, zapisywanym przeważnie *ey* z łuczkiem nad *y*, np.: *-m-s Advocatus ein voyt* (‘wójt’, k. 7r), *-m-s Almanus id est tewtonicus eyn dewczman* (‘Niemiec’, k. 11r), *-f-p Bracia vel bracea est fibula uel ornatum mulieris eyne spenge* (*Spänge* ‘sprzączka, klamra’, k. 39v).

W tekście rękopisu zwracają uwagę dwie notatki kopisty dodane przez niego do przepisywanego tekstu słownika. Pierwsza widoczna jest na k. 228r przy objaśnieniu hasła *Papirus*:

*-f-s Papirus est quidem iuncus Et dicitur quasi pariens pir, id est ignem, quia in lampadibus*²⁴³. Tu w środku linii wpisany jest tekst podkreślony rubryką: *hic nihil deficit* (‘tu (tego?) nie brakuje’) ujęty w ramkę obwiedzioną rubryką. Pod tym wpisem ciąg dalszy słownika (por. *Fot. 14*).

Fot. 14. Notatka kopisty, k. 228r

Druga podobna notatka kopisty widnieje na k. 286v przy objaśnianiu hasła *Samina*:

-f-p Samina est lapis acuendi proprie ein sliffsteyn et in plurime dicitur vasa fictilia. Tu w czarnych ramkach w nowym wierszu ujęty jest w nawias zapisany rubryką następujący tekst: *hic nichil deficit uero(?) aurum*, a po nim hasło *Samea, oris dicitur vasa fictilia a Sama insula vbi ars figuloris*²⁴⁴ est primo inventa.

Obie te notatki pochodzą zapewne od kopisty jako odzwierciedlenie jego osobistej refleksji, ale mają związek z przepisywanymi w danej chwili hasłami wokabularza. Niejednokrotnie spotykamy się w średniowiecznych rękopisach z różnego rodzaju luźnymi (czasami bardzo osobistymi) uwagami utrudzonego pisaniem skryby.

²⁴³ Por. w SłŚP cytat pod hasłem *Papyrus* I. 1. „p-us est... genus iunci et dicitur quasi parans pir, i. ignem, quia talis iuncus ponitur in lampadibus sive candelis ad arduendum”.

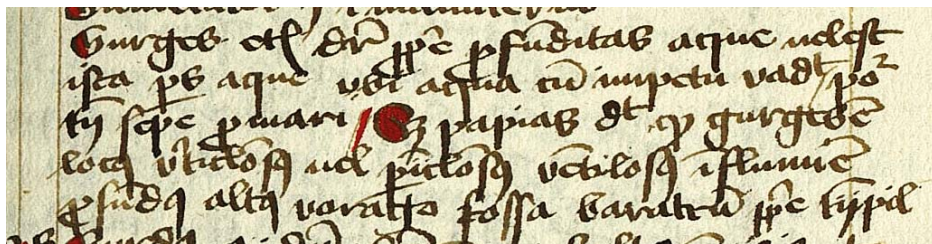
²⁴⁴ (Pro: *figulatoris*); dziękuję p. prof. M. Rzeplieli za zwrócenie uwagi na błąd pisarza.

3. Polskie glosy w *WokJag*

Kiedy zapoznamy się z informacją zawartą w *Katalogu* Wisłockiego, nie dziwi, że rękopis ten nie znalazł się w kanonie źródeł Sstp. Wisłocki podaje, że jest to słownik łaciński z tu i ówdzie wpisanymi objaśnieniami (glosami) w języku niemieckim. Nie wspomina natomiast o występowaniu w nim glos polskich.

Rękopis ten znalazł się jednak wśród badanych w ramach realizowanego projektu wokabularzy za sprawą informacji Wandy Żurowskiej-Góreckiej, która w opracowaniu pt. *Słowniki polskie przed Bartłojem z Bydgoszczy* pisze: „W Bibliotece Jagiellońskiej znajduje się *Vocabularius ex quo*, pisany przez Mikołaja ze Strzelec z glosami niemieckimi. Ale ukryła się tam jedna glosa polska: *kypiel*” (1979: 64). Po ponownym odczytaniu rękopisu i przeanalizowaniu wskazanego przez Autorkę hasła *Gurges*, okazało się, że wyraz, który został przez nią uznany za polską glosę, jest glosą niemiecką²⁴⁵. Cytat brzmi:

Gurges etiam dicitur proprie profunditas aque uel est ista pars aque vbi aqua cum impetu vadit ponitur tamen sepe pro mari Sed Papias dicit quod gurges est locus verticulosus uel periculosus ventilosus in flumine profundus altus vorago fossa baratrum proprie tÿmpel (k. 142r, por. Fot. 15).

Fot. 15. Hasło *Gurges*, k. 142r

Niemiecką glosę *tÿmpel* autorka błędnie odczytała jako polski wyraz *kypel* ‘kipiel’. Kiedy jednak przyjrzymy się zapisowi (też w powiększeniu), możemy zauważyć, że: pierwsza litera to nie *k*, ale *t*; nad literami *tÿp-* jest łuczek wybrzuszony do góry, najpewniej skrót na literę *m*. Trzeba zaznaczyć, że kopista używa skrótów właściwych abrewiacji łacińskiej, wpisując niemieckie glosy, np. k. 2r *ein wendich* (*ey* łuczek nad tymi literami i *wedich* łuczek nad *e*).

Kiedy przejrzymy u Grubmüllera niemieckie glosy dla łacińskiego hasła *Gurges* w wokabularzach *Ex quo*, to zauważymy w jednym z odpisów zapis *tÿmpffel* (Grubmüller i in. 1988–1989: 1183). Dief pod hasłem *gurges* notuje m.in. wyraz *tÿmpfel*.

²⁴⁵ Ponadto w przypisie 22 Autorka podaje, że jest to rękopis BJ o numerze 2452 (zamiast 2454) z 1448 roku (por. s. 64), podczas gdy BJ 2452 to kodeks papierowy z 1721 roku (Wisłocki 1877–1881: 586–587).

Znajdujemy go także w słowniku średnio-wysoko-niemieckiego: *tümpfel stm tiefe stelle in fließendem oder stehendem wasser* (Müller:130). Podaje go również słownik Lexera (1930: 234) ze znaczeniem odpowiadającym łacińskiemu hasłu: *tümpfel* ze *stm. tiefe stelle im wasser, strudel*²⁴⁶.

Interesujące jest też porównanie objaśnienia hasła łacińskiego *Gurges* w innych objętych projektem słownikach, w których zapisana została polska glosa. W *RozPaul* 119r i *WokLub* 59v odpowiednikiem tego hasła łacińskiego jest polska glosa *struga*. W Sstp pod hasłem *Struga* są przytoczone po przerywniku (~) cytaty z tych dwóch źródeł jako *RozPaul* 119r i *Erz* 102 pod znaczeniem ‘strumień, potok, też głębokie miejsce w rzece’. Również w *WokRacz*, w którym trafiają się glosy niemieckie (ale polskich jest zdecydowana przewaga), widnieje na k. 118r hasło *Gurges*. Kopista nie wpisał w tym przekazie ani polskiej, ani niemieckiej glosy, podając jedynie obszerną definicję łacińską, odpowiadającą tej z *WokJag*.

Po dokładnym odczytaniu rękopisu i przeanalizowaniu wszystkich haseł *WokJag* stwierdziłam, że glosy polskie w nim jednak występują. Wprawdzie wstępnie oszacowałam, że jest ich zaledwie kilka, czyli bardzo niewiele w porównaniu z ilością glos niemieckich w rękopisie, ale już to wystarczyło, by uwzględnić ów wokabularz w badaniach. Niestety, co do niektórych wyrazów uznanych za glosy polskie nie można mieć pewności, że rzeczywiście możemy tu mówić o wyrazach polskich.

Jak już wspomniałam, źródło to nie znalazło się w kanonie źródeł Sstp, dlatego też żadnego z poświadczeń Sstp nie odnotował. Wspomniany wyraz *kipiel* znalazł się w materiałach przygotowanych do opracowania suplementu do Sstp.

W *WokJag* glosy, które możemy uznać za wyrazy polskie, zostały wpisane w siedmiu hasłach. Część z nich budzi jednak wątpliwości, gdyż można w nich odnaleźć cechy przemawiające za przynależnością tych wyrazów do zasobu leksykalnego języka niemieckiego. W rękopisie brak wyróżników, które pozwalałyby jednoznacznie określić, czy wpisana glosa jest wyrazem polskim, czy niemieckim. Kopista nie używa też regularnie wyrazów zapowiadających wpisanie glos niemieckich.

Wyrazy polskie lub takie, które mogą być uznane zarówno za polskie i niemieckie, znajdują się na następujących kartach rękopisu: 26r, w. 32; 121v, w. 31; 230v, w. 17; 272v, w. 16; 290r, w. 35; 324v, w. 35; 349 v, w. 32. Są to (w kolejności alfabetycznej): *cebrnik*, *cytwar*, *czynsz*, *heblować*, *pasternak*, *szarlat* (2x). Wśród nich pojawia się jeden wyraz nowy w stosunku do materiału Sstp, mianowicie *cebrnik*. Z kolei wyraz *heblować* jest interesujący ze względu na niepoświadczoną w Sstp formę bezokolicznika. Od tych dwóch wyrazów zatem rozpoczynam omawianie polskich glos w *WokJag*. To, że możemy odnotować w tym wokabularzu te dwie polskie glosy, tj. wyrazy, które mieszczą się w polskim systemie słotwórczym

²⁴⁶ Tłum.: ‘głębokie miejsce, wir, odmęt’.

(formalnym i semantycznym), może przemawiać za tym, by także pozostałe z wymienionych leskemów uznać za co najmniej dwuznaczne, jeśli chodzi o ich przynależność językową. Mogą one bowiem tkwić zarówno w systemie języka polskiego, jak i niemieckiego²⁴⁷.

Cebrnik

Tina est instrumentum aptum ad portandum aquam uel alium liquorem eyn czobir
Inde tinale cebrnyk, k. 324v, w. 35.

Polska glosa została dopisana jako objaśnienie do łacińskiego podhasła *tinale* tą samą ręką bezpośrednio po wyrazie łacińskim, częściowo wychodząc na prawy margines. Wyraz *cebrnik* jest poświadczony wyłącznie w tym wokabularzu. Niepoprzedzone sigłem gramatycznym hasło *Tina* jest zapisane przez duże *T* oznaczone rubryką. Do hasła, po łacińskim objaśnieniu, wpisana jest niemiecka glosa *eyn czobir*²⁴⁸, po której wpisane jest bezpośrednio podhasło *tinale*, wprowadzone przez wyraz *Inde*, w którym inicjalna litera oznaczona jest rubryką. Hasło *Tina* oraz podhasło *tinale* są ponadto notowane przez takie wokabularze, jak: *RozOss* II 238v, *RozOss* III 238r, *RozPaul* 260r, *RozDom* 257r, w których objaśnienie kończy się na wyrazie *tinale*. Natomiast w *WokRacz* na k. 193v po łacińskim objaśnieniu hasła zanotowano polską glosę *czeber* (czyt. *ceber*). Jedynie w *WokLub* 138r do podhasła *tinale* wpisana została glosa niemiecka *ein zuberstange*²⁴⁹. Opierając się na tym ostatnim poświadczeniu, można przypisać wyrazowi *cebrnik* znaczenie ‘drążek służący do przenoszenia cebrów’²⁵⁰.

W Sstp występują trzy hasła z tej rodziny wyrazowej, tj. *ceber*, *cebernica* i *cebrówka*. Słowotwórczo formacja *cebrnik* mieści się w polskim systemie językowym, zawiera formant *-nik* wyodrębniony z rzeczowników zawierających przed formantem *-ik* formant przymiotnikowy *-n-*. Formacja ta używana jest do nazywania narzędzi.

Heblować

*Asciare id est dolare habiln *heblowecz* k. 26r, w. 32.

Hasło łacińskie, zaczynające się od dużej litery *A* oznaczonej rubryką, zostało poprzedzone zapisanym na lewym marginesie siglum *a p* ‘activum primae (coniugationis)’. Polska glosa jest dopisana bezpośrednio po głosie niemieckiej (w której nad literą *a* wpisana mała literka *e*) tą samą ręką. W głosie końcówka bezokoliczni-

²⁴⁷ Fotografie kontekstów z omawianymi glosami są zamieszczone w internetowej bazie danych <https://rozariusze.ijp.pan.pl>

²⁴⁸ Taki odpowiednik niemiecki do tego hasła łacińskiego notuje Grubmüller w przytaczanych materiałach (Grubmüller i in. 1988–1989: V 2735).

²⁴⁹ *WokLub* 138r: *Tina ein zuber czber albo czeber; tinale ein zuberstange*.

²⁵⁰ Por. też Dief: *Tinale... baculus quo portatur tina*.

ka -*ac* zapisana błędnie -*ecz*. Wyraz polski jest niewątpliwym odpowiednikiem semantycznym i formalnym zarówno hasła łacińskiego, jak i glosy niemieckiej.

Wyraz ten wzbogaca dokumentację poświadczoną jednym cytatem hasła Sstp, który notuje hasło *heblować* ze znaczeniem ‘wygładzać, czynić gładkim’ poświadczoną cytatem z *BZ*. Wyraz ten występuje w formie imiesłowu biernego czasu przeszłego w dop. l.poj. r. n.: *heblowanego*. Oprócz tego w Sstp trzema przykładami jest poświadczona hasło *hebel* jako ‘strug, narzędzie do wygładzania drzewa’, będące zapożyczeniem z języka niemieckiego. Jeden z cytatów pochodzi ze źródła oznaczonego skrótem *Erz 22*, czyli z *WokLub*.

W *SXVI* hasło *heblować* jest również poświadczona w takim samym znaczeniu.

Cytwar

*Zedvar uel zeduara *czitber* (czyt. **cytber*) *Versus zedvar ante datum morbum fugat inveteratum, postque datum *mollet, ventrem *vestidia tollit* k. 349 v, w. 32 – k. 350r, w. 1–2.

Hasło poprzedza *siglum* gramatyczne *f p* ‘femininum primae (declinationis)’, które właściwie odnosi się do drugiej postaci wyrazu hasłowego. W wyrazie *zeduara* nad literą *u* nadpisana litera *v*.

W Sstp istnieje hasło *cytwar*, poświadczona kilkoma cytatami z *Rost* i jednym z *Erz 10*, ze znaczeniem ‘Curcuma Zeodaria Rosc. – roślina lub jej owoc’. W naszym opracowaniu definicja dla tego hasła została zmieniona, zgodnie z propozycją Ludwika Szlachowskiej-Winiarzowej, która znalazła uzasadnienie dla definicji ‘kłącza ostrzyżu plamistego, byliny z rodziny imbirowatych, rosnącej w strefach zwrotnikowych Azji, zwłaszcza w Indiach, używane w lecznictwie’²⁵¹.

Zapisu *cytber* nie zarejestrowano w Sstp. Ponieważ w polskim materiale z innych źródeł nie pojawia się taka postać, trzeba by ten zapis uznać za błędny albo za glosę niemiecką, co według mnie jest bardziej prawdopodobne. Grubmüller pod hasłem *Zeduar* i *Zeduara* wprawdzie nie notuje poświadczenia dla wyrazu *cytber* (Grubmüller i in. 1988–1989: 2941–2942), ale Dief pod hasłem *Zeduarium*, *Zeduara*, *Zeduar* wśród glos niemieckich wymienia postaci *zittwar*, *zittwer* i *zittber*.

Rost pod *Zeduar* przytacza: „*wersus: Zetwar ante datum morbum fugat/signat inverteratum; postquam datum mollit ventrem, fastidia tollit*”.

Czynsz

*Fiscale est redditus regum proprie *czinsth* k. 121v, w. 31.

W hasle *Fiscale* kopista używa podwojonego małego *f* na oznaczenie początkowej dużej litery hasła łacińskiego *F*. Litery te oznaczone są rubryką. Przed hasłem zamieszczone jest *siglum* gramatyczne *n t* ‘neutrum tertiae (declinationis)’. Intere-

²⁵¹ Por. uwagi w internetowej bazie danych pod hasłem *Cytwar*.

sująca nas glosa, pisana tą samą ręką, poprzedzona jest wyrazem *proprie* ‘właściwie, we własnym języku’. Byłby to jedyny przypadek, kiedy przed polską glosą wpisany jest wyraz *proprie*. W ten sposób do tekstu łacińskiego wprowadzane są czasem, choć, jak wspomniano, dość nieregularnie, glosy ewidentnie niemieckie.

W glosie wpisana jest litera *-t-* zamiast *-c-*, co może wzbudzać wątpliwość, czy to polska glosa oraz jak czytać ten wyraz. Ale z kolei w cytowanych przez Grubmüllera materiałach z wokabularzy *Ex quo* tylko jeden cytat przy haśle *Fiscale* zawiera niemiecką glosę *Solt* (Grubmüller i in. 1988–1989: 1042). Dief dla hasła *Fiscale* przytacza cytaty, w których występują glosy niemieckie: *heren czynss, szzins, czyns, solt, ain gilt, fislich*. Grafia kazałaby czytać ten zapis ‘czynsz’, a nie z *-s* na końcu. Wyraz *czynsz* został zapożyczony do języka polskiego z niemieckiego *Zins*, a to z łac. *census*. W *WokJag* spotyka się w glosach niemieckich oddawanie głoski *z* przez *cz*. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby na oznaczenie głoski *s* kopista użył aż trzech znaków.

W pozostałych badanych wokabularzach podane jest tylko hasło *Fiscale* z definicją łacińską bez polskiej glosy²⁵². W Sstp hasło *Czynsz* ma bogatą dokumentację ujętą w trzech znaczeniach. Są też trzy poświadczenia z *Erz* 11, czyli *WokLub* k. 52v.

Kloc

Truncus patet ein klocz k. 332r, w. 9.

Hasło łacińskie, zaczynające się od dużej litery *T* oznaczonej rubryką, zostało poprzedzone zapisanym na lewym marginesie siglum *m s* ‘masculinum secundae (declinationis)’.

Kolejny wyraz, który można by uznać za polską glosę, to *klocz*, czyt. *kloc*. Takie hasło z trzema poświadczeniami notuje Sstp. Jednak rodzajnik nieokreślony *ein*, który go poprzedza, wskazuje, że jest to glosa niemiecka. Jest to prawdopodobne, gdyż w języku niemieckim istnieje wyraz *klotz* ‘kloc, kłoda’. U Grubmüllera pod hasłem *Truncus* znajdujemy informację o odnotowaniu w jednym ze źródeł *Vocabularius Ex quo* zapisu *eyn klocz* (Grubmüller i in. 1988–1989: 2798).

W *WokRacz* hasło to ma następującą postać: *Truncus patet clocz* (k. 195v). Wyraz *clocz* (czyt. *kloc*) został zaliczony do glos polskich i uwzględniony w opracowaniu, gdyż brak jakiegokolwiek wyróżnika wskazującego, że to może być glosa niemiecka. W porównaniu z zapisem w *WokJag* widoczna jest jedyna różnica, polegająca na braku *ein*. Skoro wiadomo, że w *WokRacz* trafiają się glosy niemieckie, to nie jestem przekonana, czy słusznie ten wyraz zaliczyliśmy do polskich. Ale niewykluczone, że kopista przepisujący *WokRacz* świadomie wpisał wyraz *clocz* jako

²⁵² Por. np. *WokRacz* k. 110r: *Fiscale reditus regales uel regum* – zbliżona budowa łac. hasła i objaśnienia, ale brak pol. glosy.

polską głoseę. Pewnie gdyby nie zapis w *WokJag*, nie mielibyśmy najmniejszej wątpliwości co rodzimości tej glosy.

Pasternak

Pastinata est herba quedam pasternack k. 230v, w. 17.

Hasło łacińskie, zaczynające się od dużej litery *P* oznaczonej rubryką, zostało poprzedzone zapisanym na lewym marginesie siglum *fp* ‘femininum primae (declinationis)’. W głosie między literą *t* i *n* widoczny jest nadpisany skrót na *er*. Glosa wewnętrzna została zapisana tą samą ręką.

Oprócz *WokJag* wyraz ten jest poświadczony w dwóch wokabularzach, w *WokRacz* 159v i *RozOss* II 168r. W obydwóch podstawą łacińską są odpowiednio *pastinata* i *pastinaca*. Znajdujemy go jeszcze w kolejnych dwóch wokabularzach: *RozOss* I 88rb (jako głoseę do hasła *pipenella*) i *WokLub* 101r (jako głoseę do hasła *filix*). W łacińsko-niemieckim *WokLub* odpowiednikiem hasła *pastinaca* jest wyraz *pasternack* (k. 96v). Również Grubmüller (1988–1989: 1909) przytacza z wielu wokabularzy *Ex quo* dla hasła *Pastinaca* głoseę niemiecką *pasternack*. A zatem w przypadku *WokJag* można również mieć wątpliwość, czy to jest glosa polska, gdyż w niemieckim, podobnie jak w czeskim (wg SeBr), jako odpowiednik łacińskiego słowa *pastinaca* występuje forma *pasternak*. Dodatkowo istotne znaczenie może mieć tu zapis końcowego *k* przez *ck*, co jest właściwością języka niemieckiego. Jednakże również w staropolszczyźnie głoska *k* bywa oddawana za pomocą liter *-ck* i takie zapisy pojawiają się też w niektórych z badanych słowników w innych hasłach²⁵³. Należy też pamiętać, że mamy do czynienia z grafią średniowieczną, która w języku niemieckim, podobnie jak i w polskim, nie była unormowana.

Sstp notuje hasło *pasternak* poświadczone głównie cytatami z *Rost* w trzech znaczeniach, za każdym razem jako nazwy botaniczne.

Szarłat

Dwukrotnie pojawia się w rękopisie *WokJag* glosa *szarłat* pod dwoma łacińskimi hasłami, mianowicie pod *Rasa* i pod *Scarletum*.

Rasa est species vestis uel pallium uel tunica proprie sarlath k. 272v, w. 16.

Hasło łacińskie, zaczynające się od dużej litery *R* oznaczonej rubryką, zostało poprzedzone zapisanym na lewym marginesie siglum *fp* ‘femininum primae (declinationis)’. Wyraz *proprie* oraz glosa *sarlath*, która jest zapisana na prawym marginesie, być może zostały dodane już po napisaniu kolejnego hasła. Wskazywać na to może chociażby „ciaśniejszy” zapis tych dwóch wyrazów.

U Grubmüllera zanotowane jest jedno objaśnienie dla tego łacińskiego hasła: *Rasa est species vestis uel pallium et tunica similis*²⁵⁴ (Grubmüller i in. 1988–1989:

²⁵³ Por. np. *RozPaul*: *szarlock* (czyt. *żarlok*, k. 4v).

²⁵⁴ Tłum.: *Rasa to rodzaj szaty albo.*

2251). Nie pojawia się tam interesująca nas glosa. Podobnie w badanych wokabularzach występuje hasło *Rasa* z takim samym objaśnieniem łacińskim, ale w żadnym z nich nie ma polskiej glosy²⁵⁵. Natomiast *WokLub* nie notuje tego łac. hasła.

W Sstp hasło *szarłat* poświadczone jest cytatami dokumentującymi dwa znaczenia: 1. ‘rodzaj kosztownej tkaniny o szkarłatnej (czerwonej) barwie’ oraz 2. bot. ‘grzebionatka, *Celosia cristata* L.’. W Sstp w żadnym przykładzie nie ma natomiast łacińskiego odpowiednika *rasa* dla wyrazu hasłowego *Szarłat*. Być może w *WokJag* glosa ta została wpisana na końcu objaśnienia łacińskiego hasła ze względu na łacińskie odpowiedniki tego hasła: *vestis uel pallium et tunica* i skojarzenie z rodzajem kosztownej tkaniny, z której szaty mogły być zrobione. Dief notuje hasło *Rasa* ze znaczeniem ‘vestis’ oraz ‘flos’ i z niemieckimi glosami, m.in. hd. *scharlach*.

I drugie miejsce. *Scarletum est genus panni proprie scharlath* k. 290r, w. 35.

Hasło łacińskie, zaczynające się od dużej litery *S* oznaczonej rubryką, zostało poprzedzone zapisanym na lewym marginesie *siglum n s* ‘neutrum secundae (declinationis)’. Glosa wewnętrzna, pisana jest tą samą ręką. Druga litera *a* może być uznana za niedomknięte od góry *o* lub *a* z niewyraźnym wykończeniem w dole litery. Glosa została poprzedzona wyrazem wprowadzającym *proprie*.

Poświadczony wyraz występuje w znaczeniu: ‘rodzaj kosztownej tkaniny o szkarłatnej (czerwonej) barwie’. Wyraz *szarłat* jako glosa do łacińskiego hasła *scarletum* pojawia się ponadto w *WokLub* 120v. W pozostałych rozariuszach podstawę łacińską tego wyrazu stanowi *bombicina*, *cedula* i *sarlaticum*. Tych dwóch ostatnich nie notuje Grubmüller, natomiast cytuje przy hasle *bombicina* glosy niemieckie, a wśród nich *scharlach* (Grubmüller i in. 1988–1989: 350).

Wnioski

W elektronicznym opracowaniu materiału językowego (tzw. internetowej bazie danych) ujętych w badaniach wokabularzy wpisane zostały wszystkie glosy, które tutaj omawiam, z wyjątkiem wyrazu *kloc*. Na uwagę zasługuje to, że w Sstp nie ma hasła *Cebrnik*, a hasło *Heblować* poświadczone (udokumentowane) jest tylko jednym cytatem w formie imiesłowu *heblowanego*. Pozostałe wyrazy, które budzą wątpliwości, są poświadczone w Sstp dość licznie, np. *Cytwar* 12 poświadczeń, *Czynsz* bez mała trzy szpalty poświadczeń, *Kloc* 3 cytaty, *Pasternak* ponad 20 poświadczeń i *Szarłat* 9 poświadczeń. W internetowej bazie danych przy tych poświadczeniach zostały zrobione adnotacje, że mogą to być glosy niemieckie. Usilne poszukiwania polskich glos w tym wokabularzu dały wyniki nieproporcjonalne do

²⁵⁵ Por. *WokRacz* 174v: *Rasa est species vestis uel palium uel tunica*, sim. *RozPaul* 224r: *Rasa est species vestis uel est palium uel tunica*, *RozKap* 205r, *RozWroc* 258r, *RozOss* 168v, *RozOss* II 205r, *RozOss* III 203v, *RozDom* 213r.

nakładu pracy. Jestem wszak przekonana, że poza dwoma wyrazami (*cebrnik* i *heblować*) nie można jednoznacznie za polskie uznać pozostałych glos. Skoro jednak w rękopisie pojawiają się polskie glosy niebudzące wątpliwości, nie można całkowicie wykluczyć, że było nimi także pozostałych pięć wyrazów.

Wokabularz lubiński

1. Opis zabytku

Wokabularz lubiński to glosowany inkunabuł *Vocabularius Ex Quo* przechowywany obecnie w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie (pod sygnaturą 78d). Zabytek należy do drugiej redakcji drukowanej łacińsko-niemieckiego słownika *Vocabularius Ex Quo* (por. Grubmüller i in. 1988: 109). Inkunabuł powstał w Norymberdze w 1490 r. w oficynie Jerzego Stuchsa. Składa się ze 150 kart (a2–t7)²⁵⁶ zadrukowanych rotundą gotycką. Słownik zawiera ok. 11 700 haseł łacińskich z objaśnieniami w języku łacińskim i/lub niemieckimi odpowiednikami wyrazów hasłowych. Między kartami 66 i 67 wklejono dodatkową kartę, na jej stronie *recto* zapisany odręcznie tekst łac. zaczyna się od słów *De inferno dampnatorum...*²⁵⁷. Na dwóch ostatnich kartach inkunabułu (150r–151v, tj. t7r–t8v) znajdują się dopiski różnych rąk, w tym słowniczek przekładowy niemiecko-polski pisany ręką z przełomu XV–XVI w. (k. 150r), pouczenie na temat mądrości (k. 150r–150v) z jedną polską glosą marginalną *zalozone* (czyt. *zalożone*, k. 151v, g. marg., w. 1) oraz „wskazówki zdrowotne z polskimi glosami interpolacyjnymi”, jak określił je Julian Wojtkowski (1977: 86). Notatki te również pochodzą z przełomu XV–XVI w., ale pisane były innymi rękami niż słowniczek (por. Wojtkowski 1977: 86). Zabytek jest kompletny i dobrze zachowany, glosy w większości wyraźne i czytelne, choć miejscami atrament nieco wyblakł.

²⁵⁶ W niniejszym opracowaniu lokalizacja cytatów jest podawana przy użyciu nowej foliacji inkunabułu, a nie według numeracji składek.

²⁵⁷ Jest to zapewne fragment kazania. Na końcu pisarz wskazuje jako źródło zbiór kazań niderlandzkiego franciszkanina Henryka z Herpf (ok. 1400–1477), a w jego obrębie na kazanie o Wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny. Pierwsze wydanie tego zbioru kazań pochodzi z 1484 r.

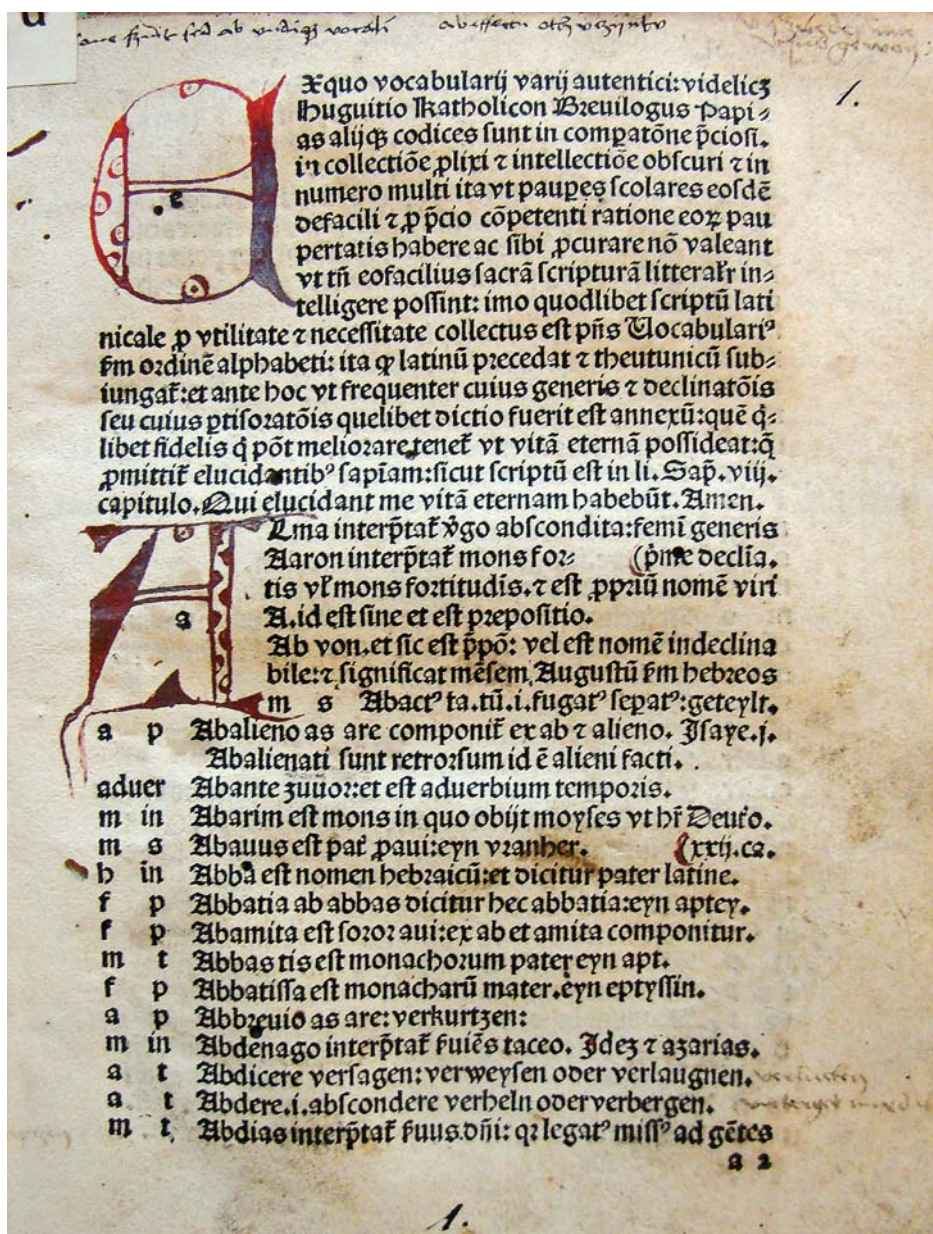
Inkunabuł jest współoprawny z trzema innymi drukami (a–c) i rękopisem o treści gramatycznej (e)²⁵⁸. Inskrypcja na górnym obcięciu klocka *Codex Iacobi Miedzichod* wskazuje na właściciela kodeksu z początku XVI w. Irena Kwilecka identyfikuje go z Jakubem z Międzychodu zwanym Rożkiem – kapłanem zmarłym w Lubiniu ok. 1550 r. (Kwilecka 1980: 12). Zdaniem badaczki mógł on być również autorem glos w inkunabule. Pod koniec XVI w. wokabularz stał się własnością klasztoru Benedyktynów w Lubiniu. Po jego kasacie w XIX w. trafił do Gniezna, do Biblioteki Seminarium Duchownego. Bolesław Erzepki zanotował, że nosił tam sygnaturę O84²⁵⁹. Od lat 30. XX w. zabytek jest przechowywany w Bibliotece Katedralnej, będącej obecnie częścią Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie.

Pierwotna oprawa kodeksu nie zachowała się. W *Katalogu inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie* ks. Leon Formanowicz opisywał ją następująco: „Brak dolnej okładki, deska, skóra brunatna, wycisk ślepy, na przedniej okładce u dołu ślady kateny, obca, ok. 1496–1505” (Formanowicz 1939: 53). Opis ten można uzupełnić na podstawie niepublikowanych notatek B. Erzepkiego: „Użyte do oprawy deszczułki dębowe okryte pierwotnie brunatną skórą z wyciskami zostały niemal doszczętnie zgryzione przez robactwo, okładziny tylnej ostał się już tylko wąski okrawek przytykający do grzbietu kwartantu” (rękopis BRacz 1277(15)). W 1967 r. kodeks oprawiono na nowo „w tekturę i świńską skórę. Fragmenty skóry z pierwotnej oprawy mniszej przyklejone od zewnątrz” (Wojtkowski 1969: 85).

Blok tekstu składa się z 38 wierszy, otaczają go szerokie marginesy. W prawym dolnym rogu kart została zamieszczona drukowana numeracja składek, w prawym górnym – odręczna foliacja (nowożytna). Kolejne hasła, ułożone w jednej kolumnie, zaczynają się przeważnie w nowych wierszach, niekiedy krótsze hasła

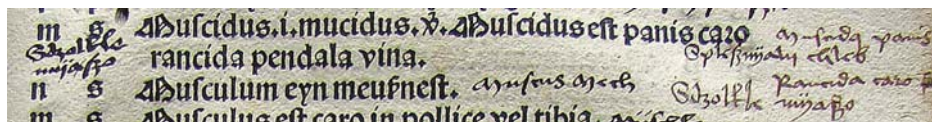
²⁵⁸ Kodeks składa się zatem z następujących części: a. Johannes de Garlandia, *Composita verborum cum commentario*, Leipzig, [Conradus Kachelofen], 19 I 1491 (Formanowicz 1939: 76); b. Bernardus Perger, *Grammatica nova*, [Hagenau, Henricus Gran] z glosami polskimi z poł. XVI w. (Wojtkowski 1969: 85); c. *Regulae grammaticales*, Basel, Michael Furter, 1496 (Formanowicz 1939: 53); d. *Vocabularius ex quo*, [Nürnberg, Georgius Stuchs], 1490 (Wojtkowski 1969: 107); e. traktat gramatyczny i różne notatki po łacinie z początku XVI w. (Wojtkowski 1977: 84–85). Według Bolesława Erzepkiego jest to „rękopis obejmujący spis czasowników łacińskich w alfabetycznym porządku na 46 ćwiartkach” (rękopis BRacz 1277(15)). Obecnie rękopis ten nosi odrębną sygnaturę MS 377 (Kwilecka 1980: 12).

²⁵⁹ Kodeks nie został uwzględniony w *Katalogu inkunabułów zespołu seminaryjnego Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, gdyż autorka tego opracowania założyła, że omawiany zbiór druków obejmuje sygnatury 101–200 oraz 500–572 nadane przez ks. Leona Formanowicza (Rył 1972: 115–117). Oznaczałoby to, że interesujący nas kodeks 78 trafił do biblioteki katedralnej już w XIX w. bez pośrednictwa biblioteki seminaryjnej. Z nieukończonego wstępu do rozprawy B. Erzepkiego na temat glosowanego *Vocabularius Ex quo* wynika jednak, że poznański badacz odnalazł go z początkiem XX w. właśnie w bibliotece gnieźnieńskiego seminarium (por. rękopis BRacz 1277 (15), Kwilecka 1980: 10). Idąc tym tropem, można przypuszczać, że instytucja ta otrzymała kodeks w 1862 r. (Formanowicz 1939: 14), a w latach 1931–1939 wraz z innymi inkunabułami włączono go do księgozbioru kapituły katedralnej (Rył 1972: 116). W czasie drugiej wojny światowej kolekcja inkunabułów została przez okupantów przewieziona do Poznania, gdzie przechowywano ją w podziemiach kościoła św. Michała, w 1945 r. powróciła do Gniezna uszczuplona i uszkodzona (Rył 1972: 117).

są pomieszczone po dwa, a nawet po trzy w jednym wierszu²⁶⁰, np. *Oculista eyn augenartz. Oculatus geeugt* (k. 91r, w. 36)²⁶¹; *Gubia est nomen piscis. Gula frasz; inde Gulosus fressig* (k. 59r, w. 33)²⁶². Wyrazy hasłowe rozpoczynają się najczęściej wielką literą i są poprzedzone sigłami gramatycznymi, każde hasło kończy się kropką. W druku dość konsekwentnie stosowane są znaki interpunkcyjne *colon* (dwukropek) oraz *punctum* (kropka). Początek hasła na nową literę jest sygnalizowany jednowierszowym odstępem oraz wcięciem z miejscem na inicjał (wysokości sześciu wierszy) opatrzonym drukowanym znaczkiem dla miniatora. Tylko na pierwszej karcie (1r) dopisano inicjały *E* oraz *A*, a także drobne wyróżnienia – kreślone czerwonym atramentem (por. *Fot. 1*).

Na kartach *Vocabularius ex quo* przy hasłach znajdują się liczne łacińskie i polskie oraz wyjątkowo niemieckie dopiski (są one omówione w następnym podrozdziale). Sporządzone zostały kilkoma rękami, ale w stosunkowo niedługim czasie po opublikowaniu inkunabułu. W kilkudziesięciu miejscach²⁶³ notatki i glosy na zewnętrznych marginesach kart są częściowo obcięte, zatem są starsze niż pierwotna oprawa kodeksu. Np. przy drukowanym hasle *Muscidus... versus: muscidus est panis, caro rancida, pendala vina*²⁶⁴ (k. 86r, w. 3) zapisano objaśnienia dwóch nazw zepsutej żywności: *mucidus panis* <...>*ly chleb*, a poniżej *rancida caro* <...> *myaszo* (k. 86r, p. marg., w. 3–5, por. *Fot. 2*).

Fot. 2. Glosy obcięte przy oprawie – fragment k. 86r

Glosy zostały obcięte przy oprawie i druga ręka uzupełniła brakujące litery w wolnej przestrzeni tekstu drukowanego na lewo od pierwotnych zapisów, co pozwalała czytać *spleśniały chleb, zdzolke mięso*.

Pozostałe zapiski powstały prawdopodobnie w początkach XVI w. Np. przy drukowanym hasle *Vultur* z glosą *szap* (czyt. *sęp*, k. 148v, p. marg., w. 38) inną ręką dopisano łac. notatkę kończącą się formułą *hec Calepinus* (d. marg., w. 1–6, por. *Fot. 3*). Nie mogła ona powstać przed 1502 r., gdyż dopiero wówczas ukazała się pierwsza edycja słownika Ambrożego Calepina.

²⁶⁰ We własnych odczytaniach z *WokLub* i słowników rękopiśmiennych normalizuję pisownię łączną i rozdzielną oraz wielkich i małych liter, a także wprowadzam znaki interpunkcyjne. Tłumaczenia fragmentów z Pisma Świętego podaję za *Biblią* Jakuba Wujka z 1599 r. (1999). Przekład pozostałych tekstów łacińskich: MK.

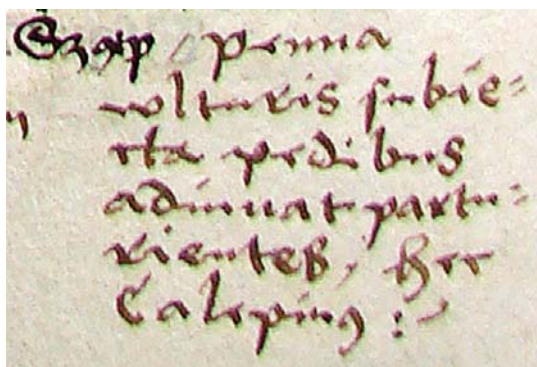
²⁶¹ Tłum.: *Oculista okulista. Oculatus mający oczy*.

²⁶² Tłum.: *Gubia to nazwa ryby. Gula łakomstwo; stąd Gulosus łakomy*.

²⁶³ B. Erzepki wynotował 12 takich miejsc, ograniczył się jednak do glos polskich (por. BRacz 1277(15)).

²⁶⁴ Tłum.: *Mucidus... cytat: spleśniały jest chleb, mięso zjelczale, niepewne wina*.

W obu wypadkach dukt piśma ma charakter późnośredniowieczny, a nie nowożytny, co zdaje się wskazywać na podszły wiek glosatorów. Jak wykazała analiza paleograficzna dr hab. Anny Zajchowskiej-Bołtromiuk, konsultantki projektu, wszystkie polskie glosy w zabytku można ostrożnie datować na przełom XV–XVI w.

Fot. 3. *Hec Calepinus* – fragment k. 148v

2. Stan badań

Jedyne jak dotąd wydanie polskich glos z *Wokabularza lubińskiego* zawdzięczamy B. Erzepkiemu, znanemu przede wszystkim jako odkrywca i wydawca rękopiśmiennego słownika Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 r. Pierwsza część planowanej przez B. Erzepkiego serii artykułów pt. *Przyczynki do średniowiecznego słownictwa polskiego* poświęcona została „glosom polskim wpisanym do łacińsko-niemieckiego słownika (*Vocabularius Ex Quo*) drukowanego w roku 1490” (Erzepki 1908)²⁶⁵. Edycja ma postać alfabetycznego słownika glos polskich cytowanych w kontekstach łacińskich. Praca nie zawiera żadnego wstępu wydawcy, część haseł jest natomiast opatrzona jego komentarzem (por. Klapper 2018: 98). Badacz nie podał sygnatury ani opisu zabytku, brakuje też zasad jego wydania²⁶⁶ oraz informacji o rozmieszczeniu i datowaniu polskich glos.

Aleksander Brückner w recenzji *Przyczynków...* (1909) zganił brak opisu zabytku i omówienia jego grafii oraz rozwlekłość prezentacji materiału leksykalnego. Zaproponował też poprawki niektórych wyrazów, które „albo wydawca źle objaśnił czy zrozumiał, albo pisarz oryginału pomylił” (1909: 240). Jednak nie wszystkie są trafne. Kwestionowana była np. poprawność odczytania glosy *blvsznq* (czyt. *bluzna*) zamiast *blysznq* (czyt. *blizna*), okazuje się jednak, że zapis jest wyraźny i trafnie zinterpretowany przez wydawcę (k. 27r, p. marg., w. 12). W materiale Sstp można odnaleźć dwa inne poświadczenia leksemu *blizna* w odmianie fonetycznej

²⁶⁵ W drugiej części *Przyczynków...* miały się znaleźć glosy polskie z rękopiśmiennego „Wokabularza tzw. *Breviloquusa*” Jana z Raczkowa (1442). Edycja ta nie została ukończona, wśród ineditów w tzw. Tekach Erzepkiego w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu przechowały się tylko przygotowane przezeń: alfabetyczny wykaz glos polskich (BRacz 1279), strona tytułowa oraz fragmenty rozprawy wstępnej (BRacz 1280) i – co istotniejsze – sam wokabularz (BRacz 1360). Por. *WokRacz*.

²⁶⁶ Próbę ich odtworzenia przedstawiłam w osobnym artykule (Klapper 2018: 101–102).

*bluzna*²⁶⁷ – z *Mamotrektu kaliskiego* (do fragmentu Gal 6, 7)²⁶⁸ oraz z glosowanego objaśnienia psalterza (por. Brückner 1895a: 379). Podobnie jest w wypadku wyrazu *ostrozygya* (czyt. *ostrożyja*, k. 94v, g. marg., w. 1), którego nie trzeba poprawiać na *ostrożyna*, ponieważ jest on poświadczony w innym źródle – również w *Mamotrekcie kaliskim* (por. Żurowska-Górecka i in. 1977: 202).

Oryginalnym wkładem A. Brücknera w opracowanie glos z inkunabułu było zwrócenie uwagi na występowanie przy niektórych łacińskich hasłach par polskich odpowiedników – starszego rodzimego i nowszego zapożyczenia z niemieckiego, np. *zavorą vel regel* (czyt. *zawora vel regiel*), *sadło albo smalcz* (czyt. *sadło albo smalc*). Badacz widział w tych zapisach świadectwo zmian w polszczyźnie przełomu XV–XVI wieku, polegających na stopniowym wypieraniu dawnej leksyki odziedziczonej z prasłowiańszczyzny przez germanizmy (1909: 239). Często cytował glosy z *WokLub* w swoim *Słowniku etymologicznym* (por. Kwilecka 1980: 10, 14–15).

Opisy katalogowe kodeksu zawierającego *WokLub* podał J. Wojtkowski (1969: 107; 1977: 84–86), jednak nie omawiał szczegółowo glos zapisanych na marginesach druku *VEx*, odsyłając do edycji B. Erzepkiego. W pracy poświęconej zabytkom języka polskiego w inkunabułach Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie (1977: 84–86) skupił się na przedstawieniu zawartości ostatniej części kodeksu, tj. na rękopiśmiennych glosowanych tekstach łacińskich (traktacie gramatycznym oraz drobnych notatkach sporządzonych kilkoma różnymi rękami). Opublikował ponadto słowniczek niemiecko-polski zanotowany na końcowej karcie inkunabułu 78d. Poszczególne polskie zapisy w tej części kodeksu datował na przełom XV–XVI w. oraz początek XVI w.

Uporządkowaniem stanu wiedzy na temat omawianego zabytku zajęła się następnie I. Kwilecka (1980). W swoim artykule podała opis kodeksu oraz informacje na temat jego dawnego właściciela, Jakuba z Międzychodu, odnalezione w *Nekrologu lubińskim* (1980: 12–13). Autorka opisała również znaczenie wokabularza jako źródła *Słownika etymologicznego* A. Brücknera. Nie podjęła się jednoznacznej oceny autorstwa ani datowania glos w zabytku, wskazała natomiast liczne przykłady „mieszania starego z nowym” zarówno w warstwie leksykalnej, jak i w pisowni polskich wyrazów (Kwilecka 1980: 13–14). Jak trafnie zauważyła, ten obszerny zbiór glos odstaje od niewielkich objętościowo słowniczków łacińsko-polskich z XV w., można go natomiast porównać z inkunabułem *Brevilogu* glosowanym przez Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 r. (Kwilecka 1980: 13).

W recenzji *Przyczynków...* A. Brückner określił *WokLub* mianem „słowniczka poznańskiego” (1909: 239) i posługiwał się tą nazwą w SeBr. I. Kwilecka propono-

²⁶⁷ Oznaczone skrótami *MPKJ V 129* i *R XXIV 379*.

²⁶⁸ Wyraz *bluzna* jest również notowany w *Mamotrekcie lubińskim* (por. Żurowska-Górecka i in. 1977: 286), a także w gnieźnieńskim rękopisie zawierającym fragment *Georgik* Wergiliusza z polskimi glosami (por. Bolz i in. 1977: 71).

wała jej zmianę na „słownik lubiński”, aby podkreślić rangę i miejsce pochodzenia tekstu źródłowego (por. Kwilecka 1980: 9). Wychodząc naprzeciw temu postulatu, przyjmujemy w niniejszym opracowaniu nazwę *Wokabularz lubiński* (*WokLub*).

3. Struktura zabytku

WokLub jest zabytkiem trójjęzycznym, o wyraźnej dwuwarstwowej strukturze, jej przedstawienie wymaga zatem omówienia zarówno tekstu drukowanego, jak i dopisanego.

W *Przyczynkach*... B. Erzepki skupił się na opisie staropolskiego słownictwa zapisanego w inkunabule. W niniejszym opracowaniu nieco więcej miejsca poświęcę dopiskom łacińskim i niemieckim, ponieważ niejednokrotnie odgrywają one ważną rolę w interpretacji polskich glos.

3.1. Tekst drukowany

Makro i mikrostruktura *VEx* zostały opisane w monografii tego słownika (Grubmüller i in. 1988: 5–10), tu przytoczę tylko podstawowe informacje na temat jego budowy.

Drukowany słownik ma układ alfabetyczny, poprzedzony jest krótkim wstępem: *Ex quo vocabularii varii autentici, videlicet Huguitio, Katholicon, Breuilogus, Papias alique codices... Qui elucidant me, vitam eternam habebunt*²⁶⁹. Amen. Zawiera hasła od *Alma* (k. 1r) do *Zozimus* (k. 150r), po ostatnim hasle następuje ekspliyt: *Laus Deo vni et trino*²⁷⁰. Amen. 1490.

W *VEx* objaśniane są wyrazy łacińskie, rzadziej greckie²⁷¹ lub hebrajskie²⁷². Typowe hasło składa się z wyrazu hasłowego i zwięzłej definicji i/lub niemieckiego odpowiednika, np. *Olefacere id est odorare ryechen* (‘wachać’, k. 91v, w. 20). Sigła gramatyczne umieszczone są w wąskiej kolumnie na lewo od wyrazów hasłowych. W wypadku rzeczowników i przymiotników symbole informują o rodzaju i numerze deklinacji, w wypadku czasowników – o jego szczególnych własnościach (np. *de* oznacza *verba deponentia*) i numerze koniugacji. Przy nieodmiennych częściach mowy podawana jest ich nazwa, np. skrót *aduer* odnosi się do przysłówka²⁷³. Jeśli

²⁶⁹ Tłum.: *Z którego słowniki rozmaite autentyczne, czyli Hugucio, Catholicon, Brewilog, Papiasz i inne księgi... Którzy mię objaśniają, będą mieć żywot wieczny* (por. Eccelus 24, 31).

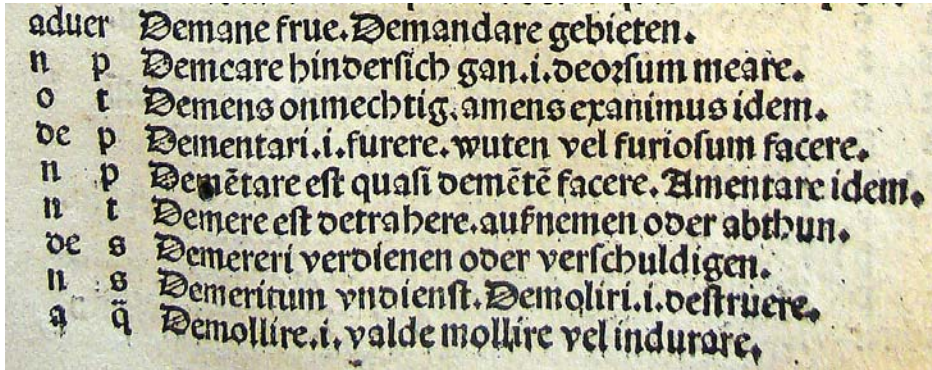
²⁷⁰ Tłum.: *Chwała Bogu w Trójcy jedynemu*.

²⁷¹ Np. *Phares Grece id est diuisio Latine* (k. 100r, w. 1). Mowa o trzecim ze słów napisanych na ścianie podczas uczytu Baltazara (Dan 5, 25), które oznaczają ‘podział’.

²⁷² Np. *Gymel est tertia littera Hebraicorum et interpretatur plenitudo* (k. 57v, w. 27). Trzeciej literze alfabetu hebrajskiego – *gimel* – przypisywano symboliczne znaczenie ‘obfitość’.

²⁷³ Szczegółowy opis systemu sigli gramatycznych w *VEx* por. Grubmüller i in. 1988: 237–239.

w danym wierszu drukowane są dwa hasła, drugie z nich może być pozbawione oznaczeń gramatycznych (por. Fot. 4).

Fot. 4. Sigla gramatyczne przy hasłach – fragment k. 38r

Niekiedy w części opisowej hasła podane są również końcówki wybranych form, np. *Sericus*, *-ca*, *-cum seyden*²⁷⁴ (k. 124r, w. 24), czy dodatkowe wskazówki dotyczące gramatyki, np. *Cluo*, *-is caret supinis et signat duo, scilicet defendere et resplendere et componitur cum pre id est valde cluere*²⁷⁵ (k. 29r, w. 15–16).

Definicja bywa uzupełniana o dodatkowe elementy:

- wywód etymologiczny lub quasi-etymologiczny, np. *Katherina est proprium nomen sancte virginis et dicitur a „katha”, quod est vniuersum, et „ruina”, quasi vniuersalis ruina*²⁷⁶ (k. 72r, w. 1–2);
- objaśnienie sensu „duchowego” wyrazu, np. *Symeon interpretatur iustus vel audiens iusticiam*²⁷⁷ (k. 125v, w. 13);
- przykłady użycia w tekstach, np. *Malagma eyn pflaster, Sapientiae XVI: Etenim neque herba, neque malagma sanavit eos*²⁷⁸ (k. 79r, w. 5–6);
- wiersz mnemotechniczny, np. *Pneuma id est Spiritus Sanctus. Versus: Spiritus est pneuma, cantus modulatio neuma*²⁷⁹ (k. 102v, w. 5–6).

²⁷⁴ Podanie końcówek mianownika w rodz. żeńskim i nijakim informuje pośrednio, że wyraz *sericus* ‘jedwabny’ jest przymiotnikiem).

²⁷⁵ Wyjaśniono w ten sposób, że czasownik *cluo* nie tworzy *supinum* i ma dwa znaczenia ‘ochraniać’ oraz ‘być sławnym’ intensyfikowane przedrostkiem *pre-*.

²⁷⁶ Tłum.: *Katarzyna to imię świętej dziewicy i pochodzi od „katha”, czyli ‘wszechświat’, i „ruina”, jakby ‘upadek wszystkiego’.*

²⁷⁷ Tłum.: *Symeon tłumaczy się jako sprawiedliwy lub kierujący się sprawiedliwością.*

²⁷⁸ Tłum.: *Malagma plaster (Sap 16, 12): albowiem ani ziola, ani plastry uzdrowiły ich.*

²⁷⁹ Wiersz pomaga zapamiętać różnice semantyczne między wyrazami *pneuma* ‘Duch Święty’ a *neuma* ‘modulacja śpiewu’.

Niektóre hasła mają podhasła zawierające derywaty wyrazu hasłowego, np. *Deuehere enwegfuren. Inde deuectio*²⁸⁰ (k. 39v, w. 6). Jeśli dwa sąsiadujące ze sobą hasła mają podobne znaczenie, definicja drugiego nie jest dosłownie powtarzana, np. *Prestigiator eyn warsager. Prestigius idem*²⁸¹ (k. 105v, w. 34).

3.2. Tekst dopisany

Inkunabuł był systematycznie poprawiany i uzupełniany przez użytkowników. Liczne, dość regularnie rozmieszczone odręczne adnotacje (od kilku do kilkunastu na karcie) pojawiają się na wszystkich marginesach, rzadziej między wierszami czy w pustych miejscach drukowanej kolumny słownika. Można je podzielić na kilka grup:

- glosy polskie będące odpowiednikami haseł drukowanych, np. *Argilla est tenax terra leym*²⁸² z dopiskiem *glyną* (k. 13r, p. marg., w. 33);
- dodatkowe hasła łacińskie i ich polskie odpowiedniki, np. *Cetula czeczothka, auis quedam*²⁸³ (k. 26v, g. marg., w. 2);
- dodatkowe łacińskie objaśnienia do haseł drukowanych wraz z polskimi odpowiednikami wyrazów hasłowych, np. do hasła *Cribrum ein syb* dopisano *rze-schotho; versus: haurit aquam cribro, qui discit sine libro*²⁸⁴ (k. 35v, p. marg., w. 3–7);
- pojedyncze frazy i zdania łacińskie tłumaczone na polski słowo po słowie, np. *Frustra mihi machinarius vlg. darmo my groszysch* (czyt. *darmo mi grozisz*, k. 78r, p. marg. w. 33), bądź tylko z polskimi odpowiednikami niektórych wyrazów, np. *Differentia est inter clavam clauem et clawm; versus: clava ky ferit, clauis klucz aperit, claws goszdz duo extrema iungit*²⁸⁵ (k. 28v, g. marg., w. 1–2);
- notatki łacińskie bez tłumaczenia na polski, np. *Originale crimen dicitur illud, quod Adam per suam inobedientiam et transgressionem nobis intulit*²⁸⁶ (k. 35v, lewy górny róg karty) (Klapper 2018:100).

Niekiedy glosator, dopisując nowe hasło na górnym bądź dolnym marginesie karty, upodabniał jego formę do wyglądu kolumny drukowanych haseł – łącznie z sigłami gramatycznymi, np. *f p Banna banne zqovyqđqnye* (k. 17r, d. marg., w. 1); *m s Crocus szaffer* (k. 35v., g. marg., w. 1), ale nie jest to konsekwentnie stosowa-

²⁸⁰ Obok opisu czasownika *Deuehere* ‘przewozić’ umieszczono pochodny rzeczownik *deuectio* ‘przewóz’.

²⁸¹ Wyraz *idem* ‘ten sam’ wskazuje na tożsamość znaczeń obu haseł (‘kuglarz’).

²⁸² Tłum.: *Argilla to lepka ziemia*.

²⁸³ Tłum.: *Cetula czeczotka ptak jakiś*.

²⁸⁴ Tłum.: *Czerpie wodę sitem, kto uczy się bez książki*.

²⁸⁵ Tłum.: *Jest różnica między clavam, clavem i clawum; cytat: clava kij uderza, clavis klucz otwiera, clavus goźdz dwa skraje łączy*.

²⁸⁶ Tłum.: *Grzech pierworodny to ten, który Adam sprowadził na nas przez swoje nieposłuszeństwo i występki*.

wany zabieg. Czasami hasła dodatkowe z polskimi odpowiednikami tworzą kilku-elementowe serie, są wówczas pisane *in continuo* na górnym bądź dolnym marginesie karty²⁸⁷. Glosator starał się zachować kolejność alfabetyczną haseł, dodając nowe pozycje na bocznych marginesach na wysokości odpowiedniego wiersza druku, a przynajmniej na odpowiedniej karcie, choć zdarzają się odstępstwa od tej zasady. Bywa, że hasła dopisane na marginesach są powtórzeniem haseł drukowanych²⁸⁸.

3.2.1. Dopiski łacińskie

Glosatorzy starali się przede wszystkim uzupełniać i wzbogacać listę omawianych wyrazów łacińskich, ale niektóre z dopisków na kartach inkunabułu nie mają charakteru typowych haseł słownikowych. Można wśród nich wyróżnić:

- pobożne westchnienia, np. *Domine Deus, da mihi sanitatem corporis si est cum mea salute*²⁸⁹ (k. 31v, d. marg., w. 2–3);
- objaśnienia dotyczące zagadnień gramatycznych, np. przy hasle *Capella* (dopisanym na k. 23r, p. marg., na wysokości w. 25 obok drukowanego hasła *Capra*) zanotowano: *capella diminutiuum a capra sed caprellus diminutiuum a caper*²⁹⁰; natomiast pod hasłem *Kalathus* (dopisanym na k. 21v, d. marg., wśród haseł na C) po definicji dodano innym atramentem adnotację: *et debet scribi per k quod greca nomina per k scribuntur, vt Katherina*²⁹¹;
- notatki związane z kształceniem duchowieństwa, np. łac. uwaga na temat *amen* (k. 8v, d. marg.) czy ekskomuniki (k. 47v, g. marg., w. 2)²⁹²;
- uwagi wychowawcze, np. na karcie 135r (p. marg., w. 31–32) obok hasła drukowanego *Tasser eyn wurffel taxillus talus idem* znalazł się łac. dopisek: *Versus: Ludere cum talis non est ordo clericalis*²⁹³; na d. marg., w. 1 karty 101r dopisano hasło *Piscis*, a pod spodem (w. 2–3) łac. cytat: *Catus amat piscem, sed non vult tangere flumen, sic clericus studium, sed non vult verbera pati*²⁹⁴.

²⁸⁷ Np. *Ilienum nakolanky; Ilmus gyvq, ilex idem; Ilacio zqđanye* (z glosami *nakolanki, jiwa, zadanie*, k. 63v, g. marg., w. 1).

²⁸⁸ Np. *Acies schyk; versus: est acies belli cultelli visus ocelli* (dopisane na k. 3r, g. marg., w. 1, tłum.: *Acies szyk; cytat: Acies to szyk bojowy, ostrość noża, bystrość wzroku*), por. *Acies ein spitz, versus: est acies belli cultelli visus ocelli* (drukowane na k. 3v, w. 1–2).

²⁸⁹ Tłum.: *Panie, Boże, daj mi zdrowie ciała, jeśli to służy memu zbawieniu*.

²⁹⁰ Zaznaczono w ten sposób różnice w sposobie tworzenia zdrobnień *capella* ‘kózka’ od *capra*, ale *caprellus* ‘koziolatek’ od *caper*.

²⁹¹ Konsekwentnie, w trzech miejscach tej notatki poprawiono inicjalną literę omawianych greckich wyrazów z *c* na *k*.

²⁹² W *WokLub* zanotowano również tłumaczenie łac. złożenia niesprowadzone do formy podstawowej *Collatis manibus slozonyma rąkoma* (k. 29v, g. marg., w. 2), dokumentujące polskie narzędniki liczby podwójnej (w transkr. *złożonyma rąkoma*).

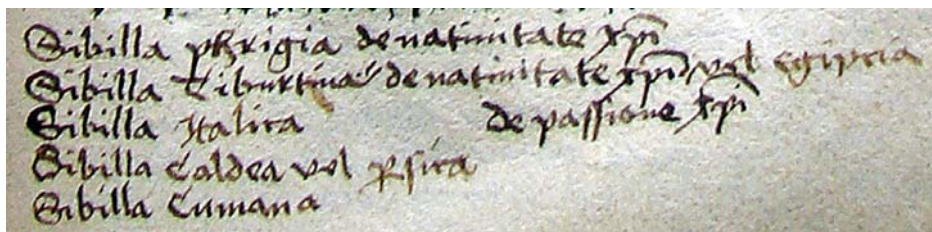
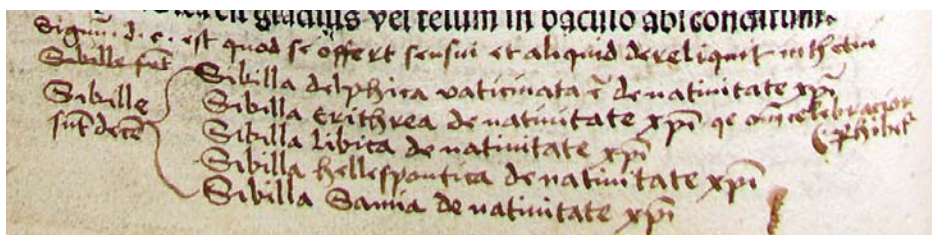
²⁹³ Wyrazy *tasser, wurffel, taxillus* i *talus* oznaczają ‘kości do gry’. Obok znalazło się ostrzeżenie, że gra w kości nie przystoi klerykowi. Ten sam łac. cytat wpisano też na g. marg., w. 2 tej samej karty.

²⁹⁴ Tłum.: *Kot kocha rybę, lecz nie chce dotknąć wody w rzece, tak też kleryk kocha naukę, lecz nie chce znosić różgi*.

- ciekawostki, np. *Quatuor ex puris vitam ducunt elementis, Allec vnda fauet, gamalion aere viuut, talpam nutrit humus, salemandra pascitur igne*²⁹⁵ (k. 7r, d. marg. w. 1–3);
- zagadki, np. *Dulce sonat lignum dum equus trahitur per agnum id est lyra skrzyypczye*²⁹⁶ (k. 75v, g. marg., w. 2);
- zdania mnemotechniczne, np. *Barba carens pilis est omni corpore vilis*²⁹⁷ (k. 18r, g. marg., w. 2);
- frazy z polskim tłumaczeniem słowo po słowie, np. *Inclusiue computando a data presencium lato pyrzwe y poslednye lyczacz od vydanya thego tho lysthą* (czyt. *lato pirzwe i poślednie, licząc od wydania tego to lista*, k. 65r, d. marg., w. 2); vnde vlg. *dicitur ingeris te velut festuca in anum id est in posteriora wmykasch szya yąkoby pasdzyorko w rzycz* (czyt. *wmykasz się jakoby paździorko w rzyć*, k. 67r, g. marg., w. 3 i p. marg., w. 1–3);

Do dopisków niezachowujących porządku alfabetycznego haseł słownika należą m.in.:

- wykazy nazw pokrewnych semantycznie, np. nazwy metali (k. 82v, d. marg.) czy nazwy dziesięciu wyroczni sybillińskich (k. 124v–125r, d. marg., por. Fot. 5);

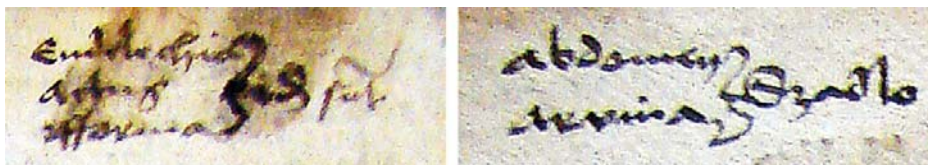
Fot. 5. Wykaz wyroczni sybillińskich – dolne marginesy kart 124v i 125r

²⁹⁵ Według ówczesnych przekonań niektóre zwierzęta żywiły się czystymi żywiołami: śledź wodą, motyl powietrzem, kret ziemią, a salamandra ogniem. Na tej samej karcie znajduje się dopisane hasło *Alec sledz* (czyt. *śledź* – p. marg., w. 9).

²⁹⁶ Tłum.: *Słodko śpiewa drewno, gdy koń jest przeciągany po jagnięciu*. Obok zapisano rozwiązanie zagadki, którym jest strunowy instrument muzyczny *lyra*, czyli *skrzyypce*.

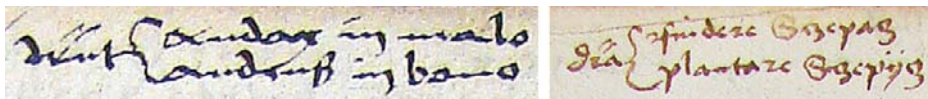
²⁹⁷ Tłum.: *Broda bez włosów jest zakalą każdego ciała*. Pierwsze litery wyrazów w łacińskim zdaniu (*b, c, p, e, o, c, v*) mają ułatwiać zapamiętanie nazw siedmiu sakramentów: *barba* – *baptisma* ‘chrzest’, *carens* – *confirmatio* ‘bierzmowanie’, *pilis* – *paenitentia* ‘pokuta’, *est* – *eucharistia* ‘eucharystia’, *omni* – *ordo* ‘kapłaństwo’, *corpore* – *coniugium* ‘małżeństwo’, *vilis* – *unctio extrema* ‘ostatnie namaszczenie’.

- zestawienia synonimów, np. *Endelechia actus forma*²⁹⁸ (w prawym górnym rogu k. 45r); do tej grupy dopisków należą również pary łac. synonimów z jednym polskim odpowiednikiem: *Abdomen arvina szadło* (k. 1v, g. marg., w. 2–3, por. Fot. 6);

Fot. 6. Zestawienia synonimów – fragmenty kart 45r i 1v

- pary paronimów, np. *Audax in malo, audens in bono*²⁹⁹ (k. 15v, g. marg., w. 1–2); paronimia może też dotyczyć polskich odpowiedników haseł słownikowych, np. *Findere szczepacz, plantare szczepcz*³⁰⁰ (k. 52v, g. marg., w. 1–2, por. Fot. 7);

Fot. 7. Zestawienia paronimów – fragmenty kart 15v i 52v

- pary wyrazów, których polskie odpowiedniki się rymują, np. na k. 119v, p. marg., w. 18–19 obok drukowanego hasła *Sanguisuga*... z głosem *pyawką* dopisano *Scabellum lawką*, zaś w w. 34 obok drukowanego hasła *Sarcina*... z głosem *brzemya* – *Catullus szenyia*. Podobnie na karcie 125r obok hasła *Silex*... z głosem *krzemien* dopisano *Strepa strzemien* (p. marg., w. 30–31), na k. 130v obok *Stipula*... z głosem *szdźblo* – *Camisia gszło* (p. marg., w. 14), a na k. 131r obok hasła *Strigilis*... głosem *schropą* i *Sanies ropą* (p. marg., w. 24)³⁰¹.

²⁹⁸ Te trzy terminy filozoficzne są spięte kłamrą z adnotacją *idem sunt* ‘są tożsame’.

²⁹⁹ Wyrażenia ilustrujące użycie wyrazów *audax* (*zuchwały w złym*) i *audens* (*dzielny w dobrym*) są spięte kłamrą z adnotacją *differunt* ‘różnią się’.

³⁰⁰ Łacińsko-polskie pary wyrazów są zapisane jedna pod drugą i spięte kłamrą z adnotacją *differentia* ‘różnica’.

³⁰¹ Prawdopodobnie dopiski pojawiły się z uwagi na brzmieniowe podobieństwo polskich wyrazów *pijawka* i *lawka*, *brzemie* i *szczenie*, *krzemie* i *strzemie*, *źdźblo* i *gzło* oraz *szropa* i *ropa*. A. Brückner odnotował ok. dwudziestu par wyrazów tego typu wśród zapisek leksykograficznych Juliana z Kruchowa (1892: 493). Choć w *WokLub* można odnaleźć niemal wszystkie pojedyncze wyrazy rymujące się w rękopisie Juliana (np. *rostucharz* i *kucharz*, *olsza* i *oksza*), ani jedna z zestawionych par nie jest wspólna dla obu zabytków.

W inkunabule trafiają się również odręczne poprawki błędów tekstu drukowanego³⁰² oraz ślady korekty niepoprawnych glos³⁰³. Nieliczne adnotacje opatrzone są rysunkami przedstawiającymi dłoń³⁰⁴.

Objaśnienia podane w wokabularzu (zarówno drukowane, jak i dopisane) mają wyraźnie językowy, a nie encyklopedyczny charakter. Uwzględnione jest łacińskie słownictwo dotyczące życia codziennego oraz leksyka specjalistyczna różnych dziedzin ówczesnej nauki oraz rzemiosła. Niekiedy artykuł hasłowy zawiera bezpośrednio wskazanie na występowanie określonego wyrazu w tekście źródłowym:

- w Piśmie Świętym, np. do drukowanego hasła *Stibium est vnguentum quo metrices et solute mulieres se colorant, vt in quarto Regum capitulum IX legitur* dopisano *et Ezechielis XXIII*³⁰⁵ (k. 130r, p. marg., w. 24–26). Inna zapiska, *Pauperes euangelizantur id est ex euangelio meliorantur* słową *Bozego szya polepschaya* (czyt. z *Słowa Bożego się polepszają*, k. 47r, g. marg., w. 2), odnosi się do fragmentu Math 11, 5 („pauperes euangelizantur”);
- w literaturze klasycznej, np. w *Epodach* Horacego: *Item canopeum est obvmbraculum muliebre vlg. zathykadlko vnde Horacius in Epodon oda IX: «interque signa turpe militaria sol aspicit canopeum»*³⁰⁶ (k. 22r, d. marg., w. 1–3); w *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* Waleriusza Maksymusa: *Contabuit sbvczal Vnde Valerius Maximus libro quatro capitulo VII: De amicicia:*

³⁰² Np. w drukowanym wyrazie hasłowym *Ottagium* (k. 91v, w. 8) geminatę *tt* poprawiono na *ff*, a w *Odentus* (k. 90v, w. 32) nad literą *d* nadpisano *b*. Hasła powinny mieć postać odpowiednio *offagium* oraz *obtentus*. W drukowanym hasle *Pulpa est extrema pars noctis...* (tłum.: *Pulpa to najdalej wysunięta część nocy*) nad błędnym wyrazem *noctis* nadpisano *nasi* ‘nosa’, (k. 109v, w. 38), na l. marg. dodano głosę *konyecz noszą* (czyt. *koniec nosa*). Natomiast na k. 142v w w. 28–29 widoczne są odręczne poprawki i łac. dopiski glosatora do drukowanego hasła: *Valernum id est vinum nobiler valens; versus: Uiuat in eternum qui dat mihi dulce valernum* (tłum.: ...*Niech żyje wiecznie ten, kto daje mi słodkie, szlachetne wino*). Obok liter *v* w wyrazie hasłowym i ostatnim wyrazie wiersza dopisano małe litery *f*, a na obu marginesach zamieszczono tę samą notatkę *falernum et non valernum*. Por. SłSP (IV, 50) pod hasłem *Falernum* ‘wino falerneńskie, falerń’.

³⁰³ Np. glosa *vylą* (czyt. *wiła*), błędnie umieszczona obok hasła *Historiographus...* ‘historiograf’ została zamazana, a potem wpisana w następnym wierszu obok hasła *Histrio...* ‘błazen’ (k. 61r, p. marg., w. 16 i 17).

³⁰⁴ Dorysowana rączka widnieje np. obok hasła *Coews swak* (z głosą w transkr. *swak*, k. 116v, l. marg., w. 27). Ta adnotacja powstała obok drukowanego hasła *Riualis dicitur vir habens duas concubinas* z głosą *swak* (czyt. *swak*, k. 116v, p. marg., w. 25). Informację o związkach znaczeniowych łac. *coaeus* i *rivalis* można także znaleźć na k. 29v, gdzie na g. marg., w. 4 dopisano *Coews swak vel riualis* (z głosą w transkr. *swak*). Glosator, podając tłumaczenie wyrazu *rivalis*, najwyraźniej nie brał pod uwagę łac. definicji tego hasła drukowanej w *VEx* ‘mężczyzna mający dwie konkubiny’. Sstp poświadcza używanie wyrazu *swak* jako odpowiednika *rivalis* czy *rivalis* (w znaczeniu ‘krewny, powinowaty’) w innych zabytkach staropolskich, w tym u Juliana z Krukowa.

³⁰⁵ Wyraz *stibium* ‘proszek, którym kobiety czerniły powieki i rzęsy’ rzeczywiście pojawia się w *Wulgacie* w IV Reg 9, 30 i Ezech 23, 40.

³⁰⁶ Horacy piętnuje zniewieszczenie mężczyzn przejawiające się w okrywaniu głowy zawojem (*canopeum*); wyraz przetłumaczono jako *zathykadlko*.

«*Siquidem illorum amicitia in consorcione deliciarum et luxurie contabuit*»³⁰⁷ (k. 33v, g. marg., w. 1–3);

- w literaturze chrześcijańskiej, np. w zbiorze kazań wielkopostnych Pseudo-Piotra de Palude, *Sermones quadragesimales thesauri novi* (por. 1491: k. i8): *Compatriota id est vnius patrie vlg. zyemek, vnde in libro qui intitulator Nows Thesaurus... Si facis, sc. miracula, alienis, fac et compatriotis... Terrigena vero est aliquis de terra genitus, ideo inepte dicitur terrigena zyemek*³⁰⁸ (k. 31r, g. marg., w. 1–4).

Cytaty z literatury pojawiają się też niekiedy jako dodatkowa ilustracja hasła, np. fragment poematu *Laborintus* Eberharda z Bremy: *versus Laborintus: «est sapientis opus, hostis telum quod in omni tempore provideat insidiantes ei» fuit alle etc.* (k. 123v, g. marg., w. 1–3) dopisany obok drukowanego hasła *Sententia eyn vrteyl et est determinata acceptio alterius partis contradicionis* (k. 123r, w. 38–123v, w. 1), uzupełnionego o odrębną adnotację *Vel sententia est alicuius sermonis per alleganciam autenticam approbacio vel confirmacio*³⁰⁹.

Na kartach inkunabułu umieszczano również cytaty bez wskazania, skąd je zaczerpnięto, np. pośród hasła na *Q* zanotowano łacińskie zdanie z tłumaczeniem na polski: *Quid verborum circuitu immoramur y czos tho vyele mova myąskamy* (k. 111r, g. marg., w. 2), pochodzące najprawdopodobniej z *Żywotów świętych* (por. 1738: 207), z czytania na 14 kwietnia, kiedy przypada wspomnienie Waleriana, Tyburcjusza, Maksyma i towarzyszy³¹⁰.

Dopisane partie tekstu powstawały stopniowo, w większości są zapewne cytatami z innych źródeł, zwłaszcza ze średniowiecznych słowników. Np. w hasle *Iantaculo* dopisanym na d. marg. k. 62r, (w. 1–7) znajduje się odwołanie do trzech źródeł leksykograficznych: *Iantaculo... comedere ante prandium soluere ieiunium, et dicitur a iano, Deo principiorum secundum Hugucio. Papias etiam dicit iantare id est disuare dicitur vulgo. Ianto etiam gusto ante prandium... Iantanus mane tena-*

³⁰⁷ Mowa o powolnej degradacji przyjaźni (*contabuit*); wyraz przetłumaczono jako *zbucał* (bez dopasowania rodzaju imiesłowu do rzeczownika *amicicia*).

³⁰⁸ Tłum.: *Compatriota to ktoś z tego samego kraju, pospolicie ziemek, jak w księdze zatytułowanej Novus Thesaurus... Jeśli czynisz cuda obcym, uczyni i rodakom... Terrigena to ktoś urodzony na danym terenie i z tego powodu niestosownie mówi się, że terrigena to ziemek*. Objaśnienia obu wyrazów łac. są spięte klamrą z adnotacją *differunt* ‘różnią się’.

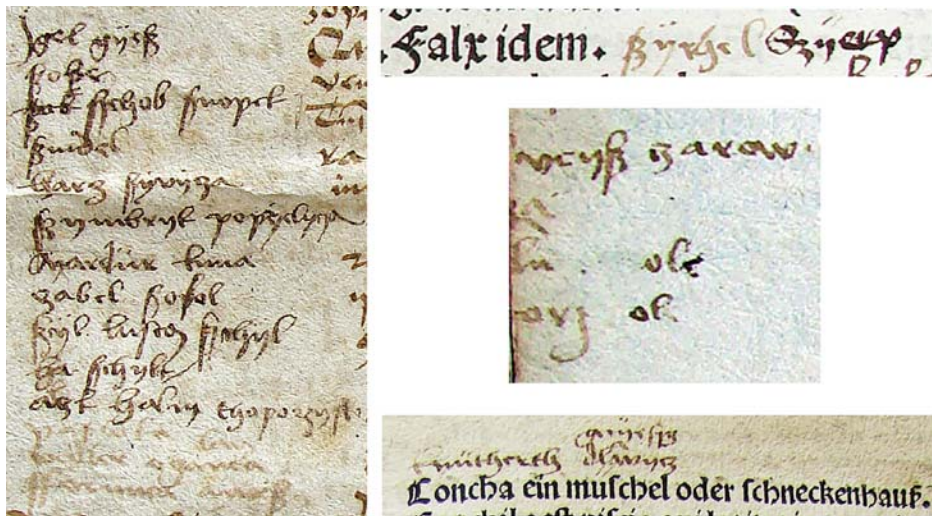
³⁰⁹ *Sententia* została zdefiniowana jako uzgodnienie sprzecznych stanowisk oraz przyjęcie i potwierdzenie czyichś słów. W tym kontekście cytat z poematu *Laborintus* (tłum.: *Obowiązkiem mędrca jest zawsze przewidywać strzałę wroga, która na niego czyha*) jest zapewne przykładem sentencji.

³¹⁰ Walerian był mężem św. Cecylii, nawróconym przez nią na chrześcijaństwo w noc poślubną. Następnie nawrócił swojego brata Tyburcjusza. Prefekt miasta Almachiusz, prześladowca chrześcijan, aresztował ich i próbował zmusić do złożenia ofiar bożkom. W czasie przesłuchania, będącego w istocie debatą teologiczną z przyszlými męczennikami, zniecierpliwiony Almachiusz wykrzyknął: „*Quid verborum circuitu immoramur?*” (tłum.: *czemu marnujemy czas, ciągle dyskutując?*), co glosator *WokLub* przetłumaczył jako: *i coż to wiele mową mięszkamy?*

*mus vespere facto, hec Breuiloquus*³¹¹. Część adnotacji mogła być również efektem doraźnego glosowania tekstu drukowanego. Użytkownikom inkunabułu niewątpliwie zależało na zgromadzeniu w jednym miejscu jak największej ilości materiału leksykalnego – zarówno łacińskiego, jak i polskiego – pochodzącego z różnych źródeł oraz objaśnień językowych dotyczących praktycznego użycia łaciny w tekstach.

3.2.2. Dopiski niemieckie

W słowniku trafiają się również dopisane wyrazy niemieckie. Najprawdopodobniej są to ślady ręki pisarza słowniczka niem.-pol. z k. 150r³¹². Dopiski te są dość wczesne (część została obcięta na brzegach podczas oprawy), oprócz fragmentów niemieckich i łacińskich występują w nich nieliczne wyrazy polskie: *brew* (k. 133v, p. marg., w. 16), *czarow<nic>za* (czyt. *czarow<nic>a*, k. 118v, l. marg., w. 13–14, por. *Fot. 8*) oraz *gnyesycz dlawycz* (czyt. *gnieść, dlawić*, k. 31v, g. marg., w. 5, por. *Fot. 8*). Wyrazy niemieckie występują przeważnie bez związku z polskim materiałem leksykalnym, jednak wyjątkowo pojawiają się w roli odpowiedników łac. wyrazów hasłowych poprzedzających polską głose, np. w haśle *Cignus ein szwan labęcz dicitur eciam alba auis*³¹³ (dopisanym na k. 35v, g. marg. w. 1). Do drukowanego hasła *Falcastrum eyn sense. Falx idem* ‘sierp’ najpierw dopisano niem. odpowiednik *szychel*, a następnie ciemniejszym atramentem polski – *szyerp* (czyt. *sierp*, k. 49v, p. marg., w. 23, por. *Fot. 8*).

Fot. 8. Słowniczek niem.-pol. z k. 150r oraz zapiski z kart 49v, 118v i 31v

³¹¹ Cytat łączy objaśnienia etymologii wyrazu *iantaculo* ‘śniadać’ ze słowników Hugucia, Papiasza i *Breviloquus*.

³¹² Analiza paleograficzna Anny Zajchowskiej-Bołtromiuk potwierdziła ich obecność na marginesach inkunabułu w jedenastu miejscach.

³¹³ Tłum.: *Cignus labędz także nazywany biały ptak* (polska głosa w transkr. *labęć*).

W wypadku hasła **Knütherth gnyesycz dlawycz* (czyt. *gnieść, dlawić*, k. 31v, g. marg., w. 5) wyraz niemiecki jest podstawą glosowania wyrazów polskich. Ta zagadkowa zapiska jest położona bezpośrednio nad drukowanym hasłem *Concha ein muschel oder schneckenhaush* (w. 1), przy czym glosy polskie są połączone dwiema kreseczkami z wyrazem *muschel*.

Być może glosator, nie znając znaczenia wyrazu hasłowego *concha* ‘muszla’, próbował je odtworzyć na podstawie definicji i skojarzył niemiecki odpowiednik tego rzeczownika (*muschel* ‘muszla’) z czasownikiem *müschēn* czy *meischen* (‘ściskać, zgniatać, miażdżyć’), co tłumaczyłoby zapis **knütherth* jako zniekształconą formę czasownika *knutschen*, (‘ściskać, zgniatać’)³¹⁴.

Nie jest do końca jasne, w jakim stopniu pisarze dobierający polskie glosy do łacińskich wyrazów hasłowych posilkowali się ich drukowanymi niemieckimi odpowiednikami. W zabytku można dostrzec ślady różnych metod postępowania:

- zharmonizowanie znaczenia łac. wyrazu hasłowego oraz niem. i pol. odpowiedników, np. *Faseolus est paruus nauis, eyn kleyn schyffley n mla lodka* (k. 50r, p. marg., w. 36);
- uzupełnienie hasła, w którym jedynym objaśnieniem wyrazu hasłowego jest niemiecki odpowiednik, o głosę polską i definicję łac., np. do hasła *Symea eyn affe oder merkatze* dopisano *malpą quoddam animal*³¹⁵ (k. 125v, p. marg., w. 10);
- wkomponowanie wyrazu niem. w polskie objaśnienie, np. obok hasła *Tectum eyn dach* dopisano *albo poszycze* (czyt. *albo poszycie*, k. 135v, p. marg., w. 10–11), co może wskazywać na to, że drukowany niemiecki wyraz *dach* był dla glosatora rozpoznawalnym zapożyczeniem;
- podawanie polskiego odpowiednika łac. wyrazu hasłowego identycznego z wyrazem niem., np. przy hasle *Fundamentum...* z drukowanym niemieckim odpowiednikiem *fundament* umieszczono identyczną głosę polską *fundament* (k. 55r, p. marg., w. 37);
- ignorowanie znaczenia niem. odpowiednika łac. wyrazu hasłowego, np. obok drukowanego hasła *Terma eyn made* ‘larwa, robak’ (por. Dief hasło **Terma*) dopisano głosę *czyeplyczą* (k. 136v, l. marg., w. 23). Dobierając polski odpowiednik, glosator niewątpliwie odnosił się do łac. wyrazu *therma* ‘miejsce kąpieli, łaźnia’ (objaśnianego w średniowiecznej niemczyźnie jako *natürlich bad, salbunghaufe*, por. Dief). W *WokLub* podobne drukowane hasło znajduje się w następnym wierszu: *Terme (...) sunt loca calida balneorum naturalium* i zostało opatrzone głosą *czyeplycze* (p. marg., w. 24).

W *WokLub* zdarzają się także glosy niedopasowane zarówno do wyrazu łacińskiego, jak i niemieckiego, np. przy hasle *Pinnula eyn fischfeder, illud quod piscem in altum leuat* zapisano nietrafny polski odpowiednik *wałdzysko* (czyt. *wędzisko*,

³¹⁴ Por. hasło *Kuntschen* w słowniku Jakuba i Wilhelma Grimmów <https://www.woerterbuchnetz.de>

³¹⁵ Tłum.: *Symea... malpą, jakieś zwierzę.*

k. 101r, p. marg., w. 4), zamiast oczekiwanego *pletwa*, który korespondowałby z łac. *pinnula* oraz niem. *fischfeder*. Najprawdopodobniej glosator nie znał znaczenia tych wyrazów i próbował podać tłumaczenie na podstawie nieprecyzyjnej łac. definicji ‘to, co unosi rybę w górę’.

3.2.3. Dopiski polskie

Odręczne zapiski w języku polskim, będące zarówno odpowiednikami haseł drukowanych, jak i dopisanych, są w niniejszym opracowaniu traktowane jako glosy marginalne, nawet jeśli umieszczono je w pustym miejscu w obrębie kolumny tekstu drukowanego (nie mają bowiem charakteru glos wewnętrznych, typowych dla rękopiśmiennych kopii słowników)³¹⁶. Podając położenie glosy w tekście, osobno numeruje się wiersze tekstu głównego, osobno zaś wiersze tekstu na marginesach górnym i dolnym.

Polskie glosy do drukowanych wyrazów hasłowych zasadniczo nie są poprzedzane skrótami typu *vlg.* (*vulgariter* ‘pospolicie’), *sc.* (*scilicet* ‘mianowicie’), *ppr.* (*proprie* ‘właściwie’), ale elementy te pojawiają się niekiedy w uzupełnieniach haseł drukowanych i hasłach dopisanych, zwłaszcza gdy poza polskim odpowiednikiem notatki takie zawierają dodatkowe objaśnienia łacińskie, np. *Argentum uiuum quecksylber rthącz et alio nomine vocatur mercurianum, vlg. żywe szrebro*³¹⁷ (k. 13r, p. marg., w. 30–32), *Alnus genus arboris, vlg. olszq*³¹⁸ (k. 7v, d. marg., w. 1).

Część glos rozpoczyna się wielką literą, część jest minuskułna – bez wyraźnej zasady, np. obok drukowanego hasła *Segnis id est piger ingenio carens quasi sine igne*³¹⁹ (k. 122v, w. 29) na l. marg. zapisano *gnvszny* (czyt. *gnuśny*) małą literą, a na p. marg. *Lenyvy* (czyt. *leniwy*) – wielką; dlatego w przytaczanych cytatach pisownię wielkich i małych liter znormalizowano.

Przy niektórych hasłach dopisano więcej niż jeden polski odpowiednik, np. w drukowanym hasle *Sententia* – zaczynającym się na k. 123r (w. 38), a kończącym się na k. 123v (w. 1) – wyraz hasłowy ma cztery polskie odpowiedniki: *ortel* i *skazanye* (czyt. *ortel, skazanie*, k. 123r, p. marg., w. 38), *skazanye* (czyt. *skazanie*, k. 123v, l. marg., w. 1) oraz *oszadzenye* (czyt. *osądzenie*, k. 123v, p. marg., w. 1). Ponadto glosator uzupełnił objaśnienie hasła notatką łac. (k. 123v, g. marg., w. 1–3) omówioną wcześniej w punkcie 3.2.1. Dopiski łacińskie.

³¹⁶ Np. drukowanemu hasłu *Fictile eyn erden vasz oder tuppen* (k. 51v, w. 27) towarzyszy na l. marg. glosa *nyany szqd* – niewątpliwie obciążona przy oprawie. Na prawo od hasła, w luce tekstu drukowanego inna ręka dopisała wyraz *glynyany*, co pozwala na rektyfikację uszkodzonej glosy do postaci <gli>*nyany sqd* (czyt. *gliniany sqd* ‘naczynie’).

³¹⁷ Glosator uzupełnił drukowane hasło *Argentum uiuum quecksylber*. Tłum.: *Argentum vivum... rtęć i inaczej nazywane mercurianum, pospolicie żywe srebro*.

³¹⁸ Tłum.: *Alnus rodzaj drzewa, pospolicie olsza*.

³¹⁹ Tłum.: *Segnis to jest ociężały, pozbawiony talentu, jakby bez ognia*.

Czasem notatka glosatora zawiera adnotację sygnalizującą alternatywne polskie tłumaczenie wyrazu łacińskiego, np. *Cornus hauszhyffenbawm glogowe drzewo secundum alios grabowe*³²⁰ (k. 34v, l. marg., w. 31); *Lares familiares skrzathkoye quos nos vocamus maly lvdzye*³²¹ (k. 73r, g. marg., w. 2). Zwraca też uwagę hasło *Nectar: Nectar est dulcis potus vel claretus lauter getranck* z dopiskiem *brzczka secundum Polonos*³²² (k. 87r, p. marg., w. 18–19).

Gdziekolwiek widoczne są poprawki wykonane inną ręką niż pierwotny tekst, np. glosa *pothstole*, podana przez jednego z pisarzy jako odpowiednik wyrazu hasłowego *Dapifer*, została przekreślona ciemniejszym atramentem, a po niej inną ręką (tym samym atramentem co skreślenie) dopisano nową głosę *stolnyk*, dodatkowe hasło łac. *Subdapifer* i powtórzono pierwotną głosę w nieco innej pisowni – *pothstolye* (k. 37r, p. marg., w. 6).

Część polskich glos powtarza się w różnych miejscach słownika pod różnymi hasłami łacińskimi, np. *piegza* jako odpowiednik *curruca*, *faliga*, *fulica*, *scurnus* i *tecidilla* (ponadto *Fuligo*, ale dopisane hasło wraz z odpowiednikiem polskim zostały przekreślone). Bywa, że glosator sugeruje, które hasła łacińskie są jego zdaniem synonimami, np. *Faliga pyegza scurnus idem* (k. 49v, d. marg., w. 1), *Scurnus pyegzą faliga idem* (k. 122r, g. marg., w. 1).

Łączna liczba haseł słownika (po uwzględnieniu materiału dopisanego) to ponad 12 800 leksemów. Spośród nich 3173 hasła mają polskie odpowiedniki, co stanowi niecałe 25%. W sumie liczba polskich wyrazów w zabytku sięga 4400 (w tym 79 poświadczeń spójnika *albo*, który służy do rozdzielania grup synonimicznych bądź niesynonimicznych tłumaczeń łac. wyrazu hasłowego, i 86 poświadczeń zaimek zwrotnego *się*, będącego składnikiem glos czasownikowych).

4. Charakterystyka językowa polskich glos

W opracowaniu opisu grafii, wybranych zagadnień fonetycznych, fleksyjnych i leksykalnych polskiego słownictwa w *WokLub* korzystałam z nieopublikowanej charakterystyki językowej zabytku przygotowanej przez B. Erzepkiego (rękopis BRacz 1285).

4.1. Grafia

S a m o g ł o s k a n o s o w a p r z e d n i a jest zapisywana przez *a*, np. *maszny* (czyt. *mężny*, k. 59r, p. marg., w. 11), *dabnyk* (k. 111v, g. marg., w. 1), *q mązathkq*

³²⁰ Tłum.: *Cornus*, dzika róża (?) *glogowe drzewo*, według innych *grabowe*.

³²¹ Tłum.: *Lares familiares* ('opiekuńcze duchy domowe') *skrzatkowie*, co my zwiemy mali ludzie.

³²² Tłum.: *Nectar* to słodki napój albo wino z przyprawami, słodki napitek *brzczka* według Polaków.

(k. 146r, l. marg., w. 30), *dąbyanką* (k. 56r, p. marg., w. 28), *am golambynyecz* (czyt. *gołębiniec*, k. 30r, d. marg., w. 2).

Samogłoska nosowa tylna jest zapisywana przez *a* *krzaka* (k. 134v, g. marg., w. 3), *q* *krząka* (k. 134v, g. marg., w. 2), w pojedynczych wypadkach za pomocą dwuznaków: *av* *davbrową* (czyt. *dąbrowa*, k. 63r, p. marg., w. 28)³²³, *an* *bank* (czyt. *bąk*, k. 20v, p. marg., w. 11), *lanthką* (k. 110r, p. marg., w. 18), *am* *yarzamb* (k. 88v, g. marg., w. 4)³²⁴.

Niekiedy znaki nosówek przedniej i tylnej nie są rozróżniane, np. *Gingina dzyagną daszna* (czyt. *dzięgna dąsna*, k. 57v, p. marg., w. 25).

Miękkość spółgłosek przed samogłoską jest zaznaczana przez *y* *czyeczorką* (k. 27r, g. marg., w. 1), *vyedzyecz* (k. 48r, p. marg., w. 31), *szyatką* (k. 116r, p. marg., w. 16), *zyemek* (k. 96v, p. marg., w. 25), *pyenyecz szyą* (k. 129v, l. marg., w. 2), *lyebyothką* (k. 93r, p. marg., w. 35), *myerszyony* (czyt. *mierziony*, k. 91r, p. marg., w. 38), *nynyeschych* (k. 136r, d. marg., w. 2), *bvkyew* (k. 49v, l. marg., w. 19).

W zabytku znajduje się również grupa zapisów bez oznaczenia miękkości, np. *kozelek* (k. 23r, p. marg., w. 26), *wloszane* (k. 27r, p. marg., w. 27), *yasker* (k. 146v, g. marg., w. 5), *gezek* (czyt. *giezek*, k. 44r, d. marg., w. 2).

Niekonsekwencje w oznaczaniu miękkości spółgłoski przed samogłoską widoczne są w niektórych wyrazach poświadczonych w zabytku więcej niż raz, np. *lyąsz* (czyt. *las*, k. 125v, p. marg., w. 1) obok *lasz* (k. 77r, p. marg., w. 33), *koschvlyą* (k. 68v, g. marg., w. 2) obok *koschvlą* (k. 22r, p. marg., w. 15), *lelyek* (k. 73r, p. marg., w. 30) obok *lyelek* (k. 88r, p. marg., w. 32), *boczan* (k. 27r, p. marg., w. 18) obok *boczyan* (k. 62v, p. marg., w. 6), *dlyge* (k. 76v, d. marg., w. 1) obok *dlygye* (k. 26v, p. marg., w. 26).

Ponadto miękkość spółgłoski przed samogłoską została osobliwie zaznaczona w słowach: *czyegelne* (czyt. *cegielne*, k. 73v, g. marg., w. 2) i *czyeglarz* (czyt. *ceglarz*, k. 73v, l. marg., w. 8) obok *czegla* (k. 73v, l. marg., w. 7), **swoyczyą* (czyt. *zwojca* ‘zwóźdzca, oszust’, k. 122v, p. marg., w. 19), *pobvdyacz* (czyt. *pobudzać*, k. 109r, p. marg., w. 13), *obmyovycz* (k. 90r, p. marg., w. 9), *szan[y]a* (czyt. *siana*, k. 29r, p. marg., w. 1).

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska *s* jest zapisywana przez *sz* *szalszerką* (czyt. *salserka*, k. 119r, p. marg., w. 5), *sczysznac* (czyt. *ścisnąć*, k. 29r, p. marg., w. 24)³²⁵, *pasz* (czyt. *pas*, k. 27v, l. marg., w. 1), *s* *splesznyaly* (k. 86r, p. marg., w. 4), *sąddlo* (k. 118v, p. marg., w. 18)³²⁶ *lyekarsky* (k. 12r, p. marg., w. 3), niekiedy przez *szh* *profeszh* (czyt. *profes*, k. 107v,

³²³ W zabytku wyraz notowany jest też dwukrotnie z nosówką zapisaną przez *a*.

³²⁴ W zabytku wyraz notowany jest też czterokrotnie z nosówką zapisaną przez *a*.

³²⁵ W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *sczysnac* (k. 115r, p. marg., w. 32).

³²⁶ W zabytku wyraz notowany jest też w zapisach z użyciem *sz*.

l. marg., w. 1), *ssz o szzoby* (czyt. *o sobie*, k. 87v, d. marg., w. 1), *osszą* (czyt. *osa*, k. 145r, p. marg., w. 2), wyjątkowo przez *sch boschtwo* (k. 42r, p. marg., w. 29).

Głoska z jest zapisywana przez *z lvbyeznosc* (czyt. *lubieżność*, k. 38, p. marg., w. 12), *stozak* (czyt. *stozak* ‘siennik’, k. 131r, d. marg., w. 2), *vyaz* (k. 43v, p. marg., w. 8), *sgądzacz szyą* (k. 34r, p. marg., w. 15), *sz roskosznocz* (czyt. *rozkosźność*, k. 38, p. marg., w. 12), *mrosz* (k. 56v, p. marg., w. 32), *szeszromoczycz* (k. 90r, p. marg., w. 21–22)³²⁷, *sch roskoschovacz* (czyt. *rozkosźować*, k. 90r, p. marg., w. 12).

Głoska š jest zapisywana przez *sch schalschą* (czyt. *szalsza* ‘ostrzy sos’, k. 119r, l. marg., w. 16), *koschyk* (k. 129r, l. marg., w. 38), *mysch* (k. 128r, p. marg., w. 6), *pvschcza* (k. 60v, l. marg. w. 4)³²⁸, *s swyeczkyske* (czyt. *szwieckie* ‘szewskie’, k. 8v, g. marg., w. 2), *skodą* (czyt. *szkoda*, k. 39r, p. marg., w. 38), *kleszcz* (k. 9r, g. marg., w. 1), *sz sząq* (czyt. *szara* ‘siara’, k. 23v, d. marg., w. 2), *strąsznosc* (k. 61v, p. marg., w. 3), *rathvsz* (k. 106r, p. marg., w. 13), *szczacz* (czyt. *szczać*, k. 83r, p. marg., w. 27), wyjątkowo przez *szh czynsz* (k. 26, p. marg., w. 16), *z podpązek* (czyt. *podpaszek*, k. 14r, p. marg., w. 37).

Chwiejność pisowni głoski š jest dobrze widoczna na przykładzie glosy *szosz*, poświadczonej w zapisach *sosch* (k. 98r, p. marg., w. 16 i 17), *szosch* (k. 47v, g. marg., w. 1; 140v, g. marg., w. 2). Dwa pozostałe zapisy *schosz* (k. 47r, p. marg., w. 36), i *szosz* (k. 140v, p. marg., w. 31) mogą być transkrybowane jako *szosz* lub *szos*.

Głoska ž jest zapisywana przez *z scyzezeya* (czyt. *ścieżeja*, k. 23v, p. marg., w. 19), *yez* (k. 70r, p. marg., w. 33), *s desdz* (czyt. *deźdź*, k. 99r, g. marg., w. 1), *sz losznycza* (k. 22r, g. marg., w. 1)³²⁹, *smarsz* (czyt. *smarż* ‘smardz’, k. 14v, g. marg., w. 1) *sch czyąschką* (czyt. *ciężka*, k. 105r, p. marg., w. 6), *vasch* (czyt. *wąź*, k. 63r, p. marg., w. 1)³³⁰.

Głoska ś jest najczęściej zapisywana przez *sz szrebro* (*śrebro*, k. 13r, p. marg., w. 30–32), *wloszane* (k. 27r, p. marg., w. 27), *rysz* (czyt. *ryś*, k. 95r, p. marg., w. 29), *s szeska* (czyt. *ścieżka*, k. 123r, p. marg., w. 18)³³¹, *posczyel* (k. 131r, p. marg., w. 5), *sy gnyesycz* (czyt. *gnięć*, k. 31v, g. marg., w. 5).

Głoska ź jest zapisywana przez *s szrebyecz* (k. 94v, g. marg., w. 1), *pasdzyorko* (k. 67r, p. marg., w. 7–8), *z kolomaz* (k. 58r, g. marg., w. 2), *sz galasz* (k. 54v, p. marg., w. 30).

Niektóre zapisy z użyciem litery s mogą być interpretowane zarówno jako ś, jak i sz, np. *spyczą* (czyt. *śpica* czy *szpica*, k. 129v, g. marg., w. 1), *przeszye* (czyt. *przeście* czy *przeszcie*, k. 128r, p. marg., w. 20), jako s jak i sz *stryholec* (czyt. *strycholec* czy *sztryholec*, k. 61v, p. marg., w. 16), *sreną* (*srena* czy *szrena*, k. 121v,

³²⁷ W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *zeszromoczycz* (k. 49r, p. marg., w. 1).

³²⁸ W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *pvschza* (k. 39r, p. marg., w. 10).

³²⁹ W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *loznyczą* (k. 131r, l. marg., w. 5).

³³⁰ W zabytku wyraz notowany jest też w zapisach z użyciem *z* i *sz*.

³³¹ W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *szczyeską* (k. 82v, l. marg., w. 19).

p. marg., w. 32), *hynsth* (czyt. *hynst* czy *hynszt*, k. 127v, p. marg. w. 17), bądź jako *s* jak i *ś* *spyżą* (czyt. *spiża* czy *śpiża*, k. 36v, p. marg., w. 5).

Inne głoski

Głoska *i* jest zapisywana przez *y* (spójnik *i*, k. 119v, g. marg., w. 3), *swyny* (przymiotnik *świni*, k. 134v, p. marg., w. 16), w nagłosie wyrazów zapożyczonych niekiedy przez *i* *infula* (czyt. *infula*, k. 66v, p. marg., w. 38), *insta* (czyt. *inszta*, k. 45v, p. marg., w. 32).

Głoska *y* jest zapisywana przez *y* *sthyezen* (k. 62r, p. marg., w. 36), *praczoxythy* (k. 3v, g. marg., w. 1), *i stipą* (czyt. *stypa*, k. 5v, l. marg., w. 37)³³².

Głoska *e* jest zapisywana przez *e* *vyeczernyk* (ck. 25v, p. marg., w. 38), *vyeczencycz* (czyt. *wycieńczyć*, k. 49r, p. marg., w. 12) *przedvyeczorkovanye* (k. 10v, l. marg., w. 30–31).

Głoska *a* jest zapisywana wymiennie przez *ą* (*a* kreślone), np. *bąba* (k. 11r, l. marg., w. 33), *bąvelną* (k. 19v, p. marg., w. 38), *nądzyacz* (czyt. *nadziąć*, k. 50r, p. marg., w. 20), oraz *a*, np. *apotekarz* (k. 100v, p. marg., w. 5), *banya* (k. 74r, p. marg., w. 2).

Bywa, że te same wyrazy, powtarzające się na różnych kartach zabytku, mają niejednorodną pisownię³³³. Niekonsekwencje można wiązać z występowaniem w tekście zabytku głos pochodzących od kilku pisarzy³³⁴ lub kopiowaniem przez nich pisowni wyrazów zaczerpniętych z różnych źródeł, zwłaszcza że wariantywność jest widoczna w niektórych zapisach sporządzonych wyraźnie tą samą ręką³³⁵. Kreślone *a* pojawia się wyjątkowo nawet w wyrazach łacińskich³³⁶.

Głoska *o* jest zapisywana przez *o* *okolo* (k. 27v, p. marg., w. 18), *oszolycz* (k. 31v, p. marg., w. 38), *bląskooky* (czyt. *blaskooki*, k. 130v, p. marg., w. 31), *maslo* (k. 4r, p. marg., w. 29).

Głoska *u* jest przeważnie zapisywana przez *v* *vl* (czyt. *ul*, k. 84, p. marg., w. 32), *vczynkv* (k. 1r, g. marg., w. 1), niekiedy w śródgłosie przez *u* *wnuk* (k. 87v, p. marg., w. 1), *studnya* (k. 53v, l. marg., w. 3), wyjątkowo przez *w* *wyasd* (czyt. *ujazd*, k. 30v, g. marg., w. 1), *ü dürką* (czyt. *durka*, k. 22r, p. marg., w. 32). Połączenie *vu* zostało oddane za pomocą litery *w* *wy* (czyt. *wuj*, k. 17r, p. marg., w. 7).

³³² W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *stypą* (k. 130v, p. marg., w. 9).

³³³ Np. poświadczenia czasownika *baczyć* zostały trzykrotnie zapisane przez *ą* (k. 15v, l. marg., w. 11; k. 33v, l. marg., w. 5; k. 67v, p. marg., w. 5), a dwa razy przez *a* (k. 98r, p. marg., w. 13; k. 98v, g. marg., w. 4).

³³⁴ Por. *Matruelles ... czyoczcyany braczya albo szyostry po maczyerzy* (czyt. *cioczczani bracia albo siostry po macierzy*, k. 80v, p. marg., w. 23) oraz *Consobrinus brąthąnek albo czyothczany brąth* (czyt. *bratanek albo ciotczany brat*, k. 33r, p. marg., w. 9).

³³⁵ Np. *Pensare ... baczyez vązycz roszwazącz* (czyt. *baczyć, ważyć, rozważać*, k. 98r, p. marg., w. 13).

³³⁶ *Alredą valką* (k. 7r, g. marg., w. 1); *Sublegą podroszny poszel* (k. 132r, g. marg., w. 1); *Suppetą czyaczy slvgą* (k. 133v, d. marg., w. 6).

Głoska **i** jest zapisywana przez **y** *yvnochodnyk* (k. 127v, p. marg. w. 17), *staynyq* (k. 129v, p. marg., w. 25), *smyyq* (czyt. *zmija*, k. 14v, p. marg., w. 23), *Sczyvoy* (czyt. *Ściwoj*, k. 82r, p. marg., w. 18), **g** *gydz* (czyt. *jić* 'iść', k. 98v, p. marg., w. 18), *gykro* (czyt. *jikro* 'ikra', k. 102v, p. marg., w. 27), **gy** *syegye* (czyt. *sieje*, k. 3v, d. marg., w. 1), *ostrozygya* (czyt. *ostrożyja*, k. 94v, g. marg., w. 1), wyjątkowo przez **i** *iavor* (k. 102r, p. marg., w. 7).

W zapisie *schalvia* (czyt. *szahwija*, k. 119r, p. marg., w. 30) litera **i** oznacza zarówno **i** zgłoskotwórcze, jak też **i** niezgłoskotwórcze, podobnie litera **y** w zapisach *ky* (czyt. *kij*, k. 28v, g. marg., w. 1) oraz *pyqny* (czyt. *pijany*, k. 43v, p. marg., w. 16). W zapisach *schyq* (czyt. *szyja*, k. 30r, p. marg., w. 2) oraz *stryeczny* (czyt. *stryjeczny*, k. 96v, p. marg., w. 35)³³⁷ litera **y** oznacza zarówno **y**, jak też **i** niezgłoskotwórcze.

Głoska **p** jest zapisywana przez **p** *pelykan* (k. 97v, l. marg., w. 22), *rospqczqcz* (k. 39r, l. marg., w. 19), *drvoszczep* (k. 75v, g. marg., w. 1), a wyjątkowo przez **pp** *rzeppq* (k. 113r, p. marg., w. 8).

Głoska **b** jest zapisywana przez **b** *brevyaryz* (k. 20r, p. marg., w. 31), *yablon* (k. 79r, p. marg., w. 16), *dzyevoslab* (k. 107r, p. marg., w. 20), rzadziej przez **p** *yaploko* (k. 79r, g. marg., w. 1), *bapky* (k. 102r, g. marg., w. 1), *opcy* (k. 49r, p. marg., w. 23), wyjątkowo przez **bb** *yqzabb* (k. 61v, p. marg., w. 7)³³⁸.

Głoska **m** jest zapisywana przez **m** *mqlowacz* (k. 100v, p. marg., w. 29), *roszmagythy* (k. 85v, l. marg. 7), *spolem* (k. 69r, l. marg., w. 38).

Głoska **f** jest zapisywana przez **ff** *ffolgovacz* (k. 90v, p. marg., w. 31), *schaffarz* (k. 41v, p. marg., w. 28), *przytraffycz* (k. 4r, g. marg., w. 1), **f** *flak* (k. 92r, p. marg., w. 7), *opfythoscz* (k. 142v, g. marg., w. 1), **ph** *pherzka* (czyt. *ferska* 'brzoskwinia', k. 99r, p. marg., w. 26), *ornaph* (k. 14r, p. marg., w. 25–26).

Głoska **v** jest zapisywana przez **v** *varkocz* (k. 140v, p. marg., w. 33), *roszvaqcz* (k. 98r, p. marg., w. 13), **w** *warowacz* (k. 95v, p. marg., w. 14), *czzerwone* (k. 79r, g. marg., w. 1), *pozythyw* (k. 103v, p. marg., w. 29), **ff** *szfflecz* (k. 49r, l. marg., w. 33), *pothffyerdzone* (k. 22v, g. marg., w. 2).

Głoska **t** jest zapisywana przez **th** *thayemnye* (k. 73v, g. marg., w. 2), *lytherath* (k. 76r, p. marg., w. 26), *namyoth* (k. 136r, p. marg., w. 34), **t** *talerz* (k. 96v, p. marg., w. 11), *lato* (k. 65r, d. marg., w. 2), *czyelbrat* (czyt. *celbrat*, k. 140v, l. marg., w. 9), wyjątkowo przez **d** *nyezyd* (czyt. *nieżyt*, k. 24v, l. marg., w. 21), **pedrosky* (czyt. *pietroszki*, k. 11v, l. marg., w. 5).

Głoska **d** jest zapisywana przez **d** *dobrodzyey* (k. 18v, p. marg., w. 12), *oddqlycz* (k. 122v, p. marg., w. 26), *lystopad* (k. 88v, p. marg., w. 31), **th** w śródgłosie (przed spółgłoską bezdźwięczną) *rzothkyew* (czyt. *rzodkiew*, k. 113r, p. marg., w. 13), *brzythky* (czyt. *brzydki*, k. 1v, p. marg., w. 34), *prathczey* (czyt. *prędcej*, k. 91r, p. marg., w. 24), zwłaszcza w wyrazach z przedrostkiem *pod-*, np. *pothstrzegacz*, *pothchvy-*

³³⁷ W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *stryjeczny* (k. 96v, l. marg., w. 34).

³³⁸ Być może jest to ślad oznaczenia miękkiego **b** w wygłosie (jedyne taki przykład w *WokLub*). W zabytku wyraz notowany jest też w zapisach z użyciem **b**.

tacz (czyt. *podstrzegać, podchwytać*, k. 90v, p. marg., w. 9), *pothzesche* (k. 132r, d. marg., w. 3) i wyjątkowo w jednym poświadczeniu przyimka *poth* (czyt. *pod*, k. 132v, d. marg., w. 2)³³⁹.

Głoska *c* jest zapisywana przez *cz* *czelnyk* (k. 137v, p. marg., w. 3), *szceptr* (k. 26r, p. marg., w. 33), *pyecz* (*piec*, k. 55v, p. marg., w. 26–27).

Głoska *z* jest zapisywana przez *dz* *bodzenye* (k. 130v, p. marg., w. 2), *ostroydz* (k. 75v, p. marg., w. 38).

Głoska *l* jest zapisywana przez *l* *lyszyna* (k. 22r, l. marg., w. 6), *bladne* (czyt. *blędne*, k. 69v, l. marg., w. 1), *kąrzel* (k. 100, p. marg., w. 6).

Pisownia zabytku nie pozwala na odróżnienie *l* od *ł* w niektórych zapisach, np. *szczewłq* (czyt. *szczęźula* czy *szczęźula*, k. 129v, p. marg., w. 15).

Głoska *n* jest zapisywana przez *n* *naprąvycz* (k. 114r, p. marg., w. 7), *odnyepądnyenye* (k. 98v, g. marg., w. 2), *rynna* (k. 22r, p. marg., w. 28), *opyekvn* (k. 142v, l. marg., w. 2).

Głoska *č* jest zapisywana przez *cz* *czczy* (k. 31r, l. marg., w. 38), *rozmaczky* (k. 127v, f. marg., w. 1), *drzevothocz* (k. 136v, g. marg., w. 1).

Głoska *ž* jest zapisywana przez *dz* *desdz* (czyt. *deźdz* ‘deszcz’, k. 99r, g. marg., w. 1), *mosdzek* (czyt. *moźdzek*, k. 127v, g. marg., w. 1).

Głoska *r* jest zapisywana przez *r* *rarog* (k. 46r, g. marg., w. 1), *roszrądzycz* (czyt. *rozradzić*, k. 42r, l. marg., w. 1), *drsen* (czyt. *dr-zeń* ‘rdzeń’, k. 26r, p. marg., w. 20), *gaszyor* (czyt. *gąsior*, k. 10v, p. marg., w. 24).

Głoska *ř* jest zapisywana przez *rč* *rzvczyl szya* (k. 69r, p. marg., w. 28), *korčkyew* (k. 141v, l. marg., w. 19), *młynarz* (k. 84r, p. marg., w. 26), niekiedy błędnie przez *r* *zamyr<z>k* (czyt. *zamir<z>k*, k. 35r, p. marg., w. 32), *roscher<z>yycz* (czyt. *rozszer<z>yć*, k. 40v, p. marg., w. 9)³⁴⁰, *br<z>osth* (czyt. *br<z>ost*, k. 43v, p. marg., w. 8)³⁴¹.

Głoska *l* jest zapisywana przez *l* *lezecz* (k. 113v, p. marg., w. 32), *kyellq* (k. 141v, l. marg., w. 18), *krrellq* (k. 140v, p. marg., w. 36), *kyszyel* (k. 19v, l. marg., w. 24).

Głoska *ć* jest zapisywana przez *cz* *czwyercz* (k. 82v, l. marg., w. 24), *skoczycz* (k. 119r, p. marg., w. 10), rzadziej przez *dz* *vynydz* (czyt. *wynić*, k. 45r, p. marg., w. 11)³⁴², *gydz* (czyt. *jić* ‘iść’, k. 98v, p. marg., w. 18), *zaydz* (czyt. *zajć*, k. 91r, p. marg., w. 1).

Głoska *ź* jest zapisywana przez *dz* *sledz* (czyt. *śledź*, k. 7r, p. marg., w. 9).

Głoska *ń* jest zapisywana przez *n* *nazarensky* (czyt. *nazareński*, k. 86v, p. marg., w. 38), *darn* (czyt. *darni*, k. 26v, p. marg., w. 21).

³³⁹ W zabytku wyraz notowany jest też trzykrotnie w pisowni *pod*.

³⁴⁰ W zabytku tą samą ręką zapisana również glosa *roscherzenye* (czyt. *rozszerzenie*, k. 40v, l. marg., w. 11).

³⁴¹ Zapisy uzupełniono wg zasad Sstp, tzn. w zabytkach do 1455 r. pozostawiano *r*, w zabytkach w ciągu chronologicznym od *BZ* do *Skargi* włącznie poprzedzono dany wyraz gwiazdką *, w zabytkach datowanych od XV *p. post.* do 1500 r. – uzupełniano z w nawiasie ostrym.

³⁴² W zabytku wyraz notowany jest też dwukrotnie w pisowni *vynyycz* (w tym obok cytowanego wyżej zapisu).

Głoska **k** jest zapisywana przez **k** *kalyna* (k. 27v, l. marg., w. 9), *kląskąc* (czyt. *klaskać*, k. 102r, p. marg., w. 10), *vpomynek* (k. 12v, g. marg., w. 2), rzadziej przez *c* *canczlerstwo* (czyt. *kanclerstwo*, k. 22r, p. marg., w. 36), *scarb* (k. 137v, p. marg., w. 18), *refectarz* (k. 114r, p. marg., w. 13), wyjątkowo **kh** *skvthekeh* (czyt. *skutek*, k. 44r, p. marg., w. 8). Połączenie głosek **ks** zostało oddane za pomocą litery *x* *xyągy* (czyt. *księgi*, k. 147v, p. marg., w. 32), *xyenyecz* (czyt. *ksieniec*, k. 45v, d. marg., w. 1), *xyązną* (czyt. *księżna*, k. 43r, p. marg., w. 15), *axąmyenth* (czyt. *aksamient*, k. 71v, g. marg., w. 2), *cząrnoxąsznyk* (czyt. *czarnoksiężnik*, k. 78v, p. marg., w. 36), *myxtath* (czyt. *mikstat* czy *miksztat*, k. 17r, l. marg., w. 35), podobnie w wypadku zbitki **ksz** zapisanej przez *x* *oxa* (czyt. *oksza*, k. 42v, p. marg., w. 8)³⁴³.

Głoska **g** jest zapisywana przez **g** *glog* (k. 94v, g. marg., w. 1), *yagoda* (k. 81r, l. marg., w. 3), *pstrag* (k. 141v, p. marg., w. 27).

Głoska **χ** jest zapisywana przez **ch** *chalvpa* (k. 59v, g. marg., w. 2), *vsmyechnacz* (czyt. *uśmiechnąć się*, k. 132r, p. marg., w. 29), *Czech* (k. 19v, p. marg., w. 30).

Głoska **γ** jest zapisywana przez **h** *hynsth* (czyt. *hynszt* czy *hynst*, k. 127v, p. marg. w. 17), *heythman* (k. 22r, p. marg. w. 23), *rohatyną* (k. 140r, g. marg., w. 3).

4.2. Fonetyka i fleksja

Już B. Erzepki (rękopis BRacz 1285) i A. Brückner (1909: 241) zwracali uwagę na wielkopolskie pochodzenie polskich glos w *WokLub*. Istotnie, cechy fonetyczne słownictwa poświadczonego w zabytku zdają się potwierdzać jego ściślejsze związki z Wielkopolską niż z jakąkolwiek inną częścią kraju, jednak ze względu na kompilacyjny charakter słownika i ślady glosowania inkunabułu przez kilka osób trudno mówić o właściwościach wymowy konkretnego pisarza. Ponadto obok form dialektalnych w *WokLub* notowane są również zapisy niecharakterystyczne dla konkretnego regionu.

Zachowane są dawne grupy **śrz**, *szrebro* (k. 82v, d. marg., w. 2)³⁴⁴, *poszrodek* (k. 26r, p. marg., w. 20), **źrz** *szrenyczą* (k. 110r, p. marg., w. 19), *szrebyą* (k. 61r, p. marg., w. 4), *szrebyecz* (k. 102v, p. marg., w. 25); choć notowane są również przykłady z **jrz** *nyevyrzaly* (czyt. *nieujrzały*, k. 3r, p. marg., w. 26), *przeyrzenye* (k. 106r, p. marg., w. 23).

Poświadczone są również grupy **ir** – pochodzące z ***ir** *szyrothą* (k. 93r, p. marg., w. 5) oraz pochodzące z **ř** *vyrzchny* (k. 84r, p. marg. 26)³⁴⁵, *przesczyradlo* (k. 75v, p. marg., w. 35)³⁴⁶, *czyrw* (k. 136v, l. marg., w. 10). Przeważają jednak nad nimi formy z **er**, np. *vszmyerzacz* (k. 122v, l. marg., w. 11), *swyercz* (czyt. *świercz*, k. 27r,

³⁴³ W zabytku wyraz notowany jest też w pisowni *okschą* (obok cytowanego wyżej zapisu).

³⁴⁴ W zabytku poświadczony też wyraz *szrebro* (czyt. *śrebro*, k. 13r, p. marg., w. 30–32).

³⁴⁵ W zabytku poświadczony też wyraz z grupą **er** *s vyerzchnv* (czyt. *z wierzchu*, k. 39r, p. marg., w. 27).

³⁴⁶ W zabytku wyraz w tej postaci jest poświadczony również na k. 126r (p. marg., w. 8), ale jest też przykład z **er** *przesczyradlo* (k. 125r, g. marg., w. 1).

p. marg., w. 10), *czyerznye* (k. 144r, p. marg., w. 17), *czyerznysko* (k. 128v, l. marg., w. 34), *czervone* (k. 90r, p. marg., w. 32), *pyerszczyen* (k. 10v, p. marg., w. 19), *szyerp* (k. 49v, p. marg., w. 38).

Konsekwentnie zachowywana jest natomiast grupa *chv* (bez przejścia w *ch* czy *f*), np. *chvalebny* (k. 58r, p. marg., w. 28), *chvyanye* (k. 30v, g. marg., w. 2), *lychwarz* (czyt. *lichwarz* ‘lichwiarz’, k. 51r, g. marg., w. 4), *pothchvytac* (k. 90v, p. marg., w. 9).

Większość form przymiotników z przyrostkiem dzierżawczym po miękkiej ma formę *-'ew-* *myeczewa* (k. 23r, l. marg., w. 36–37), *pancerzevy* (k. 75r, g. marg., w. 1), *ognyeve* (k. 135v, g. marg., w. 1), *vazevy* (czyt. wężewy, k. 129r, l. marg., w. 5), *konyeve* (k. 132r, g. marg., w. 2–3), *pvklerzevy*. (147r, g. marg., w. 4). Jedyńm wyjątkiem (z przyrostkiem w postaci *-'ow-*) jest forma *krzyzova* (k. 135r, d. marg., w. 1).

Poświadczenia przedrostka *ot-* zdecydowanie przeważają nad *od-* np. *othrzecz szya* (czyt. *otrzec się*, k. 1v, p. marg., w. 5), *othzyvac* (czyt. *otzywać*, k. 116r, p. marg., w. 35), *othszepyenyecz* (czyt. *otszczepieniec*, k. 121r, l. marg., w. 34) obok *odnyepądnyeny* (k. 98v, g. marg., w. 2), *oddącz* (k. 113v, p. marg., w. 38). Obok trzech poświadczeń przyimka *ot* pojawia się jedno dla *od*.

Zaimek *mię* po przyimku oraz wszystkie z licznych poświadczeń *się* po czasowniku mają w wygłosie nosówkę *rzvczyl szya ną myą* (czyt. *rzucił się na mię*, k. 69r, p. marg., w. 30).

Grupa *cs* utrzymuje się w postaci niezasymilowanej: *słowaczską* (czyt. *słowacska*, k. 121v, p. marg., w. 24), *nyemyeczskye* (k. 44v, d. marg., w. 1), *swyeczskye* (czyt. *szwieckie* ‘szewskie’, k. 8v, g. marg., w. 2), *szenączstvo* (k. 123r, p. marg., w. 27).

W *WokLub* większość polskich wyrazów poświadczonych występuje w formach podstawowych – rzeczowniki w mianowniku l.poj., a czasowniki w bezokoliczniku. Jedyne godne odnotowania zjawisko fleksyjne to wspomniane już wyżej formy narzędnika liczby podwójnej *złożonyma rękoma*.

4.3. Leksyka

Łącznie w *WokLub* odnotowano poświadczenia polskiego słownictwa reprezentujące niemal 1900 różnych rzeczowników pospolitych, ok. 560 czasowników, ponad 300 przymiotników, 60 przysłówków, 6 liczebników, 15 zaimków, 15 przyimków, 8 spójników, 5 partykuł oraz 1 wykrzyknik. Na tle innych późnośredniowiecznych słowników, w których dominują glosy rzeczownikowe, *WokLub* wyróżnia się bogatą reprezentacją polskich odpowiedników łacińskich czasowników. Wśród nich zwracają uwagę nazwy odgłosów wydawanych przez zwierzęta, np. *Rana coaxat*

krzekocze (z głosem *krzekocze*, k. 113r, g. marg., w. 3); *Leo rugit rzvye* (czyt. *rzuje* czy *rzwie*, k.117v, l. marg., w. 11)³⁴⁷.

B. Erzepki zidentyfikował w zabytku zapisy wielkopolskich regionalizmów: *macecha* (ogpol. *macocha*), *dziurlatka* (ogpol. *dzierlatka*), *luczywo* (ogpol. *luczywo*), *piołyn* (ogpol. *piołun*), *zielazo* (ogpol. *żelazo*), *winieć* (ogpol. *wieniec*), *kruszczone drzewo* (por. *kruszcza* ‘grusza’). Listę tę można jeszcze uzupełnić, np. o rzeczowniki *dura* (ogpol. *dziura*) i *dąsno* (ogpol. *dziąsło*) – wszystkie z wyjątkiem leksemu *dziurlatka* mają poświadczenia pochodzące z Wielkopolski w opublikowanych tomach bądź w kartotece SgpPAN.

W *WokLub* odnotowane są ponadto wielkopolskie regionalizmy historyczne: wspomniana wcześniej *bluzna* (ogólnopol. *blizna*)³⁴⁸ oraz *kob* ‘chlew’ – wyraz niemieckiego pochodzenia poświadczony w tekstach XV–XVII w. (por. SeS II 293–294).

Analiza semantyczna wszystkich jednostek leksykalnych poświadczonych w *WokLub* przekracza ramy niniejszego opracowania, zresztą w znacznej mierze została już przeprowadzona i udokumentowana w artykułach hasłowych Sstp. Dlatego nie będę szczegółowo omawiać tego zagadnienia, przywołam natomiast niektóre przykłady w następnym podrozdziale – w kontekście wykorzystania *WokLub* jako źródła Sstp.

5. Wokabularz lubiński w Sstp

Wokabularz lubiński w wydaniu B. Erzepkiego był źródłem Sstp już od pierwszego tomu, gdzie oznaczono go skrótem *Erz* i datowano na przełom XV–XVI w. (ca 1500). W bardziej rozbudowanych, bogato poświadczonych hasłach Sstp przykłady z tak późnego zabytku jak *Erz* często pomijano, w innych cytaty z tą sygnaturą uwzględniano jako jedyną dokumentację niektórych form gramatycznych, np. bezokoliczników w hasłach *Błyskać*, *Drażnić*, *Pokropić*, *Skoczyć*, *Wydrzeć* itd. *WokLub* jest ponadto źródłem poświadczeń ponad trzystu leksemów nienotowanych w innych zabytkach z kanonu Sstp, m.in. nazw instrumentów muzycznych (*klawikord*, *pozytyw*), przyborów pisarskich (*kałamarz*, *skrzypturał*), wykonawców zawodów (*browarz*, *ceglarz*, *mikstat*, *mincarz*, *rzeźnik*, *szynk*), elementów architek-

³⁴⁷ Zdania, których podmiotem jest łac. nazwa zwierzęcia, a orzeczeniem czasownik w 3. os. l.poj. (z odpowiednikiem polskim w tej samej formie), rozsiane są po całym słowniku. Dopisano je na marginesach kart, na których w porządku alfabetycznym znajdują się odpowiednie łac. rzeczowniki, rzadziej czasowniki. Podobne wykazy zatytułowane *voces animalium et volatiliu* zestawili Bartłomiej z Bydgoszczy – w rękopisie z 1532 na k. 257r oraz na końcowych niezadrukowanych kartach *Brevilogu* (k. V–Vv). Listy nazw zwierzęcych odgłosów w tych słowniczkach znacznie różnią się od poświadczeń z *WokLub*. Największą zgodność można zaobserwować w wypadku ryku lwa: „rugire leonum rzvyecz” (BzB 1532) „Leo rugit rzwyec” (BzB 1544).

³⁴⁸ Por. komentarz Wandy Żurowskiej-Góreckiej (Bolz i in. 1977: 71).

tury klasztornej (*oratarz, dormitarz, refektarz*), osób pełniących określone funkcje w Kościele (*profes, przezeźnaniec, pustelnik*). Leksem *plugawy* i wszystkie jego derywaty będące hasłami Sstp – *plugastwo, plugawie* oraz *plugawość* – są również poświadczane wyłącznie w *WokLub*.

Pracownia Języka Staropolskiego IJP PAN pozyskała fotografie cyfrowe zabytku dopiero w 2017 r., w ramach projektu grantowego. W czasie opracowywania haseł Sstp redakcja nie miała możliwości weryfikacji odczytań wydawcy. Szczupłość kontekstów i niedokładnie odwzorowanie osobliwego układu graficznego zabytku w edycji B. Erzepkiego spowodowały pewne błędy w interpretacji polskiego materiału leksykalnego w Sstp. Dopiero porównanie cytatów z fotografiami zabytku umożliwiło ustalenie granic między tekstem drukowanym a odręcznymi adnotacjami oraz położenia i pisowni poszczególnych glos. I tak np. okazało się, że połączenie wyrazowe *panic nawyszy* wyróżnione w Sstp (VI 276) pod hasłem (*Panicz*) *Panic* w obrębie znaczenia 1. ('osoba znakomita') to dwie glosy zapisane różnymi atramentami: *panycz* na l. marg., zaś *navyschy* na p. marg. obok drukowanego hasła *Primas* (k. 106r, w. 34) (por. Klapper 2018: 104).

Weryfikacja przyporządkowania polskich odpowiedników do łac. wyrazów hasłowych pozwoliła na trafniejsze wydzielenie kontekstów, np. w wypadku dwóch dopisanych haseł *Comater* i *Comaternus* (k. 30v, d. marg., w.1) dołączenie do hasła *Comater kmothrq* dodatkowego objaśnienia zapisanego w następnym wierszu *vel dvchowna mącz* dało bardziej harmonijne brzmienie cytatu niż w odczytaniu B. Erzepkiego, który dołączył ten fragment do drugiego hasła zapisanego w w. 1: *Comaternus kmothr vel dvchowny oczyecz, vel dvchowna mącz*. Polskie zapisy należy czytać odpowiednio: *Comater kmotra duchowna mać* oraz *Comaternus kmotr duchowny ociec* (por. Erzepki 1908: 29).

Już w Sstp pominięto słowa niesłusznie uznane przez B. Erzepkiego za polskie glosy, tzn. łac. *ratat* oraz niem. *appelgrow* (por. Brückner 1909: 240–241; Klapper 2018: 103). Do tej grupy należy również zaliczyć opracowany w Sstp (VII 397) wyraz *pupa*. Ten rzekomy *hapax*, nienotowany w słownikach BzB, Mącz, Cn i SL oraz w SXVI, ma jedyne poświadczenie w materiale *WokLub*. Rzeczywiście, obok drukowanego hasła *Pupa eyn bup imago est; versus: pupas fer tecum, si tu vis ludere mecum*³⁴⁹ znajduje się dopisek *pupa lanthkq* (k. 110r, p. marg., w. 18), ale *pupa* jest powtórzonym łac. wyrazem hasłowym, a nie polskim synonimem leksemu *lątka*.

Wydawca popełnił też pewne błędy w odczytaniu i transkrypcji polskich glos (por. Klapper 2018: 103–104). Np. w dopisanym hasle *Pirula noszna chrzasłkq* (k. 101r, p. marg., w. 22) zinterpretował polski odpowiednik jako *nożna chrząstka* i cytat znalazł się w Sstp pod hasłem 2. *Nożny* 'pozostający w związku z nogą' (V 300). Jednak łac. *pirula* oznacza 'koniec nosa' (por. SłŚP), glosa odnosi się zatem

³⁴⁹ Tłum.: *Pupa lalka to podobizna, cytat: przynieś ze sobą lalki, jeśli chcesz się ze mną bawić.*

do chrząstki nosa. *WokLub* dostarczył tym samym poświadczenia hasła *Nosny* czy *Nośny*³⁵⁰, nienotowanego dotąd w Sstp.

W projekcie zweryfikowano również sposób interpretacji słownictwa pochodzącego z *WokLub* przez redakcję Sstp. Np. glosa *oblyg* (k. 31v, l. marg., w. 37), która w Sstp została zamieszczona pod hasłem *Oblik* jako jedyne poświadczenie zn. 3. ‘warunek’ (V 350a), ze względu na pisownię i znaczenie wiąże się raczej z łac. *obligatio* niż z pol. *obliczać*, dlatego należy ją transkrybować jako *oblig*. Będzie ona zatem jedynym poświadczeniem nienotowanego dotąd w Sstp hasła *Oblig* ze znaczeniem ‘warunek’.

Lista haseł Sstp wzbogaci się ponadto o *Kafary* – pl. *tantum* poświadczone głosem *kap<h>qry* (k. 121v, l. marg., w. 14). Glosa jest odpowiednikiem łac. wyrazu *scorpio* i oznacza ‘rodzaj maszyny oblężniczej służącej do miotania pocisków’. Pierwotnie (bez uzupełnienia brakującej litery) została zamieszczona w Sstp pod hasłem *Kapary*.

6. *Wokabularz lubiński* a inne ówczesne słowniki

WokLub nie jest wolny od błędów wynikających z niedostatecznego zrozumienia objaśnianego słownictwa bądź niewłaściwego odczytania materiałów źródłowych (w postaci rękopiśmiennych słowniczków czy glos), niemniej mógł stanowić cenną i użyteczną pomoc dydaktyczną dla nauczycieli łaciny w szkole klasztornej.

Polskie słownictwo poświadczone w *WokLub* jest częściowo zbieżne z tym, które odnotowano w przekazach glosowanych wokabularzy łac. (w tym w rozariuszach i słownikach z rękopisu BJ 228³⁵¹) oraz w zapiskach leksykograficznych Juliana z Kruchowa. Identyczne z *WokLub* przykłady leksyki przyrodniczo-medycznej można odnaleźć w *Antybolomenonie* Jana Stanki, a odpowiedniki wielu wyrazów notowanych w *Vulgacie* – w mamotrektach. Opracowanie leksykograficzne należące niegdyś do lubińskich benedyktynów zawiera ponadto bogaty zbiór oryginalnych polskich tłumaczeń leksyki łacińskiej nieznanych z innych ówczesnych źródeł. Jak dotąd nie udało się wskazać żadnego słownika, który mógł zostać bezpośrednio przepisany do *Wokabularza lubińskiego*, np. z listy ponad trzystu łac. czasowników złożonych z polskimi odpowiednikami z rękopisu BJ 2036³⁵² w *WokLub* powtarza się tylko 31, a zaledwie 11 glos w porównywanych zabytkach jest identycznych lub częściowo zgodnych.

³⁵⁰ Pisownia glosy nie pozwala rozstrzygnąć, czy należy czytać *nosna* czy *nośna*. Por. np. zapisy: *szoszna* (czyt. *sosna*, k. 101r, p. marg., w. 9) oraz *szosznyng* (czyt. *sośnina*, k. 101r, p. marg., w. 10).

³⁵¹ Są to *Lucianus* i *De rarissimis vocabulis*... Bertolda z Eisenach z polskimi glosami. Rękopis zawiera również alfabetyczny łac.-pol. słowniczek przekładowy (por. Włodek i in. 1980: 276–280).

³⁵² Obszerny wykaz łac. czasowników, spośród których większość ma podane polskie tłumaczenia, został umieszczony przy traktacie *De compositione verborum* Jana z Garlandii (por. Brückner 1895b: 18–27). Inny przekaz tego opracowania znajdował się wśród zapisek Juliana z Kruchowa, ale A. Brückner wynotował z jego rękopisu tylko 66 przykładowych haseł (1892: 491–493), więc trudno o miarodajne porównanie materiału.

Pod względem ilości i różnorodności polskiego materiału leksykalnego *WokLub* przewyższa wszystkie znane nam obecnie opracowania leksykograficzne z XV w. z wyjątkiem mamotrektów, jest natomiast porównywalny z dziełami Bartłomieja z Bydgoszczy³⁵³. Nie można jednak mówić o bezpośredniej zależności między omawianym zabytkiem a słownikami Bartłomieja, gdyż wykazy ich haseł glosowanych nie pokrywają się³⁵⁴, np. wśród łac. wyrazów złożonych z pierwszym członem *bene-* w *WokLub* podano odpowiedniki haseł *Beneficus*, *Beneficium*, *Benefactorius*, *Benivolus*, u Bartłomieja przetłumaczone są natomiast *Benedictus*, *Beneficentia*, *Beneplicitum* i *Benevolentia* (Erzepki 1900: 12). Zupełnie inna jest dystrybucja tłumaczeń łac. nazw miejscowych. W *WokLub* podano polskie odpowiedniki haseł *Bavaria*, *Colonia*, *Polonia*, *Thoron* i *Vratislavia*, u Bartłomieja m.in. *Austria*, *Britannia*, *Cersonesus*, *Chronus*, *Gallia*, *Germania*, *Helvetia*, *Rhenus*. Powtarza się tylko występująca w wielu słownikach para *Danubius* *Dunaj*.

Pod niektórymi hasłami łacińskimi zgodność polskich odpowiedników jest pełna, np. *Bastardus* *bękart*, *Camerarius* *komornik*, *Edictum* *przykazanie*, *Inducie* *przymierze albo glejt*. Dotyczy to także rzadkiego słownictwa, poświadczonego wyłącznie w *WokLub* i *BzB 1532*, np. wyrazu *podpaszek*, który jest podany w obu słownikach jako odpowiednik łac. *ascella*.

Czasem tylko jeden wyraz z grupy odpowiedników zapisanych w jednym słowniku powtarza się w drugim, np.

Hasło łac.	polski odpowiednik w <i>WokLub</i>	polski odpowiednik w <i>BzB 1532</i>
<i>Beta</i>	<i>kaluszka, ćwikła</i>	<i>ćwikła</i>
<i>Caminata</i>	<i>łożnica, kownata</i>	<i>kownata</i>
<i>Area</i>	<i>siedlisko</i>	<i>plac, siedlisko, gumno, gumnisko, pogorzelsko</i>

Bywa, że różnice między glosami w porównywanych wokabularzach są nieznaczne, np.

Hasło łac.	polski odpowiednik w <i>WokLub</i>	polski odpowiednik w <i>BzB 1532</i>
<i>Braxatorium</i>	<i>browarnia</i>	<i>browar</i>
<i>Culptrum</i>	<i>przyłbica</i>	<i>przelbica</i>
<i>Infans</i>	<i>niemowiętko</i>	<i>niemowka, niemotka</i>
<i>Carista</i>	<i>ubogiego łoże</i>	<i>ubogie łoże</i>

³⁵³ Według informacji wydawczyń Bartłomiej zapisał w słowniku z 1532 r. 4276 polskich wyrazów będących odpowiednikami 4488 spośród 20 000 haseł łacińskich. Na marginesach inkunabułu *Brevilogu* znajdują się polskie odpowiedniki ponad 11 000 haseł (por. Kędelska i in. 1999: 15–16, 20).

³⁵⁴ W poniższych przykładach podane zostaną hasła łac. z polskimi odpowiednikami w rękopiśmiennym słowniku z 1532 r.

Polskie tłumaczenia bywają też zupełnie niezależne, np.

Hasło lac.	polski odpowiednik w <i>WokLub</i>	polski odpowiednik w <i>BzB 1532</i>
<i>Assecla</i>	<i>sluga miecz noszący</i>	<i>robieniec, panosza</i>
<i>Artocopus</i>	<i>pączek, nagnieciony chleb, ornaf, begiel</i>	<i>wychopień, osuch</i>
<i>Bostar</i>	<i>kolnia, wołowy chlew</i>	<i>obora</i>
<i>Causa efficiens</i>	<i>przyczyna</i>	<i>sprawa doskonała</i>
<i>Exta</i>	<i>wątpie</i>	<i>wnętrze</i>
<i>Frons</i>	<i>gałąź</i>	<i>latorośl</i>

Wyniki porównania *Wokabularza lubińskiego* i słownika Bartłomieja sugerują, że częściowa zbieżność polskich glos w obu zabytkach wynika z wykorzystania tych samych źródeł leksykograficznych i czerpania ze wspólnej tradycji translatorskiej, nie z bezpośredniego kopiowania zawartości jednego słownika do drugiego.

Podsumowanie

W projekcie „Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich” *Wokabularz lubiński* miał służyć jako materiał porównawczy do opracowania rękopiśmiennych słowników glosowanych. W tym celu zostały przeprowadzone kompleksowe badania zawartości inkunabułu – po ponad stu latach od jego pierwszego wydania przez B. Erzepkiego. Sporządzono nową, pełną ekscerpcję polskich glos, opracowano je pod względem gramatycznym i semantycznym oraz zweryfikowano ich datowanie. Dzięki szczegółowej analizie złożonej struktury wokabularza możliwe było lepsze poznanie tego zabytku – ważnego źródła do badań nad staropolską leksyką, translatoryką biblijną i kształceniem duchowieństwa w średniowieczu.

Wokabularz Raczyńskich

1. Opis kodykologiczny

Wokabularz Raczyńskich wchodzi w skład XV-wiecznego łacińskiego kodeksu o sygn. 1360, który przechowywany jest w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu. Kodeks na 385 kartach zawiera trzy pozycje, które w opisie katalogowym na stronie <http://www.manuscripta.pl/> zostały określone jako: „Sermones”, „Vocabularius Brevilogus”, „Johannes de Garlandia” (1412, 1442). Kodeks o wymiarach 20,7 na 14,7 cm pisany jest na papierze, nie posiada oprawy, jego karty są mocno podniszczone, mają postrzępione brzegi, liczne uszkodzenia w postaci dziur, wprawdzie niewielkich, ale często perforujących kilka kolejnych kart. *WokRacz* zapisany jest na kartach od 19r do 200v. Zawiera 15 składek po 12 kart, tzw. seksternionów, dwie ostatnie karty są luźne. Znak wodny przedstawia głowę wołu z oczami i krzyżem między rogami.

2. Materiał językowy zawarty w rękopisie

Wokabularz Raczyńskich to słownik łaciński, opatrzony glosami polskimi, także – bardzo nielicznymi – niemieckimi. Notatka kończąca wokabularz na karcie 200v informuje o tym, że pisany był ręką Jana z Raczkowa: *Explicit vocabulare per manus Iohannis de Raczkovo Nicolai filii et est finitum in die sancti Donati episcopi et martiris sub anno Domini 1442*³⁵⁵.

³⁵⁵ Tłum.: Koniec wokabularza pisanego ręką Jana z Raczkowa, syna Mikołaja, wokabularz został ukończony w dniu św. Donata, biskupa i męczennika w roku Pańskim 1442. Święty Donat, biskup w Arezzo, zginął śmiercią męczeńską dnia 7 sierpnia 362 r. (to i następne tłumaczenia: ZW).

Rękopis nie był dotychczas przez językoznawców-historyków opracowywany.

Do spisu źródeł Sstp skrót *RozRacz* został wprowadzony w tomie VIII, chociaż już w tomie VI pojawiła się glosa *parznia*. Do końca wydawania Sstp wydrukowano z tego zabytku tylko trzy glosy, czyli wspomnianą już *parznia* oraz *studzieny* (taka postać leksemu w Sstp) i *wąsienica*. W S I opracowano osiem glos: *bażany* (błędnie zam. *bazań*), *dołkowy*, *dziesiątak*, *format*, *futer*, *kliniec*, *podpuszczadło*, *pośliżnięcie sie*.

Na przełomie lat 50. i 60. ubiegłego wieku, na zlecenie Pracowni Słownika Staropolskiego, paleograf Zbigniew Wojas sporządził rękopiśmienną transliterację *WokRacz*, uwzględniając miejsca z polskimi glosami. Prawdopodobnie, doceniając niezwykłą wartość zawartego tam materiału językowego, planowano wydanie tego zabytku jako osobnej publikacji, ale bieżące, zazwyczaj bardzo naglące, prace badawcze i wydawnicze nad Sstp uniemożliwiły te zamierzenia. Dopiero w ramach niniejszego projektu grantowego zapoczątkowano całościowe badanie tego rękopisu. Trzeba dodać, że rękopisu tyle ciekawego, ile trudnego. Na 419 zanotowanych tam polskich glos³⁵⁶ aż 59 to nowe leksemy lub wyrazy posiadające nowe znaczenia w stosunku do słownictwa udokumentowanego w Sstp, nie mówiąc o nienotowanych dotąd formach gramatycznych czy poświadczeniach starszych od cytowanych w Sstp. Materiał językowy pozyskany z *WokRacz* jest niezwykle ciekawy, bo w dużej mierze mówimy tu o *hapax legomenon*, i to *hapax legomenon*, których postać i znaczenie były tajemnicą trudną do rozwikłania³⁵⁷. Opracowując ten materiał, wchodziłam niejednokrotnie w „dyskusję” ze Sstp (por. np. *strzykadło* czy *studzenny robak*), ale trzeba podkreślić, że pod względem technicznym byłam w lepszym położeniu, dysponując fotografią cyfrową rękopisu, a także nowo opracowywanymi słownikami łaciny średniowiecznej w Polsce i w Czechach.

2.1. Układ hasel w rękopisie *WokRacz*

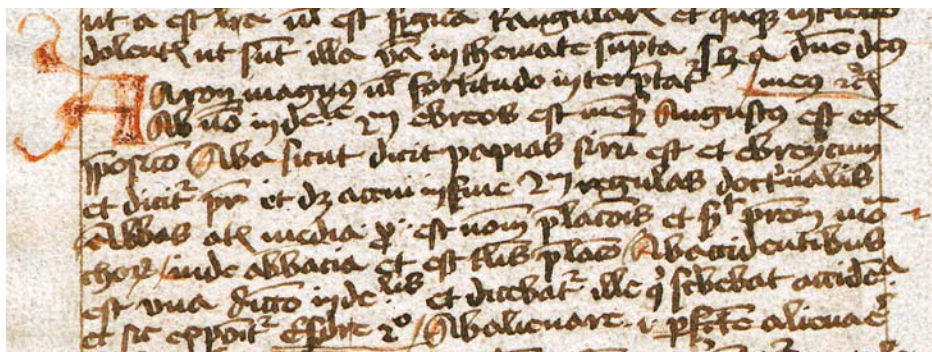
Rękopis pisany jest niestarannie, a wyjątkowo niestarannie od mniej więcej drugiej połowy zabytku, co w sytuacji zapisu hasel *in continuo* w znacznym stopniu utrudnia czytanie rękopisu i odszukiwanie granic definicji objaśniających leksemy. Niżej przedstawione próbki pisma Jana z Raczkowa dają wyobrażenie o grafii zabytku (por. *Fot. 1, 2, 3*).

Hasła wokabularza ułożone są alfabetycznie i zaczynają się inicjałem pisany rubryką, z tym że inicjałów na daną literę jest kilka. Dzieje się tak dlatego, że każda litera, oprócz tych poświadczonych najmniejszą liczbą przykładów, podzielona jest na segmenty, gdzie zgrupowane są hasła zaczynające się na pierwsze dwie litery

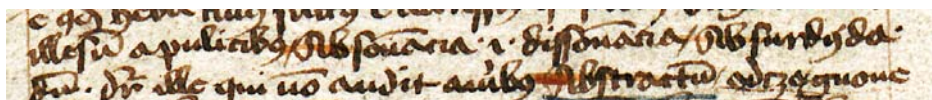
³⁵⁶ Połączenia wyrazowe liczyłam jako jedną glosę.

³⁵⁷ Szerzej: Z. Wanicowa, *Cruces philologorum, czyli glosy polskie w Rozariuszu Raczyńskich* (Wanicowa Z. 2020).

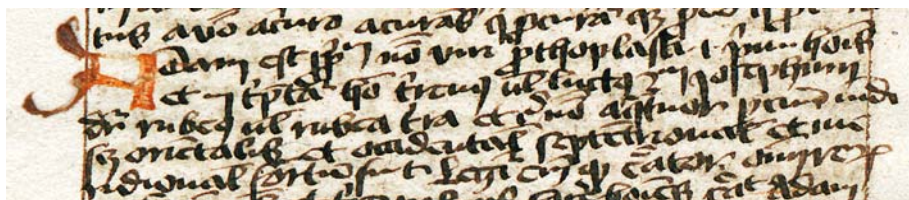
właściwe danemu segmentowi i tak np. segment rozpoczynający się na litery *Ab(el)* zawiera hasła rozpoczynające się na te dwie litery, np. *absonancia id est dissonancia* (k. 20v, w. 34), *abstractum odczagnone* (k. 20v, w. 35). Inny segment na literę *A* grupuje hasła zaczynające się od *Ad(am)*, np. *administrator est curie ornator* (k. 23v, w. 37 – k. 24r, w. 1) i jeszcze jeden przykład segmentu grupującego hasła rozpoczynające się na *Al(a)*, np. *Alabaster dicitur marmoreus lapis* (k. 27r, w. 26). Regułą jest zaznaczanie pierwszej litery hasła rubryką.

Fot. 1. Duży inicjał *A*, k. 19v

Fot. 2. Hasła na litery *Ab*, k. 20v

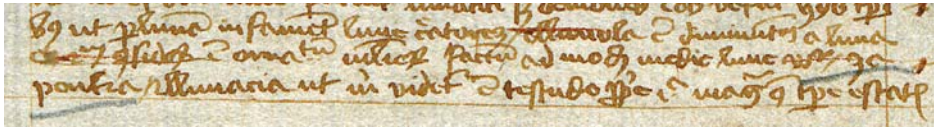
Fot. 3. Duży inicjał *A*, hasła na litery *Ad*, k. 23r

Można wyróżnić kilka typów haseł:

1. Pierwsza litera hasła zazwyczaj zaznaczana jest rubryką, potem często występuje informacja gramatyczna, dalej definicja znaczeniowa, następnie objaśnienie innego wyrazu etymologicznie lub znaczeniowo związanego z „hasłem podstawowym”, np. *Fluctivagus -ga, -gum id est vagans in fluctu et dicitur instabilis inde fluitare drzew³⁵⁸* (czyt. drzeć, k. 111r, w. 18).
2. Po hasle występuje informacja gramatyczna, tzn. podane są końcówki, które przyporządkowują leksem łaciński odpowiedniej deklinacji lub koniugacji,

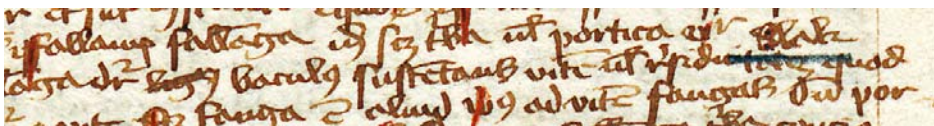
³⁵⁸ Tłum.: *Fluctivagus to jest kołyszący się na wodzie, także chwiejący się stąd fluitare drzeć.*

np. *erugio*, -as vlg. *myeczeczyszczicz* (pisane łącznie!, k. 101r, w. 40), *carrum*, -i est genus vehiculi vlg. *polvosz[e]ye* (k. 64v, w. 30), a następnie definicja znaczeniowa. Stosunkowo często podawane są informacje etymologiczne, np. *Lunula est diminutivum a luna et, secundum Isidorum, est ornamentum mulierum factum ad modium medie lune vlg. zaponka*³⁵⁹ (k. 138v, w. 48, por. Fot. 4).

Fot. 4. Etymologia wyrazu *lunula*, k. 138v

3. Hasło objaśniane jest wyczerpującą, szczegółową definicją znaczeniową, np. *dilopostes* vlg. *blanky sc. ligna circumferencia qua sev quibus vtuntur loco mvrorum*³⁶⁰ (k. 89v).
4. Hasło objaśniane jest przez jeden wyraz łaciński, np. *disceptus diwlsus* (k. 90v).
5. Hasło objaśniane jest wyłącznie przez polską glosę, np. *districtus* vlg. *powyath* (k. 91r).
6. Singularia:
 - a. pod jednym hasłem znajdują się dwa leksemy łacińskie i dwa znaczenia bez wyraźnej informacji, do którego z wyrazów dana definicja się odnosi, np. *ffalanx fallanga idem sc. turba uel portica* vlg. *Slak*³⁶¹ (k. 106v, por. Fot. 5).
 - b. hasło podstawowe jest z punktu widzenia badacza staropolszczyzny trudne do ustalenia, np. wyżej wspomniany *slak* (por. Fot. 5), bowiem można mieć poważne wątpliwości, czy polska glosa *slak* odnosi się do leksemów *fallanx*, *fallanx* czy *pertica* (rektyfikowanego z *portica*).

Fot. 5. Hasło *ffalanx*, *fallanga*, k. 106v

- c. zanotowano pięć haseł, gdzie łaciński leksem objaśniany jest przez kilkuwyrazową polską definicję, np. *matrueles moyey czothky dzeczy* (czyt. *mojej ciotki dzieci*, k. 142v, w. 1).

Charakterystyczną cechą zabytku jest brak ścisłych reguł, zasad zapisu i tu należy zwrócić uwagę na nierówną liczbę wersów na karcie, i tak np. k. 36v liczy

³⁵⁹ Tłum.: *Lunula* to deminutivum od *luna* 'księżyc' i, według Isydora, jest ozdobą kobiecą sporządzoną na kształt półksiężyca.

³⁶⁰ Tłum.: *Dilapostes* vlg. *blanky* to belki stanowiące obwarowanie w miejsce murów.

³⁶¹ Tłum.: *Fallanx fallanga* to samo, czyli zgromadzenie albo krążganek.

ich 35, a k. 149v aż 56. Dla badacza staropolszczyzny najistotniejsze są jednak polskie glosy. Jest ich dokładnie 419 na 181 kartach rękopisu, gdy objaśnianych leksemów łacińskich jest przeszło 10 tysięcy. Glosy są wewnątrztekstowe, co dowodzi, że słownik był przepisywany. Liczba glos na karcie jest mocno zróżnicowana i trudno dociec przyczyny tego zjawiska. Rzecz przedstawia się następująco.

2.2. Glosy polskie

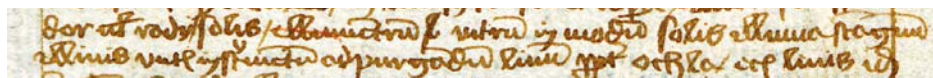
2.2.1. Grafia

W *WokRacz* poszczególne głoski zapisywane są następująco:

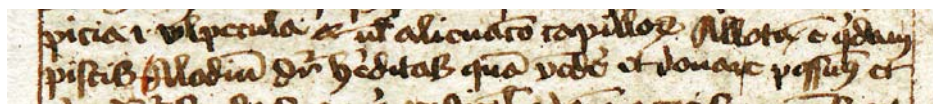
Samogłoska nosowa przednia pisana jest przez **a** przekreślone (**ā**), np. *prządza* (czyt. *przędza*, k. 108v), *poszlisznącze sze* (czyt. *pośliżnięcie sie*, k. 86v), *czelā* (czyt. *cieleā*, k. 130r), także (rzadziej) przez **a**, np. *stapka* (czyt. *stępa*, k. 147r), *myaszo* (czyt. *mięso*, k. 140r), przez **a** przekreślone + **n**, np. *pāntho* (czyt. *pęto*, k. 150v).

Samogłoska nosowa tylna w omawianym wokabularzu pisana jest na kilka sposobów: najczęściej przez **a** przekreślone (**ā**), np. *panvyāczy* (czyt. *panujący*, k. 91v), *odczāgnone* (czyt. *odciągnięte*, k. 20v), przez **a**, np. *masz* (czyt. *mąż*, k. 142r), *wsztraczv* (czyt. *w strączu*, k. 101v), *zazel* (czyt. *żążel*, k. 61v), przez dwuznak **am** lub **an**, np. *tramba* (czyt. *trąba*, k. 75r), *damb* (czyt. *dąb*, k. 116v), *bolanczka* (czyt. *bolącza*, k. 91v), przez **a** przekreślone + **n**, *wānszyenyecze* (czyt. *wąsienice*, k. 55v).

Grafia Jana posiada pewną osobliwą cechę, mianowicie od czasu do czasu skryba stawia bez żadnego, jak się wydaje, powodu pionowe lub ukośne kreski, które mogą sugerować występowanie nosówki i wprowadzać czytającego w błąd, por. zapisy z **a** przekreślonym (pozorna nosówka), np.: *ochla: instrvmentum ad purgandum linum proprie ochlā* (czyt. *ochla*, k. 138r), albo *puszczā: desertum wlg. puszcza* (k. 87v), *szczānwa* (czyt. *ścianwa* ‘pluskwa’, k. 73r), *bronkā* (czyt. *bronka*, k. 75v), nawet w leksemach łacińskich, np. *allotā est quedam piscis* (k. 29r, w. 11) czy *venā* (k. 97r, por. *Fot. 6 i 7*).

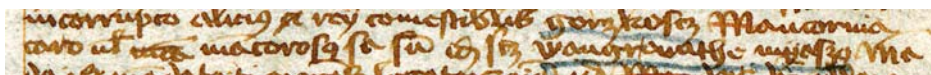

Fot. 6. Glosa *ochla*, k. 138r

Fot. 7. Łacińskie hasło *Allota*, k. 29r

Pionowe kreski występują bardzo często w miejscach, gdzie trudno doszukać się jakiegokolwiek uzasadnienia ich występowania, np. w zapisie *wāngrowathe myaszo* (czyt. *wągrowate mięso*, k. 140r) pionowa kreska została wstawiona pomiędzy literę **r** oraz **o**, czyli *wāngr|owathe* (por. *Fot. 8*).

Fot. 8. Glosa wangrowathe myaszo, k. 140r

W *WokRacz* głoska *s* zapisywana jest przez *s*, np. *postawecz* (czyt. *postawiec*, k. 76v), przez *sz*, np. *loszosch* (czyt. *losos*, k. 101v).

Głoska *š* oznaczana jest przez *sz*, np. *powszedny* (czyt. *powszedni*, k. 83r), przez *s* np., *sybka* (czyt. *szypka* ‘szypułka jabłka, gruszki’, k. 76v), *hamerslak* (czyt. *hamerszlak*, k. 140r), przez *sch*, np. *wyrscha* (czyt. *wirsza* ‘sieć’, k. 118r).

Głoska *ś* oddawana jest przez *sch*, np. *loszosch* (czyt. *losos*, k. 101v), przez *sz*, np. *wyczisznyony* (czyt. *wyciśniony*, k. 105r), przez *s*, np. *trescz* (czyt. *treść*, k. 128v), przez *szy*, np. *szyedlisko* (czyt. *siedlisko*, k. 84v).

Głoska *c* zapisywana jest przez *cz*, np. *kapalicza* (czyt. *kapalica*, k. 51v).

Głoska *ć* oddawana jest przez *cz*, np. *odczągnone* (czyt. *odciągnięte*, k. 20v).

Głoska *č* pisana jest przez *cz*, np. *szczak* (czyt. *szczak* ‘nocnik’, k. 139r), przez *c*, np. *pęcuch* (czyt. *pączuch*, k. 159r).

Głoska *z* oznaczana jest przez *s*, np. *kosa* (czyt. *koza*, k. 63v), przez *sz*, np. *szyednan* (czyt. *zjednan*, k. 107v), *szdun* (czyt. *zdun*, k. 138v).

Głoska *ź* pisana jest przez *sz*, np. *poszlisznące sze* (czyt. *pośliżnięcie sie*, k. 86v), przez *s*, np. *godzyk* (czyt. *goździk*, k. 65r), przez *zy*, np. *nyezyrzaly* (czyt. *nieźrzały*, k. 125v).

Głoska *ż* zapisywana jest przez *sz*, np. *strosza* (czyt. *stroża*, k. 139v), przez *z*, np. *zazel* (czyt. *żąźel*, k. 61v); przez *sch*, np. *sznyeschny* (czyt. *śnieżny*, k. 151r).

Literami *y* oraz *i* skryba sygnalizuje miękkość wygłosowej spółgłoski *p*, *n*, *w*, np. *karpi* (czyt. *karpi*, k. 117v) *sypyeny* (czyt. *sypień*, k. 62v), *bazany* (czyt. *bazani*, k. 107v), *rzodkiewy* (czyt. *rzodkiw*, k. 174v).

Zapisy opozycji spółgłoskowej dźwięczna/bezdźwięczna bywają zaburzone, np.: *myecz* (czyt. *miedź*, k. 84v), *drzewy* (czyt. *trzewy*, k. 135v), *sybka* (czyt. *szypka*, k. 76v) itp. To zjawisko powszechnie uważa się za przejaw wpływu języka niemieckiego.

Czasem w zapisach dużych liter stosuje się podwójną małą literę, np. duże *F* skryba oddaje przez podwójne małe *ff*, także duże *L* oddaje przez podwójne małe *ll*.

Trudną do wyjaśnienia osobliwością pisowni Jana z Raczkowa, szczególnie często, choć nie zawsze konsekwentnie, występującą w pierwszej połowie rękopisu, jest łączne pisanie dwu wyrazów w zestawieniach, np. *cadia kamyennedrzero* (czyt. *kamienne drzewo*, k. 58v, w. 26), *Marmor vlg. marmorowykamyen* (czyt. *marmorowy kamień*, k. 142r, w. 5), *Intersignum vlg. goleznamyq* (czyt. *gołe znamię*, k. 127r, w. 43), *ffunebrum prziloraweszwyeczne* (czyt. *przylorawie świeczne*, k. 113v, w. 23–24), *llebeffusor, ollefusor* (czyt. *idem vlg. ktorizwonylege* (czyt. *ktory zwony leje*, k. 133r, w. 26–27), *Gagates vlg. pyerlowekamyenye* (czyt. *pierłowe*

kamienie, k. 114r, w. 20), *Erugenator qui preparat gladios inde erugino -as vlg. myeczeczyszczicz* (czyt. *miecze czyścić*, k. 101r, w. 36).

Myślę, że ten niezwykły model zapisu świadczy o wpływie grafii języka niemieckiego, gdzie normą są długie złożenia wyrazowe. Polski skryba, tłumacząc takie złożenie, kalkował zapewne sposób jego zapisu z niemieckiego i niemiecki rzeczownik złożony, który pisze się łącznie, oddawał przez polskie zestawienie, w którym dwa polskie wyrazy także zapisywał łącznie. I tak np. zestawienie o łącznym zapisie *marmorowykamień* służy za objaśnienie dla niem. złożenia *Marmorstein*³⁶².

Zważywszy, że edukacja od najniższego stopnia, czyli od szkółki parafialnej, prowadzona była wyłącznie po łacinie, pisarze, stanąwszy przed koniecznością zapisania czegoś *in vulgari*, radzili sobie, jak potrafili, szukając wzorców na własną rękę. W zasadzie tylko kancelarie katedralne i królewskie posiadały jakieś wypracowane reguły zapisów wyrazów polskich³⁶³.

2.2.2. Fonetyka

Należy podkreślić, że w zabytku można zauważyć nieliczne przykłady cech dialektu wielkopolskiego, jak zachowanie samogłoski *e* w przyrostku przymiotnikowym *-'ewy*, np. *wiśniewy* (k. 151v), *ogniewy* (k. 148r), *pancerzewy* (k. 136v), może również *talerzewa* (k. 152r).

2.2.3. Słownictwo

Najliczniejsze polskie glosy, bo aż 57 wyrazów, znajdują się na 26 kartach wokabularza, gdzie zanotowane zostały łacińskie leksemy zaczynające się na literę *C*. Tylko 4 polskie glosy zapisano na dwóch kartach, gdzie znajdują się hasła na literę *H*. Z oczywistych powodów litera *K* reprezentowana jest najslabiej, bo tylko przez jedno hasło *Keyon* z glosą *kobilia*, którą zresztą trzeba rektyfikować albo na *kobil[i]a* i czytać *kobyła*, albo na *kobyli<n>a*: *Keyon (...) est lignum extensum ante vias castrorum uel civitatum in sedicionibus ad defensiones... kobil[i]a* (k. 130v, w. 8). W Sstp istnieje hasło *kobyła* ze znaczeniem ‘zastawa drewniana wzbraniająca wstępu do miasta, grodu, wsi’, także z tym samym objaśnieniem *kobylenie*, a w SXVI zanotowano leksem *kobyлина* z takim samym znaczeniem.

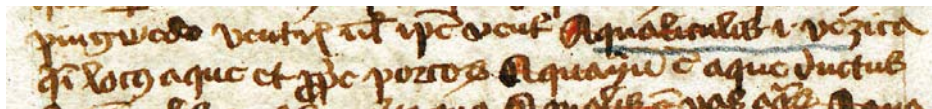
Również na poszczególnych kartach wokabularza glosy notowane są bardzo nierównomiernie, i tak np. na k. 151v poświęconych zostało 15 polskich wyrazów, a na wielu tak poprzednich, jak i następnych kartach nie zapisano ani jednej glosy, por. np. k. 150r, 155r, 159v, 160r, 161v, 162r i 162v.

W *WokRacz* kilka różnych liter jest do siebie podobnych, że prowadziło to do fałszywych odczytań, komplikując i przedłużając opracowywanie

³⁶² Wsnp II: 84.

³⁶³ Por. Ożóg 2000, Stopka 1994.

tekstu. Bardzo pouczający pod tym względem jest proces dociekań dotyczących łacińskiego hasła *Aqualiculis* (por. Fot. 9).

Fot. 9. *Aqualiculis id est vozica quasi locus aque et proprie porcorum*³⁶⁵, k. 38r

Pierwszy człon łacińskiego hasła *aqua-* sugeruje, by głosem *vozica* uzupełnić o literę *d*, ale hipotetyczna *wo<d>zica* nie rozwiązywała sprawy, bo w dalszym ciągu nie było wiadomo, co znaczyłaby *wodzica* i dlaczego miałyby to być, jak mówi definicja łacińska, „jak gdyby miejsce wody, zwłaszcza świń”? Ustalając znaczenie *hapax legomenon*, w pierwszej fazie opracowywania stawia się wiele hipotez, które następnie są falsyfikowane. Tu nasuwało się podejrzenie, że może chodzić o jakąś chorobę zwierzęcą, np. puchlinę wodną, ale ta koncepcja nie znalazła potwierdzenia. Ponieważ jednak, jak zdołałam ustalić na podstawie innych miejsc w rękopisie, skryba bardzo podobnie pisze litery *o* oraz *e*, zasadna wydała mi się propozycja, by lekcję *vozica* czytać jako *vezica*, bowiem *vesica* to wyraz łaciński oznaczający ‘pęcherz moczowy’. „Ceną” za taki odczyt jest utrata hipotetycznej glosy polskiej.

I tym sposobem straciliśmy domniemaną polską głosem i sporo czasu poświęconego na rozwiązanie tej leksykalnej zagadki.

Przechodząc do bliższej charakterystyki leksyki polskiej w *WokRacz*, pragnę przytoczyć dłuższy cytat z pierwszej drukowanej wzmianki o tym glosariuszu autorstwa Ewy Deptuchowej i Mariusza Frodymy (określanym przez nich jeszcze jako rozariusz), który dobrze opisuje jego znaczenie dla badań nad słownictwem staropolskim:

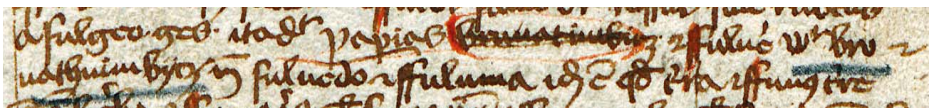
W Sstp często nie mamy poświadczeń dla wyrazu podstawowego czasowników, rzeczowników czy przymiotników. W rozariuszu znajdujemy poświadczenia dla tych brakujących form podstawowych [...]. Rozariusz przynosi niepoświadczone dotąd w Sstp nowe hasła: *marmorowy*, *ochlica*, *oczny*, *okrwawny* [...]. W rozariuszu tym odnajdujemy niepoświadczone w dotychczasowym materiale Sstp formy mianownika lp. rzeczowników [...], mianownika lp. r.m. przymiotników [...], r.ż. [...], imiesłowu biernego przeszłego. Dzięki materiałowi z *RozRacz* zostanie wzbogacona frazeologia [...]. Na uwagę zasługuje odnotowanie w materiale rozariusza poświadczeń starszych od cytowanych w Sstp [...]. Wśród polskich odpowiedników łacińskich czy niemieckich wyrazów znajdujemy także definicje kilkuwyrazowe, na przykład *munuscalarius kto służy na miłość*, *lebefusor ktory zwony leje*. Trafiają się również synonimiczne względem siebie dwa polskie odpowiedniki wyrazu łacińskiego, na przykład *occigallus podpuszczadlo vel syrzyisko*; *cimes pluskwa vel ścianwa* (Deptuchowa, Frodyma 2018: 94).

Słownictwo polskie *WokRacz* na tle innych, badanych w ramach projektu, słowników należy uznać za – w wielu wypadkach – oryginalne, w tych bowiem

³⁶⁴ Tłum.: *Aqualiculis to jest vozica jak gdyby miejsce wody, zwłaszcza świń*.

słownikach często w ogóle ono nie występuje. W *WokRacz* najliczniejsze są rzeczowniki (ok. 85% całego zbioru), w tym także te odczasownikowe, np. *pośliżnienie sie* (k. 86v), jak również abstrakcyjne odprzymiotnikowe, np. *nieumierność* (k. 91r). Następną, pod względem liczby, grupą są przymiotniki. Czasowników jest niewiele i najczęściej występują w formie imiesłowów, które objaśniają łacińskie rzeczowniki, np. *darujący donator* (k. 91v), rzadziej pojawiają się bezokoliczniki, np. *drzeć fluvitare* (k. 111v), wyjątkowo formy osobowe czasownika, np. *leje* w rozbudowanych definicjach znaczeniowych, takich jak ten *ktory zwony leje* (k. 133r), *stęпка, cso ziele thuką* (k. 147r).

Bardzo interesujący fakt z punktu widzenia dotychczasowych ustaleń w dziedzinie gramatyki historycznej odnotowano pod łacińskim hasłem *fulvere: fuluere vlg. brvnathnim bycz* (k. 113r, w. 41–42). Fakt, który przesuwa badaną formę językową o cały wiek w głąb dziejów polszczyzny. Mianowicie chodzi o „potencjalne” orzeczenie imienne, a konkretnie o frazę *brunatnym być* (por. *Fot. 10*).

Fot. 10. *Fuluere vlg. brvnathnim bycz*, k. 113r

Należy zauważyć, że orzecznik przymiotny rodzaju męskiego występuje tu w narzędniku³⁶⁵. W cytowanej w przypisie gramatyce nie podano, jak widzimy, ani jednego przykładu na występowanie w XV wieku orzecznika przymiotnego rodzaju męskiego w narzędniku, co niewątpliwie autor by uczynił, gdyby na taki przypadek w zabytkach językowych z tego stulecia natrafił.

W wokabularzu zanotowano trzy liczebniki: *dwadzieścia*, *dwanaściekroć*, *je-den*, pojedyncze zaimki, które występują w rozbudowanych definicjach, np. *mojej ciotki dzieci*, *któ służy na miłość*.

Na szczególną uwagę zasługują zestawienia wyrazowe, których jest sporo i są one odpowiednikami łacińskich jednowyrazowych haseł. Odnosi się wrażenie, że polski glosator nie odnajdywał w swoim zasobie leksykalnym pojedynczych leksemów oddających znaczenie łacińskiego hasła. W związku z tym samodzielnie tworzył potrzebne połączenia wyrazowe, co skutkowało powstawaniem całego szeregu nowych znaczeń lub odcieni znaczeniowych i to nie tylko na tle innych wokabu-

³⁶⁵ Tymczasem Z. Klemensiewicz w *Gramatyce historycznej języka polskiego* pisze: „Orzecznik przymiotny [...] rodzaju męskiego występuje zasadniczo w M[mianowniku]. Do połowy XVI w. panuje niemal wyłącznie M[mianownik], np. *będziesz żyw, pokój jest panow, człowiek jenże by był trędowat albo cirpiąc wylanie siemienia, dojdą nie będziesz start* (w. XV); *takowy pospolicie bywa dowcipny, wierny, tajemności milczący; ciężki jest mnie mój sąsiad* (w. XVI). Od połowy XVI wieku zaczyna się pewne wahanie, które trwa do dziś, ale przewaga M[mianownika] dochodzi 80% zbadanych wypadków” (Klemensiewicz i in. 1964: 402–403).

larzy, ale w ogóle znanego nam słownictwa staropolskiego, np. *dziedziczne myto* ‘przekazywany drogą dziedziczenia obowiązek opłaty za dzierżawę wieczystą lub długoterminową, *emphiteosis*’, *gole znamię* ‘spacja, intersignum’, *kamienne drzewo* ‘suchy pień drzewa, *cadia*’, *kosa wilcza* ‘żelazna pułapka na wilki, *cassula*’, *lekarz oczny* ‘okulista’, *mojej ciotki dzieci* ‘kuzyni ze strony matki, *matrueles*’, *pierłowe kamienie* ‘czarna odmiana bursztynu, *gagates*’, *przylorawie świecne* ‘używane podczas uroczystości pogrzebowych, ozdabiane motywami liści laurowych, lichtarze z płonącymi świecami otaczające ciało zmarłego, *funebrium*’, *trzewy robak* ‘pasożyt żyjący w trzewiach, jelitach człowieka, *lumbricus*’, *zwita świeca* ‘świeca robiona przez przeciąganie skręconych knotów przez stopiony wosk, *torticum*’, *żelazna przęda* ‘żelazne kółko, *ferruncus*’, *żeniczny taniec* ‘taniec żniwiarzy, zapewne dożynkowy, *coravla*’.

W rękopisie odnotowano kilka glos niemieckich, np. *Brachvogel* ‘kulik’ (k. 80v), czy *Mare* ‘zjawa’ (k. 93v) oraz sporo germanizmów dobrze już zadomowionych w języku staropolskim, np. *litkup*, *hamerszlak*, *szermierz*, *kachel* czy *warstat*.

3. Suplement – jak czytać polską glosę *slak*?

Jak wspomniałam, transliteracji polskich glos i ich szerszych łacińskich kontekstów dokonał Z. Wojas, jednak to do badacza języka staropolskiego należała ostateczna weryfikacja wyników jego pracy oraz transkrybowanie i ustalanie znaczeń polskich leksemów. Często nie było to łatwe zadanie. Dla ilustracji pokażę, jakie trudności trzeba było pokonać, by ustalić postać i znaczenie pewnej polskiej glosy w sytuacji, kiedy nawet poprzedzająca ją definicja łacińska wydawała się całkowicie niezrozumiała. Chodzi o zapis pod hasłem *fallanx* (por. *Fot.* 5).

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że powyższy tekst łaciński nie ma sensu. Wystarczy bowiem zobaczyć, jakie znaczenia dla wyrazów hasłowych *ffallanx* i *phalanga* oraz tych występujących w ich definicji znaczeniowej umieszcza w swym słowniku Jougan:

phalanga ‘walec, żerdź, drąg’ 2. *phalanga* p. *phalanx*;
phalanx ‘szyk bojowy, oddział, tłum’ (Skłp 1992: 505).

Zob. też:

portica ‘krużganek, portyk’ (SłpPI IV: 208);
phalangae II ‘walce służące do przesuwania okrętów lub innych maszyn’ (SłpPI IV:151)

oraz: *phalanga* ‘drąg, żerdź, belka, kłoc drewna’ (SłpKor II: 452).

Glosa *slak* wydawała się tutaj całkowicie niejasna, nie bardzo wiadomo, jak należałoby ją czytać i co miałyby ona mieć wspólnego z tekstem łacińskim! Klucz do rozwiązania tej zagadki tkwi, moim zdaniem, w interpretacji leksemu *portica*, który proponuję rektyfikować na *pertica*. Rzeczownik *pertica* to synonim łac. leksemu *falanga* o znaczeniu ‘drąg, belka, kłoc drewna’. Uważam, że wygłosowe -k

w *slak* jest wynikiem ubezdźwiecznienia. Mamy tutaj zatem do czynienia z leksemem *szlak*, który łączyłabym z niem. *Schlag* ‘potężne uderzenie’. Takie odczytanie zapisu *slak* jest tym bardziej uzasadnione, że w *WokRacz* leksem *szlak* na k. 111r i 140r zapisano właśnie przez wygłosowe *-k*, tyle że w złożeniu *hamerslak* (dosłownie ‘uderzenie młotem hutniczym’). Polską głosę *slak* proponuję więc czytać jako *szlak*. Należy teraz oczywiście odpowiedzieć na pytanie, co może łączyć polski wyraz *szlak* z belą, walcem, drągiem i dlaczego *phalanga* (a może *pertica*?) glosowana jest przez *szlak*?

Według słownika Jougana (Skłp 1992: 505) *phalanga* to walec czy drąg m.in. do pchania machin oblężniczych, które uderzają w przeszkodę w postaci bram czy murów. Niewykluczone jednak, że same te bele mogły rozbijać bramy i mury. Belka musiała być potężna, skoro nawiązuje do niem. rzeczownika *Schlag* ‘potężne uderzenie’. Najprawdopodobniej nie chodzi tu więc o podporę czegoś czy jakiegoś inne zastosowanie drąga, ale o przedmiot służący potężnemu uderzeniu. Ponieważ słownik Jougana, gdy mowa o falandze, wspomina o jej użyciu w sytuacji bojowej, to naprowadziło mnie na trop maszyny oblężniczej. Późniejsze poświadczenia notowane w SW, związane z niem. *Schlag*, nazywające różne przedmioty służące potężnemu uderzaniu, np. *szlaga* ‘młot, kafar, maczuga, taran’ (SW VI: 631), zdawały się tylko potwierdzać tę intuicję, mianowicie, że *szlak* należałoby łączyć z ‘kłocem, belą będącą częścią taranu lub samodzielnie stanowiącą taran’.

Ważną informację, mogącą wiele wyjaśnić, jeśli chodzi o znaczenie glosy *szlak*, można znaleźć także w słowniku DC³⁶⁶. Słownik ten, cytując Guido da Vigevano, słynnego włoskiego wynalazcę żyjącego na przełomie XIII i XIV w., notuje (DC VI: 288): „5. PERTICA, Machina bellica ex longa pertica et castello ligneo illi perticae super imposito constans; unde obsessores ad murorum altitudinem usque elevati, ab iis obsessos expellere urbemque vel castrum sic expugnare tentabant”³⁶⁷. Zacytowana definicja znaczeniowa leksemu *Pertica* niewątpliwie przedstawia opis średniowiecznego taranu. W ten sposób udało mi się, jak sądzę, rozwiązać niejasny zapis w *WokRacz* i zdobyć zarazem unikatowy leksem, polski *hapax legomenon* z zakresu uzbrojenia: *szlak* w znaczeniu ‘taran’, oprócz zapisu w *WokRacz* nigdzie w polskich źródłach niepoświadczony.

Warto w tym miejscu zacytować kluczowy dla omawianego zagadnienia fragment pracy Jana Szymczaka, specjalisty od oręża średniowiecznego, który jednoznacznie potwierdza wyniki powyższych dociekań językowych: „Do kruszenia umocnień i wyłamywania bram służyły **tarany** (podkreślenie Z.W.), niejednokrotnie w postaci zwykłej belki drewnianej zaopatrzonej z przodu w metalowe okucie”

³⁶⁶ Dziękuję koleżdze z Pracowni Języka Staropolskiego, p. Mariuszowi Frodymie, który zwrócił mi uwagę na piąte znaczenie hasła *Pertica* w DC.

³⁶⁷ Tłum.: *Pertica* to machina wojenna zbudowana z długiego kłoca i drewnianej obudowy nałożonej na ten kloc, skąd atakujący, przy pomocy tych machin wyniesieni aż na wysokość murów, starali się pokonać przeciwnika i tak zdobyć miasto i zamek.

(Szymczak 1994: 259). Reasumując, proponuję następujące objaśnienie glosy *szlak*: ‘kloc, potężna belka drewniana zaopatrzona z przodu w metalowe okucie, służąca do kruszenia umocnień i wyłamywania bram, taran’.

4. Zakończenie

Praca nad *Wokabularzem Raczyńskich* jest niewątpliwie pracą pionierską – nie było bowiem dotychczas publikacji omawiającej ten XV-wieczny rękopis. Wysilek badawczy skoncentrowany na rozwiązywaniu wielorakich problemów da, mam nadzieję, wyobrażenie o jego wartości, a także w pewnym stopniu przyczyni się do tego, by bardziej świadomie spojrzeć na polskie dziedzictwo kulturowe w zakresie piśmiennictwa. Czy na wszystkie problemy znaleziono właściwą odpowiedź? Niektóre z zaproponowanych objaśnień polskich wyrazów mogą budzić wątpliwości, ale tym samym zapraszają do dyskusji, a nie tak jak ona nie służy rozwojowi nauki.

Wokabularze petersburskie

1. Wprowadzenie

Dopełnieniem przeglądu znanych obecnie XV-wiecznych przekazów słowników łacińskich z polskimi glosami jest charakterystyka grupy dziewięciu tzw. wokabularzy petersburskich, które nie dochowały się do naszych czasów³⁶⁸. Aleksander Brückner odnalazł je w Cesarskiej Bibliotece Publicznej i opisał w artykule *Z rękopisów petersburskich. Cz. II: Średniowieczne słownictwo polskie* (1895b: 6–13)³⁶⁹ – stąd umowna nazwa owych rękopisów. Smutny los kolekcji, której częścią były wokabularze petersburskie, omawia szczegółowo Jerzy Kaliszuk w pracy *Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej* (2016: t. 1, 45–180)³⁷⁰. Pozostaje przedstawić za nim pokrótce te fakty, które bezpośrednio dotyczą omawianych zabytków językowych.

1.1. Dzieje wokabularzy petersburskich

Jeszcze w okresie przedrozbiorowym cenne średniowieczne rękopisy trafiały do kolekcji prywatnych i Biblioteki Załuskich (por. Kaliszuk 2016: t. 1, 49–61). W 1819 r.

³⁶⁸ *WokPet* I (Lat.Q.ch.XVI.33), *WokPet* II (Lat.F.ch.XVI.12), *WokPet* III (Lat.Q.ch.XVI.32), *WokPet* IV (Lat.F.ch.I.401), *WokPet* V (Lat.F.ch.I.294), *WokPet* VI (Lat.F.ch.I.338), *WokPet* VII (Lat.Q.ch.I.100), *WokPet* VIII (Lat.Q.ch.XVI.2), *WokPet* IX (Lat. Q.ch. XVI.5). Opis systemu sygnatur Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu przedstawił Jerzy Kaliszuk (2016: t. 1, 109–110).

³⁶⁹ Artykuł A. Brücknera jest jednym ze źródeł SStp, gdzie materiał leksykalny z wokabularzy petersburskich był cytowany z sygnaturą *PF* V, z podaniem numeru strony, na której dane słowo zamieszczono w „Pracach Filologicznych”. W wypadku rękopisów, których rok powstania nie był znany, przy cytatach w SStp podawano datę XV *p. post.* i takie datowanie przyjęto również w niniejszym opracowaniu.

³⁷⁰ W pierwszym tomie przedstawione są *Dzieje i charakterystyka kolekcji*, w drugim znajduje się *Katalog rękopisów utraconych*.

po skasowaniu przez władze carskie kilkudziesięciu klasztorów i kolegiat z terenów Królestwa Polskiego ich księgozbiory zaczęto gromadzić w Bibliotece Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim. Wielkie zasługi w ratowaniu i porządkowaniu zbiorów suprymowanych instytucji kościelnych mieli Samuel Bogumił Linde oraz Joachim Lelewel (por. Kaliszuk 2016: t. 1, 78; 81–83). Prawdopodobnie właśnie wtedy wokabularze z bibliotek różnych ośrodków zakonnych trafiły do Warszawy, nie na długo jednak.

W ramach represji popowstaniowych władze carskie dokonały rekwizycji zbiorów – w latach 1794–1795 Biblioteki Załuskich, a w latach 1832–1833 Biblioteki Publicznej Uniwersytetu Warszawskiego i innych stołecznych instytucji naukowych. Cenne średniowieczne rękopisy zostały zdeponowane w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu (por. Kaliszuk 2016: t. 1, 51–52; 92).

Na mocy traktatu ryskiego (1921 r.) część zbiorów udało się, nie bez trudu, odzyskać i umieścić w Bibliotece Narodowej w Warszawie (por. Kaliszuk 2016: t. 1, 139–149), jednak większość rewindykowanych rękopisów (z wyjątkiem najcenniejszych, które udało się wywieźć do Kanady w 1939 r.), nie przetrwała II wojny światowej. Kolekcja doznała uszczerbków na skutek działań wojennych, a w końcu została celowo spalona przez Niemców po upadku powstania warszawskiego (por. Kaliszuk 2016: t. 1, 171–179). Wśród zniszczonych manuskryptów znajdowały się najprawdopodobniej wszystkie objęte projektem grantowym wokabularze.

1.2. Stan badań

Wiedza badaczy na temat utraconych petersburskich rękopisów jest fragmentaryczna. Pewne informacje o zawartości zbiorów pozostały w dawnych inwentarzach i katalogach (często niedokładnych i zawierających błędy), wypisach oraz opracowaniach naukowych; tylko niektóre zabytki językowe szczęśliwie doczekały się wydania. W XIX w. w Petersburgu ze skonfiskowanych rękopisów korzystało wielu polskich uczonych, jednak pisma o treści filologicznej (w tym leksykograficzne) cieszyły się znacznie mniejszym zainteresowaniem badaczy niż staropolskie zabytki z zakresu historii czy prawa. Jak ustalił J. Kaliszuk:

Jedynie Aleksander Brückner w poszukiwaniach zabytków języka polskiego sięgał, poza rękopisami teologicznymi, do kodeksów znajdujących się w działach: XVI (*Linguistica*) – językoznawstwa, XVII (*Polygraphia*), gdzie znajdowały się m.in. średniowieczne podręczniki do nauki łaciny oraz różnego typu słowniki³⁷¹ (2016: t. 1, 132).

³⁷¹ We wszystkich cytatach z prac A. Brücknera i J. Kaliszuka zachowuję pisownię oryginalną. We własnych odczytaniach z zachowanych rękopisów i *WokLub* normalizuję pisownię łączną i rozdzielną oraz wielkich i małych liter, a także wprowadzam znaki interpunkcyjne. Tłumaczenia fragmentów z Pisma Świętego podaję za *Biblią* Jakuba Wujka z 1599 r. (1999). Przekład pozostałych tekstów łacińskich: MK.

A. Brückner miał okazję poznać z autopsji i opisać unikatowe łacińskie źródła rękopiśmienne związane z polską kulturą w czasie kwerendy w Cesarskiej Bibliotece Publicznej przeprowadzonej z ramienia Akademii Królewskiej w Berlinie na przełomie 1889/1890 r. (Kaliszuk 2016: 125–126). Do efektów tych oględzin odwoływał się wielokrotnie w swoich publikacjach. J. Kaliszuk pochlebnie ocenił owoce działalności A. Brücknera w Petersburgu:

Wśród licznych zalet jego prac podkreślić należy staranność opisów rękopisów oraz podawanie, niekiedy ze szkodą dla narracji, licznych informacji o kodeksach (2016: t. 1, 126).

Najważniejszym źródłem wiedzy o petersburskich przekazach łacińskich słowników pozostaje zatem artykuł A. Brücknera poświęcony początkom „słownictwa”, tj. słownictwa polskiego (1895b). Celem badacza był opis najważniejszych pomników średniowiecznej leksykografii łacińskiej i łacińsko-polskiej na ziemiach polskich w XV w.; oprócz rękopisów petersburskich uwzględnił w nim również niektóre zabytki z bibliotek krakowskich i lwowskich. *Średniowieczne słownictwo...* było pionierskim opracowaniem w polskiej filologii i ma pierwszorzędą wartość dokumentacyjną. Choć nie wszystkie stwierdzenia na temat średniowiecznej leksykografii zamieszczone w tym artykule A. Brücknera są precyzyjne, wiele z jego ustaleń i obserwacji jest nadal aktualnych i uznawanych przez badaczy.

Dla nas szczególnie interesująca jest pierwsza część artykułu (1895b: 4–15), w której A. Brückner omówił „całe słowniki, rzeczy ogólniejsze” (1895b: 4), czyli opracowania notujące łacińską leksykę ogólną (w odróżnieniu od słowników specjalistycznych – np. przyrodniczych czy prawnych oraz przygodnych zbiorów słownictwa)³⁷². Najwięcej uwagi poświęcił glosowanym egzemplarzom tych dzieł. Jak zauważył, najliczniejsze przykłady polskiego słownictwa znajdowały się w wokabularzach tzw. „Rosarii albo Granarii” (1895b: 5). Oprócz *WokPet* I–IX zostały do tej grupy zaliczone również inne rękopisy, w tym cztery, które zachowały się do dziś, mianowicie krakowski *RozKap* oraz lwowskie *RozOss* I–III (1895b: 5–15).

Autor omawiał te wokabularze łącznie, ale z zastrzeżeniem, że niektóre z nich „odstępują tak dalece od zwykłego typu, że możnaby się wahać, czy je jeszcze do Granarjuszów zaliczać wypada” (Brückner 1895b: 6). Mówiąc o „zwykłym typie”, A. Brückner miał prawdopodobnie na myśli *Rozariusz kapitulny*, którego

³⁷² W tej części pracy A. Brückner opisuje ponadto glosowane przekazy *Lucianusa* i *De rarissimis vocabulis...* Bertolda z Eisenach (wymieniony pod tytułem *Vocabulista*) oraz alfabetyczny łac.-pol. słowniczek przekładowy z rękopisu BJ 228 (1895b: 16), dalej wokabularzyki Juliana z Kruchowa z petersburskiego rękopisu Lat.F.ch.I.254 (1895b: 17; por. Kaliszuk 2016: t. 2. 383–384) oraz spis łac. czasowników złożonych z polskimi odpowiednikami z rękopisu BJ 2036 (Brückner 1895b: 18–27). Omawiając mamotrektę, jako jedyny przykład podaje glosowany alfabetyczny wokabularz biblijny z petersburskiego rękopisu Lat.Q.I.39 (1895b: 15), gdyż łacińsko-polskie słowniki przekładowe w układzie ksiąg Pisma Świętego – *Mamotrekt kaliski* i *Mamotrekt lubiński* – nie były jeszcze znane w czasie pisania artykułu.

opis jest punktem wyjścia do przeglądu słowników typu „Rosarii albo Granarii” (1895b: 5)³⁷³, możemy zatem przypuścić, że wokabularze petersburskie w mniejszym czy większym stopniu przypominały rozariusze³⁷⁴.

Należy pamiętać, że A. Brückner nie stawiał sobie za cel przedstawienia klasyfikacji średniowiecznych słowników łaciny; zresztą ówczesny stan wiedzy na ten temat oraz ograniczony dostęp do materiału porównawczego (rękopiśmiennych i drukowanych przekazów XV-wiecznych wokabularzy) były poważnymi przeszkodami w wykonaniu takiego zadania. Część rękopisów analizowanych w artykule była niekompletna, zatem pozbawiona charakterystycznych fragmentów, jak wstęp czy zakończenie, które mogłyby ułatwić identyfikację tekstu.

W subtelnych różnicach między omawianymi wokabularzami A. Brückner widział raczej przejaw wariantywności rękopiśmiennych przekazów „granarjusza” niż istnienia odrębnych, choć pokrewnych łac. opracowań leksykograficznych, pisał bowiem: „jedne opuszczają wstęp lub koniec; inne pojedyncze artykuły... skracają, wypuszczają, dodają” (1895b: 5). Omawiając powstawanie w późnym średniowieczu „skracań” (1895b: 50) na podstawie dawniejszych obszernych słowników łacińskich, A. Brückner stwierdza po prostu, że pojawiały się one pod różnymi tytułami: „Puericius, Brevilogus lub Breviloquus, vocabularius Ex quo..., Rosarius lub Granarius itd.... pod różnemi nazwami kryje się nieraz to samo dzieło” i dalej: „Vocabularius ex quo... ile mi się zdaje, mało lub nic się nie różni od Rozarjuszów” (1895b: 50). Na taki pogląd badacza mogła wpłynąć wielość „tytułów” pojawiająca się na liście źródeł otwierającej *Brevilog* i *VEx*, a także trojaki tytuł (*Granarius*, *Rosarius*, *Brevilogus*) podany we wstępie do rozariuszy. Choć w artykule badacz scharakteryzował kilka różnych średniowiecznych łacińskich słowników, w tym *Brevilog* i *VEx* (por. 1895b: 48–52), nie przyporządkował żadnego z wokabularzy odnalezionych w Cesarskiej Bibliotece Publicznej do któregoś z tych tytułów. Wyodrębniona przez niego grupa wokabularzy „Rosarii albo Granarii” mogła zatem obejmować egzemplarze *Brevilogu*, *VEx* i wszelkich pochodnych kompilacji, w tym rozariuszy.

W komentarzach A. Brücknera niekiedy daje się jednak odnaleźć wskazówki, z jakimi łacińskimi tekstami pracowali glosatorzy słowników. Lakoniczne opisy rękopisów podane w *Średniowiecznym słownictwie...*³⁷⁵ nie są zresztą jedynym źródłem wiedzy na temat ich zawartości. W ustaleniu, jak zbudowane były wokabularze petersburskie i czy któreś z nich rzeczywiście mogły być rozariuszami, pomocne są informacje zawarte w dawnych opisach katalogowych manuskryptów – omówienie wyglądu, cytaty z incipitów i eksplicytów, noty proveniencyjne itp. Takie dane

³⁷³ W artykule określenia „granarjusz” i „rozarjusz” używane są wymiennie.

³⁷⁴ W niniejszym opracowaniu odwołuję się do ustaleń na temat cech rozpoznawczych XV-wiecznych łacińskich słowników glosowanych, które zostały przedstawione przez Katarzynę Jasińską, Magdalenę Klapper i Dorotę Kołodziej w rozdziale *Czym właściwie jest rozariusz?*

³⁷⁵ Szczegółowo analizują je Ewa Deptuchowa i Mariusz Frodyma (2018: 89–91).

o rękopisach petersburskich zestawiał J. Kaliszuk, korzystając z różnorodnych źródeł, w tym z „ustaleń bibliotekarzy i badaczy, którzy znali zabytki z własnego doświadczenia” (Kaliszuk 2016: t. 2, 10). Najważniejsze z nich to robocze opisy rewindykowanych rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie, które w okresie międzywojennym sporządziła Maria Hornowska (Kaliszuk 2016: t. 1, 164–166). Badaczka cytowała w swoich materiałach niedostępne obecnie źródła, m.in. zapiski na kartach kodeksów sporządzone przez Jana Andrzeja Załuskiego (Kaliszuk 2016: t. 1, 59–60), katalogi Gerarda Lefebvre’a z przełomu XVIII–XIX w.³⁷⁶ i tzw. karty Łukasza Gołębiowskiego z lat 20. XIX w. (Kaliszuk 2016: t. 1, 89–91). J. Kaliszuk korzystał również z not zamieszczonych w katalogu Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu z lat 40. XIX w. (Kaliszuk 2016: t. 1, 109) i, rzecz jasna, z artykułu A. Brücknera.

Niestety, poza berlińskim filologiem nikt nie ekscerpował glos z wokabularzy petersburskich, a pod tym względem lektura *Średniowiecznego słownictwa...* pozostawia badaczom polszczyzny historycznej pewien niedosyt. Autor przedstawił materiał językowy tylko w wyborze (od jednego do nieco ponad dwustu przykładów z danego rękopisu), w wąskim kontekście, niekiedy nawet bez cytowania haseł łacińskich, do których dopisane były glosy, dlatego podane informacje często nie wystarczają do jednoznacznego ustalenia, jakie było znaczenie poszczególnych polskich wyrazów.

1.3. Analiza porównawcza wokabularzy petersburskich – koncepcja opracowania

Wychodząc z założenia, że słowniki omówione w artykule A. Brücknera musiały, mimo pewnych różnic, wykazywać daleko idące podobieństwa, podjęto w projekcie grantowym próbę choćby częściowej rekonstrukcji treści zaginionych *WokPet* I–IX na podstawie zachowanych XV-wiecznych wokabularzy. Oprócz wymienionych już przez A. Brücknera rękopisów rozariusz *Ossolińskich* I–III i *kapitulnego* wykorzystano w tym celu *Rozariusz pauliński*, a także *Wokabularz Raczyńskich* i *Wokabularz lubiński*. Porównanie wypisów A. Brücknera z odpowiednimi hasłami odnotowanymi w tych zabytkach niejednokrotnie dawało wskazówkę, jak rektyfikować osobliwe czy fragmentaryczne zapisy zamieszczone w *Średniowiecznym słownictwie...* Nawet jeśli dane hasło łacińskie w żadnym z zachowanych wokabularzy nie zawiera polskiego odpowiednika, już samo zapoznanie się z szerszym kontekstem łacińskim i sąsiednimi hasłami ułatwiało określenie nieoczywistych relacji semantycznych między glosą a podstawą glosowania.

³⁷⁶ Francuski benedyktyn Gerard Lefebvre de Lassus skatalogował m.in. zbiory biblioteki benedyktynów w Sieciechowie (w 1799 r.), a poszczególne rękopisy opatrzył kartami identyfikacyjnymi umieszczonymi na grzbietach kodeksów. Katalogi G. Lefebvre’a uległy zniszczeniu wraz ze zbiorami Biblioteki Narodowej w 1944 r. (por. Kaliszuk 2016: t. 1, 83, 286).

Wyniki analizy miejsc wspólnych w porównywanych tekstach wskazują na to, że część wokabularzy petersburskich jest uderzająco podobna do zachowanych rozariuszy, inne znacznie się od nich różnią (oczywiście liczba miejsc wspólnych zależy od liczby glos wynotowanych z danego rękopisu przez A. Brücknera). Ze względu na uszkodzenia poszczególnych zabytków, niedoskonałości ich opisów oraz niekompletność ekscerpcji dysponujemy tylko fragmentarycznymi danymi na temat ich budowy i zawartości. Z tego powodu wszelkie ustalenia dotyczące przypuszczalnej identyfikacji poszczególnych rękopisów jako rozariuszy bądź innego rodzaju opracowań leksykograficznych mają charakter hipotetyczny, a niezachowane przekazy określam ogólnym mianem „wokabularzy petersburskich”.

2. Szczegółowy opis wokabularzy petersburskich

Poniższe omówienie zawartości poszczególnych wokabularzy petersburskich zostało przygotowane na podstawie opisów A. Brücknera (1895b) i *Katalogu rękopisów utraconych* (Kaliszuk 2016: t. 2). Zawiera również wyniki porównania pol. odpowiedników poszczególnych łac. wyrazów hasłowych w obrębie grupy 16 wokabularzy (*WokPet* I–IX, *RozKap*, *RozOss* I–III, *RozPaul*, *WokRacz* i *WokLub*)³⁷⁷. Charakterystykę grafii polskich wyrazów zamieszczam tylko w wypadku tych rękopisów, z których wynotowano co najmniej 100 glos.

2.1. *WokPet* I

(sygn. Lat.Q.ch.XVI.33, k. 2r–336) – z klasztoru Bożogrobców w Miechowie, datowany na 2. poł. XV w.

Opisy: A. Brückner (1895b: 6–8), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 1289–1290).

Podstawowa trudność w przedstawieniu charakterystyki tego zabytku wynika z niezgodności jego opisów sporządzonych przez A. Brücknera i J. Kaliszuka. Według opisu w *Katalogu rękopisów utraconych* omawiany rękopis miał składać się z dwóch części i zawierać „Dictionarium” (k. 2–279v) (z adnotacją „być może *Vocabularius Breviloquus*”) oraz „Granarius” (k. 279v–336), zaś polskie glosy miały się znajdować wyłącznie w drugim słowniku (Kaliszuk 2016: t. 2, 1289). Te dane nie są spójne z informacjami podanymi przez A. Brücknera (1895b: 6–8) i wydaje się, że to w *Katalogu rękopisów utraconych* błędnie je zinterpretowano. Autor *Średniowiecznego słownictwa...* nie wspomina o tym, by rękopis zawierał więcej niż jedno dzieło leksykograficzne, lecz opisuje wewnętrzny podział słownika na trzy

³⁷⁷ Badanie objęło 503 hasła łac. z polskim odpowiednikiem odnotowanym w przynajmniej jednym wokabularzu petersburskim. W pracach nie wykorzystano *WokJag*, ponieważ w tym rękopisie przy owych hasłach nie ma polskich glos.

części. Po zacytowaniu wybranych glos z *WokPet* I podał, iż „następują verba”, a potem „indeclinabilia” (1895b: 8)³⁷⁸ – zatem wyróżnione przez J. Kaliszuka „Dic-tionarium (Breviloquus)” i „Granarius” to ten sam słownik.

Nieporozumienie mogło być spowodowane niekonsekwentnym stosowa-niem przez A. Brücknera nazw *granariusz*, *rozariusz* i *brevilog*. Wprawdzie opis *WokPet* I otwiera listę „granarjuszów”, ale badacz określa ten wokabularz (jako je-dyny z całej grupy) mianem „redakcji krótkiej” (Brückner 1895b: 6), nie precyzu-je jednak, na czym miały polegać różnice w jego treści względem innych „Rosarii albo Granarii”. Można przypuszczać, że określenie „redakcja krótka” sygnalizowa-ło podobieństwo wokabularza do *Brevilogu*. Pośród średniowiecznych słowni-ków łacińskich to właśnie *Vocabularius Breviloquus* (*Brevilogus*) charakteryzuje się ułożeniem haseł w trzech osobnych ciągach alfabetycznych: *nomina* (rzeczow-niki i przymiotniki), *verba* (czasowniki) oraz *indeclinabilia* (nieodmienne części mowy) (por. Grubmüller 1999: 1033–1034). Polskie glosy z tego zabytku cytowa-ne w artykule A. Brücknera są niemal wyłącznie odpowiednikami rzeczowników i przymiotników³⁷⁹, musiały zatem pochodzić z części pierwszej *Brevilogu*, zresz-tą autor podkreśla, że nie natrafił na nie wśród czasowników i wyrazów nieod-miennych³⁸⁰.

W petersburskim rękopisie ułożenie wyrazów hasłowych w *triplex alphabe-tum* mogło sprawiać wrażenie, że zabytek składa się z odrębnych słowników, które J. Kaliszuk nazwał „Dictionarium” i „Granarius”, posiłkując się dawnymi opisami katalogowymi. W nocie na karcie Gołębiowskiego zawartość rękopisu określona była jako „Dykcyonarz od Aaron do Zozina” (Kaliszuk 2016: t. 2, 1290), co od-powiadałoby zakresowi haseł części *nomina* w *Brevilogu: Aaron–Zozima*. Potem miało następować, jak ujęła to M. Hornowska, „jakby dopełnienie zaczynające się znów od litery A poprzez cały alfabet. Kończy się... literą V” (Kaliszuk 2016: t. 2, 1289). Zapewne mieściły się tam *verba* od *A* do *Z*, a następnie *indeclinabilia* od *A* do *V*. Na grzbiecie oprawy kodeksu znajdował się natomiast napis: *Dictionarium*.

³⁷⁸ Zgodnie z informacjami podanymi przez A. Brücknera i M. Hornowską kolejne części słowni-ka zajmowały w *WokPet* I odpowiednio karty 2r–279v, 279v–328v oraz 328v–336r (por. Brückner 1895b: 8; Kaliszuk 2016: t. 2, 1289).

³⁷⁹ Wyjątkami są czasowniki: *glabere* (pro *glubere*) z polskim odpowiednikiem *dr<=>ecz* (czyt. *drzeć*), *lubrico* – z *kelsacz* (czyt. *kielzać*), *ypothecare* – z *sastawicz* (czyt. *zastawić*) (Brückner 1895b: 6–8). Czasowniki te mogły być dopisane w ciągu alfabetycznym działu *nomina* bądź znajdować się w podhasłach (rozpoczynających się od *inde* ‘stąd’ lub *unde* ‘skąd’). Podhasła zawierały objaśnienia wyrazów pochodnych od hasła podstawowego (w tym wypadku derywatów odrzeczownikowych), por. *Ipoteca est pignus uel res superposita obligacioni uel est vadium immobile ut domus, vinea et similia... inde ypotecare vlg. zastawycz* (*WokRacz* k. 128r, w. 11, tłum.: *Hypotheca to zastaw lub rzecz złożona jako zabezpieczenie zobowiązania lub jest to gwarancja na nieruchomości, jak dom, winnica i podob-ne... stąd hypothecare, pospolicie zastawić*).

³⁸⁰ Adnotacja w *Katalogu rękopisów utraconych* sugeruje, że jest wprost przeciwnie – glosy miały się znajdować na k. 279v–336r.

Prawdopodobnie rękopis nie zawierał eksplicytu³⁸¹, gdyż brak wzmianek o nim w opisach katalogowych zabytku. Z tego powodu nie znamy dokładnego datowania rękopisu ani tożsamości pisarza – wiadomo jedynie, że wokabularz był ułożony w dwóch kolumnach i że sporządzono go starannym pismem jednej ręki (Kaliszuk 2016: t. 2, 1289). A. Brückner nie opisał, jak rozmieszczone były glosy.

M. Hornowska zanotowała natomiast początek tekstu: *Aaa Domine Deus meus nescio loqui quia puer ego sum*³⁸² (k. 2r), który także wskazuje na to, że *WokPet* I mógł być przekazem *Brevilogu*. Co prawda, charakterystyczny fragment Księgi Jeremiasza pojawiał się także w innych słownikach, których źródłem był *Brevilogus* – słowa *Aaa Domine...* można odnaleźć np. w początkowych partiach tekstu rozariuszy, cytat znajduje się w nich jednak tylko na końcu wstępu (następuje po nim pierwsze hasło – *Alma*), nie w incipicie. Dlatego *WokPet* I można z dużym prawdopodobieństwem łączyć z rękopiśmienną tradycją tekstu *Brevilogu*³⁸³.

A. Brückner wyekscerpował z *WokPet* I polskie odpowiedniki 204 haseł łac. (łącznie 235 wyrazów), a 41 haseł glosowanych w tym wokabularzu nie ma polskich odpowiedników w innych słownikach z analizowanej grupy, np. *sapidus* z glosą *szmaczni*, *quinternista* z glosą *gąndecz* (czyt. *gędziec*), *occigalla* z glosą *szmyothana*. Co istotniejsze, *WokPet* I dokumentuje słownictwo niepoświadczone w innych źródłach Sstp, np. *forleba*, *kregielc*³⁸⁴, *wiewior*.

Materiał leksykalny *WokPet* I wykazuje największe podobieństwo do *WokRacz* – 107 haseł łacińskich ma identyczne polskie odpowiedniki w obu zabytkach. Znacznie mniej takich przypadków daje się odnaleźć w *WokLub*, *RozOss* I i *RozKap* (odpowiednio 23, 19 i 12). Nieprzypadkowe podobieństwo między *WokPet* I i *WokRacz* widoczne jest szczególnie w wypadku haseł łacińskich, które w pozostałych wokabularzach nie mają polskich odpowiedników lub w ogóle w nich nie występują. Może to oznaczać, że kopiści bądź glosatorzy tych dwóch słowników zacerpnęli część materiału leksykalnego z tego samego źródła. Do tego typu zapisów należy grupa par hasło łacińskie – polski odpowiednik (bez definicji łac.) powtarzających się w identycznej formie w obu wokabularzach, np.:

³⁸¹ M. Hornowska odnotowała zakończenie tekstu w postaci laudacji: *Ita s[?] q[?] sub omnia Ihus Xpus Marie filius sit benedictus in secula seculorum Amen* (tłum.: ... Jezus Chrystus, syn Maryi, niech będzie błogosławiony na wieki wieków. Amen). Na k. 336r znajdowała się też zapiska minia: *Maria pya* (tłum.: *Maryja litościwa*) (por. Kaliszuk 2016: t. 2, 1289).

³⁸² Tłum.: *A, a, a, Panie Boże mój, oto nie umiem mówić, bom ja jest dziecina.*

³⁸³ Z kolei w nieznanym A. Brücknerowi *WokRacz* i *WokJag* z *Brevilogu* zacerpnięty jest cały wstęp (cytat z Jeremiasza przytoczony jest w nim na początku oraz – w skróconej postaci – na końcu), ale hasła obu wokabularzy ułożone są w jednym ciągu alfabetycznym, bez zapowiedzianego w przedmowie trójpodziału – zatem inaczej niż w *WokPet* I.

³⁸⁴ Por. hasło (*Kreglec*) w Sstp (III 386).

Hasło łac.	polski odpowiednik	lokalizacja w rękopisie
<i>Escania</i> ³⁸⁶	* <i>grog w straczu</i>	<i>WokPet I</i>
	<i>groch w sztraczu</i>	<i>WokRacz</i> – k. 101v, w. 17
<i>Interdicio</i>	<i>zapowadane (czyt. zapowiadanie)</i>	<i>WokPet I</i>
	<i>zapowyadanye</i>	<i>WokRacz</i> – k. 127r, w. 43
<i>Millus</i>	<i>kuna zelasna</i>	<i>WokPet I</i>
	<i>kuna zelasna</i>	<i>WokRacz</i> – k. 145v, w. 5
	<i>kvna zelaszna</i>	<i>WokRacz</i> – k. 171r, d. marg., w. 1

Podane w powyższych przykładach hasła łacińskie nie mają polskich odpowiedników w innych źródłach cytowanych w Sstp.

W *WokRacz* takie zapisy – złożone wyłącznie z łac. wyrazu hasłowego i polskiego odpowiednika, bez definicji – mogły zostać wkomponowane w tekst na podstawie glos marginalnych przepisywanego pierwowzoru lub jakiegoś słownika przekładowego. Nie mamy, niestety, pewności, jaką postać miały w *WokPet I*, tzn. czy obszerniejszy kontekst łac. został pominięty przez wydawcę, czy w ogóle go nie było, jak w *WokRacz*.

Na podstawie porównania odczytań glos z *WokRacz* można było zaproponować rektyfikację niektórych osobliwych zapisów *WokPet I*, np. uzupełnić opuszczony fragment polskiego wyrazu w hasle *Nividus sz<ni>eszny* (czyt. *śnieżny*, por. *Niuidus vlg. sznyeschny*, *WokRacz* k. 151r, w. 43) czy odczytać zepsutą zapiszkę *Mordax *szadzli* (czyt. *zjadły*, por. *Mordax vlg. szyadli*, *WokRacz* k. 147r, w. 46)³⁸⁶.

Błędne tłumaczenie łaciny na polski dało się niekiedy objaśnić przyporządkowaniem (przez pisarza bądź wydawcę) glosy do niewłaściwego wyrazu hasłowego, np. **szebratswo* (czyt. *żebratswo* czy *żebracwo*) miało być zapewne odpowiednikiem hasła *Mendicitas* ('ubóstwo, żebranie, żebranina'), a nie *Mendacium* ('kłamstwo') – (por. *WokRacz* 143v, w. 11–12)³⁸⁷.

2.1.1. Opis grafii

S a m o g ł o s k a n o s o w a p r z e d n i a jest zapisywana przez *q snąmq* (czyt. *znamię*), *myątka*, *a maso* (czyt. *mięso*), *papecz* (czyt. *pepek*), *qn gąndecz*.

S a m o g ł o s k a n o s o w a t y l n a jest zapisywana przez *q bolączka*, *dąbrowa*, *a necyrpaczy* (czyt. *niecirpiący*), *vkasene* (czyt. *ukąszenie*), *an*, np. *curzantko* (czyt. *kurzątko*), *mantew* (czyt. *mątew*).

³⁸⁵ A. Brückner prawdopodobnie błędnie podał podstawę glosowania w postaci **Estauia* (z u zamiast n – w rękopisach litery te są często nie do odróżnienia).

³⁸⁶ W Sstp (XI 374) źródłem pomocniczym wykorzystanym przy objaśnieniu tego przykładu jest *RozPaul*, skąd zacytowano hasło *Mordax... id est corrosiws* (k. 167r, tłum.: *Mordax... to jest uszczypliwy*) – w tym przekazie *mordax* nie ma polskiego odpowiednika.

³⁸⁷ W internetowej bazie danych *Rozariusze z polskimi glosami* (RPG) opracowali Ewa Deptuchowa i Mariusz Frodyma.

Miękkość spółgłosek przed samogłoską najczęściej nie jest oznaczana, np. *powat* (czyt. *powiat*), *przeporka* (czyt. *przepiórka*), *cerzlicza* (czyt. *cierzlica*), *dzeczy*, *dzyrgen*, *gimene*. Notowane są również przykłady oznaczania miękkości spółgłoski za pomocą *y* *oldowane*, *oszmyani*, *wycye* (czyt. *wycie*). Niekiedy znak miękkości został wstawiony w niewłaściwym miejscu, tj. po samogłosce: *peyga* (czyt. *piega*)³⁸⁸.

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska *s* jest zapisywana przez *s* *syrwatka*³⁸⁹, *kelbasa*, *sz szmaczni*, *weszolosc*.

Głoska *z* jest zapisywana przez *s* *sastawicz*, *roswora*, *szelasna*, *drosd*, *poslotka*, *sz szaloga*, *groszy* (czyt. *grozy*), *z zaponka*, *zolszy*, *zapowadane*.

Głoska *š* jest zapisywana przez *s* *sabla*, *sary*, *puszczacz*, *wyrsa*³⁹⁰, *sz szczak*, *sprisz* (czyt. *sprysz*), *ss cassq* (czyt. *czasza*).

Głoska *ž* jest zapisywana przez *sz* *szelasna*³⁹¹, *losznicza*, *rysz*, *s nenalosc*, *strosq* (czyt. *stroża*), *z zasel* (czyt. *żążeł*), *zegadlo*, *boza*.

Głoska *ś* jest zapisywana przez *s* *slynky* (*pro slymaky*), *dvanasczye*, *sitowye*, *sz szmyothana*, *maszlna*.

I n n e g ł o s k i

Głoska *i* jest zapisywana przez *y* *nowyna*, *kr[a]wawnyk*, *dzeczy*, *i clin*, *sitowye*, *ambirz*. W zapisie *viadla* (czyt. *wiadła*) litera *i* oznacza zarówno *i* zgłoskotwórcze, jak też *i* niezgłoskotwórcze.

Głoska *y* jest zapisywana przez *y* *moczewy*, *sypen*, *przirodny*, *i cobilca*, *bladi*.

Głoska *e* jest zapisywana przez *e* *meczycowe*, *s<k>rzele*, *kelsacz*.

Głoska *a* jest zapisywana przez *a*, *albo*, *ambirz*, *szmar*, *crowa*, niekiedy przez *a*, np. *snqmą* (czyt. *znamię*), *nero<z>wqszqny*, *misq*.

Głoska *o* jest zapisywana przez *o* *ostroszina*, *orzechowe*, *marcrabstwo*.

Głoska *u* jest zapisywana przez *u* *duchoffny*, *bruthka*, *w straczu*, *v vl*, *vkasene* (czyt. *ukąszenie*), *vffna<l>*.

Głoska *ĭ* jest zapisywana przez *y* *panuyqczy*, *neynoc* (czyt. *nejnok* ‘minóg’), *gronostay*, *g gilny* (czyt. *gilny*), *gimene* (*jimienie*), *lyg* (czyt. *lij* ‘lej’), *i dawaiqczy*, wyjątkowo przez *yg* *Dunayg*. W zapisie *viadla* (czyt. *wiadła*), litera *i* oznacza zarówno *i* zgłoskotwórcze, jak też *i* niezgłoskotwórcze.

Głoska *p* jest zapisywana przez *p* *powyetrze*, *stapa* (czyt. *stępa*), *snop*.

Głoska *b* jest zapisywana przez *b* *babka*, *sbegly*, *brusblach*.

Głoska *m* jest zapisywana przez *m* *maczecha*, *camen*, *helm*, może błędnie przez *mm* *nev<y>mmowny*.

³⁸⁸ W Sstp (VI 87) zacytowano **peyga*.

³⁸⁹ W zabytku wyraz notowany również w pisowni *szirwatka*.

³⁹⁰ W zabytku wyraz notowany również w błędnym zapisie *wyr<s>zq*.

³⁹¹ W zabytku wyraz notowany również w pisowni *zelasna*.

Głoska *f* jest zapisywana przez *f* *forleba*, *furlon*.

Głoska *v* jest zapisywana przez *v* *vevor*, *dvanasczye*, *w* *w* (przyimek), *wagro-wathe*, *drzewo*, *staw*, *f* *czarofnicza*, *ff* *duchoffny*.

Głoska *t* jest zapisywana przez *th* *thobola*, *pansthwo*, *brath*, *t* *tarlka*, *staw*, *po-slotka*, *czelbrat*, wyjątkowo *tt* *lutna*.

Głoska *d* jest zapisywana przez *d* *drosd*, *mordarz*, *oskard*.

Głoska *c* jest zapisywana przez *cz* *czelbrat*, *garnecz* (czyt. *garneć*), błędnie przez *z* **cregelz* (czyt. *kregielc*).

Głoska *z* jest zapisywana przez *dz* *obszedzene*.

Głoska *l* jest zapisywana przez *l* *lopata*, *kelbasa*, *tul*.

Głoska *n* jest zapisywana przez *n* *nenalosny*, *zaponka*, *spilman*.

Głoska *č* jest zapisywana przez *cz* *czarofnicza*, *szczak*, *puszczacz*, *c* *cassa* (czyt. *czasza*), *cirnidlo* (czyt. *czyrnidło*).

Głoska *r* jest zapisywana przez *r* *radlicza*, *gronostay*³⁹², *szmar*, błędnie przez *rz* **bobrz*.

Głoska *ř* jest zapisywana przez *rz* *powyetrze*, *drzewo*, *ambirz*, *r* *br<z>osza* (czyt. *brzoza*), *dr<z>ecz* (czyt. *drzeć*), wyjątkowo *rs* *parsna* (czyt. *parznia*), *rsz*, np. *lecarsz* (czyt. *lekarz*).

Głoska *l* jest zapisywana przez *l* *lep*, *capalica*, *pythel*.

Głoska *č* jest zapisywana przez *cz* *czwek*, *kelsacz* (czyt. *kielzać*), *macz*, *tz* *pu<ś>czitz* (czyt. *puścić*).

Głoska *ń* jest zapisywana przez *n* *pansthwo*, *dzyrgen*, *camen*.

Głoska *k* jest zapisywana przez *c* *capalica* (czyt. *kapalica*), *marcrabstwo*, *mo-crzewy*, *k* *kelbasa*, *sokol*, *szczak*, *cz* *lodissza* (czyt. *łodyżka*), *targowysczo*, *haldricz* (czyt. *haldryk*), *lucz* (czyt. *łuk* 'por'), *ck* *wicka* (czyt. *wyka*), *chcz* *chczitel* (czyt. *kitel*).

Głoska *g* jest zapisywana przez *g* *gąbka*, *dzyrgen*, *szaloga*.

Głoska *χ* jest zapisywana przez *ch* *choina*, *maczecha*, *copruch* (czyt. *kopruch*).

Głoska *γ* jest zapisywana przez *h* *helm*, *haldricz* (czyt. *haldryk*).

Część łacińskich wyrazów hasłowych i ich polskich odpowiedników jest zapisana osobliwie, a raczej błędnie (ewentualnie niewłaściwie odczytana przez wydawcę), np. **lithkupt* ('litkup'), **marcolec* ('marszałek'), **muszynską* ('murzyńska'), **czanycz* ('księżyc'), **szclodsze* ('słodkie'), **viszel* ('wyżeł'), **crecgle* ('kregle'). Ponadto A. Brückner zauważył, że część łac. haseł opatrzono skrótem *vlg.* (*vulgariter* 'pospolicie'), zapowiadającym głosem wernakularną, ale pozostawiono obok puste miejsce lub dopisano tylko *patet*³⁹³ (1895b: 8). Kilkunastu wyrazom brakuje środkowych lub końcowych liter, np. *nero<w>ny*, *s<k>rzele*, *blan<ki>*,

³⁹² W zabytku wyraz notowany również w błędnym zapisie **grzonostay*.

³⁹³ Tłum.: *jest rzeczą oczywistą, wiadomo*. Prawdopodobnie w zabytku oznaczano w ten sposób wyrazy znane, niewymagające podania tłumaczenia.

chole<wa>. Pisarz miał, zdaniem A. Brücknera, tendencję do „niewypisywania” polskiego słowa, tzn. do opuszczania końcowych liter glos, np. *Marubium boze drze*<wko>³⁹⁴. Możliwe też, że *WokPet* I był przepisywany z uszkodzonego bądź trudno czytelno oryginalu, w którym fragmenty tekstu były obcięte czy zatarte. Nie dość, że pisarz kodeksu sam się mylił, to jeszcze powielał błędne lub źle odcyfrowane zapisy kopiowanego pierwowzoru bez prób ich rektyfikacji. Pomyłki zdarzają się zarówno w tekście łacińskim, jak i w polskim, np. *ungul*<ph>*us yffna*<l>.

Na podstawie pisowni części wyrazów „z niemiecka” oraz licznych błędów literowych A. Brückner uznał, że pisarz to „Niemiec, nie umiejący po polsku” (1895b: 6). Brak kompetencji językowej kopisty mógł być istotnie przyczyną zniekształcania polskich zapisów, przestawiania w nich liter, np. **prezdał* (‘przedział’), **molth* (‘młot’), **ranczink* (‘ręcznik’), **szesrucha* (‘rzeżucha’) oraz upodabniania ich do wyrazów niemieckich **cregelz* (‘kregielc’). Niewykluczone też, że niektóre z wyekscerpowanych przez A. Brücknera polskich wyrazów w obcej pisowni, takich jak **quartz* (‘kwarta’ – pol. odpowiednik łac. wyrazu *pinta*), mogły być po prostu glosami niemieckimi. Pojedyncze przykłady takich glos, których nie opuszczono ani nie zastąpiono polskimi podczas adaptowania łac.-niem. pierwowzoru słownika do potrzeb polskich użytkowników, można spotkać w zachowanych wokabularzach, np. w *WokRacz*.

2.2. *WokPet* II

(sygn. Lat.F.ch.XVI.12, k. 1r–182v) – z klasztoru Benedyktynów w Sieciechowie, datowany na 2. poł. XV w.

Opisy: A. Brückner (1895b: 8–10), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 1272).

Informacje na temat tego zabytku są dość skąpe z powodu braku ostatniej karty zawierającej eksplicyt, znany jest natomiast początek tekstu z k. 1r: *Ad quo vocabularii et autentici, videlicet Hugucio, Katholicon, pueritius, Breuilogus, papiae, Brito et alii multi codici* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1272), zapowiadający kompilacyjny charakter słownika i zawierający listę jego głównych źródeł³⁹⁵. Skoro M. Hornowska opisała zawartość tego rękopisu jako *Rosarius seu Granarius alias Vocabularius*, a w katalogu petersburskiej biblioteki nadano mu tytuł *(Anonymi) Vocabularium latinum titulo: Rosarius s. Granarius*, może to oznaczać, że w dalszej (nieujętej w cytacie) części wstępu do słownika zapisane były co najmniej dwie z trzech nazw przytaczanych na początku rozariuszy (brakuje tylko wzmianki o *Brevilogu*). Sześć źródeł wymienionych w incipicie wokabularza (w tej samej kolejności,

³⁹⁴ Głosę uzupełniono na podstawie poświadczenia z *WokRacz*: *Marrubium herba quedam est vlg. bosze drzewko* (k. 142r, w. 7, tłum.: *Marrubium, jakieś ziele, pospolicie boże drzewko*).

³⁹⁵ Por. początek wstępu *RozKap*: *Ex quo vocabularii varii et autentici, videlicet Huguicio, Katholicon, Breuilogus, Papias, Brito et alii codices...* (k. 3r, w. 1–2, tłum.: *Z którego słowniki rozmaite i autentyczne, czyli Huguicio, Katholicon, Brevilog, Papiasz, Brito i inne księgi...*).

co w *RozKap*) oraz obecność licznych glos (w tym powtarzających się w zachowanych przekazach polskiej redakcji *VEx*) świadczą o tym, że *WokPet* II miał prawdopodobnie wspólnego przodka z rozariuszami, jednak nawet w krótkich znanych nam obecnie cytatach z tekstu łac. widoczne są pewne różnice. We wstępie do słownika – w miejscach, których brzmienie we wszystkich zachowanych rozariuszach jest zgodne – w *WokPet* II występują warianty tekstowe: początek *Ad quo* zamiast *Ex quo*, określenie *alii multi codici* zamiast *alii codices*, a być może również *Vocabularius* zamiast *Brevilogus*.

Wokabularz był ułożony w dwóch kolumnach, sporządzono go starannym piśmem jednej ręki (Kaliszuck 2016: t. 2, 1272). A. Brückner odnalazł polskie wyrazy „w tekście, często dopisane starą ręką u boku lub góry karty” (1895b: 8), a zatem te glosy wewnętrzne i marginalne pochodziły najpewniej od pisarza kodeksu. Na bocznych marginesach znajdowały się również glosy „młodszej ręki”, które w artykule badacz podawał w nawiasie lub pomijał.

A. Brückner wybrał z tego zabytku polskie odpowiedniki 146 haseł łac. (łącznie 188 polskich wyrazów). Spośród glosowanych haseł łac. szesnaście ma polskie odpowiedniki pisane wyłącznie „młodszą ręką”³⁹⁶, a w wypadku pięciu kolejnych haseł nowa glosa została dodana obok starszej, np. przy haśle *Tripe* dopisano „u góry”: *flaky *varzona y ssyekane*, a następnie na bocznym marginesie *yantrznycze* (por. Brückner 1895b: 10).

Zawartość glos w *WokPet* II jest najbardziej zbliżona do *RozPaul* i *RozKap* (po 24 hasła łac. mają identyczne odpowiedniki), wśród niezachowanych wokabularzy najbardziej podobny materiał zawierały *WokPet* III i *WokPet* VII (po 9 haseł z tymi samymi glosami). Natomiast 60 haseł glosowanych w *WokPet* II nie ma polskich odpowiedników w innych słownikach z analizowanej grupy.

Niektóre błędne zapisy z *WokPet* II udało się rektyfikować³⁹⁷ na podstawie poświadczeń z zachowanych przekazów rozariuszy, np. łaciński wyraz hasłowy w poświadczeniu *Sa<ra>bella gace gadze* (por. *RozKap*: *Sarabellum et Sarabella in plurimi... eciam dicuntur bracca quibus crura teguntur*³⁹⁸, k. 214r, w. 3–5).

2.2.1. Opis grafii

S a m o g ł o s k a n o s o w a p r z e d n i a jest zapisywana przez **am** *stampor* (czyt. *stepor*), **an** *golambyan* (czyt. *gołąbię*), **a** *byedza syan* (czyt. *biedzę się*).

S a m o g ł o s k a n o s o w a t y l n a jest zapisywana przez **am** *golambyan* (czyt. *gołąbię*), **an** *mantewy* (czyt. *mąteń*), **q** *baq*, *kapyaczy* (czyt. *kapiący*).

³⁹⁶ A. Brückner przytoczył je zapewne jako przykłady wyrazów rzadkich. Rzeczywiście, *cadula*, *cisara*, *opilago* i *turestia* nie mają polskich odpowiedników w innych źródłach cytowanych w Sstp. W zapisie *Turestia ogorzali chlep* (Brückner 1895b: 10) poświadczony jest hapax *ogorzały*.

³⁹⁷ W RPG opracowała K. Jasińska.

³⁹⁸ Tłum.: *Sarabellum i Sarabella w liczbie mnogiej... również tak nazywane są spodnie, którymi okrywa się nogi*.

Miękkość spółgłosek przed samogłoską jest oznaczana za pomocą *y myenytus* (czyt. *mieńtus*), *grabye*, *czyverthnya*³⁹⁹, wyjątkowo przez *i vielogroch*.

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska *s* jest zapisywana przez *s scrzele*, *lesktacz*, *grabolusk*, *myenytus* (czyt. *mieńtus*), *ss possag*.

Głoska *z* jest zapisywana przez *z smarzek*, oraz *s kosly*, *rostargnyenye*, *mros*.

Głoska *š* jest zapisywana przez *sz szczotka*, *clanszczka*, *folusz*, *s szczak*, *kyerstrang*, *burstin* (czyt. *bursztyn*).

Głoska *ž* jest zapisywana przez *sz szarnow* (czyt. *żarnow*), *szuszelicza*, *risz*, *s dzyeska*.

Głoska *ś* jest zapisywana przez *s srzon*, *lsciuoszcz*, *sz lusznya*.

I n n e g ł o s k i

Głoska *i* jest zapisywana przez *i vir* (czyt. *wir*), *wyzwolicz*, *y y* (spójnik *i*), *lisy-na* (czyt. *lysina*), *smyecy*. W zapisie *viadlo* (czyt. *wijadło*) litera *i* oznacza zarówno *i* zgłoskotwórcze, jak też *i* niezgłoskotwórcze.

Głoska *y* jest zapisywana przez *y vyk* (wyk ‘puchacz’), *wrony* (‘czarny’), *i ogri-sek*, *wytricusz*, *friyarca* (czyt. *fryjarka*).

Głoska *e* jest zapisywana przez *e opalenyecz*, *smarzek*, *yantrznyce*.

Głoska *a* jest zapisywana przez *a padalecz*, *barchan*, *luthnya*.

Głoska *o* jest zapisywana przez *o ognyo*, *stronka*, *folusz*, *czso*.

Głoska *u* jest zapisywana przez *u tuk*, *szurza*, *v mandu*, *v vtrzebycz*, *w yalmvsznye*.

Głoska *i* jest zapisywana przez *y yako*, *kyelbodzyey*, *g geszyny* (czyt. *jeżyny*), *gi-cri* (czyt. *jikry*, prejetowane *ikry*), *i viadlo* (czyt. *wijadło*) – w tym ostatnim zapisie litera *i* oznacza zarówno samogłoskę *i*, jak też *i* niezgłoskotwórcze.

Głoska *p* jest zapisywana przez *p padalecz*, *opalenyecz*, *cnap*, wyjątkowo *pp opplwytoszcz*.

Głoska *b* jest zapisywana przez *b brodawka*, *tablycza*, *dubiel*, wyjątkowo *p chlepi*.

Głoska *m* jest zapisywana przez *m mlanka*, *colimaga*, *praszmo*, *cmin*.

Głoska *f* jest zapisywana przez *f flaky*, *lbrucfa*.

Głoska *v* jest zapisywana przez *v viadlo*, *zavyas*, *czyverthnya*, *w warza*, *brodawka*, *czyrw*, wyjątkowo *u lsciuoszcz*, *f poczfara*.

W zabytku odnotowano dwa przykłady oznaczania miękkości spółgłoski w wygłosie przez *y*: *carpy* (czyt. *karp*), *mantewy* (czyt. *mąteń*).

Głoska *t* jest zapisywana przez *t tatarca*, *lopata*, *colowrot*, *th therka*⁴⁰⁰, *copytho*, *szarlath*, *d landka* (czyt. *łątka*), *gad* (czyt. *gat* ‘opaska na biodra’), *szpund*.

³⁹⁹ W zabytku wyraz notowany również w pisowni *czverthnya*.

⁴⁰⁰ W zabytku wyraz notowany również w pisowni *terka*.

Głoska **d** jest zapisywana przez **d** *dubiel, nosydla, brod, trand*.

Głoska **c** jest zapisywana przez **cz** *gacznik, gogolicza, garnecz*, wyjątkowo **dz** *gadze* (czyt. *gace*).

Głoska **z** jest zapisywana przez **dz** *sadze*.

Głoska **l** jest zapisywana przez **l** *lesktacz, glowka, opplwytoszcz, cubel*.

Głoska **n** jest zapisywana przez **n** *nosydla, thkanka, oscyen*.

Głoska **č** jest zapisywana przez **cz** *czolnek, puszcza, ticzka*.

Głoska **r** jest zapisywana przez **r** *robak, ridl, brodawka, stampor*.

Głoska **ř** jest zapisywana przez **rz** *srzon, ogorzali, ostrzyszek, szurza, panchyrz*.

Głoska **l** jest zapisywana przez **l** *lsciuoszcz, colimaga, dubiel*.

Głoska **č** jest zapisywana przez **cz** *ligacz, c cyerlycza, oscyen*.

Głoska **ń** w śródgłosie jest zapisana przez **ny** *myenytus* (czyt. *mieńtus*).

Głoska **k** jest zapisywana przez **c** *cnap, colimaga, gicri* (czyt. *jikry*), *stbic* (czyt. *stbik* ‘zbik’), **k** *kobylenye, flaky, crwawnyk*. Połączenie głosek **kv** zostało zapisane przez **qu** *quely* (czyt. *kwieli*).

Głoska **g** jest zapisywana przez **g** *grabolusk, gogolicza, possag*, wyjątkowo przez **k** *snyek*.

Głoska **χ** jest zapisywana przez **ch** *chlep, barchan, pylch*.

W XV-wiecznych łacińskich wokabularzach najczęściej dopisywane są polskie odpowiedniki rzeczowników, dlatego wśród glos odnotowanych przez A. Brücknera w *WokPet* II zwracają uwagę czasowniki w różnych formach:

- rozkaźniki: *apage odstanpy, apage si<s> milczy*⁴⁰¹;
- bezokoliczniki: *motio pleszcz* (czyt. *pleść*); *spadonare vtrzebycz* (czyt. *utrzebić*).
- 1. os. l.poj. cz.ter.: *sarrio pyelan* (czyt. *pielę*), *luctor byedza syan*;
- 3. os. l.poj. cz.ter.: *pipio quely* (czyt. *kwieli*)⁴⁰².

Jedna z glos wyekscerpowanych z *WokPet* II – *!brucfa* zanotowana pod hasłem *Liniscenia barchan vel brucfa* – pozostała nieodczytana. Być może jest to zepsuty przymiotnik *brucki* ‘wyrabiany w Bruges’⁴⁰³. Pięć innych wokabularzy ma w tym miejscu tylko jeden polski odpowiednik – *barchan* (por. np. *RozKap: Liniscenia dicitur vestis ex lino et lana contexta et alio nomine dicitur liniscius proprie barchan*⁴⁰⁴, k. 145v, w. 13).

⁴⁰¹ Uzupełnienie wyrazu łac. na podstawie zachowanych przekazów rozariuszy, np. *Apage sis* (*RozOss* II 18r, w. 1) – w RPG opracowała K. Jasińska.

⁴⁰² W zabytku podano także polski odpowiednik homonimicznego łac. rzeczownika *pipio golambyan* (czyt. *goląbę*).

⁴⁰³ Por. hasło *Brucki* w *Sstp* (I 166) poprawione w erracie (I 443).

⁴⁰⁴ Tłum.: *Liniscenia to szata utkana z lnu i wełny, inaczej jest nazywana liniscius, właściwie barchan*.

2.3. *WokPet* III

(sygn. Lat.Q.ch.XVI.32, k. 1r–386r) – z klasztoru Benedyktynów w Sieciechowie, datowany na 2. poł. XV w.

Opisy: A. Brückner (1895b: 10–11), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 1288–1289).

Ten słownik zaczynał się początkowym fragmentem sekwencji na uroczystość Zesłania Ducha Świętego⁴⁰⁵. W opisie katalogowym odnotowano także urywek wersetu z Księgi Jeremiasza (na k. 1r): *domine nescio loqui quia puer ego sum* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1288). Nie znamy, niestety, dokładnego położenia tego fragmentu w obrębie wstępu *WokPet* III, a taka informacja byłaby pomocna w identyfikacji łąc. tekstu słownika, jako że charakterystyczny cytat biblijny odpowiednio otwierał przedmowę do *Brevilogu* oraz zamykał przedmowę do rozariuszy. Za związkami *WokPet* III z polską redakcją *VEx* jednoznacznie przemawia natomiast cytowane w *Katalogu rękopisów utraconych* zakończenie wokabularza. Laudacja zawierająca modlitewne wezwanie do Boga, Najświętszej Maryi Panny i św. Stanisława, patrona Polski⁴⁰⁶, jest bardzo podobna do laudacji w zakończeniach kilku rozariuszy (por. Jasińska i in. 2019: 154)⁴⁰⁷, zwłaszcza *RozPaul* (k. 274v). Niemal identyczny fragment laudacji zanotowano również w opisie katalogowym *WokPet* VI (o czym dalej).

Tytuły dzieła zamieszczone w opisach katalogowych są bardzo ogólne i niezbyt pomocne w identyfikacji łąc. tekstu *WokPet* III. W Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu rękopis skatalogowano jako *Ex summa Joannis de Janua vocabularium authore anonymo* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1288)⁴⁰⁸. Być może ustalono ten tytuł na podstawie informacji podanych na grzbiecie kodeksu, które odnotowała M. Hornowska – oprócz kartki G. Lefebvre’a o treści *Joanno de Janua* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1289) znajdował się tam napis *Anonimi Poloni vocabularius* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1288), można więc powiedzieć jedynie, że była to przeróbka *Catholiconu* zredagowana przez jakiegoś Polaka. Podsumowując: dostępne informacje są niewystarczające do ustalenia, do jakiego tekstu łąc. dopisano polskie glosy w *WokPet* III,

⁴⁰⁵ *Sancti Spiritus assit nobis gratia* (k. 1r, tłum.: *Niech łaska Ducha Świętego będzie z nami*). Zanotowano go również nad tekstem na początku *WokPet* IV, o czym dalej (por. Kaliszuk 2016: t. 2, 542). Zbieżność może być przypadkowa, wezwanie się bowiem w wielu miejscach, np. na k. 253v kodeksu zawierającego *RozKap* (pod innym tekstem).

⁴⁰⁶ Na k. 386r: *Sic itaque finitur presens libellus qui non est nouellus sed uetellus vel antiquus. Pro cuius fine sit benedictus dominus Deus almus et eius genitrix Beata sancta Maria intacta sanctusque praesul Stanislaus pater pius Polonorum patronus sub cuius vexillo perpeties tribuitur omni Polono totaque celestes curia sit nunc benedicta Tandemque Deus scholarum nos faciet regnare in secula seculorum. Amen.* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1288).

⁴⁰⁷ W odróżnieniu od pisarzy *RozKap* (k. 248r), *RozPaul* (k. 274v) i *RozOss* II (k. 251v) pisarz *WokPet* III (k. 386r) prosił o udział w wiecznym królowaniu nie „Boga Niebios” (*Deus polorum*), lecz „Boga scholarzy” (*Deus scholarum*).

⁴⁰⁸ O zastrzeżeniach dotyczących identyfikacji średniowiecznych rękopisów przez rosyjskich bibliotekarzy por. J. Kaliszuk (2016: t. 1, 109–112).

żadna z nich nie wyklucza jednak, że wokabularz ten był rozariuszem, a treść laudacji za tym przemawia.

Wokabularz miał układ jednokolumnowy, sporządzono go ładnym, ale niezbyt starannym pismem (Kaliszuk 2016: t. 2, 1288). Zawierał glosy wewnętrzne, opatrzone go również glosami na bocznych marginesach pisanymi „ręką społeczną” (Brückner 1895b: 10). Miniator wypełniał puste miejsca wierszy pobożnymi wesechnieniami do Matki Bożej (pisanymi po polsku). Zapisał też końcową formułę w postaci *Et sic est finis huius operis*⁴⁰⁹ (Kaliszuk 2016: t. 2, 1288), nie znamy zatem żadnych okoliczności ukończenia słownika.

A. Brückner wybrał z *WokPet* III polskie odpowiedniki 76 haseł łac. (łącznie 81 wyrazów). Zawartość glos w tym zabytku jest najbardziej zbliżona do *RozPaul* (22 hasła łac. mają identyczne odpowiedniki), w nieco mniejszym stopniu do *RozKap*, *RozOss* I i *RozOss* II (odpowiednio 19 oraz po 18 haseł). 15 haseł z identycznymi polskimi glosami łączy *WokPet* III z *WokPet* VII, a 9 z *WokPet* II. Natomiast 20 haseł glosowanych w *WokPet* III nie ma polskich odpowiedników w innych słownikach z analizowanej grupy.

W *Średniowiecznym słownictwie...* dwie glosy z *WokPet* III wymienione są bez łac. wyrazów hasłowych „*vyadlo*, *zuzelicza* itd.” (Brückner 1895b: 10), ale ich podstawy glosowania da się odtworzyć na podstawie innych wokabularzy, por. np. *Calatripa viadlo* (*WokPet* II), *Ca<la>tripa (...) id est girgillus instrvmentum femineum quod alio nomine dicitur devolutorium vlg. vyadlo*⁴¹⁰ (*RozKap* k. 32r, w. 4); *Calchiton zuzelicza* (*WokPet* VII), *Calchiton (...) est illud quod resultat de ferro quando purgatur in fornace proprie zvezelicza*⁴¹¹ (*RozOss* III k. 16av, 11).

Wśród glos wynotowanych przez A. Brücknera osobliwością jest *okvn* (czyt. *okuń* ‘okoń’) jako odpowiednik łac. *spata* ‘miecz’. Na podstawie zachowanych wokabularzy udało się ustalić, że glosa prawdopodobnie miała się odnosić do hasła *sparus* ‘gatunek ryby’⁴¹². W zachowanych rozariuszach hasła *spata* i *sparus* sąsiadują ze sobą, por. *Spata dicitur cu<l>tellus vel gladius ex utraque parte scindens... Sparus... dicitur telum rusticum missile quia spargatur id est mittitur... et quidam piscis dicitur spargus quia est eiusdem figure*⁴¹³ (*RozOss* III k. 226v, w. 1–5). Błędne powiązanie podstawy glosowania z jego tłumaczeniem było efektem pomyłki pisarza lub wydawcy *WokPet* III.

⁴⁰⁹ Tłum.: *I tak ukończone jest to dzieło.*

⁴¹⁰ Tłum.: *Ca<la>tripa (...) to jest girgillus przyrząd kobiecy, który inaczej nazywa się devolutorium, pospolicie wijadlo.*

⁴¹¹ Tłum.: *Calchiton (...) jest tym, co pozostaje z żelaza, kiedy się je oczyszcza, przetapiając w piecu, właściwie żuzelica.*

⁴¹² Opracowała D. Kołodziej.

⁴¹³ Tłum.: *Spata to nóż albo miecz obosieczny... Sparus... to pocisk używany przez chłopów, broń, którą się miota, to jest rzuca... także pewna ryba zwana spargus, która jest tego samego kształtu (tj. grotu oszczepu). W tekście łac. mowa o rybie okoniokształtnej zwanej doradą (*Sparus aurata*).*

Hasło i glosę, które A. Brückner odczytał w postaci *Sororina *swiza*, należy zapewne interpretować jako *sororinus szurza* ('brat żony, szwagier'). W wypadku wyrazu zapisanego w *WokPet* II w postaci *mrajoszcz!*, będącego odpowiednikiem łac. *mulsum*, nie udało się zaproponować transkrypcji ani rektyfikacji. Być może glosator miał na myśli *moszcz*, por. *Mulsum est potio ex aqua et melle etiam pro nouo vino inuenitur moscz, secundum aliquos mulsum swarka dicitur*⁴¹⁴ (*WokLub* k. 85r, p. marg., w. 37)⁴¹⁵.

Na podstawie poświadczeń z zachowanych słowników udało się też odszyfrować, co oznaczają łac. uzupełnienia w nawiasach, którymi A. Brückner opatrzył trzy cytaty z *WokPet* III. Są to bądź fragmenty łac. definicji hasła w wokabularzu – *Bulla (in aqua cadente pluvia) klobuky* (Brückner 1895b: 10), por. *Eciam bulla dicitur illud, quod fit in aqua cadente pluuii, proprie klobuczky, uel ex bulacione aque*⁴¹⁶ (*RozOss* II k. 34v, w. 35), bądź ich streszczenia, np. *Cauma (solis) szrzechoga* (Brückner 1895b: 10), por. *Cavma (...) est calor uel incendium, uel pluvia calida et est proprie caliditas aeris proueniens a sole vlg. ssrzechoga*⁴¹⁷ (*RozOss* III k. 22r, w. 14).

2.4. *WokPet* IV

(sygn. Lat.F.ch.I.401, k. 10r–136v) – z Biblioteki Załuskich (?), datowany na 2. poł. XV w.

Opisy: A. Brückner (1895b: 11), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 542–543).

WokPet IV to zabytek trudny do jednoznacznej identyfikacji. W Katalogu Cezarskiej Biblioteki Publicznej został określony jako *Expositio vel dictionarium* (Kaliszuk 2016: t. 2, 542–543), A. Brückner nazwał go *granariuszem* (1895b: 11), a w notatce zamieszczonej na wewnętrznej stronie przedniej okładki słownik został

⁴¹⁴ Tłum.: *Mulsum to napój z wody i miodu, także na określenie młodego wina, moszcz, według niektórych mulsum nazywa się zwarka.*

⁴¹⁵ W rozariuszach łac. kontekst tego hasła jest bardziej rozbudowany, np. w *RozOss* II: *Mulsum est vinum melle dulcoratum siue pocio ex vino et melle mixta, que secundum Grecismum melliciatum dicitur... Item secundum medicos dicitur pinguedo lactis ex qua fit caseus, eciam mulsum dicitur idromel uel medo secundum quosdam; eciam significatur primisco vel vino nouo, vt dicitur in libro Hesdre: Comedite pinguia et bibite mulsum...* (k. 147r, w. 3–8, tłum.: *Mulsum to wino słodzone miodem lub napój z wina zmieszanego z miodem, które według słownika Grecismus nazywa się melliciatum... Według medyków tak nazywa się tłuszcz mleczny, z którego robi się ser, nadto mulsum jest nazywane hydromel albo medo według niektórych; także oznacza pierwociny lub młode wino, jak w Księdze Ezdrasza: jedzcie rzeczy tuste i pijcie słodycz – cytat biblijny pochodzi z Neh 8, 10). Wadliwie zapisana glosa *mrajoszcz* w *WokPet* III może teoretycznie dotyczyć drugiego znaczenia *mulsum*, jak w *RozKap*: *Mulsum... dicitur pinguedo lactis ex qua fit caseus vlg. szmyothana* (k. 160v, w. 38), choć to mało prawdopodobne.*

⁴¹⁶ Tłum.: *Nadto bulla oznacza to, co tworzy się na wodzie, gdy pada deszcz, właściwie klobuczki, lub w czasie bulgotania wody.*

⁴¹⁷ Tłum.: *Cauma (...) to gorąco lub żar, lub ciepły deszcz, a właściwie spiekota pochodząca od słońca, pospolicie śrzechoga.*

scharakteryzowany jako „Explicatio verborum physica sacrae scripturis”⁴¹⁸ (Kaliszuk 2016: t. 2, 542), co wskazywałoby na słownik leksyki biblijnej.

Na początku odnotowanego przez M. Hornowską tekstu wokabularza znajduje się cytat z księgi Jeremiasza⁴¹⁹, a jego dalszy fragment, mówiący o słowach proroka (także pochodzący z przedmowy *Brevilogu*), nie występuje we wstępie do rozariuszy. Trudno stwierdzić, czy wokabularz zachowywał trzyczęściowy układ *Brevilogu*, czy też był kompilacją rozpoczynającą się tym samym wstępem, ale opracowaną w układzie alfabetycznym. Skoro A. Brückner i M. Hornowska nie wspominają o żadnym podziale listy haseł, *WokPet IV* przypuszczalnie przypominał budowę *WokJag* i *WokRacz*, a nie *WokPet I*. Niewykluczone też, że rękopis był niekompletny, ponieważ ostatni odnotowany przez M. Hornowską wyraz hasłowy to rzeczownik *ventrale*⁴²⁰. Na początku słownika nad tekstem zapisano inicjalny fragment sekwencji na uroczystość Zesłania Ducha Świętego: *Sancti Spiritus assit nobis gratia. Amen*, podobnie jak w *WokPet III*.

Wokabularz był ułożony w dwóch kolumnach, sporządzono go starannym, ładnym pismem (Kaliszuk 2016: t. 2, 542). Zajmował środkową część kodeksu, który zawierał ponadto fragmenty tekstów pieśni i antyfon z nutami (k. 1–9v, 137v–145v) – wszystkie spisane tą samą ręką. Oprócz kilkudziesięciu glos zanotowanych w słowniku, kilka odnalazł A. Brückner na „karcie okładkowej” (1895b: 11).

A. Brückner zacytował z *WokPet IV* polskie odpowiedniki 32 łac. haseł (łącznie 34 wyrazy). Na podstawie tak niewielkiej próbki materiału trudno określić powinowactwo *WokPet IV* z pozostałymi słownikami z analizowanej grupy. A. Brückner wyraźnie starał się wynotować unikatowe słownictwo – aż 12 haseł glosowanych w tym zabytku nie ma polskich odpowiedników w innych omawianych wokabularzach. Natomiast 7 haseł *WokPet IV* ma identyczne polskie odpowiedniki w *RozKap*; w *RozOss II* jest ich 6, w *RozPaul* i *RozOss I* – po 5.

2.5. *WokPet V*

(sygn. Lat.F.ch.I.294, k. 1r–166v) – z klasztoru Bożogrobców w Miechowie, 1462 r.

Opisy: A. Brückner (1895b: 11), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 430–431).

W opisie katalogowym *WokPet V* odnotowano krótkie fragmenty zarówno incipitu, jak i eksplicytu tekstu (Kaliszuk 2016: t. 2, 430). Jak podaje Kaliszuk, słownik rozpoczynał się podobnie do *VEx*, a zatem i do rozariuszy: *Sequo vocabula-*

⁴¹⁸ Być może autorem tego tekstu był J.A. Załuski, w materiałach M. Hornowskiej cytat z adnotacją „źle czytany” (Kaliszuk 2016: t. 2, 542).

⁴¹⁹ Na k. 10r: *A a a domine deus meus nescio loqui quia puer sum. Hieremie primo [I, 6]. Licet istud verbum propheticum* (Kaliszuk 2016: t. 2, 542).

⁴²⁰ *Ventrale est zona juxta ventrem* (k. 136v, tłum.: *Ventrale to przestrzeń w okolicy brzucha*) (Kaliszuk 2016: t. 2, 542), por. np. *WokRacz* k. 197v, w. 8.

ry et vary et autentici videlicet hugwicio catholiconis publicius breuiloquium⁴²¹... (k. 1r), a kończył słowami *Explicit Granarius sive Rosarius* (k. 166v) – podobnie do *WokPet* II. Notka sporządzona piśmem XVIII w. na dole k. 1r potwierdza, iż był to słownik w układzie alfabetycznym (Kaliszuk 2016: t. 2, 431). Tytuł na karcie Ł. Gołębiowskiego: „*Dictionarius ad instar Hugwicii catholiconis*” (Kaliszuk 2016: t. 2, 430) nie wnosi nowych informacji, nawiązuje jedynie do źródeł wokabularza wymienionych w incipicie.

W przeciwieństwie do większości wokabularzy petersburskich znane są okoliczności powstania *WokPet* V. Był on własnością klasztoru Bożogrobców w Miechowie, z eksplicytu wynika, że Albert z Miechowa ukończył jego pisanie w 1462 r. (Kaliszuk 2016: t. 2, 430).

Wokabularz był ułożony w dwóch kolumnach, sporządzony starannym, czytelnym piśmem. A. Brückner nie podał informacji o tym, czy glosy były położone wewnątrz wierszy, czy na marginesach, odnotował tylko, że ich rozmieszczenie było nierównomierne⁴²². Oprócz słownika kodeks zawierał *Rubrica de Racionali collecta super indumentum sacerdotis* (k. 167r–?) oraz tekst Biblii (Nowy Testament) i rejestr ksiąg Starego Testamentu z 1465 r. pisane przez Piotra ze Skarzeszowa, bożogrobca (k. 172r–326v) (Kaliszuk 2016: t. 2, 430–431).

A. Brückner przytoczył z tego rękopisu zaledwie pięć glos, co może sugerować, że obecny w nim polski materiał językowy zasadniczo nie różnił się od tego zanotowanego w innych wokabularzach petersburskich będących przedmiotem jego badań. Rzeczywiście, niemal wszystkie zamieszczone w artykule wyrazy powtarzają się w innych przekazach rozariuszy⁴²³, np. *Titillare laszkthacz*, por. *Catilio (...)* *est deglutire uel sonare ut catulus. Item quidam dicunt catillo (...)* *id est titillare proprie laszkacz*⁴²⁴ (*RozKap* k. 36r, w. 24) i *Catillo lesktacz* (*WokPet* II). Może to przemawiać za przynależnością *WokPet* V do polskiej redakcji *VEx*.

⁴²¹ W *Katalogu rękopisów utraconych* błędnie zapisany w cytacie wyraz *sequo* słusznie został retyfikowany na *Ex quo*. Co do wyrazu *publicius*, sądzę, że trafniej będzie go poprawić na *Puericius* niż na *Papias*, jak proponuje J. Kaliszuk (2016: t. 2, 430). Por. *Hugwicio, Katholicon, Puericius, Breuilogus, Papias, Brito* (*RozKap* k. 3r, w. 1–2) – ta sama lista źródeł występuje również w *WokPet* II.

⁴²² „Wyrazy polskie giną ku końcowi” (Brückner 1895b: 11).

⁴²³ Wyjątkiem jest hasło *Abimere wżgardzicz*. Podstawa glosowania została prawdopodobnie błędnie zapisana przez pisarza lub niewłaściwie odczytana przez wydawcę – w *RozKap* kształt lasek środkowych liter tego łac. czasownika sugeruje równie niepoprawną lekcję *abiniere* (k. 4v, w. 8). Ze względów semantycznych należałoby raczej czytać *abnuere*, por. *Abnuere id est refutare vel recusare verschmehen othrzecz szya* (*WokLub* k. 2r, p. marg., w. 5, tłum.: *Abnuere to jest odmawiać albo sprzeciwiać się, ganić, odrzec się*).

⁴²⁴ Tłum.: *Catilio to przelykać lub wydawać glos jak szczenię. Ponadto niektórzy mówią catillo (...) to jest laskotać, właściwie laskać.*

2.6. *WokPet VI*

(sygn. Lat.F.ch.I.338, k. 1r–171r) – z klasztoru Bożogrobców w Miechowie, 1473 r. Opisy: A. Brückner (1895b: 11–12), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 483).

Z powodu uszkodzenia pierwszej karty *WokPet VI* brak danych o początku słownika, w opisie katalogowym odnotowano natomiast dwa fragmenty zakończenia tekstu z k. 171r. Pierwszy z nich to modlitewne wezwanie do Boga, Matki Bożej i św. Stanisława, które bardzo przypomina laudacje w zachowanych rozariuszach oraz w *WokPet III*:

Sic itaque finit primus libellus qui non est novellus seu vetus et antiquus pro sme [?] t [?]⁴²⁵ ... sit benedictus deus almus et eius genitrix sancta virgo Maria intacta sanctusque praesul Stanislaus pater pius polonorum patronis... (Kaliszuk 2016: t. 2, 483).

Drugi cytowany fragment zakończenia *WokPet VI* pochodzi z eksplicytu. Pisarz kodeksu – brat Andrzej z Miechowa – zamieścił w nim swoje imię (w formie zlatynizowanej) w postaci swego rodzaju zagadki, rozbijając je na trzy sylaby: *Est enim An prima [...] Dre secunda et tribus adde As est nomen Andreas* (Kaliszuk 2016: t. 2, 483). Ten sam konwencjonalny chwyt zastosował jego imiennik, Andrzej ze Skrzypny, pisarz *RozPaul*, a także Mikołaj, pisarz *WokPet IX* – ci jednak nie podali czytelnikowi rozwiązania szarady.

Niestety nie znamy autentycznego tytułu *WokPet VI*. Jeśli był on umieszczony w eksplicytcie⁴²⁶, najprawdopodobniej znajdował się we fragmencie tekstu pominiętym w opisie katalogowym (między wezwaniem modlitewnym a datą ukończenia pracy). Na grzbiecie oprawy kodeksu widniał napis „Dictionarium”, a w katalogu petersburskiej biblioteki słownik figurował jako „Dictionarium ad instar Catholiconis” (Kaliszuk 2016: t. 2, 483) – przypomina to określenie Ł. Gołębiowskiego użyte w odniesieniu do *WokPet V*. Dwa miechowskie wokabularze (*WokPet V* i *VI*) opracowane „na wzór Katolikonu” łączyło wiele podobieństw, prawdopodobnie oba były rozariuszami.

WokPet VI był ułożony w dwóch kolumnach, sporządzony pięknym i czytelnym pismem Andrzeja z Miechowa, który ukończył pracę w 1473 r. (Kaliszuk 2016: t. 2, 483). Omawiając *WokPet VI*, A. Brückner stwierdził, że polskie tłumaczenie haseł było dodane „tu i owdzie na boku”, wymienia też jedną głosę wewnętrzną (1895b: 12), opis katalogowy wspomina o licznych głosach marginalnych (Kaliszuk 2016: t. 2, 483).

⁴²⁵ Odczytanie tego fragmentu tekstu niepewne, *W katalogu rękopisów utraconych* zostały zaproponowane dwa warianty rektyfikacji: *cuius fine* bądź *sanctissimae Trinitatis*. Kierując się paralelnymi fragmentami zachowanych przekazów słowników, można zaproponować lekcję *fine cuius*.

⁴²⁶ Por. *Explicit granarius* (*RozPaul* k. 274v); *Explicit granarius seu granarium* (*RozOss II* k. 251v); *Explicit Granarius sive Rosarius* (*WokPet V* k. 166v).

A. Brückner przytoczył z *WokPet* VI próbkę pięciu glosowanych haseł łac. na litery *L* (z k. 91) i *M* (z k. 94). Spośród nich 2 hasła nie mają polskich glos w żadnym ze słowników z analizowanej grupy⁴²⁷, natomiast hasło *Lucilia* jest notowane z tym samym polskim odpowiednikiem *koszlek* ('pliszka siwa, zwana też koziołkiem') w *RozPaul* (k. 153v, w. 48), *RozKap* (k. 148r, w. 4), *RozOss* I (k. 119vb, w. 24), *RozOss* II (k. 133v, w. 39) oraz w *WokPet* II, *WokPet* III i *WokPet* IV.

2.7. *WokPet* VII

(sygn. Lat.Q.ch.I.100, k. 1r–280v) – nieznaney proveniencji, 1463 r.

Opisy: A. Brückner (1895b: 12–13), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 826).

Opis katalogowy *WokPet* VII jest bardzo lakoniczny, gdyż M. Hornowska nie omawia go w swoich materiałach, dostępne są tylko dane z katalogu petersburskiej biblioteki (Kaliszuk 2016: t. 2, 826). Eksplicyt zabytku cytuje na szczęście A. Brückner: *Explicit Rosarius seu Granarius qui tercio vocabulo nuncupatur Brevilogus et est fin. 1463* (k. 280r) (1895b: 12). Spośród wszystkich wokabularzy, w których podano w tym miejscu tytuł ukończonego dzieła, tylko w tym jednym przekazie wymieniono wszystkie trzy nazwy występujące w przedmowie rozariusz – *Granarius*, *Rosarius* i *Brevilogus*. Sugeruje to związki *WokPet* VII z polską redakcją *VE*.

Nie znamy opisu kodykologicznego rękopisu ani jego proveniencji. Wiadomo tylko, że na ostatniej karcie słownika znajdowała się łac. nota „No. Gomor. est qrtto ps. ...” (Kaliszuk 2016: t. 2, 826). Słownik zawierał glosy wewnętrzne, powtarzane minią na bocznych marginesach, „ale w późniejszych partjach niema ich już w tekście, a są tylko minją na boku dopisane” (Brückner 1895b: 12), kolejne glosy marginalne dodano „młodsza ręką”. Podobnie jak w wypadku *WokPet* II, A. Brückner cytował je w nawiasach „dla odróżnienia od tamtych” (1895b: 12). Może to wskazywać na spory dystans czasowy między dopiskami dwóch glosatorów. Polskie wyrazy (częściowo nieczytelne) znajdowały się również na „okładce pergaminowej” (Brückner 1895b: 12).

W nawiasie znajduje się również łac. uzupełnienie kontekstu jednego z haseł: *Cartallum (sporta scutellarum) sadno*. A. Brückner zwykle ograniczał się do podania podstawy glosowania polskiego wyrazu, w tym wypadku jednak dodał fragment łac. definicji hasła, por. *Cartallum uel cartellum id est sporta scutellarum vlg. sandno uel est vas in quo mortui reponuntur*⁴²⁸ (*RozOss* I, k. 46ra, w. 46).

Badacz wybrał z dość obfitego materiału *WokPet* VII polskie odpowiedniki 97 haseł łac. (łącznie 104 wyrazy), w tym 18 haseł łac. opatrzonych wyłącznie glosami

⁴²⁷ *Lucanarius* z glosą *lyeszny* oraz *Lucinia* z glosą *skowronek*.

⁴²⁸ Tłum.: *Cartallum* lub *cartellum* to kosz, wyplatana taca, pospolicie *sądno* (czy *sędno*) lub naczynie, w którym przechowuje się prochy zmarłych.

„młodszej ręki”⁴²⁹; w wypadku trzech kolejnych haseł nowa glosa została dodana obok starszej, np. przy haśle *Keyo* najpierw dopisano *cobyly*, a następnie *cobylyene* (por. np. *Keyo* (...) sc. *lignum extensum ante vias castrorum uel ciuitatum in seditionibus ad deffensionem vlg. kobylenye*⁴³⁰ – *RozPaul* k. 144v, w. 44).

Część glos z *WokPet* VII powtarza się w zachowanych wokabularzach – najczęściej w *RozPaul* (19 haseł łac. ma identyczne odpowiedniki w obu zabytkach). W *RozOss* II i *RozOss* III takich miejsc jest po 16, w *RozOss* I – 15, a w *RozKap* i *WokLub* – po 13. Ponadto 15 haseł łac. z identycznymi polskimi glosami łączy *WokPet* VII z *WokPet* III, a 9 z *WokPet* II. Natomiast 25 haseł glosowanych w *WokPet* VII nie ma polskich odpowiedników w innych słownikach z analizowanej grupy. W zabytku poświadczono są hapaksy, np. *gorzałość*, *kluczka*, *niciedlnice*.

2.7.1. Opis grafii

S a m o g ł o s k a n o s o w a p r e d n i a jest zapisywana przez **q** *blysznqtha*, *thqszycz* (czyt. *tężyc*), *rthqcz*, *jqdza*, **a** *osszya*, **am** *szamby*.

S a m o g ł o s k a n o s o w a t y l n a jest zapisywana przez **q** *wqthek*, *thqza* (czyt. *tąże*), **a** *sadno*, **u** *zuzel* (czyt. *żązel*).

M i ę k k o ś ć s p ó ł g ł o s e k p r e d s a m o g ł o s k ą jest oznaczana za pomocą **y** *blonye*, *osyenyne*, *bukyew* lub **i** *mientus*, *glownia*. W niektórych wyrazach nie oznaczono miękkości *dzeska* (czyt. *dziezka*). Zdarzają się też przykłady oznaczania miękkości poprzedniej lub następnej spółgłoski *cobylyene* czy niewłaściwych spółgłosek **syqszzen* (czyt. *sqzeń*).

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska **s** jest zapisywana przez *s* *strzemien*, *osszya*, *rostvcharz*, *poselkini*, *mientus*.

Głoska **z** jest zapisywana przez *sz* *szamby*, *droszd*, *kyernosz*, *z zantvusz*, *zasadka*, *s potrzebysna*.

Głoska **š** jest zapisywana przez *sz* *thaszka*, *kruszyna*, **sch** *schpicza*, *dyschel*, *plesch*, *s szebl*, *skapa*.

Głoska **ś** jest zapisywana przez *z* *zolna*, *zuzelicza*, **s** *dzeska*, *podnosek* (czyt. *podnożek*), *sz rogosza*, *thqszycz*.

Głoska **ś** jest zapisywana przez *s* *slad*, *garszcz*, *odrosl*.

I n n e g ł o s k i

Głoska **i** jest zapisywana przez **i** *ikri*, *ikry*, *vir*, *poselkini*, **y** *kythla*, *nyczedlnyche*. W zapisie *vyadlo* (czyt. *wijadło*) litera **y** oznacza zarówno gloskę **i**, jak też **i** niezgłoskotwórcze.

⁴²⁹ Spośród nich 3 hasła – *mercurius*, *resqua* i *volema* – nie mają pol. odpowiedników w innych źródłach cytowanych w Sstp.

⁴³⁰ Tłum.: *Keyo* (...) mianowicie drewno wysunięte na drogi prowadzące do grodu czy miasta dla obrony w czasie rozruchów, w polsce kobylenie.

Głoska *y* jest zapisywana przez *y* *pytel*, *rydzy*, *szamby*. W zapisie *frierka* (czyt. *fryjerka*) litera *i* oznacza zarówno głoskę *y*, jak też *i* niezgłoskotwórcze.

Głoska *e* jest zapisywana przez *e* *strzemien*, *mientus*, *sadze*.

Głoska *a* jest zapisywana przez *a* *pukavicza*, *zasadka*, *blysznqtha*.

Głoska *o* jest zapisywana przez *o* *odrosl*, *podkovacz*, *gardlo*.

Głoska *u* jest zapisywana przez *v* *kvbek*, *zantvsz*, *u* *strug*, *bukyew*.

Głoska *i* jest zapisywana przez *y* *yest*, *gronostay*, *i* *jalowyecz*⁴³¹, *jqda*. W zapisie *vyadlo* (czyt. *wijadlo*) litera *y* oznacza zarówno *i* zgłoskotwórcze, jak też *i* niezgłoskotwórcze. W wyrazie *frierka* (czyt. *fryjerka*) litera *i* oznacza zarówno głoskę *y*, jak też *i* niezgłoskotwórcze.

Głoska *p* jest zapisywana przez *p* *parthacz*, *trzepacz*, *skapa*.

Głoska *b* jest zapisywana przez *b* *brona*, *sczebl*, *brusblach*.

Głoska *m* jest zapisywana przez *m* *morderz*, *smyothana*, *czma*.

Głoska *f* jest zapisywana przez *f* *frierka*.

Głoska *v* jest zapisywana przez *w* *wszczanky*, *pythlowacz*, *bukyew*, *v* *valach*, *podkovacz*.

W zabytku odnotowano przykład oznaczania w wygłosie miękkości spółgłoski *w*: *czyrzwy* (czyt. *czyrzw*).

Głoska *t* jest zapisywana przez *t* *trzepacz*, *potrzebysna*, *pytel*, *th* *tharcza*, *pythlowacz*, *blysznqtha*, *lysth*.

Głoska *d* jest zapisywana przez *d* *droszd*, *nyczedlnyche*, *vyadlo*.

Głoska *c* jest zapisywana przez *cz* *nyczedlnyche*, *pukavicza*, *tluczeniecz*.

Głoska *z* jest zapisywana przez *dz* *rydzy*, *jqda*, *sadze*.

Głoska *l* jest zapisywana przez *l* *lysth*, *tluczeniecz*, *colthka*.

Głoska *n* jest zapisywana przez *n* *wszczanky*, *czoln*.

Głoska *č* jest zapisywana przez *cz* *czoln*, *tharcza*, *parthacz*.

Głoska *r* jest zapisywana przez *r* *rogosza*, *kyernosz*, *slosar*.

Głoska *ř* jest zapisywana przez *rž* *ržqsa*, *gorzaloocz*, *rostvcharz*.

Głoska *l* jest zapisywana przez *l* *zuzelicza*, *cluczka*, *odrosl*.

Głoska *é* jest zapisywana przez *cz* *czma*, *poczask*, *garszcz*, *trzepacz*.

Głoska *ž* jest zapisywana przez *dz* *dzeska*.

Głoska *ń* jest zapisywana przez *n* *przekypien*.

Głoska *k* jest zapisywana przez *k* *konyk*, *kvbek*, *pokrzyk*, *c* *cluczka*.

Głoska *g* jest zapisywana przez *g* *gorzaloocz*, *rogosza*, *glog*.

Głoska *χ* jest zapisywana przez *ch* *chochol*, *brusblach*, *valach*.

W wokabularzu wadliwie zapisano hasło **estula* **soszba* (z głosą w transkr. *sosnka*). Obok błędnej glosy **brodawak*, będącej odpowiednikiem hasła *puberta*, młodszą ręką dodano poprawną *brodawka*.

⁴³¹ A. Brückner używał w transliteracji litery *j*.

2.8. *WokPet VIII*

(sygn. Lat.Q.ch.XVI.2, k. 1v–282v) – nieznaney proveniencji, 1457 r.

Opisy: A. Brückner (1895b: 13), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 1281–1282).

Na tle pozostałych wokabularzy petersburskich *WokPet VIII* jest o tyle wyjątkowy, że zarówno w jego wstępie, jak i w zakończeniu pojawia się określenie *granarius*, ale nie w zestawieniu z nazwami *rosarius* ani *brevilogus*.

Titulus huius libri est Granarius tractatus de expositione vocabulorum multarum ignorantium a simplicibus extractus ex katholicon p... [recte: Papia?] Ysidoro Ung [recte: Ungwicione?]⁴³² Pristiano et alijs gramaticis qui plurimos compilatus propter pauperes qui libros praefatos non possunt praevallere (k. 1v).

Explicit liber granarij per manus onquedam [?] Pauli de Malonowo Dobrinyensis provincie... (k. 282v) (Kaliszuk 2016: t. 2, 1281–1282).

Słownik opracowany m.in. na podstawie dzieł Jana z Genui, Izydora z Sewilli, Hugucia z Pizy i Pryscjana z Cezarei miał służyć ubogim uczniom, podobnie jak *VEx*, ale wykorzystywał nieco inny kanon źródeł. Wbrew nazwie „Granarius” – poświadczonej także na grzbiecie oprawy (Kaliszuk 2016: t. 2, 1282) – wydaje się, że wokabularz ten znacznie różnił się od pozostałych „Rosarii albo Granarii” omawianych przez A. Brücknera. Mamy najprawdopodobniej do czynienia z kompilacją leksykograficzną odmienną od rozariuszy, jednak użyte przez Pawła z Malonowa określenia *granarius* oraz *de expositione vocabulorum*⁴³³ są niewystarczające do identyfikacji tekstu. Żadnego innego słownika o podobnym wstępie nie udało się dotąd odnaleźć.

WokPet VIII miał układ jednokolumnowy (z wyjątkiem ostatniej karty), sporządzono go kilkoma rękami. Początkowo pismo było niestaranne i poźółkłe, od k. 38 wyraźniejsze, dalej staranne (Kaliszuk 2016: t. 2, 1282). Informację o ukończeniu pracy w 1457 r. podał Paweł z Malonowa z Ziemi Dobrzyńskiej. Na okładce rękopisu umieszczono notatkę o gwałtownych zjawiskach pogodowych w Płocku w 1465 r. (Brückner 1895b: 13).

A. Brückner stwierdził, że w zabytku znajdowało się „nader mało” polskich wyrazów. Podał tylko jedno glosowane hasło **cauthus pyastha* – prawdopodobnie z błędnie zapisaną lub raczej źle odczytaną podstawą glosowania, którą należy poprawić na *canthus*⁴³⁴. W pozostałych wokabularzach z analizowanej grupy hasło *canthus* nie jest opatrzone glosą, jego polski odpowiednik *piasta* (identyczny z poświadczonym w *WokPet VIII*) można natomiast odnaleźć w łac.-pol. słowniku z rękopisu BJ 228 (k. 141r, por. Wisłocki 1877–1881: t. 1, 85) i w *Mamotreckie kaliskim* (k. 19r, por. Żurowska-Górecka i in. 1977: 81).

⁴³² W nawiasach sugerowane uzupełnienia zamieszczone w opracowaniu J. Kaliszuka.

⁴³³ Np. w rękopisie BJ 493 pod tytułem *De expositione vocabulorum* kryje się słownik Papiasza *Elementarium Doctrinae Erudimentum* (por. Kowalczyk i in. 1984: 123–124).

⁴³⁴ Rękopiśmienne litery *u* i *n* bywają niemożliwe do odróżnienia.

2.9. *WokPet IX*

(sygn. Lat. Q.ch. XVI.5, k. 1–301r) – z Biblioteki Załuskich, 1460 r.

Opisy: A. Brückner (1895b: 13), J. Kaliszuk (2016: t. 2, 1283–1284).

W wypadku *WokPet IX* dysponujemy tylko danymi o zakończeniu słownika (k. 301r), gdyż początkowe karty manuskryptu były zdefektowane. Pierwszą część tekstu zakończenia znamy z artykułu A. Brücknera:

Laus tibi sit Christe genitor quoque fili, Quia dignatus es per me hunc librum fieri. Nomen opusculi si scire vis indagare, Principium huius manifestabit tibi clare. Explicient multa vocabulorum modo gesta, Per hunc finita; si scire vis, hunc quere ita: Filius est Johannis et matre quoque rina, Preponendo cathe hoc nomen debite cernens Co ni preponens et huius laus superadde... (1895b: 13)

Dalszy fragment odczytała M. Hornowska:

Mille et quadringentis atque sexaginta annis tu(m) sanctis domini nativitatibus. O preclari flores honestamur Vis tribus ornatus dicitur ho CC beato (Kaliszuk 2016: t. 2, 1283).

Zakończenie tekstu poza pobożnymi wezwaniemami zawierało zagadkę z zaszyfrowanym tytułem dzieła (Jana [z Genui] *Cath[olicon]*) oraz przedstawionymi sylabami imienia pisarza (Nicolaus). Na grzbiecie oprawy kodeksu widniał napis „Johanno de Janua”, a J.A. Załuski zanotował na jednej z jego kart „Balbis Januarii Cath” (k. 2) (Kaliszuk 2016: t. 2, 1283). Być może był to przekaz *Catholiconu* Jana z Genui bądź którejś z jego skróconych wersji, trudno jednak podać jakieś bliższe informacje.

Wokabularz był bardzo zniszczony i częściowo nieczytelny, brak danych o jego układzie i wyglądzie pisma. Zdaniem A. Brücknera zawierał „kilka wyrazów polskich” (1895b:13), z których badacz podał jedno przykładowe hasło w postaci **uopelta puklerz*. Podstawę głosowania należy poprawić na [uo]pelta (por. *Pelta, dicitur a pellendo, id est scutum breuissimum in modum medie lune concawm proprie puklerz*⁴³⁵ – *RozPaul* k. 195v, w. 15). Hasło *pelta* z identycznym polskim odpowiednikiem jest również notowane w *RozOss II* (k. 170r, w. 38) i *RozOss III* (k. 174r, w. 42).

* * *

W *Średniowiecznym słownictwie...* wspomniane są jeszcze trzy inne łacińskie słowniki z Cesarskiej Biblioteki Publicznej (Brückner 1895b: 13), których nie wliczamy do numeracji wokabularzy petersburskich, gdyż nie zawierały polskiego słownictwa. Dla dopełnienia przeglądu „rosarii albo granarii” warto przytoczyć pokrótce informacje o tych rękopisach, by pokazać, na jak różnorodne zabytki leksykograficzne natrafił A. Brückner w czasie swoich poszukiwań.

⁴³⁵ Tłum.: *Pelta jest nazywana od pellendo, jest to najkrótsza tarcza w kształcie półksiężyca, właściwie puklerz.*

Wokabularz Lat.Q.ch.XVI.1 rozpoczynał się na k. 1r od słów: *A quo vocabularij et varii et autentici videlicet hugwitzio catholicicon* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1280), który przypomina nieco początek sieciechowskiego *WokPet II*⁴³⁶. Z eksplicytu dowiadujemy się, że pisarz, Julian z Miechowa, ukończył pracę w 1463 r., a dzięki karcie Ł. Gołębiowskiego znamy zakres haseł słownika: „Aleph–Zodiano” (czyżby *Zodiacus*?). Na grzbiecie oprawy widniał tytuł „Vocabularium” (Kaliszuk 2016: t. 2, 1281).

Wokabularz Lat.Q.ch.XVI.3 był dość zniszczony i niekompletny (wydarto ostatnią kartę), stąd brak danych na temat okoliczności jego powstania. Incipit tego słownika, przytoczony przez J. Kaliszuka: *A quo vocabularij vary et autentici videlicet hugii Catholicicon puericius...* (k. 1r), był niemal identyczny z wymienionym wyżej miechowskim rękopisem Juliana, co sugerowałoby zależność tekstu od *VEx*. Na grzbiecie oprawy widniał napis „Catholicicon” (Kaliszuk 2016: t. 2, 1282–1283). Na tylnej okładce zapisano trzy łac. wyrazy z polskim tłumaczeniem oraz łac.-pol. słowniczek nazw ryb (Brückner 1895b: 32).

Z kolei pochodzący z Biblioteki Załuskich wokabularz Lat.F.ch.XVI.9 z 1462 r. rozpoczynał się od słów *AA domine deus meus nescio loqui* (k. 1), podobnie jak *Brevilogus* i alfabetyczne słowniki *WokJag* oraz *WokRacz*. Eksplicyt nie zawierał informacji ułatwiających rozpoznanie łac. tekstu. J.A. Załuski opisał ten rękopis jako „Catholicicon” (Kaliszuk 2016: t. 2, 1269), choć taka identyfikacja była chyba mniej trafna niż w wypadku *WokPet IX*.

W swoim artykule A. Brückner dwukrotnie odwoływał się ponadto do „podobnego rękopisu” Lat.Q.ch.XVI.4⁴³⁷. Był to „Vokabularjusz Ex quo”, w którym brakowało obszerniejszych objaśnień łacińskich, a niemieckie glosy, częste z początku, przy końcu listy haseł pojawiały się znacznie rzadziej. Rękopis został sporządzony „w Lignicy przez Kaspra Wolfframsdrorff de Goltberg w 1455 r.” (Brückner 1895b: 6).

3. Zakończenie

W swoim artykule A. Brückner nie tylko zebrał przykłady ciekawego, rzadkiego polskiego słownictwa poświadczonego w XV-wiecznych łac. wokabularzach. Dzięki poszukiwaniom śladów działalności najdawniejszych polskich leksykografów, którzy nie ograniczali się do powielania obcych opracowań i objaśniania pojedynczych haseł, zwrócił uwagę na „polskie akcenty” odróżniające niektóre przekazy od ich zachodnioeuropejskich pierwowzorów. Wspólne omówienie *WokPet I–IX*

⁴³⁶ *Ad quo vocabularii et autentici videlicet Hugwitzio Katholicon...* (Kaliszuk 2016: t. 2, 1272).

⁴³⁷ Jak zaznaczył A. Brückner, wokabularz nie pochodził ze zbiorów wywiezionych z Warszawy, lecz z kolekcji Piotra Dubrowskiego przechowywanej w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu. W latach 1806–1807 z kolekcją tą połączono skonfiskowane manuskrypty z Biblioteki Załuskich (Kaliszuk 2016: t. 1, 98).

z *RozKap* oraz *RozOss* I–III przez A. Brücknera dało początek badaniom porównawczym łacińskich słowników z polskimi glosami.

Wobec bezpowrotnej utraty wokabularzy petersburskich wiele zagadek dotyczących zawartości tych zabytków pozostanie nierozwiązanych. Porównanie tych fragmentów, które znamy z cytatów, z zachowanymi przekazami średniowiecznych wokabularzy daje wyobrażenie o bogactwie i zróżnicowaniu słowników używanych niegdyś do nauczania łaciny na naszych ziemiach.

Wykaz stosowanych skrótów i znaków

Niniejszy wykaz nie obejmuje skrótów konwencjonalnych, np.: cm – centymetr, cz. – część, im. – imienia, m.in. – między innymi, np. – na przykład, nr – numer, ok. – około, por. – porównaj, r. – rok, s. – strona, św. – święty, t. – tom, w. – wiek, wzgl. – względnie. Znalazły się w nim skróty polskie i łacińskie stosowane w opracowaniach z zakresu językoznawstwa, historii oraz bibliotekoznawstwa.

a. – albo	msc. – miejscownik
al. – alias (inaczej)	narz. – narzędnik
bd. – brak danych	niem. – niemiecki
bier. – biernik	Nr Inw. – numer inwentarza
bot. – botaniczny	ogpol. – ogólnopolski
ca – circa	op. cit. – opus citatum, opere citato (dzieło cytowane, z dzieła cytowanego)
cel. – celownik	oprac. – opracował
coll. – collectivum	os. – osoba
czes. – czeski	p. marg. – prawy margines
cz.przesz. – czas przeszły	pl. tantum – plurale tantum
cz.przysz. – czas przyszły	pol. – polski
cz.ter. – czas teraźniejszy	psł. – prasłowiański
czyt. – czytaj	r – recto
d. marg. – dolny margines	ra – recto a (lewa szpalta karty recto)
daw. – dawny	rb – recto b (prawa szpalta karty recto)
dop. – dopełniacz	red. – redaktor, redakcja
ed. – editor, edidit (wydawca, wydał)	rkps – rękopis
Fot. – fotografia	r.m. – rodzaj męski
g. marg. – górny margines	r.n. – rodzaj nijaki
gr. – grecki	<i>RozDom</i> – <i>Rozariusz dominikański</i>
hd. – hochdeutsch (wysokoniemiecki)	<i>RozKap</i> – <i>Rozariusz kapitulny</i>
hebr. – hebrajski	<i>RozOss I</i> – <i>Rozariusz Ossolińskich I</i>
i in. – i inni	<i>RozOss II</i> – <i>Rozariusz Ossolińskich II</i>
inc. – inkunabuł	<i>RozOss III</i> – <i>Rozariusz Ossolińskich III</i>
k. – karta	<i>RozPaul</i> – <i>Rozariusz pauliński</i>
l. marg. – lewy margines	<i>RozWroc</i> – <i>Rozariusz wrocławski</i>
l.mn. – liczba mnoga	rus. – ruski
l.podw. – liczba podwójna	r.ż. – rodzaj żeński
l.poj. – liczba pojedyncza	sc. – scilicet (to znaczy)
łac. – łaciński, łacina	sim. – similiter (podobnie)
mian. – mianownik	

s.v. – sub verbo	współcz. – współcześnie, współczesny
sygn. – sygnatura	w transkr. – w transkrypcji
szp. – szpalta	wyd. – wydał, wydanie
tłum. – tłumaczenie	XV <i>ex.</i> – saeculo quinto decimo exeunte (koniec XV wieku)
transkr. – transkrypcja	XV <i>in.</i> – saeculo quinto decimo ineunte (początek XV wieku)
v – verso	XV <i>med.</i> – saeculo quinto decimo medio (połowa XV wieku)
va – verso a (lewa szpalta karty verso)	XV <i>p. post.</i> – saeculi quinti decimi pars posterior (2 połowa XV wieku)
vb – verso b (prawa szpalta karty verso)	XV <i>p. pr.</i> – saeculi quinti decimi pars prior (1. połowa XV wieku)
<i>VEx</i> – <i>Vocabularius Ex quo</i>	z. – zeszyt
vlg. – vulgariter (pospolicie)	zam. – zamiast
w. – wiersz	zob. – zobacz
<i>WokJag</i> – <i>Wokabularz jagielloński</i>	zool. – zoologiczny
<i>WokLub</i> – <i>Wokabularz lubiński</i>	
<i>WokPet</i> I–IX – <i>Wokabularz petersburski</i> I–IX	
<i>WokRacz</i> – <i>Wokabularz Raczyńskich</i>	
woł. – wołacz	

- [] ujmuje w transkrypcji litery bądź wyrazy zdaniem wydawcy zbędne
- < > ujmuje w transkrypcji litery bądź wyrazy uzupełnione przez wydawcę
- { } ujmuje w transkrypcji litery bądź wyrazy dopisane przez kopistę w interlinii lub na marginesie
- <...> ujmuje w transkrypcji lukę w tekście, której wydawca nie potrafi uzupełnić; ujmuje w transliteracji lukę w zabytku, która powstała na skutek uszkodzenia lub oznacza lukę w tekście opublikowanym, którego rękopis zaginął
- [[]] ujmuje w transliteracji litery bądź wyrazy wykreślone przez kopistę
- | w transliteracji oznacza koniec wiersza
- || w transliteracji oznacza koniec strony
- * oznacza w transkrypcji wyrazy osobliwe, podejrzane, także odstępstwa gramatyczne od podstawy łacińskiej lub błędy tłumacza
- ... w transliteracji oraz w transkrypcji oznacza pominięcie zbędnego fragmentu kontekstu
- (...) w transliteracji i transkrypcji oznacza pominięcie sigli gramatycznych w cytacie

Wykaz fotografii

Rozariusz kapitulny

Fot. 1. Notka o śmierci Władysława Jagiełły, k. 251v

Fot. 2. Inicjał litery *P*, k. 175r

Fot. 3. Dopiski pisarza na prawym marginesie z polską glosą na końcu, k. 48r

Fot. 4. Zapis na lewym marginesie ręką Piotra z Uścia z glosą *kapia wosku*, k. 180v, w. 3 i 4

Rozariusz Ossolińskich I

Fot. 1. Wybrane inicjały zapisane w kodeksie, k. 1ra, 2rb, 2va, 4rb, 5vb, 34ra

Fot. 2. Pojedyncze inicjały dopasowane do dwóch haseł, k. 14rb, 39rb

Rozariusz Ossolińskich II

Fot. 1. Poprawki w błędnie zarubrykowanych inicjałach, k. 35r

Fot. 2. Hasła *Braccale*, *Bracceum* i *Bracia* ze wspólnym inicjałem, k. 33v

Fot. 3. Hasło *Concors* z podhasłami *Concorditer*, *Concordia*, *Concordare*, k. 53r

Fot. 4. Wydzielone osobno pokrewne hasła: *Adoptare*, *Adoptacio*, *Adopcio*, *Adoptatus*, k. 6r

Fot. 5. Podkreślenie rubryką odwołanie do Papiasza w definicji hasła *Mathias*, k. 139v

Fot. 6. Polski wyraz *Graboluszk* pisany dużą literą, k. 24r

Rozariusz Ossolińskich III

Fot. 1. Duży inicjał *B*, k. 7v

Fot. 2. Średni inicjał *A*, k. 4v

Fot. 3. Mały inicjał *I*, k. 114r

Fot. 4. Mały inicjał *L*, k. 127r

Fot. 5. Łacińskie hasło *Cardo*, k. 18v

Rozariusz pauliński

Fot. 1. Duży inicjał *D*, k. 67r

Fot. 2. Fragment rozariusza zawierający polskie wyrazy, k. 89r

Wokabularz jagielloński

Fot. 1. Początek wstępu do *WokJag*, k. 1r

Fot. 2. Eksplicit, k. 351r

Fot. 3. Inicjał *I* w kształcie ryby, k. 167r

Fot. 4. Ozdobny inicjał *I* zapisany poziomo, k. 170r

Fot. 5. W inicjale *R* widoczny reprezentant *r*, k. 272v

Fot. 6. Tekst zapowiadający początek haseł na literę *a*, k. 1v

- Fot. 7.* Tekst zapowiadający początek haseł na litery *av*, k. 28v
Fot. 8. Pierwsze hasło rozpoczynające się od *av AVarus*, k. 29r
Fot. 9. *Siglum* gramatyczne przed hasłem *Clarus* nieoznaczonym rubryką, k. 59r
Fot. 10. Nowe hasła *Nubecula* i *Nubila* niezaczynające się od nowego wiersza, k. 212r
Fot. 11. Korekta oznaczenia gramatycznego wprowadzona przez kopistę, k. 52r
Fot. 12. Głosa niemiecka wpisana po objaśnieniu łacińskim, k. 3r
Fot. 13. Wyraz *proprie* wprowadzający głosę niemiecką, k. 2r
Fot. 14. Notatka kopisty, k. 228r
Fot. 15. Hasło *Gurges*, k. 142r

Wokabularz lubiński

- Fot. 1.* Początek słownika, k. 1r
Fot. 2. Głosy obcięte przy oprawie – fragment k. 86r
Fot. 3. *Hec Calepinus* – fragment k. 148v
Fot. 4. Sigła gramatyczne przy hasłach – fragment k. 38r
Fot. 5. Wykaz wyroczni sybillińskich – dolne marginesy kart 124v i 125r
Fot. 6. Zestawienia synonimów – fragmenty kart 45r i 1v
Fot. 7. Zestawienia paronimów – fragmenty kart 15v i 52v
Fot. 8. Słowniczek niem.-pol. z k. 150r oraz zapiski z kart 49v, 118v i 31v

Wokabularz Raczyńskich

- Fot. 1.* Duży inicjał *A*, k. 19v
Fot. 2. Hasła na litery *Ab*, k. 20v
Fot. 3. Duży inicjał *A*, hasła na litery *Ad*, k. 23r
Fot. 4. Etymologia wyrazu *lunula*, k. 138v
Fot. 5. Hasło *ffalanx, fallanga*, k. 106v
Fot. 6. Głosa *ochla*, k. 138r
Fot. 7. Łacińskie hasło *Allota*, k. 29r
Fot. 8. Głosa *wangrowathe myaszo*, k. 140r
Fot. 9. *Aqualiculis id est vozica quasi locus aque et proprie porcorum*, k. 38r
Fot. 10. *Fuluere vlg. brvnathnim bycz*, k. 113r

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne i drukowane

- RozKap*: *Rozariusz kapitulny*, rękopis Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. Ms 224.
- RozOss I*: *Rozariusz Ossolińskich I*, rękopis Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka, sygn. Fond 5 DE-520.
- RozOss II*: *Rozariusz Ossolińskich II*, rękopis Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka, sygn. Fond 5 DE-431.
- RozOss III*: *Rozariusz Ossolińskich III*, rękopis Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 1630/I.
- RozPaul*: *Rozariusz pauliński*, rękopis Archiwum Jasnogórskiego, sygn. Ms II-25.
- WokJag*: *Wokabularz jagielloński*, rękopis Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 2454.
- WokLub*: *Wokabularz lubiński*, inkunabuł Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, sygn. Inc. 78d.
- WokPet I*: *Wokabularz petersburski I*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.XVI.33.
- WokPet II*: *Wokabularz petersburski II*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.F.ch.XVI.12.
- WokPet III*: *Wokabularz petersburski III*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.XVI.32.
- WokPet IV*: *Wokabularz petersburski IV*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.F.ch.I.401.
- WokPet V*: *Wokabularz petersburski V*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.F.ch.I.294.
- WokPet VI*: *Wokabularz petersburski VI*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.F.ch.I.338.
- WokPet VII*: *Wokabularz petersburski VII*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.I.100.
- WokPet VIII*: *Wokabularz petersburski VIII*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.XVI.2.
- WokPet IX*: *Wokabularz petersburski IX*, niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.XVI.5.
- WokRacz*: *Wokabularz Raczyńskich*, rękopis Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 1360/I.

Literatura przedmiotu

- Basaj M., Siatkowski J. 2006: *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa.
- Benni T. i in. 1923: *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.
- Birkenmajer A. 1936: *Pecja*, Kraków.
- Bolz B., Żurowska-Górecka W. 1977: *Vergili Georgicorum schedae Gnesnenses*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 3, s. 41–89.
- Bracha K. 2013: *Casus pulchri de vitandis erroribus conscientiae purae. Orzeczenia kazuisacyjne kanonistów i teologów krakowskich z XV w.*, Warszawa.
- Brückner A. 1892: *Neue Quellen zur Geschichte der polnischen Sprache und Literatur*, „Archiv für slavische Philologie” XIV, s. 481–512.
- Brückner A. 1895a: *Kazania średniowieczne*, cz. II, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” XXIV, s. 317–390.
- Brückner A. 1895b: *Z rękopisów petersburskich*, cz. II: *Średniowieczne słownictwo polskie*, „Prace Filologiczne” V, z. I, s. 1–52.
- Brückner A. 1897: *Drobne zabytki języka polskiego XV wieku. Pieśni. Modlitwy. Glosy*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” XXV, s. 206–291.
- Brückner, A. 1909: *Przyczynki do średniowiecznego słownictwa polskiego zebrał i wydał dr. Bolesław Erzepki (Roczniki Tow. Przyj. Nauk Poznańskiego tom XXXIV, Poznań 1908, str. 1–139)*, „Prace Filologiczne” VII, s. 238–241.
- BWuj – 1999: *Biblia w przekładzie księdza Jakóba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstęp ks. Janusz Frankowski*, wyd. 2, Warszawa.
- Considine J. 2019: *Medieval Latin Christendom*, [w:] *The Cambridge World History of Lexicography*, pod red. J. Considine, Cambridge, s. 267–289.
- Deptuchowa E. 2001: *Problemy typu przyć/przyjść, przymować/przymować*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. VII, pod red. Z. Krążyńskiej, Z. Zagórskiego, Poznań, s. 59–70.
- Deptuchowa E., Frodyma M. 2018: *Głosowane rozariusze łacińskie jako źródło w badaniach nad średniowieczną polszczyzną*, „Język Polski” XCVIII, z. 3, s. 84–96.
- Erzepki B. 1900: *Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy. Podług rękopisu z roku 1532*, Poznań.
- Erzepki B. 1908: *Przyczynki do średniowiecznego słownictwa polskiego. Zebrał i wydał dr. Bolesław Erzepki. I. Glosy polskie wpisane do łacińsko-niemieckiego słownika (Vocabularius Ex Quo) drukowanego w roku 1490*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” XXXIV, s. 1–139.
- Formanowicz L. 1939: *Katalog inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie*, Poznań.
- Frodyma M. 2001: *Kłopoty z transkrypcją średniowiecznych tekstów polskich. Oboczność samogłosek nosowych w temacie*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. VII, pod red. Z. Krążyńskiej, Z. Zagórskiego, Poznań, s. 71–75.
- Frodyma M. 2018: *Słownictwo polskie w rozariuszu paulińskim. Uwagi wstępne*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. V, red. M. Mączyński, E. Horyń, E. Zmuda, Kraków, s. 179–187.
- Fros H., Sowa F. 1982: *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków.
- Glemma T. 1959: *Gładyszewicz Mateusz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VIII, pod red. K. Lepszego, Kraków–Warszawa–Wrocław, s. 101.
- Głombiowski K., Szwejkowska H. 1983: *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, Warszawa.

- Goetz G. 1923: *De glossariorum Latinorum origine et fatis. Corpus glossariorum Latinorum*, vol. I, Teubneri, Leipzig.
- Graczyk W. 2019: *Księgozbiory kolegiów kanonickich archidiakonatu wojnickiego do 1786 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” CXII, s. 137–150.
- Grubmüller K. 1967: *Vocabularius Ex quo. Untersuchungen zu lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters*, München.
- Grubmüller K., Schnell B., Stahl H.-J., Auer E., Pawis R. red. 1988–1989: *Vocabularius Ex quo. Überlieferungsgeschichtliche Ausgabe*, t. I–V, Tübingen.
- Grubmüller K. 1999: *Brevilogus*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters Verfasserlexikon*, ed. B. Wachinger, Berlin, s. 1033–1034.
- Henschenius G., Papebrochius D. 1738: *Acta Sanctorum Aprilis*, t. II, Venetiis.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie (nr 1505 do 5500)* 1926: maszynopis na prawach rękopisu, Lwów.
- Jasińska K., Klapper M., Kołodziej D. 2019: *Which Dictionary is Beautiful, Affluent and Concise at the Same Time? (in 15th-century Poland)*, [w:] *From Glosses to Dictionaries: The Beginnings of Lexicography*, ed. Ch. Benati, C. Händl, Newcastle upon Tyne, s. 147–163.
- Kaliszuk J. 2016: *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 1–2, Wrocław.
- Karbowiak A. 1898: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich. Część pierwsza: od 966 do 1363 r.*, t. I, Petersburg.
- Karbowiak A. 1903: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce. Wieki średnie: część druga. Okres trzeci od 1364 do 1432 r.*, t. II, Petersburg.
- Karbowiak A. 1923: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce. Okres przejściowy od 1433 do 1510 r.*, t. III, Lwów.
- Kawecka-Gryczowa A. 1956: *Katalog inkunabulów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Na podstawie materiałów Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław.
- Kędeńska, E., Kwilecka, I., Łuczak, A. 1999: *Wstęp*, [w:] *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska, część I (A–G)*, Warszawa, s. 11–53.
- Kętrzyński W. wyd. 1886: *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, Lwów.
- Klapper M. 2018: *Bolesław Erzepki jako wydawca zabytków staropolskiej leksykografii – na przykładzie „Przyczynków do średniowiecznego słownictwa polskiego cz. 1” (1908)*, „LingVaria” XIII, z. 2 (26), s. 97–107.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. 1964: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kot S. 1912: *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w XVI–XVIII wieku*, Lwów.
- Kowalczyk M. i in. 1984: *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej. Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. III, Wrocław.
- Kowalewicz H., Kuraszkiewicz W. wyd. 1974: *Wielkopolskie roty sądowe XIV–XV wieku*, t. IV, *Roty kaliskie*, Wrocław.
- Kucała M. 1978: *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W. oprac. 1962–1963: *Wyrazy polskie w słowniku łacińsko-polskim Jana Mączynskiego*, t. I–II, Wrocław.

- Kwilecka I. 1980: *Oryginal tak zwanego Słowniczka poznańskiego odnaleziony*, „Język Polski” LX, s. 8–15.
- Ledzińska A. 2014: *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych w pismach Izydora z Sewilli. Origo et fundamentum liberalium litterarum*, Kraków.
- Leńczuk M. 2015: *Zapisy polskie w słownikach i glosariuszach XV w. – terminy, źródła, perspektywy badawcze*, „Polonica” XXXV, s. 103–114.
- Łopaciński H. 1899: *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego*, „Prace Filologiczne” V, s. 681–976.
- Łoś J. 1925: *Gramatyka polska. cz. II. Słowotwórstwo*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Malec M. 1994: *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.
- Matwijów M., Ostromęcka E. oprac. 2010: *Informator o polonikach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Część I. Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zinwentaryzowane przed 1945 r.*, Wrocław.
- Muszyński M. 1968: *Glosy, zapiski i niektóre teksty polskie w starych drukach i rękopisach Biblioteki Kórnickiej do roku 1550*, cz. II, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 9–10, s. 154–282.
- OżSstp – 2005: *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, pod red. W. Twardzika we współpracy z E. Deptuchową i L. Szelachowską-Winiarową, Kraków.
- Ożóg K. 2000: *Praskie studia pralatów i kanoników katedralnych metropolii gnieźnieńskiej w drugiej połowie XIV wieku i na początku XV wieku*, [w:] *Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej. Pochodzenie i funkcjonowanie elity kościelnej*, red. A. Radziwiński, Toruń, s. 133–162.
- Pirożyńska Cz. 1972–1973: *Opis katalogowy rękopisu BJ 2454 (maszynopis)*, Kraków.
- Plezia M. 1959: *Wstęp*, [w:] *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa, t. I, s. V–XXXIV.
- Polkowski I. 1884: *Katalog rękopisów kapitulnych Katedry Krakowskiej*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, III, s. 161–164.
- Powitz G. 1983: *Johannes de Mera*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters Verfasserlexikon*, Senckenberg, t. IV, Berlin, s. 677–679.
- Pseudo-Petrus de Palude 1491: *Sermones quadragesimales thesauri novi*, Nürnberg.
- Rył J. 1972: *Katalog inkunabułów zespołu seminaryjnego Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 25, s. 115–208.
- Skoczek J. 1929: *Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej*, Lwów.
- Sosnowski R., Tylus P. 2010: *Co mówią stare rękopisy*, Kraków.
- Stopka K., 1994: *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków.
- Szujski J. 1874: *Trzy zabytki języka polskiego XIV i XV w.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” I, s. 43–46.
- Szujski Józef 2013: [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLIX, pod red. A. Romanowskiego, Warszawa–Kraków, s. 176–187.
- Szwejkowska H. 1961: *Książka drukowana w XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Warszawa.
- Szymański J. 1962: *Kapituła kolegiacka w Wojniczu 1465–1786*, Lublin.
- Szymański J. 2001: *Jak powstał wiersz o chłopach, którzy chytrze bydlą z pany*, [w:] *Ludzie, wierzenia, kościoł. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, pod red. W. Iwańczaka, S.K. Kuczyńskiego, Warszawa, s. 553–558.

- Szymczak J. 1994: *Sprzęt i technika obłęźnicza*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa, s. 257–270.
- Urban J. 2017: *Biblioteka Kapitulna na Wawelu*, „Rocznik Biblioteki Kraków” I, s. 205–229.
- Urbańczyk S. 1967: *Słowniki, ich rodzaje i użyteczność*, Wrocław.
- Voleková K. 2015: *Česká lexikografie 15. století*, Praha.
- Vulg – Gramatica A. curavit 1951: *Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatam Clementinam nova editio*, Vaticani.
- Walther H. ed. 1959: *Carmina Medii Aevi posterioris Latina. Cz. I. Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen*, Göttingen.
- Wanicowa Z. 2001: *Przejmowanie w języku staropolskim niemieckiej grupy spółgłoskowej st i związany z tym problem transkrypcji germanizmów*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. VII, pod red. Z. Krążyńskiej, Z. Zagórskiego, Poznań, s. 165–172.
- Wanicowa Z. 2020: *Cruces philologorum, czyli glosy polskie w Rozariuszu Raczyńskich*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. VII, red. E. Horyń, E. Zmuda, Kraków, s. 277–287.
- Wisłocki W. 1877–1881: *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, cz. 1–2, Kraków.
- Włodek Z. i in. 1980: *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej. Catalogus codicum manuseriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. I, Wrocław.
- Wojtkowski J. 1969: *Rekonstrukcja drugiego zeszytu katalogu inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 18, s. 81–124.
- Wojtkowski J. 1977: *Glosy i drobne teksty polskie do 1500 roku. Z inkunabułów Biblioteki Kapitulnej i Seminaryjnej w Gnieźnie*, Warszawa, s. 84–86.
- Zwiercan M. 1975: *Jan Twaróg z Bystrzykowa (Parisiensis)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, pod red. E. Rostworowskiego, Kraków–Warszawa–Wrocław, t. XX, s. 621–622.
- Żurowska-Górecka W. 1979: *Słowniki polskie przed Bartłomiejem z Bydgoszczy*, [w:] *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa-Poznań, s. 59–69.
- Żurowska-Górecka W., Kyas V. 1977–1980: *Mamotreky staropolskie*, cz. I–III, Wrocław.

Słowniki i encyklopedie

- BzB – Kędelska E. i in. oprac. 1999–2019: *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy wersja polsko-łacińska*, cz. I–VI, Warszawa.
- BzB 1532 – Bartłomiej z Bydgoszczy 1532: *Słownik łacińsko-polski*, rękopis Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu sygn. MS 97.
- BzB 1544 – Bartłomiej z Bydgoszczy 1544: *Słownik łacińsko-polski*, inkunabuł Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu sygn. Inc. 169.
- Calep – Calepinus A. 1574: *Dictionaryum undecim linguarum: Latina, Hebraica, Graeca, Gallica, Italica, Germanica, Belgica, Hispanica, Polonica, Ungarica, Anglica*, Basileae.
- Cn – Knapiusz G. 1621: *Thesaurus Polono-Latino-Graecus seu Promptuarium lingua Latinae et Graecae Polonorum usui accomodatum [...]*, Cracoviae.
- DC – Du Cange Ch. 1883–1887 (przedruk 1954): *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. I–X, Graz.

- Dief – Diefenbach L. 1857: *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis e codicibus manuscriptis et libris impressis concinnavit Laurentius Diefenbach*, Francofurti ad Moenum.
- Lexer M. 1930: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig.
- Maçz – Maçzyński J. 1564: *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnatum* [...], Regiomonti Borussiae.
- Mur – Mureliusz J. 1528: *Dictionarius Ioannis Murellii variarum rerum tum pueris tum adultis utilissimus, cum Germanica atque Polonica interpretatione, adiecto etiam vocabulorum et capitulorum indice* [...], Cracoviae.
- Müller W. ed. 1861: *Mittelhochdeutsches Wörterbuch mit Benutzung des Nachlasses von Georg Friedrich Benecke ausgearbeitet Wilhelm Müller und Friedrich Zarncke. Dritter Band T–Z, bearbeitet von Wilhelm Müller*, Leipzig.
- S I – Deptuchowa E. red. 2014: *Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia)*, Kraków.
- SXVI – Mayenowa M.R.; Mrowcewicz K. red. 1966–: *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. I–, Wrocław–Warszawa.
- SeBa – Bańkowski A. 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- SeBo – Boryś W. 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SeBr – Brückner A. 1989: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- SeS – Sławski F. 1952–1982: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- SGKP – Sulimierski F. i in. red. 1880–1902: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa.
- SgpK – Karłowicz J. 1900–1911: *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- SgpPAN – Karaś M. i in. red. 1977–: *Słownik gwar polskich*, t. 1–, Wrocław–Kraków.
- Skłp – Jougan A. 1992: *Słownik kościelny łacińsko-polski*, wyd. 4, Warszawa.
- SL – Linde S.B. 1807–1814: *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa.
- SłpKor – Korpanty J. 2001–2003: *Słownik łacińsko-polski*, t. 1–2, Warszawa.
- SłpPl – Plezia M. 1998–1999: *Słownik łacińsko-polski*, t. I–V, Warszawa.
- SłsCz – Varel L., Martinek J. red. 1987–: *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum. Slovník středověké latiny v českých zemích*, t. I–, Praha.
- SłsP – Plezia M.; Weysenhoff-Brożkova K.; Rzepiela M. red. 1953–: *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. I–, Wrocław–Kraków.
- SSNO – Taszycki W. red. 1965–1987: *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. I–VII, Wrocław.
- Sstp – Urbańczyk S. red. 1953–2002: *Słownik staropolski*, Wrocław–Kraków.
- SW – Karłowicz J. i in. red. 1900–1927: *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa.
- SWil – Zdanowicz A. i in. red. 1861: *Słownik języka polskiego*, cz. I–II, Wilno.
- Wsnp – Piprek J., Ippoldt J. 1972: *Wielki słownik niemiecko-polski*, Warszawa.

Publikacje elektroniczne

Briquet Online: <http://briquet-online.at/>

Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961, Quellenverzeichnis Leipzig 1971: <https://www.woerterbuchnetz.de>

Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku, pod red. W. Gruszczyńskiego: <https://sxvii.pl/>

Elektroniczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce (A–Q): <https://elexicon.scriptorum.pl/>
Indeks do materiałów Słownika polszczyzny XVI w. <http://spxvi.edu.pl/index/>

Katalog rękopisów nr 1505–1888, 5256–5265 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie: http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/pobpdf.php?fond_54_d_5/A_e_nr_64.pdf

Katalog rękopisów zinwentaryzowanych Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu: <http://bazy.oss.wroc.pl/rkp/pubi/>

Manuscripta.pl. A guide to medieval manuscript books in Polish collections: <http://www.manuscripta.pl/>

Mirek Z., Piękoś-Mirkowa H., Zając A., Zając M, *Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*: <http://bomax.botany.pl/ib-db/check/>

Piccard Online: <https://www.piccard-online.de/start.php>

RPG – Deptuchowa E., Frodyma M., Jasińska K., Klapper M., Kołodziej D., Leńczuk M., Szelachowska-Winiarzowa L., Wanicowa Z., *Rozariusze z polskimi glosami. Internetowa baza danych*, red. nauk. Deptuchowa E., oprac. inf. Godny M.: <https://rozariusze.ijp.pan.pl>

Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu. Edycja elektroniczna, red. T. Jurek, oprac. informatyczne S. Prinke: <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/index.php>

SłCz – Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum. Slovník středověké latiny v českých zemích – elektronická verze 2.0: <http://lb.ics.cas.cz/>

Szymczak G., Wlazłowicz-Pietras M.: https://libernaturaerorum.files.wordpress.com/2012/09/warszathistoryka-uni-lodz-pl_sredniowiecze_ksiazka.pdf

Vincenz de A., Hentschel G. 2010: *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift und Standardsprache*, <http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdpl/>

Vokabulár webový. Slovníky staré češtiny: <https://vokabular.ujc.cas.cz/>

Wasserzeichen des Mittelalters: <https://www.wzma.at/structur.php?class1=006010003&level=3>

Wykaz omawianych polskich wyrazów

Opracował Mariusz Leńczuk

Poniższy wykaz zawiera wszystkie poświadczenia polskich wyrazów omawianych w niniejszym opracowaniu. Z uwagi na różnorodne postaci, w jakich wystąpiły one w tekście – transkrypcja, transliteracja, postaci hipotetyczne (formy podstawowe wyrazów), zapisy błędne i zepsute – układ wyrazów opiera się na współczesnych transkrybowanych formach podstawowych wymienianych wyrazów ułożonych alfabetycznie. Poszczególne hasła wykazu złożone są z kilku elementów: transkrybowanej formy podstawowej cytowanego wyrazu (por. aksamit), transkrybowanych wariantów fonetycznych – o ile takie zostały odnotowane (por. eksamient) oraz transliterowanych postaci przytoczonych w artykułach (por. examenth). Jeżeli dany wyraz wystąpił w tekście w formie transkrybowanej, jest on również odnotowany. Postaci w transliteracji i transkrypcji są ułożone w kolejności alfabetycznej. Czasem forma transkrybowana i transliterowana są identyczne (por. transkr. bukwa, transl. bukwa, transkr. groch, transl. groch). Zapisy błędne i zepsute zostały opatrzone wykrzyknikiem (por. bzedze!), postaci niepewne czy z niepewnym odczytaniem – znakiem zapytania (por. klecz?), wyrazy uzupełniane zawierają część uzupełnioną w nawiasie < > (por. blan<ki>, dvanaszczek<r>ocz, <gli>nyany). Wykaz nie zawiera informacji o abrewiacjach występujących w zapisach polskich głos, ponieważ zostały one omówione przy poszczególnych poświadczeniach w internetowej bazie danych (RPG). Połączenia wyrazowe, np. nazwy botaniczne, zoologiczne (por. szyszka borowa) odnotowane zostały w tym wykazie pod rzeczownikiem.

A

aksamit
 aksamient 184
 axamyenth 184
 eksamient 69, 72
 examenth 69
 albo 49, 50, 68, 166, 176,
 178, 181, 189, 199
 albo 50, 53, 68, 133,
 166, 176, 181, 212
 almaria 73
 almaria 70, 71
 almaryja 70, 71, 72
 almarza 72
 anyż 133
 anysz 129, 130, 132,
 133
 aptekarz
 apotekarz 181

B

baba
 bąba 181
 babka
 babka 53, 212
 babki
 bapky 182
 baczyć 181
 baczyez 181
 bałwan
 balvan 89, 91, 92, 116
 bania
 banya 69, 181
 barchan 51, 93, 217
 barchan 54, 116, 216,
 217
 *brachan 93
 bartnik
 barthnyk 53, 54
 bartodziej 73
 bawełna
 bawelną 181
 bazań 192, 196
 bazany 196
 bażany 192

bąk 179
 bank 179
 bąk 215
 begiel 190
 bękart 189
 białek 136
 byalek 128, 131, 132
 biedzić się
 biedzę się 215
 byedza syan 215, 217
 bielmo
 byelmo 53
 bielun
 byelon 133
 blady
 bladi 212
 blanki
 blan<ki> 213
 blanki 70, 71
 blanky 129, 194
 blaskooki 181
 błaskooky 181
 blizna 165, 186
 bluzna 165, 166, 186
 blvszną 165
 blyszną 165
 bliżnięta
 blysznątha 225, 226
 blysznyathą 51, 52
 bluszcz
 bluszcz 70, 71
 błędny
 bladne 183
 błędne 183
 błona
 blona 70, 71
 błonie
 blonye 225
 błyskać 186
 bocian
 boczan 179
 boczyan 179
 bodzenie
 bodzenye 183
 Bogumił
 Bogumyl 127, 134

bolączka 195
 bolanczka 195
 bolączka 211
 boży
 boza 212
 bozego 173
 bożego 173
 bóbr
 bobr 69, 71
 *bobrz 213
 bór
 bor 116
 boroch 111, 115, 116
 bóstwo
 boschtwo 180
 bracia 181
 braczya 181
 brat 181
 brath 213
 brąth 181
 bratanek 181
 brąthąnek 181
 brew
 brew 175
 brewiarz
 brevyarz 182
 brodawka 73
 *brodawak 226
 brodawca 114, 117
 brodawka 71, 92, 93,
 130, 132, 216, 217,
 226
 brona
 brona 226
 bronka 195
 bronka 53, 54
 bronką 195
 browar 189
 browarnia 189
 browarz 187
 bród
 brod 217
 brucfa! 216, 217
 brucki 217
 brunatny
 brunatnym 199

- brvnathnim 199
 Brustblach
 brusblach 212, 226
 lucbracht 72
 brutka
 bruthka 212
 bruzda 115
 brośda 113, 116
 broszda 68, 70
 brozda 115
 brózda 115
 brzeczka
 braczka 72
 brzecka 49, 53, 54
 brzeczca 114, 117, 119
 brzeczka 92, 93, 119,
 130, 132, 178
 brzęczka 72
 brzemię 172
 brzemya 172
 brzoskwinia
 b[r]roszkynye 122
 brzoskinie 122
 brzost
 br<z>ost 183
 br<z>osth 183
 brzoza 213
 br<z>osza 213
 brzydki 182
 brzythky 182
 bukiew 69, 128
 bukeph 128, 129, 130,
 132
 bukew 69, 70, 128, 129
 bukyew 225, 226
 bvkew 113, 114, 116
 bvkyew 179
 bukwa 72, 73
 bukwa 71
 bursztyn 216
 burstin 216
 by 199
 być 199
 badze 56
 będziesz 199
 bycz 199
- był 199
 jest 199
 yest 226
 bywać
 bywa 199
 bzedze! 73
 bzedze 71, 72
- C**
 ceber 155
 czber 155
 czeber 155
 cebernica 155
 cebrnik 154, 155, 159, 160
 cebrnyk 155
 cebrowka 155
 cegielny
 cegielne 179
 czygelne 179
 ceglarz 179, 187
 czyeglarz 179
 cegła
 czegła 179
 celbrat 182
 czelbrat 213
 czyelbrat 182
 celnik
 czelnyk 183
 cepy 96
 cepi 129, 132
 czepi 114
 czepy 52, 53, 81, 89,
 91, 92
 cewka
 cewka 111
 czewka 112, 114
 chałupa
 chalvpa 184
 chleb 164, 190
 chleb 164
 chlepi 215, 216, 217
 chlew 190
 chłodnica
 *chilodnyczą 54
- chochoł 136
 chochol 71, 72, 130,
 132, 226
 choina
 choina 213
 cholewa
 chole<wa> 214
 chrząkać
 krzaka 179
 krząka 179
 chrząstek
 *chrzestec 112, 113,
 114, 118
 chrzesztek 89, 90, 93
 chrzęstek 97, 113, 114,
 118
 chrząstka 118, 136
 chrąska 97, 136
 chrzaszcz[h]cka 131,
 132
 chrzasklą 187
 chrząśka 97, 136, 187
 chrząszczka 97, 131,
 132, 136
 chrzęśka 97, 136
 krząska 97, 136
 chwalebny
 chwalebny 185
 chwianie
 chwyanye 185
 chwist 132, 136
 chwist 132
 chwistow 136
 chwystow 131, 132
 fist 132
 chydroć 73
 chydrocz 70, 71, 72,
 118
 chydrość 51, 96
 *cchitroszcz 52
 chitroszcz 113, 114, 116,
 117, 118
 chytroszcz 89, 91, 93,
 129, 132
 ci 199
 ciasto 51

- cieciorka
 czyeczoryką 179
 cielesny
 czelestny 69, 71
 cieleń 195
 czelą 195
 cieplica
 czyeplyczą 176
 czyeplycze 176
 cierlica
 cerzlicza 212
 cierzlica 212
 cyerlycza 217
 ciernie
 cyrnye 128
 czyerznye 185
 ciernisko
 czyerznysko 185
 cierpieć
 cirpiąc 199
 necyrpaczy 211
 niecirpiący 211
 cietrzew
 *czeytrzew 54
 czyetrzew 52
 ciężki
 ciężek 199
 ciężka 180
 czyąschką 180
 ciotczany 181
 cioczczani 181
 czyoczczany 181
 czyothczany 181
 ciotka
 ciotki 194, 199, 200
 czothky 194
 co 135
 cso 199
 czo 56, 135
 czso 216
 cóż
 coż 174
 czos 174
 cyna
 cena 132
 czena 130, 132
 cytwar 131, 154, 156, 159
 *cytber 156
 cytber 156
 *czitber 156
 czytwar 131, 132
 Czachy 134
 Czachy 134
 czacz 118, 131, 136
 cacz 131
 czacz 92, 114, 119
 czarnoksiężnik 184
 czarnoxasznyk 184
 czarownica
 czarofnicza 213
 czarow<nic>a 175
 czarow<nic>za 175
 czasza 212, 213
 cassą 212, 213
 czyczy
 czyczy 183
 Czech
 Czech 184
 czeczotka
 czeczothka 169
 czeluść
 czeluszc 129, 131
 czepiec 108, 112, 114, 118
 czepecz 112, 113, 114,
 118
 czernidło
 cimidło 213
 czyimidło 213
 czerw
 czyrw 185, 216
 czyrzw 226
 czyrzwy 226
 czerwony
 czervone 185
 czzerwone 182
 człowiek 199
 czop
 czep 69, 70, 71
 czos 135
 czos 129
 czosnek 95
 czosznec 90, 92
 czółn
 czoln 226
 czółnek
 czolnek 113, 114, 118,
 217
 czoln[y]jek 113, 114,
 118
 czołnek 114
 czub
 czub 130
 czuć
 czyvaczy 181
 czynsz 154, 157, 159
 *czinsth 156
 czyzszh 180
 czyścić 197
 czyszczicz 194, 197
Ć
 ćma
 czma 226
 ćwiek
 czwek 213
 ćwierć
 czywercz 183
 ćwiertnia
 czverthnya 216
 czyverthnya 216
 ćwikła 189
 czwykła 114, 117, 129,
 131
D
 dach 135
 dach 135
 darmo 169
 darmo 169
 darń 184
 darn 184
 darować
 darujący 199
 dawać
 dawaiący 212
 dąb 195
 damb 195

- dąbrowa 179
 davbrową 179
 dąbrowa 51, 211
- dąsno
 daszna 179
 dąsna 179
 dąsno 186
- deka 51
 deka 68, 70, 71
- deszcz
 desdz 180, 183
 deždź 180, 183
- dębiana 52, 128
 dąbanka 128
 dąbyanką 179
 *dyabyanka 52
- dębie 69, 73
 dabye 69
- dębnik 69, 70
 dabnyk 178
 dambnik 69, 70
- dławić 175, 176
 dlawycz 175, 176
- długi
 dlvge 179
 dlvgye 179
- dłuto
 dloto 51
- dobrodziej
 dobrodzyey 182
- dobry
 dobrego 130, 133
- dojąd 199
- dołkowy 192
- dom
 domu 135
- dormitarz 187
- doskonały
 doskonała 190
- dowcipny 199
- drabarz 51
 drabarz 52, 54
- drażnić 186
- driakiew
 dryąkw 130, 132
 dryjakiew 130
- drozd
 drozd 212, 213
 droszd 225, 226
- drwoszczep
 drvoszczep 182
- drzeć 209, 213
 dr<z>ecz 209, 213
- drzewko
 bosze drzewko 214
 boze drze<wko> 214
- drzewo
 drzewo 213
 glogowe drzewo 178
 grabowe drzewo 178
 kamienne drzewo 196,
 200
 kamyenne drzewo 196
 kruszczane drzewo 186
- drzewotocz
 drzevothocz 183
- drzeć 193, 199
 drzecz 193
- dubiel
 dubiel 216, 217
 dubyel 53
- duchowny 187
 duchoffny 212, 213
 duchowna 187
 dvchowna 187
 dvchowny 187
- dudło 135
 dudło 130
- Dunaj 189
 Dunay 71
 Dunayg 212
- dupa
 dupa 111, 112
- dura 186
- durka 181
 dūrka 181
- duszka
 duska 129
- dwadzieścia 199
 dwadzescza 70, 71
- dwanaście
 dvanasczye 212, 213
- dwanaściekroć 72, 199
 dvanasczek<r>ocz 70,
 71
- dyszel
 dyschel 225
- dziaśła 51
 dzaśła 51, 52
- dziaśło 186
- dzieci 194, 199, 200
 dzeczy 194, 212
- dziecię
 dzyeczca 56
- dziedziczny
 dzedzycznye 68
 dziedziczne 68, 200
- dzielca 72
 dzelcza 71, 72
- dzienia 72, 73
 dzenya 72
- dziergień
 dzyrgen 212, 213
- dzierlatka 186
 dziurlatka 186
- dziesiątak 192
- dziewosłab
 dzyevoslab 182
- dzieża 51, 53
 czesza 53
- dzieżka 225
 dzeska 225, 226
 dzyeska 216
- dzieciół 128
 dzaczol 128, 133
- dzięgiel
 dzagyl 51, 52, 53
 dzięgil 51, 52, 53
- dzięgna 179
 dzyagną 179
- dziura 186
- dzwon
 zwony 196, 198, 199

F

- farbierz
 ferbierz 51
 *ferbyerzwm 51, 53

- ferska 182
 pherką 182
 flak
 flak 182
 flaki
 flaky 215, 216, 217
 folgować
 ffolgovacz 182
 folusz
 folusz 216
 forleba 210
 forleba 213
 format 192
 fryjarka 71, 73, 216
 friarcha 71
 friarca 216
 fryjerka 91, 117, 129, 130, 226
 frierka 129, 130, 226
 frigerca 91, 92, 93
 frigerka 53
 *frigejrca 114, 117
 fundament
 fundament 176
 furlon
 furlon 213
 futer 192
- G**
 gacie
 gace 215, 217
 gadze 215, 217
 gacnik
 gacznyk 217
 gałąź 190
 galasz 180
 garbarz 51
 garbarz 131, 132
 garbarze 53
 garbować 94, 96, 97
 garbouacz 92, 93
 garbujący 97
 gardło
 gardło 226
 garniec
 garnec 213
 garnecz 213, 217
 garść
 garscz 225, 226
 gat 216
 gad 216
 gąbka
 gampka 69, 71
 gąbka 213
 gębka 69, 71
 gąsior 183
 gaszyor 183
 gdula
 gdula 130
 gędziec 210
 gąndecz 210, 211
 gier 48
 giez 128, 129, 133
 gyesz 127, 128, 129, 133
 gizek 179
 gezek 179
 glejt 189
 gleyth 130
 glina
 glyną 169
 gliniiany 177
 <gli>nyany 177
 glyniany 177
 <...>nyany 177
 glista
 glysta 53
 głownia
 głownia 225
 głóg
 glog 184, 226
 główka
 glowka 217
 gnieść 175, 176, 180
 gnyesycz 175, 176, 180
 gnuśny 177
 gnvszny 177
 gogolica
 gogolicza 217
 goleń
 golen 131, 132
 gołębie
 golambyan 215, 217
 gołąbie 215, 217
 gołębiniec 179
 golambynyecz 179
 goły
 gole 196
 gołe 196, 200
 gomitwa 112
 gont 73
 gonth 72
 gorczyca
 gorczyca 129
 gorzałość 225
 gorzalosc 226
 goździk 196
 gosdzyk 196
 grabarz
 garbarz 130
 grabie
 grabye 216
 grabołuch 72, 73
 grabołuch 71
 grabołusk 96
 grabolusk 54, 216, 217
 graboluszk 70, 71, 81, 90, 91, 93
 graboluszc
 graboluscz 105, 113, 114, 117
 grobla
 grobla 130, 132
 groch
 groch 211
 *grog 211
 gronostaj 95
 gronostay 69, 71, 90, 91, 92, 93, 113, 114, 117, 129, 130, 133, 212, 213, 226
 gronostay 52, 70
 *grzonostay 213
 groza
 groszy 212
 grozy 212

- grozić
 groszysch 169
 grozisz 169
 gruszka
 kruszka 186
 grzebło
 grzebło 130, 131
 grzebołuszka 72, 133
 grzebolus[[c]]ka 133
 grzeboluszka 70, 72
 grzybienie
 grzybyenye 128
 grzywacz
 grzywacz 131
 gubiel 69, 72, 73
 gubel 69, 72
 gumnisko 189
 gumno 189
 gwóźdz
 goszdz 169
 gźło 172
 gszło 172
- H**
 Halźka 129, 134
 Halska 129
 Halska(m) 134
 Halszka 131, 134
 Halźka(m) 134
 hałdryk 213
 haldricz 213
 hamerszlak 72, 196, 200
 hamerslak 196, 201
 hamerszlak 70, 72
 haras
 aras 90
 haras 117
 harasz 53, 54, 72
 harras 131
 harfa 51
 arfa 51
 hebel 156
 hebel 131, 132
 heblować 154, 156, 159,
 160
 heblowanego 156, 159
- *heblowecz 155
 helm
 helm 212, 213
 herold
 hernolt 72, 73
 herolth 72, 76
 hetman
 heythman 184
 hołdowanie
 oldowane 212
 hufnal
 vffna<|> 212, 214
 hynszt 181, 184
 hynst 181, 184
 hynsth 181, 184
 hynszta
 insta 181
 inszta 181
- I**
 i 171, 174, 181, 216
 y 171, 174, 181, 215,
 216
 ikro
 gykro 182
 jikro 182
 ikry 71, 73, 91, 92, 94,
 114, 130, 216
 gicri 114, 216, 217
 gykry 71, 91, 92, 130
 ikri 225
 ikry 225
 jikry 71, 91, 92, 114,
 130, 216, 217
- ilny
 gilny 212
 jilny 212
 imbir
 ambirz 212, 213
 imienie
 gimene 212
 jimienie 212
 infuła 181
 infuła 181
 innochodnik 73
- inochodnik
 yvnochodnyk 182
 iść
 gydź 182, 183
 jić 182, 183
 iwa
 gyvą 170
 jiwa 170
- J**
 ja
 mi 169
 mię 185
 mnie 199
 my 169
 myą 185
 jabłko
 yaplko 182
 jabłoń
 yablon 182
 jabłuszko 135
 yabluska 129
 jagoda
 yagoda 184
 jako
 yako 216
 jakoby 171
 yąkoby 171
 jałmużna
 yalmvsznye 216
 jałowica
 ialovicza 92, 93
 yalowycza 130
 jałowiec
 ialowyecz 69, 71
 jałowycz 226
 yalowycz 128, 130,
 133
 jałowieć 69, 71, 73
 ialowa 69, 71
 jarząb
 yarzamb 179
 yarzabb 182
 jarzyna
 yarzyna 130

- jaskier
 yasker 179
 jata
 yatha 132
 jawor
 iavor 182
 jaźwiec 48
 iaswyecz 49
 jątrew 115
 jątry 115
 jetry 97
 yątri 105, 111, 112, 114
 jątrznice
 yantrznycy 215, 216
 jeden 199
 jednać 73
 yednany 71
 jednorożec 129
 yednorzosecz 129
 jen
 niem 135
 jenż(e)
 jenże 199
 Jesus 134
 Jesusewi 130, 132, 133
 Yeszvszewy 130, 133,
 134, 135
 jeśnień 129, 135
 yeschnyen 129
 jeź
 yez 180
 jeżyna
 geszyny 216
 jeżyny 216
 jędza
 jądza 225, 226
 jużyna 49
 yvszyną 52, 53
- K**
- kachel 73, 200
 cachel 72
 kafary 188
 kap<h>ary 188
 kalina 136
 calyna 129, 131
 kalyna 184
 kalisko
 calysko 129
 kalysko 52
 kaluszka 189
 kałamarz 186
 kamień 196, 197
 camen 212, 213
 kamienie 197, 200
 kamyen 69, 71, 72, 196
 kamyenye 196
 kanclerstwo
 cańczlerstwo 184
 kanclerstwo 184
 kapa 97, 130, 136
 cappa 92, 93, 130
 kappa 114
 kapać
 kapiący 215
 kapyący 215
 kapalica 196, 213
 capalica 213
 kapalicza 196
 kapalycza 71
 kapary 188
 kapia 48, 50, 53
 kapy 50, 53
 kapłan 136
 kaplan 130
 karp 95
 carp 69, 72, 93, 130,
 134
 carpy 53, 216
 karp 105, 114, 117
 karp 53, 196, 216
 karpi 196
 karzeł
 karzel 52
 kazel 183
 Kaszka 134
 Kaszka 134
 kąkol
 kakol 51, 53
 kiella
 kyellą 183
 kielbasa
 kelbasa 212, 213
 kielbodziej
 kyelbodyey 216
 kielzać 209, 213
 kelsacz 209, 212, 213
 kiernoz
 kyernosz 225, 226
 kiersztrąg 69, 94, 95, 96,
 136
 kerstrag 51, 54
 kerzstrąg 128, 131
 kielstrąg 90, 94, 95
 kielsztrank 136
 kierstrąg 51, 69, 94, 95
 kierzstrąg 94, 128
 kierzsztrąg 94, 128,
 136
 kyelstrąg 81, 89, 90,
 93
 kyerstrang 69, 216
 kyerstrank 69, 72
 kyerstrug 90, 93
 kij 182
 ky 169, 182
 kipieli 153, 154
 kypel 153
 kisiel
 kyszyel 183
 kitel 213
 chezitel 213
 kythel 70, 71, 72, 132
 kitla 95, 119
 kith<l>a 114, 116, 119
 kythla 91, 92, 114, 119,
 225
 klaskać 184
 kłaskaç 184
 klawikord 186
 kłaszcza
 clanszcza 216
 klecz? 73
 klekotki 72, 73, 94, 98
 klekothky 91, 92, 98
 kleszcz
 cleszcz 134

- kleszcz 180
 klin
 clin 212
 klyn 91, 92
 kliniec 192
 kloc 157, 159
 clocz 157
 klocz 157
 klucz
 klucz 169
 kluczka 225
 cluczka 226
 klusek 135
 kłobuczki 94
 kłobuczky 91, 92, 220
 kłobuki
 kłobuky 220
 kłos 95, 98, 129
 closz 129
 kłos 114, 117
 klosz 90
 kmin
 cmin 216
 kmotr 187
 kmothr 187
 kmotra 187
 kmothrą 187
 knap
 cnap 216, 217
 kob 186
 kobluki 97, 135
 kobylenie 97, 197
 cobyleyne 225
 kobielenie 94, 97
 kobyelenye 90
 kobylenye 128, 132,
 217, 225
 kobyli<n>a 197
 kobyлина 197
 kobyła 197
 kobil[i]a 197
 kobilia 197
 kobyłka
 cobilca 212
 kobyły
 cobyly 225
- kocanki 133
 coczanky 130, 133
 kociołek
 kothlek 92
 kotłek 95
 kolebka
 kolepka 130, 131
 kolejka 52
 koleyą 52
 kolimaga
 colimaga 216, 217
 kolnia 190
 kołomaż
 kolomaz 180
 kołowrót
 colowrot 216
 kołtka
 colthka 226
 komnata
 kownata 189
 komornik 189
 koniec 173
 konyecz 173
 konik
 conyk 132
 konyk 226
 koniowy
 konyeve 185
 koń
 cony 133, 134
 koper
 kopr 131, 133
 kopruć 213
 copruch 213
 kopyto 51
 copitho 70, 71, 114,
 117
 copytho 70, 216
 kopitho 52, 53
 kopytho 81, 91, 92, 129
 korzkiew 136
 corsquyew 128, 129,
 131
 korszkiey 128, 131, 136
 korzkyew 183
 kosa 200
- kostrzewa 133
 costrzewa 133
 koszula
 koschvlą 179
 koschvlyą 179
 koszyk
 koschyk 180
 kościelny 133, 134, 136
 coszczelny 129, 133,
 134
 koza 196
 kosa 196
 kozioł
 kosly 216
 kosziel 135
 koziel 135
 koziołek 64, 115, 136
 coslek 113, 114, 117
 cosylek 72
 coszlek 69, 70
 coszle[le]k 133
 koszlek 91, 224
 kozelek 179
 kozłek 70, 115, 133,
 136
 kożki 52, 54, 70, 94
 coszky 52, 54
 koszky 70, 91, 93
 krajka 72, 96, 118, 136
 crayca 114
 crayky 130
 krajki 136
 krayka 81, 90, 92, 96
 krayką 70
 krayky 71, 72
 krakowski
 po krakowsku 135
 kregle
 *crengle 213
 krella
 krellą 183
 kret
 kreth 70, 71
 kręglec 210
 *cregelz 213, 214
 kregielc 210, 213

- krokiew 135
 crocwy 45, 49, 54
 krokwa 48, 135
 krokwy 135
 krowa
 crowa 212
 kruszyna
 kruszyna 225
 krwawnik
 crwawnyk 217
 kr[a]wawnyk 212
 krzeczek 73
 krzekotać
 krzekocze 186
 krzemień 172
 krzemyen 172
 krzyżowy
 krzyzova 185
 ksieniec 184
 xyenyecz 184
 księgi 184
 xyągy 184
 księżna 184
 xyążną 184
 księżyc
 *czanycz 213
 kto 198, 199
 który
 ktori 196
 ktory 196, 198, 199
 kubek
 kubek 68, 72, 130
 kvbek 226
 kubeł
 cubel 217
 kucharz 172
 kuna
 kuna 211
 kvna 211
 kurp
 curpye 128
 kurp 92, 94, 95
 kurpie 94, 95, 128
 kurpye 69, 70
 kvrpy 91, 92
 kvrpye 90, 91
 kurzątko 211
 curzantko 211
 kuźnica
 kusznycza 129
 kwarta
 *quartz 214
 kwilić
 kwieli 217
 quely 217
- L**
- lać
 lege 196
 leje 196, 198, 199
 las 179
 lasz 179
 łyasz 179
 lato 171
 lato 171, 182
 latorośl 190
 lebiodka 74
 lebyothka 63, 71
 lyebyothką 179
 lej
 lij 212
 lyg 212
 lekarski
 lyekarsky 179
 lekarz 200, 213
 lecarsz 213
 lelek
 lelyek 179
 lyelek 179
 leniwy 177
 Lenyvy 177
 lep
 lep 213
 leszczyna
 leszczina 70, 71
 leśny
 lyeszny 224
 leżeć
 lezecz 183
 lichwarz 185
 licznosc 105
 licznosc 113, 114,
 116, 118
 liczyć
 licząc 171
 lyczacz 171
 ligać
 ligacz 217
 lisica 131, 134, 137
 lyszyczca 131, 134
 list
 lista 171
 lysthą 171
 listopad
 lystopad 182
 literat
 lytherath 182
 litkup 72, 200
 *lithkupt 213
 lythkup 72
 łściwość 51, 91, 92, 96, 97
 l[e]szyvosc 52, 118
 lsciuosc 216, 217
 lsczyvosc 89, 91, 92
 lubieźność
 lubieźność 180
 lvbyeznosc 180
 lud 133
 lud 132, 133, 135
 ludarka 64
 ludarka 53, 70, 71, 72
 ludzie
 lvdzye 178
 luśnia
 lusznya 52, 216
 lutnia 51
 luthnya 216
 luttna 213
- Ł**
- łąbęć
 łabącz 175
 łabęc 175
 łąn
 lan 48

- łasktać 70, 94, 96
 laszkhtacz 90, 92, 93
 laszk<t>acz 70
 laszktacz 53, 54, 222
 laszkthacz 222
 łata 118
 latha 114
 łatka 94
 *łantka 94
 łantka 89, 93
 lątka 93
 ławka 172
 lawką 172
 łątka 187, 216
 landka 216
 lanthką 179, 187
 łesктаć 130, 133
 lesktacz 113, 114, 116,
 216, 217, 222
 lleszkthacz 130, 133
 łoboda 133
 loboda 53, 133
 łodyżka 213
 lodissza 213
 łopata
 lopata 213, 216
 łopatka
 lopathka 130
 łosoś 129, 196
 loszosch 196
 loszosz 129, 134
 łoże 189
 łoźnica 189
 losznicza 212
 losznycza 70, 71, 76,
 180
 loznyczą 180
 łódka
 lodką 176
 łuczywo 186
 łyczywo 186
 łuk 213
 lucz 213
 łysica 70, 72, 73
 liszyczą 70
- łysina 216
 lisyna 216
 lyszyna 183
 łyst
 lysth 226
 ływoć 64, 72, 73, 97
 ływość 64, 118, 130, 135
 llyzywosc 118, 130
- M**
 macica 130
 maczyca 130
 macocha 186
 macecha 186
 macezcha 212, 213
 mać 187
 macierzy 181
 macz 213
 maczyerzy 181
 mącz 187
 malować
 małowacz 182
 małdrzyk 73
 małdrzyk 70
 małpa
 malpą 176
 mały
 maly 70, 178
 mąla 176
 mamić 133, 136
 mamycz 133
 man 133, 134, 136
 man 133, 134
 maniać 128, 133, 136
 manącz 128, 130, 133
 margrabstwo
 marcrabstwo 212, 213
 marmurowy
 marmorowy 196, 197,
 198
 marszałek
 *marcolec 213
 martwy
 marthvi 50, 52, 53
 marthwy 129, 133
- masło
 masło 181
 Maszka 134
 maślny
 maszlna 212
 mazowiecki
 maszoweczku 129, 130
 mazowiecku 129, 133
 po maszoweczku 133,
 134
 po mazowiecku 134,
 136, 137
 mańdo
 mandu 216
 mańtew 211
 mantew 211
 mantewy 215, 216
 mańtew 215, 216
 maź 195
 masz 195
 mech
 mech 69, 72
 mężatka
 mązathką 178
 mężny 178
 maszny 178
 miecz 190
 miecze 197
 myecze 194, 197
 mieczowy
 myeczewa 185
 mieczykowie
 meczykowe 212
 myeczykowe 52, 53
 miedź 128, 131, 196
 medz 128, 131, 132
 myecz 196
 mierzić 94, 96
 mier-zieć 20, 81, 90, 94
 mierziony 179
 myerszyony 179
 myerzecz 20, 81, 90, 93
 mieszek 68, 73
 myesek 68, 70
 mieszkąć
 mięszkamy 174

- myśkamy 174
 mięso 164, 195, 211
 maso 211
 myaszo 164, 195, 196
 mięśnica? 124, 136
 maszyncza 124
 miętka
 myątka 211
 miętus
 *meynthvs 113, 114,
 117
 mientus 113, 114, 117,
 225, 226
 mieńtus 113, 216, 217
 myenthus 52, 81, 90,
 92
 myenthusz 134
 myentus 49
 myenytus 216, 217
 mikstat 184, 187
 miksztat 184
 myxtath 184
 milczeć
 milczący 199
 milczy 217
 miłość 198, 199
 miły
 miłą 128
 myłą 128, 133
 minca 136
 mincarz 187
 minóg
 nejnok 212
 neynoc 212
 miodownik 73
 myodownik 71
 misa
 misą 212
 mlanka 73
 mlanka 216
 mląnka 68, 70
 mleko
 mleko 68, 70
 młot
 *molth 214
- młynarz
 młynarz 183
 mnimacć
 mnymacze 56
 modrak 73
 modrak 70
 modrość
 modroszcz 107, 112,
 113, 114, 116, 118
 modzel
 modzel 49, 111
 mogiła 73
 mogylą 70
 mokrzewy
 moczewy 212, 213
 mordarz
 mordarz 213
 morderz 226
 mosiądz 128, 129, 130
 moszacz 128, 129, 130
 moszcz 96, 220
 moszcz 52, 70, 129, 130,
 220
 moszcz 81, 89, 91, 92
 motowąż 69, 73
 mothowasz 69
 mowa
 mova 174
 mową 174
 mój 199
 mojej 194, 199, 200
 moyey 194
 móździek
 mosdziek 183
 moździek 183
 mrajoszcz! 220
 mróz
 mros 216
 mrosz 180
 mrzewka 131, 136
 mrszewka 131, 134
 mrzewka 72
 mrżewka 131, 134, 136
 murzyński
 *muszynską 213
- mysz
 mysch 180
 myto 68, 71, 200
 mitho 68, 70, 71
- N**
 na 116, 122, 135, 185,
 198, 199
 na 111, 115, 117, 122,
 135
 ną 185
 nadziać 181
 nądyzac 181
 nagnieść
 nagnieciony 190
 nakolanki 170
 nakolanky 170
 namiot
 namyoth 182
 naparstek
 naparstek 69, 129, 132
 napasać
 napasa 122
 naporny
 naporny 131, 133
 naprawić
 naprawycz 183
 naprzeciwno 133
 naprzecywno 133, 135
 nazareński 184
 nazarensky 184
 nicielnice
 niciedlnice 225
 nyczedlnycze 225, 226
 nie 199
 niedziela
 nyedzela 72
 niejrzały
 nieźrzały 196
 nyezyrzały 196
 niemiecki
 nyemyeczskye 185
 niemotka 189
 niemowiętko 189
 niemowka 189

- nienalówność 70
 nenalosnosc 212
 nyenalosznosc 70
 nienalówny
 nenalosny 213
 nierozwiązany
 nero<z>wąszany 212
 nierówny
 nero<w>ny 213
 nieumierność 199
 nyevmernosc 70, 71
 niewolstwo 136
 niewolstwem 136
 nyewolstwem 128
 pod niewolstwem 133,
 136
 pod nyewolstwem 133
 niewymownie 49
 nyewymownye 47
 niewymowny
 nev<y>mmowny 212
 nyewymowny 47, 52,
 53
 nieżył 182
 nyezyd 182
 ninie 49
 niniejszy
 nynyeschych 179
 nos
 nosa 173
 noszą 173
 nosić
 noszący 190
 nosidla
 nosydla 217
 nosny 188
 nosna 188
 noszna 187
 nośna 188
 nośny 188
 nowina
 nowyna 212
 nożny 187
 nożna 187
- O**
 o 180
 o 180
 obcy
 opcy 182
 obfitość
 opfythosc 182
 oplwytosc 216, 217
 obiata
 obyatha 128, 134
 obliczać 188
 obliczacz 70
 oblić 188
 oblyć 188
 oblik 188
 obmówić
 obmyovycz 179
 obora 190
 obram 136
 obram 130
 obróż 73
 obrosz 70
 obroż 70
 obrus
 obrusch 48, 53
 obrwsz 130, 132
 obsiedzenie
 obszedzene 213
 ochachula 128, 136
 ochła 195
 ochlą 195
 ochlica 198
 oczesać 49
 oczosac 49, 53
 oczoszacz 49, 53
 oczny 198, 200
 od 171, 185
 od 171
 ot 185
 odciągnięte 195, 196
 odczagnone 193, 195,
 196
 oddać
 oddacz 185
- oddalić
 oddalycz 182
 odniepadnienie
 odnyepadnyeny 183,
 185
 Odra
 Odra 81
 odrobina
 odrobyna 68
 odrośl
 odrosł 225, 226
 odrzec się
 othrzcysz 185, 222
 otrzec się 185
 odstąpić
 odstanpy 217
 odszczepienie
 othszcypyenyecz 185
 otszczepienie 185
 odzywać
 othzyvacz 185
 otzywać 185
 ofiara
 offara 129, 130, 134
 ogniowy
 ogniewy 197
 ognyeve 185
 ogniwo
 ognyo 216
 ogorzały 215
 ogorzali 215, 217
 ogryzek
 ogrisek 216
 ogryszek 129, 132
 ojciec 132
 ociec 187
 oczyecz 187
 wociec 132
 około
 około 181
 okoń
 okuń 219
 okvn 219
 okrąg
 ocrag 51
 okrwały 198

- oksza 51, 117, 131, 172,
 184
 oca 131
 okschą 184
 oxa 114, 117, 119, 184
 olsza 172
 olschą 177
 opaleniec
 opalenycz 216
 opas 51
 opętanie 128
 opanhane 128
 opiekun
 opyekvn 183
 oratarz 187
 orkisz
 orkysch 91
 orkysz 52
 ornaf 190
 ornaph 182
 ortel 177
 ortel 177
 orz 115
 horz 107, 111, 112,
 115, 117
 orzechowy
 orzechowe 212
 osa 180
 osszą 180
 osądzenie 177
 oszadzenie 177
 oses 70, 73
 ossesz 70
 oset 96, 136
 osseth 52, 70, 81, 89,
 91, 113, 114, 116,
 129
 osęka 136
 oszaka 128
 osianie
 osyeny 225
 osica 130
 osyczka 130
 oskard
 oskard 213
 oszcard 129, 131
 osolić
 oszolycz 181
 ossię 90
 osszja 225
 osszje 90
 oszyecz 81
 ostrowidz
 ostrovydz 183
 ostrożyja 166, 182
 ostrozygya 166, 182
 ostrożyna 166
 ostroszina 212
 ostrzyżek
 ostrzyszek 217
 osuch 190
 oś 116
 ossz 91, 113, 116
 osz 52, 129
 oścień
 oscyen 217
 ośmiac
 oszmyani 212
 otok
 othokem 129
 ozdnicza 132
 osznicza 129, 132
 oźnica 132
 ożydle 72
 ozedle 70
- P**
- pacha 135
 pachy 135
 pachacica
 pachaczycza 53, 54
 pachy
 pachy 131
 padalec
 padalecz 216
 pajęczyna
 payeczina 128
 pan
 panow 199
 pancierz
 pancierz 130
 pancierzowy
 pancierzowy 197
 panczerzevy 185
 panicz 187
 panic 187
 panycz 187
 panna 68, 72
 panna 68, 71
 panosza 190
 panosza 129
 panować
 panujący 195
 panujący 212
 panujący 195
 państwo
 pansthwo 213
 paprzyca 64, 73
 paprzyca 72
 partacz 96
 partacz 92, 130
 partacz 52, 53
 parthacz 71, 226
 partyk 136
 parznia 192, 213
 parsna 213
 pas 179
 pasz 179
 pasiżyt
 pasirzyt 132
 paszyrzyth 132
 pasożyt 135
 paszorzyth 132
 pasternak 154, 158, 159
 pasternack 158
 pasternak 69, 71, 91, 93
 pastrzewie 122
 paszczewy 122
 paszczewie 122
 paździorko 171
 pasdzyorko 171, 180
 pączek 190
 pączuch 196
 pączuch 196
 pelikan
 pelykan 182

- perłowy
 pierłowe 196, 200
 pyerłowe 196
 perz 115
 pirz 110, 117
 pyrz 81, 91, 94, 95,
 110, 115, 117
 pęcherz
 panchyrz 217
 pękawica 64, 69, 70, 71,
 72, 73
 pąkawycza 69
 pąkawycza 70, 71
 pępek 211
 papecz 211
 pęto 195
 pañtho 195
 piasta 227
 pyasta 68, 69
 pyastha 227
 piec 183
 pyecz 183
 piega 212
 *peyga 212
 peyga 212
 piegża 178
 pyegsza 128, 129, 133
 pyegza 178
 pyegzą 178
 pienieć się
 pyenyecz szyą 179
 pierścień
 pyerszczyen 185
 pierwospy
 pirwospy 131
 pyrwospy 130, 131
 pierwszy
 pirzwe 171
 pyrzve 171
 pieścić 94, 96
 pyesczicz 113, 114, 117
 pyesczycz 90, 91, 93,
 128, 133
 pyesczysz 70
 pietruszki
 *pedrosky 182
 pietroszki 182
 pijać
 pijany 182
 pyąny 182
 pijawka 172
 pyawką 172
 pilch
 pylch 217
 piołun 186
 piołyn 186
 plac 189
 placek
 placzek 130
 pleć
 pielę 217
 pyelan 217
 plesz
 plesch 225
 pleść 64, 94, 96, 217
 plescz 70, 72, 90, 91,
 113, 114, 117, 131,
 133
 pleszcz 217
 pleyszcz 52
 plugastwo 187
 plugawie 187
 plugawość 187
 plugawy 187
 pluskwa 198
 pletwa 177
 płonka 131
 plonca 131, 132
 po 133, 134, 135, 136,
 137, 181
 po 133, 134, 135, 181
 pobudzać 179
 pobudzali 133
 pobudzały 130, 133,
 135
 pobvdzyacz 179
 pociasek
 poczask 226
 poczwara
 poczfara 216
 pod 133, 136, 183
 pod 130, 183
 poth 183
 podchwytać 183
 pothchvytacz 183, 185
 podczaszy
 pothczesche 183
 podkować
 podkovacz 226
 podłoga 73
 podłoga 71, 72
 podnózek
 podnosek 225
 podnożek 225
 podobliwy 70, 72
 podobliui 70
 podpaszek 180, 189
 podpązek 180
 podpaszyca 135
 podpuszczadło 192, 198
 podróżny
 podroszny 181
 podstoli
 pothstole 178
 pothstolye 178
 podstrzegać 183
 podstrzegaly 133
 pothstrzegacz 183
 podszycie 129
 pothszycze 129, 130
 podwika 91
 podwijka 91
 podwyka 91, 92
 pogorzelnisko 189
 pokiełznąć 64, 69, 70,
 72, 73
 pokelsznacz 69, 70
 poklat
 poclad 114, 116, 119
 poclath 72, 92, 93
 pokój
 pokoj 199
 pokropić 186
 pokrzyk
 poczryk 131, 133
 pokrzyk 226

- pokrzywa
 martwa pocrzywą 133,
 134
 pocrzywą 130
 polepszać się
 się polepszają 173
 szya polepschaya 173
 polizacz 70, 73, 96, 132
 polizacz 70, 81, 91, 92
 polyszacz 132
 poleć 48, 51, 54
 polecz 54
 popielica 73
 posag 111
 posag 116
 possag 216, 217
 poszag 111, 112, 113,
 117
 poseł
 poszel 181
 poselkini
 poselkini 225
 pospolicie 199
 postawiec 196
 postawecz 196
 poszycie 176
 poszyczye 176
 pościel
 posczyel 180
 pośledni
 poslednye 171
 poślednie 171
 pośliźnięcie się 64
 poszlisznące sze 195,
 196
 pośliźnięcie sie 192,
 195, 196, 199
 pośrodek
 posrzodek 184
 potrzebizna
 potrzebysna 225, 226
 potwierdzić
 pothffyerdzone 182
 powiat 212
 powat 212
 powyath 194
- powietrze
 powyetrze 212, 213
 powinik 135
 powszedni 196
 powszedny 70, 196
 poźłotka
 poslotka 212, 213
 pozytyw 186
 pozythyw 182
 półwozie
 polvosz[e]ye 194
 pracowity
 pracovythy 181
 prasa 134, 137
 prasza 129, 134
 prawidło 51
 prażmo
 praszmo 216
 prędko
 prathczey 182
 prędcej 182
 pręgierz 68, 69, 72, 73
 *prangnerz 68, 69
 prangnerz 72
 proca 51
 procza 53, 64
 profes 179, 187
 profeszh 179
 prok 51, 95
 proc 117, 119
 prok 71, 72, 89, 92,
 131, 132
 próżno
 proszno 133, 135
 prozno 133
 przechód
 przechoth 92, 93, 130
 przedwieczorkowanie
 przedvyeczorkovanye
 181
 przedział 129
 *prezdał 214
 przedzał 129
 przejrzenie
 przeyrzenye 184
- przejście
 przesczye 180
 przeszcie 180
 przeście 180
 przekład
 przeclad 54
 przekupień 96
 przecupyen 72, 128,
 131
 przecvpen 113
 przekvpien 226
 przekvpyen 20, 81, 90,
 91, 92, 93
 przełbica 189
 przepiórka 212
 przepiorka 113, 117
 przeporka 212
 *przepoyrka 113, 117
 prześcieradło
 przesczyeradło 185
 przesczyradło 184
 przez
 przesz 133
 przez 114
 przeżegnaniec 187
 przędza 195, 200
 prządza 195
 przmiel 52
 *prymel 52, 54
 przyczyna 190
 przykadek
 przicadek 112, 114, 117
 przykazanie 189
 przylorawie 196, 200
 przilorawe 196
 przyłbica 189
 przymierze 189
 przypadnienie 64, 72
 przypathnyenye 71
 przyrodny
 przirodny 212
 przytrafić
 przytraffycz 182
 pstrąg
 pstrag 184

- pukawica
 pukavicza 226
 pukiel 69, 70, 73
 pukel 69, 70
 puklerz 96
 puclerz 91, 92, 93
 puklerz 114, 131, 228
 puklerzowy
 pvklerzey 185
 pupa 187
 pustelnik 187
 puszcza 195
 puscza 217
 puszczą 195
 pvschcza 180
 pvscza 180
 puszczacz
 puszczacz 212, 213
 puszczadło 51
 puszczadło 53
 puścić 213
 pu<ś>czitz 213
 pytel
 pytel 70, 71, 129, 130,
 226
 pythel 213
 pytlować
 pythłowacz 226
- R**
- radlica
 radlicza 70, 213
 radło
 radło 132
 rakowy 136
 *racowye 133
 rakowe 136
 rama 51
 ram 51
 rany 73
 raróg 133
 rarog 53, 54, 81, 90, 93,
 111, 117, 131, 183
 rarak 69, 72, 131, 133
 ratusz
 rathvsz 180
- rdzeń
 drszen 183
 dr-zeń 183
 refektarz 187
 refectarż 184
 relikwiarz 130, 131
 relyquyasż 130, 131
 ręcznik
 *ranczink 214
 ręka
 rąkoma 170
 rękoma 170, 185
 rękotarżny 69, 72, 73
 rakotharszny 69
 robak 192, 200
 robak 68, 70, 71, 217
 robieniec 190
 rodzaj
 rodzayv 130, 131, 133
 rodzic
 rodzy 71
 rodzynka
 roszenky 122, 129
 rozenki 122
 rogoża
 rogosza 225, 226
 rohatyna
 rohatyną 184
 ropa 172
 ropą 172
 rostucharz 172
 rostvcharz 225, 226
 rozchodnik 64, 73
 roschodnik 70, 72
 rozkoszność 180
 roszkosznocz 180
 rozkoszować 180
 roschkoschovacz 180
 rozmaczki
 rozmaczky 183
 rozmaity
 roszmagythy 182
 rozpaczać
 rospączącz 182
 rozpustny 72, 73
 rospusthny 70
- rozradzić 183
 roszrądzycz 183
 rozszerzenie 183
 roscherzenye 183
 rozszerzyć
 roscher<z>ycz 183
 rozszer<z>yć 183
 roztargać 73
 rostargacz 70, 72
 roztargnienie 95, 96, 116
 rostargnen[e]ye 113,
 114, 116, 117, 119
 rostargnenye 129
 rostargnyenye 70, 81,
 90, 91, 93, 216
 roztrwońca
 roztronrżca 73
 rozważać 181
 roszvažącz 181, 182
 rozwodzenie 135
 roszwodzenye 128,
 129, 130
 rozwora
 roswora 212
 rój
 roy 92
 rteć
 rthącz 177, 225
 ruda
 ruda 71
 ryba
 ryby 49
 rydel
 ridl 217
 rydzy
 rydzy 226
 rygiel
 regel 166
 regiel 166
 rynna
 rynna 183
 ryś 180
 rysz 180
 ryż
 risch 90, 91
 risz 113, 117, 129, 216

- rysz 52, 69, 70, 212
 rzecznik
 rzecznyk 131
 rzepa
 rzeppą 182
 rzepik
 rzepyk 130, 133
 rzeszoto
 rzeschotho 169
 rzeźnik 187
 rzeżucha
 *szesruha 214
 rzeża 90
 rząsa 90, 226
 rząssa 90, 91
 rzodkiew 182
 rzodkiew 196
 rzodkiewy 196
 rzothkyew 182
 rzucić się
 rzucił się 185
 rzvczył szya 183, 185
 rzucić
 rzuje 186
 rzuye 186
 rzwie 186
 rzwieć
 rzvycz 186
 rzwe 186
 rzyć 171
 rzyć 111, 112, 171
 rzygać 54
 rzigacz 114, 116
 rzygacz 54
- S**
- sadło 166
 sadlo 166
 sądlo 179
 szadlo 172
 sadze 53
 sadze 217, 226
 szacze 53
 szadze 90, 92, 113, 119
 salsa
 schalschą 180
- szalsza 180
 salserka 179
 szalszerką 179
 samica 71
 szamica 70
 szamicza 71
 sarn
 szarn 69
 sąd 177
 sąd 177
 sądnio 69
 sadno 224, 225
 sandno 69, 224
 sąsiad 199
 sążeń 225
 *syąszen 225
 szept
 szept 183
 senactwo
 szenączstwo 185
 serpanek 50
 czerpanek 50
 sarpanek 50
 serpanka 50, 51
 szerpanka 50
 serwatka 72
 syrwatka 212
 szerwathka 71
 szirwatka 212
 serzysko
 syrzysko 68, 69, 198
 sęp 164
 samp 128, 133
 szap 164
 siać
 sieje 182
 syegye 182
 siano
 siana 179
 szan[y]a 179
 siara
 szara 180
 szarą 180
 siatka
 szyatką 179
 siebie
- sobie 180
 szzoby 180
 siedlisko 70, 189, 196
 szedliszco 70
 szyedlisko 196
 siekać
 ssyekane 215
 siemię
 siemienia 199
 siemionka 97
 siemionucha 95, 97
 szyemyonuchą 90, 91
 sierdżączka 128
 szyerdaczka 128
 sierota
 szyrothą 184
 sierp 175
 szyerp 175, 185
 się 178, 185
 siność
 sinością 128
 szynosczya 128
 siostra
 siostry 181
 szyostry 181
 sitowie 129
 sitowye 212
 szythowye 128, 129,
 132
 skarb
 scarb 184
 skazanie 177
 skazanye 177
 skazanye 177
 skoczyć 186
 skoczycz 183
 skotnik 51
 skowronek
 skowronek 224
 skrzatek
 skrzathkovye 178
 skrzele 95
 scrzele 113, 114, 116,
 216
 s<k>rzele 212, 213
 skrzele 129

- szkrzele 90
 skrzypice 171
 skrzypycze 171
 skrzypturał 186
 skutek 184
 skvthekh 184
 słodki
 *sczłodscze 213
 słonecznik 132
 słunecznik 132
 szlunecznyk 129, 132,
 133
 słoneczny 132
 słonka 136
 słońce 132
 słotwina 116
 słócwina 111, 113, 114,
 115, 116
 *szloczvynya 111, 113,
 114
 słowacki
 słowaczką 185
 słowacka 185
 słowo
 słową 173
 słowa 173
 sługa 190
 sługą 181
 służyć
 służy 198, 199
 smaczny
 szmaczni 210, 212
 smalc
 smalcz 166
 smar
 szmar 212, 213
 smardz
 smarsz 180
 smarż 180
 smażyć
 smazycz 52, 53
 smyczek 135
 szmyczek 129
 snop
 snop 212
- sokół
 sokol 213
 sokoł 70
 szocol 70, 72
 sopuch 52
 szopuch 52, 53
 sosna 188
 szoszna 188
 sosnka 131, 226
 *soszbna 226
 szosznka 113, 117, 131
 sośnina 188
 szosznyńą 188
 spiża 181
 spyzą 181
 špiża 181
 spleńnić
 <...>ly 164
 splesznyaly 179
 spleńniaty 164
 spolem
 spolem 182
 sprawa 190
 sprys
 sprisz 212
 sprysz 212
 srebro
 szrebro 184
 szrebro 177, 180, 184
 šrebro 180, 184
 sromota 130
 szromotha 130, 132
 stado
 stado 129, 130, 133,
 134
 stajnia
 staynyą 182
 start 199
 staw
 staw 213
 stępa 212
 stapa 212
 stępka 195, 199
 stapka 195
 stępor 215
 stampor 215, 217
- stolnik
 stolnyk 178
 straszność
 strąsznoszcz 180
 strącze
 straczu 211, 212
 strączu 195
 sztraczv 195, 211
 stronka
 stronka 216
 strozak 180
 strozak 180
 stróża
 strosą 212
 strosza 196
 stroża 196, 212
 strug
 strug 226
 struga 154
 strwga 130
 strychulec
 strycholc 180
 stryholc 180
 strzycholec 69
 sztrycholc 180
 stryjeczny 182
 stryeczny 182
 stryyeczný 182
 strzała 131
 strala 131
 strzecha
 strzecha 131
 strzemieska
 strzemieska 94, 97
 strzemynyska 90, 91
 strzemiń 97, 172
 strzemien 225, 226
 strzemyen 128, 172
 strzemińczysko 97
 strzykadło 192
 studnia
 studnya 181
 studzić
 studzony 68
 studzienny
 studzeny 192

- studzieny 192
 styczeń
 sthyecen 181
 st[z]yecen 127
 stypa 181
 stipą 181
 stypą 181
 sum 96
 svm 91, 92
 swak 173
 swak 173
 swak 173
 syn 50, 95
 syn 50
 szyn 81, 89, 90, 91, 92
 sypień 70, 72, 196
 syphen 212
 sypyen 51, 52, 54
 sypyeny 196
 szyphen 70, 72
 syrzyisko 198
 szabla 51, 96, 113, 117
 sabla 91, 212
 szabla 70, 129, 132
 *szebla 113, 117
 szafarz
 schaffarz 182
 szafer
 zaffer 169
 szafwia
 schalwia 182
 szałwija 182
 szanta 53
 santha 52, 53
 szarłat 129, 154, 158, 159
 sarlath 52, 69, 70, 158
 scharlath 159
 szarlath 71, 91, 93, 113,
 114, 117, 129, 216
 szary
 sary 212
 szari 70
 szczać 180
 szczacz 180
 szczak 196
 szczak 216
 szczak 196, 212, 213
 szczaw
 szczaw 113, 114, 117
 szayący szczaw 20, 48
 zający szczaw 20, 48
 szczebel
 szebl 225, 226
 szczenię 172
 szenya 172
 szczepać
 szczepacz 172
 szczepić
 szczepycz 172
 szczeżula 183
 szczewłą 183
 szczeżula 183
 szcotka
 szczotka 216
 szczygiełek 72
 szygolek 70
 szermierz 200
 szewski
 swyeczkyske 180, 185
 szwieckie 180, 185
 szkapa 131
 szczapa 131
 skapa 225, 226
 szkappa 113, 114
 szkoda 180
 skodą 180
 szlag
 slak 194, 200, 201
 szlak 201, 202
 szlaga 201
 szos 180
 schosz 180
 sosch 180
 szosch 180
 szosz 180
 szpara 136
 spary 136
 szpary
 racowye spary 133
 szpica 180
 schpicza 225
 spyczą 180
 śpica 180
 szpilman
 spilman 213
 szpunt
 spunth 52
 szpund 216
 szrena 180
 srena 180
 sreną 180
 szron
 szron 216, 217
 szropa 172
 schropą 172
 szurza 122, 133
 *swiza 220
 szurza 129, 133, 216,
 217, 220
 szvrza 122
 szyja 182
 schyą 182
 szyk
 schyk 170
 szyk 170
 szynal 49
 synal 52
 zynk 187
 zypka 196
 sybka 196
 zyszka
 szyszca 129
 szyszca borowa 133,
 134
Ś
 ścianki 135
 szczanky 129, 133
 ścianwa 195, 198
 szczanwa 195
 ścieżaja
 sczyezeya 180
 ścieżeja 180
 ścieżka 180
 szeska 180
 szczyeską 180
 ścisnąć 179
 szczynacz 179

- sczysznacz 179
 Ściwoj 182
 Sczyvoy 182
 ślad
 ślad 225
 ślaz 129
 szlász 129, 133
 śledź 171, 183
 sledz 171, 183
 ślimak
 slymaky 212
 slynky 212
 ślusarz
 slosar 226
 śmieci
 smyecy 216
 śmietana
 smyothana 226
 szmyothana 51, 52, 89,
 90, 129, 133, 210,
 212, 220
 śmiotana 94, 95
 śniadanie
 sznad<a>nye 129
 śnieg
 snyek 217
 śnieżny 196, 211
 sz<ni>eszny 211
 sznyeschny 196, 211
 śrężoga 116, 136
 grzezoga 129, 130, 132
 jrzezoga 129, 130, 132,
 136
 srzesoga 70
 srzez[[a]]oga 129, 132
 ssrzezoga 113, 220
 szrzeszoga 20, 81, 91,
 93
 szrzezoga 220
 śrżezoga 20, 70, 91,
 115, 116, 129, 132,
 136
 świeca 200
 świecny
 szwyeczne 196
 świecne 196, 200
 świekra
 świekry 97
 świerszcz
 swyercz 185
 świercz 185
 świerzb 132
 świrb 132
 świrzb 132
 świerzbiączka 132
 sierbiączka 132
 sirbiączka 128, 129,
 132
 szyrbanczka 128, 129,
 131, 132
 świerbiączka 132
 świrbiączka 132
 świni 181
 swyny 181
T
 tablica
 tablycza 216
 taczka
 taczka 131
 taczki
 thaczky 71
 tajemnie
 thayemnye 182
 tajemność
 tajemności 199
 taki
 taky 54
 takowy 199
 talerz
 talerz 182
 talerzowy
 talerzowa 197
 taniec 200
 tarcza
 tarcza 53, 68, 71, 114,
 117, 119
 tharcza 92, 93, 133,
 226
 targowisko
 targowyszco 213
 tarka 68, 73, 116
 tarka 68
 tarlką 213
 tarlka 71, 115, 116
 terka 116, 216
 tharka 130
 tharlka 71, 114, 117
 therka 216
 tarlko 116
 tarło 116
 taszka
 thaszka 225
 tatarka 95
 tatarca 216
 tatarca 92, 93
 thatarca 114, 117
 ten
 tego 171
 thego 171
 tho 56
 tężyć 225
 tążę 225
 thąszycz 225
 thąza 225
 tkanka 51
 thkanka 81, 217
 tłuc
 tłuką 199
 tłuczeniec
 tłuczeniecz 226
 tłuk
 tłuk 130
 tłumok
 tłumok 53, 54
 to 171, 174
 tho 171, 174
 toboła
 thobola 213
 tragarz 95
 tragarz 81, 89, 90
 trawa
 travy 52, 53
 trąba 195
 tramba 195
 trąd
 trand 217

trąd 128, 130, 133
 treść 196
 treszcz 196
 trędowaty
 trędowat 199
 trzeć 116
 trzepać
 trzepacz 226
 trzewy 196, 200
 drzewy 196
 trzmiel
 szemel 72
 szczemiel 72
 szczyiel 128, 129
 trzos
 trzosz 113, 116
 trzosła 130
 trzoszła 130
 tuk
 tuk 216
 tuł
 thul 53
 tul 71, 213
 tyczka
 ticzka 217
 tykwa
 tykva 130

U

u

v 216
 ubogi
 ubogie 189
 ubogiego 189
 uczynek
 oczynkv 181
 uczynić
 smy uczynili 133
 szmy uczynily 133,
 135
 uczynily 130
 ujazd 181
 wyasd 181
 ujrzyć
 nieujrzały 184
 nyevyrzały 184

ukąszenie 211, 212
 vkasene 211, 212
 ukleja
 vcleya 69, 71
 ul 136, 181
 ule 71
 vl 81, 181, 212
 vvl 132
 wl 130
 wlye 71
 wul 132, 136
 wule 71
 umęczenie
 vczenya! 114
 upominek
 vpomynek 184
 urzec 52, 53, 54
 *wrecz 52, 53, 54
 uśmiechnąć się 184
 vsmyechnacz szya 184
 uśmierzać
 vszmyerzacz 185
 uśmierzyć
 uśmierzony 73
 vszmyerzony 70, 71
 utrzebić 217
 vtrzebycz 216, 217
 uwłaczać
 vwłaczacz 114, 116

W

w 171, 195
 w 171, 195, 211, 212,
 213, 216
 waga
 waga 111, 131
 walka
 walką 181
 wał
 wał 52, 53
 wałach
 valach 226
 warkocz
 varkocz 182
 warować
 varowacz 182
 warsztat
 warstat 200
 Warta
 varta 81
 warza
 warza 216
 warzyć
 *varzona 215
 ważyć 181
 vązycz 181
 wągrowaty
 wągrowathe 213
 wangrowathe 195, 196
 wągrowate 195
 wąsienica 192
 wąszyenycze 195
 wąsienice 195
 wątek
 wątek 225
 wąpnie 190
 wąpnie
 przesz *wo<t>pyenya
 133
 wąż 180
 vasch 180
 wesołość
 weszolosc 212
 wędzisko 177
 wądzysko 177
 węgiel 59, 68, 69, 72
 wągyl 59, 68, 69
 wężowy
 vazevy 185
 wężewy 185
 wgar-zać 129, 133
 wgarzacz 129, 133
 wiano
 vyano 130
 wyano 111, 112, 119
 wiąz
 vyaz 180
 widły
 vydly 52, 53
 wieczernik
 vyczernyk 181

- wiedzieć
vyedzyecz 179
- wiek
vyeky 122
wieki 122
- wiele 174
vyele 174
- wielogroch
vielogroch 216
- wieniec 186
winiec 186
- wiercimak 128
verczymak 128, 133
wercymak 52, 53
- wiercioch 68, 73, 95, 96
vyerczoch 113
vyerczyoch 81, 89, 90,
92, 93
wiercioch 94
wyerczoch 68
- wiorny 199
- wiersza
vyrzą 52, 53
wirsza 52, 53, 196
wyrsa 212
wyrsha 196
wyr<s>zą 212
- wierzba 116
- wierzch
vyerzhv 184
wierzchu 184
- wierzchni
vyrzhchny 184
- wiewiór
vevor 213
wiewior 210
- wijadła 114, 117, 212
viadła 212
wyadła 114, 117
- wijadło 51, 52, 53, 64, 71,
91, 92, 95, 97, 129, 130,
216, 225, 226
viadlo 129, 130, 216,
219
vyadlo 52, 53, 71, 219,
225, 226
- wyadło 91, 92
- wilczy
wilcza 200
- wiła 173
vylą 173
- winny 64
- wino 64
swerzepyne vino 68
świerzepyne vino 68
vino 71
- wir 216
vir 216, 225
- wisielica 130, 136
wyszelyca 130
- Wiśła
visła 81
- wiśniowy
wiśniewy 197
- wkład
wclad 114, 116, 117
- włochyni 64
włochynie 73
włochme 64
- włosiany
wloszane 179, 180
- włóczyć
wloczycz 54
- wmykać się
wmykasch szya 171
wmykasz się 171
- wnętrze 190
- wnuk
wnuk 181
- wodzica 198
wo<d>zica 198
- wołowy 190
- woniać 136
vonyayw 128, 133
woniają 128, 133, 136
- wosk 48
*voskø 50
voskø 53
wosku 50, 53
- woźnik 51
wosnyk 52, 53
- wręby 129
wraby 129
- wrony
wrony 216
- wrzos
wrzosz 129, 133
- wścianki
wsczanky 226
- wuj 181
wy 181
- wyborny
viborny 49
- wychopień 190
- wycie 212
wycye 212
- wycieńczyć 181
vyczenczycz 181
- wycisk
viczyszk 81, 89, 90,
91, 93
- wycisnąć
wyciśniony 196
wyczisznyony 196
- wydanie
vydanya 171
wydania 171
- wydrzeć 186
- wyjść
vynycz 183
vynydz 183
wynić 183
- wyk 216
vyk 216
- wyka 213
wicka 213
- wykęblaniec 128, 135
vykablanyecz 128
- wylanie 199
- wyprutek 97
vyprotek 81, 92
vyprothek 130
wiprothek 50, 52, 53
wyprotek 50, 52
- wysoki
navyschy 187
nawyszy 187

- wytrykus
 wytricusz 216
 wyzwolić 50, 94, 95, 96
 wyswolony 50
 wyswolycz 50, 52, 54
 wyszwolicz 81, 91,
 92, 93
 wyszwolony 81, 89, 91,
 92, 130, 133
 wyszwolycz 129, 131,
 133
 wyzwolicz 216
 wyzwolony 50, 95
 wyżel
 *viszczel 213
 wzgardzić
 wzgardzicz 222
- Z**
- z 173, 184
 s 184
 za
 za 56
 zadanie 170
 zadanye 170
 zagniecenie 135
 zagnieczony 129
 zagon 51, 131
 szagon 129, 131
 zagon 47, 48, 52, 68,
 70, 71, 72, 91, 93,
 113, 116
 zajęczy 51, 52, 53
 szayaczy 51, 52, 53
 zająć
 zajć 183
 zaydz 183
 zakamieć
 zakamały 70
 zakamiały 70, 73
 załoga
 szałoga 129, 212, 213
 założyć
 zalozone 161
 założone 161
- zamierzch
 zimir<z>k 183
 zamyr<z>k 183
 zamtuz
 zantvsz 225, 226
 zanikiel 70, 72, 73
 zanikel 70
 zapis 70
 zapyz 63, 70
 zaponka
 zaponka 194, 212, 213
 zapowiadanie 211
 zapowadane 211, 212
 zapowyadanye 211
 zapowyadanye 169
 zaprawdę 49, 50, 95
 zaprawdą 128, 129,
 130, 133
 zaprawdą 50, 51, 52,
 53, 112, 113, 117
 zaprawde 90, 91, 92
 zasadka
 zasadka 225, 226
 zastawić 209
 sastawicz 209, 212
 zastawycz 209
 zatykadełko
 zathykadlko 173
 zatykadłko 173
 zawias
 zavyas 216
 zawora 166
 zavorą 166
 zawód
 zawod 107, 111, 112,
 113
 zbiec
 sbegly 212
 zbuczeć
 zbuczał 174
 zdeb 64
 step 70
 zdun 196
 szdun 196
 zesromocić
 szeszromoczyc 180
- zeszmoczyc 180
 zęby
 szamby 225, 226
 zgadzać się
 sgądzacz szyą 180
 ziele 199
 zięba 51, 52, 64, 69
 sąmba 69
 szyeba 51, 52
 zaba 69
 ziomek
 zyemek 174, 179
 zjadły 211
 *szczadli 211
 szyadli 211
 zjednać 56
 sgyethnac 56
 szyednan 196
 zjednan 196
 złotowierzba
 slothovirzba 113, 114,
 119
 slothovyrzba 52
 szlothovyrzba 132, 133
 złotowirzba 91, 92, 93
 złotowirzba 94, 115,
 116, 132
 złożyć
 slozonyma 170
 złożonyma 170, 185
 zmarzłek
 smarzłek 216
 znamień 196, 200, 211, 212
 snamą 211, 212
 znamyą 196
 zołzy
 zolszy 212
 zsiąść się
 szadle 68
 zsiadłe 73
 zuwadlnia 97, 130
 szwwadl<ni>a 130
 zuwadlnya 90, 91, 92
 zwarka
 swarka 220

- zwić
 zwita 200
 zwlec
 szfflec 182
 zwodźca
 *swoyczyą 179
 zwojca 179
 zwojec 50
 szwoyec 50, 52
 zżółknąć
 zdżółkle 164
- Ż**
- żdźbło 172
 sdbło 172
 żrebiec
 srzebyecz 184
 żrebię
 srzebyą 184
 żrenica
 srzenyczą 184
- Ż**
- żarłok 51, 96, 131, 133,
 158
 szarlock 129, 131, 133,
 158
 zarłok 52, 81, 90, 91
 żarnów
 szarnow 216
 żarnow 216
- żarny 91, 97
 zarny 89, 90, 91, 98
 żądło
 żądło 81
 żądło 90, 91
 żążeł 195, 196, 212, 225
 zasel 212
 zazel 195, 196
 zuzel 225
 żbik
 stbic 217
 stbik 217
 żbractwo
 *szebratswo 211
 żebراعwo 211
 żebrastwo 211
 żegadło
 zegadło 212
 żelazny
 szelasna 212
 zelasna 211, 212
 zelaszna 211
 żelazna 200
 żelazo 186
 zielazo 186
 żeniczny 200
 żmija
 smya 52, 53
 smyją 182
 żmija 52, 182
- żołna 70
 szolna 129, 134
 szolną 70
 zolna 91, 92, 93, 111,
 113, 117, 119, 225
 żołnierz
 zolnyerze 111, 113
 żółw
 zolw 52
 żuraw
 szorawy 20, 91, 92
 zoraw 129, 130, 133
 żoraw 20, 91, 92
 żużalka 72, 73
 zozalka 70
 żożalka 70
 żużelica 129, 133
 szuszelicza 216
 szwszelycza 129, 133
 zuzalicza 91, 92
 zuzelicza 219, 225, 226
 zvzelicza 113, 114, 219
 żywiół
 szywoły 133
 żywioly 133
 żywy
 zywe 177
 żyw 199

